LUCII COELII LACTANTII FIRMIANI OPERA,

Quæ extant OMNIA;

Ad Fidem *Codicum* tam *Impressorum*, quàm *Manu scriptorum* recensita.

CANTABRIGIÆ,
Ex Officinâ *Johan. Hayes*, Celeberrimæ Academiæ Typographi., M. DC. LXXXV.
Impensis *Hen. Dickinson*, & *Rich. Green*, Bibliopol. *Cantab.*

LECTORI *S.*

Xhibemus Tibi, Lector Benevole, *Lactantium*, *Ciceronem* illum *Christianum*, ad fidem *trium Codicum impressorum*, & *duorum manu Scriptorum* recensitum. *Codices* quidem *impressi*, quibus usi sumus, erant, *Basiliensis ille*, anno 1532. editus; *Thomasianus*, *Antverpiæ* excusus anno 1587; & *Thysianus*, qui prodiit *Lugduni Batavorum* anno 1652: quem secundo loco nominatum, summâ quâ potuimus accuratione, expressum hîc habes. *Codicum* vero *manu Scriptorum* alterum nobis suppeditavit *Celeberrimæ Academiæ nostræ Bibliotheca publica*. Qui codex, quot auctoris nostri Libros contineat, & quo tempore, & loco descriptus fuerit, ex his verbis ad calcem ejus adscriptis patet: *Lactantii Firmiani de Divinis Institutionibus adversus Gentes Libri septem; necnon ejusdem ad Donatum de Irâ Dei Liber unus; unâ cum Libro de Opificio Hominis ad Demetrianum, finiuntur sub Anno Domini M. CCCC. LXV. Pontificatûs Pauli Papæ II.*

 anno

anno ejus ſecundo. Indictione xiii. die vero antepenultimâ menſis Octobris. In venerabili Monaſterio Sublacenſi. Hunc Codicem his literis initialibus *M. S. C.* indicamus.

Codex alter habetur in Bibliothecâ *Collegii Emmanuelenſis* apud nos *Cantabrigienſes*; cujus copiam nobis fecit *vir apprimè doctus, ejuſdem Collegii Socius.* Continet quidem totidem, cum priori illo, *Lactantii* Libros; ſed, & longè emendatior eſt, ut ex variis Lectionibus, quas exhibet, Tibi palàm erit; & paulo quoque vetuſtior; quippe qui deſcriptus fuerit Anno M. CCCC. XXIV; quod ex Subſcriptione itidem ad finem additâ liquet. Hunc, *Emmanuelenſem Codicem* nominavimus, & his literis *M. S E.* monſtramus. Ubicunque autem ambo Codices inter ſe conſentiunt, quod non raró accidit; iis locis has literas *M. SS.* additas invenies.

Verùm enim vero, quoniam dum ſub prælo ſudavit *Noſter*, ad manum ſimul non erant *ambo Hi Codices*; variantes eorum Lectiones poſteà excerpere, & in *Collectanea* compingere, neceſſe habuimus: ita tamen, ut non ſolùm Paginam, ſed ipſam etiam Lineam ſemper indigitavimus. Quæ Lectionum Excerpta, ab *Inſtitutionum* principio, ad finem *Capitis decimi quinti Lib. de Irâ Dei* pertingunt; exinde vero, ad finem uſque *Libri de Opificio Dei*, omnes Lectiones varias, quæ

vel

vel in ambobus Cod. manu ſcriptis, vel in alterutro occurrebant, ad oram Paginæ appoſitas habes. Auctoris noſtri *Epitome*, liber ipsâ quidem *B. Hieronymi* ætate ἀκέφαλος, non habetur in Codicibus noſtris M.SS. ut ſupra oſtendimus: Lectiones igitur variæ, quas ad Marginem ibi collocatas cernes, ex *Editione Mich. Thomaſii* ad unam omnes exſcribuntur; quâ de re indicium Tibi fecimus ad *Epitomes* initium. Agmen cogit *De Mortibus Perſecutorum Liber*; quem per annos plus mille in obſcuro latentem, & à blattis interim malè mulctatum, ut ex lacunis nimis manifeſtum eſt, Doctiſſimi *Baluzii* ſtudium & diligentia nuper in apertum protulit, & aliquatenus in integrum reſtituit: quo nomine orbis literatus ſe illi devinctum jure merito fateatur. Hîc enim arcana Hiſtoriæ haud pauca produntur, quæ vel tenebris anteà involuta fuerant, vel ambiguè tradita, vel denique prorſus omiſſa. Hunc ergo Librum cum *duabus prioribus Editionibus* collatum, & unâ vel alterâ adnotatiunculâ auctum, Tibi etiam in manus damus. Carmina de *Phœnice*, *Paſcâ*, & *Paſſione*, *Lactantii* noſtri falsò credita, & *Editioni Antverpianæ* ſubjuncta, in *hac noſtrâ* omiſimus; utpote quæ, fatente Doct. *Thomaſio*, *in nullis antiquis Codicibus invenienda*. Denique, cùm loca aliquot in *Noſtro* ſint deprehenſa, quæ aut veritati minùs conſentanea cenſeantur, aut fidei

dubiæ videri queant; ne incautus Lector impingat, eorum *Syllogen* ſubjungere placuit. Unicum reſtat, abs Te (Lector Benevole) expetendum; ut Errata Typothetarum incuriâ admiſſa, & à nobis correcta, ſolito candore condonares. *Vale.*

COL-

COLLECTANEA
Variarum Lectionum
LACTANTII FIRMIANI.

Ad Librum Primum Inſtitutionum.

PAG. 1. Lin. 12. ſtudium contulerunt] M. S. C. *ſtudium ſe contulerunt.*

Lin. 17. juſtior fieri] M. S. C. *juſtior effici.*

Pag. 2. lin. 5. nudamque virtutem] M. S. E. *nudamque veritatem.*

Lin. 6. eos virtutis nomen] M. S. E. *eos veritatis nomen.*

Lin. 7. in ipſa ſummi boni] M. SS. *in ipſâ omne ſummi boni.*

Lin. 14. noteſceret] M. S. E. *innoteſceret.*

Lin. 16. diutius oberrare] M. SS. *diutius errare.*

Lin. 23. idoneis aſſertionibus] M. SS. *idoneis aſſertoribus.*

Pag. 3. lin. 9. vi ſua, & inſtructa religione, & luce] M. SS. *vi ſua inſtructa, & luce &c.*

Lin. 21. quidam prudentes & arbitri] M. S. E. *quidam prudentes arbitri.*

Lin. 28. Integra oratio, à voce *Quod* hâc lin. ad verba *Omissis ergo*, lin. 9. pag. seq. deest in M.S.E.

Pag. 4. Lin. 22. cujus afferendæ] M.S.E. *cui afferendæ.*

Pag. 5. lin. 1. superstitionibus vanis] M.S.C. *superstitionibus variis.*

Lin. 3. quas pravè afferunt] M.S.E. *quas præferunt.*

Lin. 8. quare nati] M.SS. *quare sunt nati.*

Lin. 18. vel regantur] M.SS. *vel gerantur.*

Lin. 24. acerrime retuderunt] M.S.E. *acerrime redarguerunt.*

Pag. 6. lin. 2. nobis itaque] M.SS. *nobis utique.*

Lin. 34. natura non potest esse nisi in eo, in quo totum est: non in eo, in quo] M.S.E. *natura in eo potiùs est, in quo totum est, quàm in eo, in quo &c.*

Pag. 7. lin. 6, potestas divina] M.S.C. *potestas æterna.*

Lin. 29. esse dico: ut] M.S.E. *esse dico: ita ut.*

Pag. 8. lin. 15. quorum diversitate] M.S.C. *quorum diversitates.*

Lin. 27. mens humana possidet] M.SS. *mens una possidet.*

Lin. 31. ut tantum unus] M.SS. *ut tamen unus.*

Pag. 9. lin. 5. qui fuerant] M.SS. *qui fuerunt.*

Lin. 11. mendaces fuerunt] M.S.E. *fallaces fuerunt.*

Lin. 18. correctores] M.S.C. *correptores.*

Lin. 21. procul ab illis] M.S.C. *proculdubio ab illis.*

Lin. 36. esse ab his, quibus omnino] M.SS. & Edit. Bas. *esse, de quibus his omnino &c.*

Pag. 10. lin. 7. confitentur, spiritu] M.S.E. *confitentur uno spiritu.*

Lin. 29. tribuit principatum.] M.S.E. *tribuit potestatem.*

Pag. 11. lin. 20. quæ natura ducente] M.S.E. *quæ natura docente.*

Lin. 29. omnium posuit] M.S.C. *omnium rerum posuit.*

Lin. 31. posuit in Deo] M.S.E. *constituit in Deo.*

Pag. 12. lin. 1. quæ per seipsum] M.S.E. *quæ per seipsam.*

Lin. 10. Deum nuncupat] M.S.C. *Deum prædicat.*

Lin. 36. inquit, auctorem] M.SS. *inquit, auctoritatem.*

Pag. 13.

Pag. 13. lin. 8. Et quam multa alia de Deo nostris] M.S.E. *Et multa alia de Deo nostro nostris &c.*

Lin. 11. retrorsum fucata] M. SS. *retrorsum infucata.*

Lin. 16. testimonia transeamus] M.S.E. *testimonia redeamus.*

Lin. 20. de varietate opinionum] M. S. E. *de vanitate opinionum.*

Lin. 28. Saitæ colunt] M.S.E. *Feniatæ colunt.* M.S.C. *Fæniatæ servant & colunt &c.*

Pag. 14. lin. 10. doctior, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos; in libris] M. SS. *doctior apud Græcos vixit; in libris &c.*

Lin. 23. Libyssam;] M.SS. *Libycam.*

Lin. 26. Quartam Cumæam] M. S. E. *Quartam Cymeriam.*

Pag. 15. lin. 10. Decimam Tiburtem] M.S.E. *Decimam Tiburtinam.*

Lin. 13. tenens in manu librum. Cujus sacra Senatus in Capitolium transtulerit, Harum] M. SS. *tenens in manu librum. Harum &c.*

Lin. 19. Discerni, ac suum cuique assignari] M. S. E. *discerni, nec suum nomen cuique assignari &c.*

Lin. 21. nominatum iri, prælocuta est] M. S. E. *nominat, ut prolocuta est.*

Pag. 16. lin. 19. quod Delphis credo] M.S.E. *quò à Delphis credo*

Lin. 26. Nunquid] M.S.E. *Numquis.*

Pag. 17. lin. 5. qui unum] M.S.E. *quia unum.*

Lin. 14. nihil est, quod nobis] M. S. E. *nihil est in quo nobis.*

Pag. 18. lin. 4. honorare---collocare] M.S.E. *honorari--collocari.*

Lin. 6. qui Deo assistunt.] M. SS. *qui Deo semper assistunt.*

Lin. 11. & consumptis omnibus] M. SS. *& consummatis omnibus.*

Lin. 19. optimum in nobis, animam, debeamus] M.SS. *optimum in nobis debeamus.*

Lin. 31. tantâ majestate] M.S.E. *tantâ potestate.*

Lin. 34. mutis animalibus differentes] M.S.E. *brutis animalibus differentes.*

Pag. 19. lin. 8. Dii ergo] Edit. Basil. *Diis ergo &c.*

Lin. 9. altero sexu? cum successione] M. S. E. *altero sexu, nimirum ut generent? Ipsâ progenie quid opus est, cum successione &c. Sic fere* Edit. Bas.

Lin. 18. omnipotens, sine usu] M.SS. *omnipotens, ut vocatur, sine &c.*

Lin. 34. purgasse] M.S.E. *expugnasse.*

Pag. 20. lin. 2. virtutibus divinis tribuenda videantur.] M.S.E. *virtutibus divinis tribuantur, vel tribuenda &c.*

Lin. 15. violentiam, in seipso inclusam.] M.S.C. *violentiam, & in seipso inclusam.* M.S.E. *& in se &c.*

Pag. 21. lin. 12. in Oetâ monte] M.SS. *in Oeteo monte.*

Lin. 32. dolore injuriæ concitatus] M.SS. *livore injuriæ concitatus.*

Pag. 22. lin. 11. Delatus enim Diam] M.SS. *Delatus enim Cretam.*

Lin. 13. ne nimium mollis] M.S.E. *ne nimirum mollis.*

Pag. 23. lin. 33. sicut pater ejus amisit] M. S. C. *sicut & pater ejus &c.*

Pag. 24. lin. 22. & non virtute] M.S.E. *non virtute.*

Lin. 32. Deum habere regem] M. SS. *Deum habere rectorem.*

Pag. 25. lin. 3. violaturus, aureos] M.S.C. *violaturus Jupiter, aureos.*

Lin. 10. tutelam habuit] M. S. E. *titulum habuit —— figuratum; &c.*

Lin. 15. pristina forma] M.S.E. *pristina specie.*

Lin. 30. quæ gesta sunt vere, in aliquas species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat.] M.S.E. *quæ gesta sunt in aliis speciebus, obliquis figurationibus cum decore aliquo transversa traducat.*

Lin. 37. Si enim hic Jupiter, qui à vobis dicitur Deus, non is est, qui] M.S.E. *Si enim hic est Jupiter qui à vobis dicitur Deus, si non est is qui &c.*

Pag. 26. lin. 24. Antonii fuit infinitum illud imperium, cui totius oræ maritimæ potestatem senatus decreverat, ut

ut prædones persequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia] M.S.E. *Antonii fuit: Infinitum illud imperium, cui totius oræ maritima omnia &c.*

Lin. 36. Hanc historiam interpretatus est Ennius, & secutus, cujus hæc verba sunt ibi. Jupiter imperium Neptuno dat maris, ut insulis omnibus, &, quæ secundum mare loca sunt, omnibus regnaret] M.S.E. *Hanc historiam* & *interpretatus est Ennius, & secutus, cujus hæc verba sunt. Ibi Jupiter Neptuno imperium dat maris, ut insulis omnibus, & quæ secus mare essent, locis regnaret.*

Pag. 27. lin. 11. figuris, variisque coloribus] M.SS. *figuris versicoloribus.*

Lin. 30. Unde quid sit] M.S.E. *Unde quis sit.*

Pag. 28. lin. 20. commutavit] M.S.C. *consummavit.*

Lin. 21. est in oppido] M.SS. *est in Creta, in oppido.*

Pag. 29. lin. 8. quod videam] M.S.E. *cùm videam.*

Lin. 24. aut qui repentino] M. S. E. *aut eos qui repentino.*

Pag. 30. lin. 11. qui quoniam quomodo] M.SS. *qui quomodo.*

Lin. 13. sit hoc dictum] M.S.E. *sit hoc factum.*

Lin. 15. Deinde Pantum deducit] M.S.C. & Edit. Bas. *Deinde Pan eum deducit.* M.S.E. *Deinde Paneam &c.*

Lin. 21. precans, primum cœlum nominavit; eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam] M.S.E. *placans primo cœlum nominavit, terræque hostiam, quam ibi sacrificavit, totam.* M.S.C. leg. *placans.*

Lin. 35. justus quidem fuit, sed impius, non modo] M.S.E. *justus quidem fuit, non modo &c.*

Pag. 31. lin. 20. cujus fœtu concipiuntur] M.S.E. *cujus fotu concipiuntur.*

Lin. ult. à tempore abscidi] M.S.E. *à tempore excidi.*

Pag. 32. lin. 20. nunc idcirco----mandaverit?] M.S.E. *nam idcirco----mandaverit.*

Lin. 27. aliqua vis potentior, aut major, quæ] M. S. E. *aliqua vis major, quæ.*

Lin. 35. sunt nummi veteres] M.S.E. *sunt picturæ veteres.*

Pag. 34. lin. 16. ut de regno non concedat fratri] M.S.E. *ut de regnis unum concedat fratri.*

Lin. 17. Facile deterior esset] M.S.E. *facile superior esset.*

Lin. 19. concessit ei, ut is] M. S. E. *concessit eis, ut is &c.*

Pag. 35. lin. 9. ejus pugnando vicisse: parentes vinculis exemisse: patri regnum reddidisse: atque ita] M.S.E. *ejus expugnasse: parentes vinculis exemisse: atque ita &c.*

Lin. 12. illum elevandæ sortis] M.S.E. *illum alienandæ sortis.*

Lin. 26. vere putabant rudes adhuc, & simplices sive] M.S.E. *vere putabant, sive &c.*

Lin. 33. per amorem meriti, memoriam] M.S.E. *per amorem, memoriam &c.*

Pag. 36. lin. 15. Sabini Sancum] M.S.E. *Sabini Sanctum.* M.S.C. *Xanctum.*

Lin. 20. esse in principes cupiunt] M.SS. *esse in suos principes cupiunt.*

Pag. 37. lin. 17. publicè colerentur] M.S.E. *publicè coluntur.*

Lin. 31. aut Amphionis progenies] M.SS. *aut Amphitrionis progenies.*

Pag. 38. lin. 11. quos in cœlo merita] M.S.E. *quos in eodem cœlo merita.*

Lin. 14. Si voluero] M.S.E. *Si vero, inquit, &c.*

Lin. 17. Quære, quorum] M. SS. *Quare, quorum.*

Lin. 20. Attici conscientia] M. SS. *Attici conscientiam.*

Lin. 35. alter germani fratris] M. S. E. *alter gemini fratris &c.*

Pag. 39. lin. 11. nuntiaret plebi suæ, vidisse] M.S.E. *nuntiaret plebi, vidisse.*

Lin. 32. potest, ut isti] M.S.E. *potest; sed ut isti.*

Pag. 40. lin. 11. in libris moralibus philosophiæ] M.S.E. *in libris moralis philosophiæ.*

Pag. 42. lin. 15. in Cypro fuit] M.SS. *in stupro fuit.*

Pag. 43.

Pag. 43. lin. 22. de qua philosophi dixerunt] M.S.E. *de quâ philosophi differunt.*

Pag. 44. lin. 6. oppida excidere] M.S.E. *oppida exscindere.*

Lin. 18. Si fas cædendo cœlestia scandere cuiquam est] M.S.E. *Si faciendo plagas cœlestia ascendere &c.*

Pag. 45. lin. 14. quæ possent inveniri. Artes] M.S.C. *quæ possent inveniri, primus invenit. Artes &c.*

Lin. 18. repertori] M.S.E. *inventori.*

Pag. 46. lin. 24. nefas erat, simulachrum constitui meretricis in templo] M.S.E. *nefas erat, meretricis simulachrum ponere in templo.*

Pag. 47. lin. 12. quæ tunc mimorum funguntur officio] M.S.E. *quæ tunc mimarum funguntur &c.*

Lin. 38. oportet] M.S.E. *oportere.*

Pag. 48. lin. 10. ne sint falsæ, si] M.S.C. *ne sint fabulæ, si &c.*

Lin. 17. Virtus colenda est] M.S.E. *Virtus enim colenda est.*

Lin. 18. & colenda, non] M. SS. *& colenda est, non &c.*

Lin. 26. Sacerdotes constituere] M.S.E. *Sacerdotes instituere.*

Lin. 29. hoc veris numinibus impleatur] M.S.E. *hoc veris illis numinibus &c.*

Pag. 49. lin. 4. sensibus intimis colere] M.S.E. *sensibus intimis horrere.* M.S.C. *horrescere.*

Lin. 14. hostium insidiis] M.S.E. *hostium dolis.*

Lin. 15. longius exierunt] M.S.E. *longius processerunt.*

Lin. 20. ante admissi] M.S.E. *ante missi.* M.S.C. *antea missi.*

Lin. 27. eoque facto soluta est obsidio] M.SS. *eoque facto soluta esset &c.*

Pag. 50. lin. 2. Et Mutinus] M.SS. *Et Tutinus.*

Lin. 13. utrum Jovi cederent] M.SS. *utrum Jovi cedere vellent.*

Lin. 26. Apud Cypri Salaminem] M.SS. *Apud Cypros autem &c.*

Pag. 51. lin. 26. quid dicam, non invenio. Tam] M.SS. *quid*

M. SS. *quid dicam? Non invenio tam &c.*

Pag. 52. lin. 7. Carthaginienses] M.SS. *Carthaginenses.*

Pag. 53. lin. 2. quæ vera gesta est] M.S.E. *quæ verè gesta est.*

Lin. 9. quem Seraphin] M.SS. *quem Serapem.*

Lin. 12. Quirinus dictus est] M.S.E. *Quirinus factus est.*

Lin. 14. atque Portunnus] M.SS. *atque Portunus.*

Lin. 27. detectam. Hac de] M.SS. *deceptam. Hac de &c.*

Pag. 54. lin. 7. Quæ sint ergo] M.S.E. *Quæ sit ergo.*

Lin. 20. ulla esse ratio in rebus] M.SS. *ulla esse in rebus &c.*

Lin. 23. venderet. Ille negavit] M. S. C. *venderet. Cui vero ille &c.* M.S.E. *venderet. Enimvero ille &c.*

Lin. 24. duobus illis jumentis] M.SS. *duobus illis juvencis.*

Lin. 33. nominavit] M.S.E. *appellavit.*

Pag. 55. lin. 29. divina fuerunt] M. SS. *divini fuernnt.* Ead. Lin. in majus componenteis] M.SS. *in majus componentem.*

Lin. ult. fuisse divina non] M.SS. *fuisse divini non.*

Pag. 56. lin. 8. inepta, commentitia esse] M.S.E. *inepta, inconvenientia esse.*

Lin. 22. Quamlibet in teneris vitæ] M. SS. *Qualibus in tenebris vitæ.*

Lin. 25. faciat in lusu] M.S.E. *faciat in ludo.*

Lin. 32. in nemore Ariano] M.SS. *in nemore Ericino.*

Pag. 57. lin. 14. Prætor Urbis] M.SS. *Prætor Vrbanus.*

Lin. 23. ineptarum religionum] M.S.E. *ineptarum fabularum.*

Pag. 58. lin. 1. non parum erroris] M.S.E. *non modicum erroris.*

Lin. 22. patres eorum Picus, &] M. S. E. *patres eorum Faunus, &*

Lin. 33. antistites Melissæ nuncupantur] M.S.E. *antistites Melissæ nomine nuncupantur.*

Pag. 59. lin. 5. Jovi Labradeo] M. SS. *Jovi Labriando.*

Lin. Ead.

Lin. Ead. Labradeus hospites] M.SS. *Labriandus hospites.*
Lin. 7. Jovi Cassio] M.S.E. *Jovi Casio.*
Lin. 21. Jovem nepotem] M.SS. *Jovem pronepotem.*
Pag. 60. lin. 3. Ita parentibus] M.SS. *Itaque parentibus.*
Lin. 4. Ab excidio autem] M.S.E. *Ab exordio autem.*

Ad *Librum Secundum.*

PAG. 62. Lin. 1. desunt [*Constantine Imperator*] in Nostris.
Lin. 2. convictis inanibus] M.S.C. *conjunctis manibus.*
Lin. 7. supervacuos, & frustra] M. SS. *supervacuos, & nihil, & frustra &c.*
Lin. 26. terrenos autem, in terraque sepultos ei] M.S.E. *terrenos autem, sepultosque, ei &c.*
Pag. 63. lin. 2. gravis presserit] M.S.E. *gravis pervenerit.*
Lin. 5. ad Deum confugiunt] M. S. E. *ad Deum confugitur.*
Lin. 8. hunc protinus implorat] M.SS. *hunc potius implorat.*
Lin. 10. atque unicum numen] M.SS. *atque unicum nomen.*
Lin. 21. effundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne] M.S.E. *obfundere tenebras, & obcæcare hominum mentes, ne &c.*
Lin. 23. corporis sui servent: cujus originem suo loco narrabimus, nunc fallacias arguamus. Nam] M.SS. *corporis sui servent. Nam &c.*
Lin. 31. enimvero ex humo sublevavit ad] M.S.C. *eum vero ex humo sublevatum ad &c.*
Pag. 64. lin. 9. animo contemplemur.] M.S.E. *animo complectamur.*
Lin. 15. ne id, cui dominari] M.SS. *ut id cui dominari.*
Lin. 18. quasi quicquam esse] M.S.E. *quasi vero quicquam esse.*

Pag. 65. lin. 8. Solatium capiat absentis; num] M.S.E. *solatium capiat; num &c.*

Lin. 11. Etenim homines] M.SS. *Et tamen homines.*

Lin 16. inanis sit, & vana, si] M.SS. *inanis sit, & vacua, si.*

Lin. 21. quæ nihil sentiunt, nec] M.S.E. *quæ nec sentiunt, nec.*

Lin. 27. homines fuissent, à quibus] M.S.E. *hominem fuissent, à quo.*

Pag. 66. lin. 2. statuarium despicere] M.S.C. *statuarum despicere factorem.*

Lin. 8. quicquam est præter umbram] M.S.C. *quicquam est præter membra.*

Lin. 10. penitus fucum stultitiæ] M.S.E. *penitus succum stultitiæ.*

Lin. 18. ad patrem suum] M. SS. *ad parentem suum.*

Lin. 21. vergentibus versari] M.S.E. *vergentibus coæquari.*

Lin. 22. cœlestibus orbati] M.S.E. *cœlestibus orbatis.*

Pag. 67. lin. 2. cujus hospitio utimur] M.S.E. *cujus beneficio utimur.*

Lin. 13. Quid ei facies] M.S.E. *Quid de eo facias.*

Lin. 22. ne te in tam bona causa deficiat oratio, qui] M.S.E. *ne tibi in tam bona causa deficiat oratio, quia.* M.S.C. *ne tibi -----qui.*

Pag. 68. lin. 9. corpora sunt animabus carentia] M.SS. *corpora sunt hominibus carentia.*

Lin. 10. dederunt] M.S.E. *dediderunt.*

Lin. 28. animos advocari] M.SS. *animos avocari.*

Lin. 32. tanquam nulla esset omnino; quia] M. S. E. *quasi nulla esset omnino religio; quia*

Pag. 69. lin. 18. divinare debuisse] M.SS. *divinare potuisse.*

Lin. 21. esse aliquam religionem; &] M.SS. *esse aliquam veram; &*

Lin. 29. & insipientes falsas] M. S. E. *& imprudentes falsas.*

Pag. 70. lin. 26. in hoc solum non] M. SS. *in hoc solo non.*

Pag. 71.

Pag. 71. lin. 3. Quæ vanitas aliquam ab his spectare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt ?] M.S.E. *Quæ vanitas ab his sperare tutelam, quæ tueri se nullo modo possint ?*

Lin. 14. an ille, qui mortuis? Pari] M.S.E. *At ille, qui mortuis. Pari &c.*

Pag. 74. lin. 9. solus omnibus] M.S.E. *solus universis.*

Lin. 17. solatium de ultione] M.S.E. *solatium ultionis.*

Lin. 24. maria circumfundi] M. SS. *maria circumfudit.*

Pag. 75. lin. 11. usibus hominum] M.S.E. *usibus humanis.*

Lin. 18. Lucillus] MSS. *Lucilius.*

Lin. 26. Nos vero quidem &] M.SS. *Nos vero & quidem &c.*

Pag. 76. lin. 4. ut libuit] M.SS. *ut libet.*

Lin. 25. errantium, vel vagarum] M.SS. *inerrantium, vel vagarum.*

Pag. 77. lin. 2. frugibus conveniret] M.S.C. *fructibus conveniret.*

Lin. 23. quam subigimus ad victum] M.SS. *quam subigimus & colimus ad victum.*

Lin. 26. Deus videri potest] M.S.E. *Deus vocari potest.*

Pag. 78. lin. 16. aliud quod colit.] M.SS. *aliud quod incolit.*

Lin. 28. ut ranæ] MSS. *ut & ranæ.*

Pag. 79. lin. 6. quæ utique solius Dei nomen accipere non] M.S.E. *quæ utique sola nomen Dei accipere non.*

Lin. 11. divulsa, putrescunt.] M.S.E. *divulsa, brutescunt.*

Lin. 16. dominum sui] M.SS. *dominium sui.*

Lin. 31. præstringit oculos:] M.S.C. *perstringit oculos.*

Pag. 80. lin. 11. religio Deorum] M.SS. *religio eorum.*

Lin. 17. esse ducatur.] M.SS. *esse dicatur.*

Lin. 18. ei passim] M.S.E. *eis passim.*

Lin. 19. Cotta Lucillo :] M.SS. *Cotta Lucilio.*

Lin. 29. electa est ;] M.S.E. *elata est.*

Pag. 81. lin. 6. gereret omnia] M.S.E. *faceret omnia.*

Lin. 28. Illibabilis est] M.SS. *Illabilis est.*

Pag. 82. lin. 12. ut nihil novi facere inciperet] M.S.E. *ut nihil novi inciperet.*

Lin. 16. novacula dissice] M. S. C. *novaculi dissice.*

M. S. E. *novacula incide.*

Lin. 31. nec ulla vi] M.S.C. *nec ullo modo aut ulla vi.*

Pag. 83. lin. 10. Turullius] M.S.E. *Tertullius.*

Pag. 84. lin. 5. omnes ſimulati numinis] M.S.C. *omnes ſimulatas numinis &c.*

Lin. 16. eſſet virtutibus Dei] M.S.E. *eſſet viribus Dei.*

Lin. 17. autem id fecerit] M.SS. *autem id voluerit.*

Lin. 28. operi univerſo] M.S.C. *operi immenſo.*

Lin. 31. ratione & poteſtate perfectus] M.S.E. *ratione perfectus.*

Pag. 85. lin. 25. argumentis probas] M.SS. *argumentis doces.*

Lin. 33. miniſtretur : quod ſi] M. S. E. *ſubminiſtretur : quod ſi &c.*

Pag. 86. lin. 4. & habuiſſe ſemper naturam] M.SS. *& habuiſſe naturam.*

Lin. 11. aut faciendi] M.S.E. *& faciendi.*

Lin. 18. naturalis ſibi illam dedit :] M.S.E. *naturalis illi ſit, ſibi eam dedit.* M.S.C. *naturalis illa ſit, ſibi illam dedit.*

Lin. 22. fieri mundum negas] M.SS. *fieri negas.*

Pag. 87. lin. 4. ſi eſt factum, & quicquam non ab illo ; jam poteſtatem] M.S.E. *ſi factum eſt quidquam non ab ipſo ; jam & poteſtatem Dei & nomen amittit.*

Lin. 13. Itaque Deus ex materia] M.SS. *Itaque aut Deus ex materia.*

Lin. 17. in eo, quod ſapit] M. SS. *in eo quod ſentit, quod ſapit &c.*

Lin. 19. fiat antequam eſt] M.S.E. *fiat antequam factum eſt.*

Pag. 88. lin. 5. ſemper fuit, non deſinit.] M.S.E. *ſemper fuit, ſemper eſſe non deſinit.*

Pag. 89. lin. 11. quam materiæ providentia] M.SS. *quam materiam providentia.*

Lin. 15. & materiam eſſe factam divinitus.] M.S.E. *etiam materiam factam eſſe divinitus neceſſe eſt.*

Lin. 27. teneo defixum : quo] M.S.C. *teneo defixum : quia.* M.S.E. *teneo defixum, quoniam.*

Ead. lin. Lucillus] M.SS. *Lucilius.*

Lin. 30.

Lin. 30. Explicet C. Cotta] M.SS. *Explicet se Cotta.*

Pag. 90. lin. 10. Videret fortasse, si eo tempore potuisset esse, quo fecit.] M.S.E. *Videres fortasse, si eo tempore potuisses esse, quo Deus fecit.*

Lin. 16. torporata concrescerent] M.SS. *corporata concrescerent.*

Pag. 91. lin. 16. perspectionem non capit] M.S.C. *perfectionem non caperet.*

Pag. 92. lin. 3. tenebras, inferos] M.SS. *tenebras & inferos &c.*

Lin. 7. Deo censetur] M.SS. *Deo accensetur.*

Lin. 24. occidenti autumnus est, septentrioni hyems.] M.S.E. *occidentis autem autumnus est, & septentrionis hybernus.* Forte legendum est *hyems.*

Lin. 33. extremus inducit] M.SS. *extremus inducit.*

Lin. 34. Quæ duo præscius] M.SS. *Quæ duo in hoc præstius.*

Lin. 36. qui oritur in die] M.S.E. *qui oritur in diem.*

Pag. 93. lin. 22. permisso cuncta generari.] M.S.E. *permisto aliquid generari.*

Pag. 94. lin. 4. calor foverit] M.S.C. *calore foverit.*

Lin. 23. duo principalia] M.S.C. *duo principia.*

Pag. 95. lin. 20. Saturnum solum fuerit] M.SS. *Saturnum solum fuit.*

Lin. 29. fictor hominis Prometheus] M.S.E. *factor hominis Prometheus.*

Pag. 96. lin. 1. de opificio itidem Promethei] M.SS. *de opificio Promethei.*

Lin. 8. templa constituit] M. SS. *temple constitui.*

Lin. 10. imitatus est, etiam cœpit adscribi.] M.SS. *imitatus est, cœpit adscribi.*

Lin. 20. strictim contigit] M.SS. *strictim contingit.*

Lin. 24. ullo artifice] M.S.E. *ullo artificio.*

Pag. 97. lin. 5. vitam hominibus ordiatur] M.SS. *vitam hominis ordiatur.*

Lin. 30. ingrate tamen idem] M.S.E. *ingratis tamen idem.*

Lin. 32. libro pluribus exequemur. Nunc] M.SS. *libro pluribus. Nunc &c.*

Pag. 98. lin. 25. accepta videndi] M.SS. *accepta vivendi.*

Pag. 99. lin. 5. valuerit. An non humore] M.S.E. *valuerit: ac non & humore &c.*

Lin. 9. omnia non tenera nata] M.S.E. *omnia non tenere nata.*

Pag. 100. lin. 1. id fecerit] M.S.E. *id effecerit.*

Pag. 101. lin. 12. temporali Spiritus cœlestis utatur] M.S.E. *temporali spiritus hic utatur.* M.S.C. *temporali hic spiritus cœlestis utatur.*

Lin. 14. Ex terra est, diabolo serviat] M.S.E. *ex terra est, & diabolo serviet.*

Lin. 35. ad decipiendum hominem] M.S.E. *ad dejiciendum hominem.*

Pag. 102. lin. 8. Sacræ literæ] M.S.E. *Sacræ voces.*

Lin. 13. extrema sunt, in extremâ] M.SS. *extrema sunt, tota in extremâ &c.*

Lin. 23. argumentari nixus est] M.S.E. *argumentari visus est.*

Lin. 31. CXX. annos pervenire] M.S.E. *ad mille annos pervenire &c.*

Pag. 103. lin. 7. nuribus servatus est] M.S.C. *nuribus reservatus est.* M.S.E. *nuribus reservatus est*; & in Margine scribitur, *al. mulieribus.*

Lin. 25. de nomine suo] M.S.E. *de nomine ejus.*

Pag. 104. lin. 21. vel dispergeret homines, quos in] M.SS. *vel disperderet homines, quod in &c.*

Lin. 23. quibus, quia liberum arbitrium erat datum, præcepit] M.SS. *quibus præcepit &c.*

Pag. 105. lin. 12. se videri volunt] M. S. C. *se vocari volunt.*

Lin. 19. ut ne videant ea quæ sunt; & videre se putant illa, quæ non sunt. Hi] M.S.E. *ut non videant ea, quæ sunt. Hi, &c.*

Lin. 31. in visceribus operti] M.S.E. *in visceribus operati.*

Pag. 106. lin. 15. nisi iis, quos habent] M.S.E. *nisi iis qui sunt.*

Lin. 24. explicavit.] M.S.E. *explanavit.*

Pag. 107. lin. 5. & fictos mortuorum regum vultus] M.S.E. *effictos mortuorum regum vultus, & ornatos exquisitâ &c.*

Lin. 28. omnium cum filio suo potestatem:] M.S.E. *omnium potestatem &c.*

Lin. 35. nituntur à cultura] M.S.E. *nituntur à cultu.*

Pag. 108. lin. 10. Hinc, quod serpens] M.S.E. *Hinc est quod serpens.*

Lin. 14. magnitudinis attulerunt.] M.S.E. *magnitudinis advexerunt.*

Lin. 25. secundum Dei statum] M. SS. *secundum Dei statutum.*

Lin. 34. in templo Jovis ad excubias] M.S.E. *in tentesea Jovis ad exuvias &c.* Forte legend. *in tensa Jovis &c.* M.S.C. legit *exuvias.*

Pag. 109. lin. 9. quæ verteret arces] M.S.E. *quæ everteret arces.*

Lin. 17. sæviunt & crassantur] M. S.E. *sæviunt & grassantur.*

Lin. 28. Vatum prædicta priorum] M.S.E. *Vatum prædicta piorum.*

Pag. 110. lin. 7. triplici ratione vanas esse: una] M.S.E. *tribus modis vanas esse: uno modo &c.*

Lin. 13. dare cuiquam possunt, qua ipsi carent: nec] M.S.E. *dare cuiquam possunt: nec &c.*

Lin. 15. Altera] M.SS. *Altero &c.*

Lin. 20. ideo excitati, ex eo statumque] M.S.E. *ideo excitati ex eâ, statumque.*

Lin. 22. ne hunc cœlestem] M.S.E. *nec hunc &c.*

Lin. 24. nisi solum artificis, parentisque nostri unicum numen] M.S.E. *nisi solius artificis, parentisque nostri unicum nomen.*

Lin. 27. Tertia] M.SS. *Tertio.*

Lin. 32. tenebras hominibus obducere] M.S.E. *tenebris homines obducere.*

Pag. 111. lin. 14. ima potius, sed in] M.S.E. *ima, sed potius in*

Lin. 18. quæ fit ex terra. Quicquid enim] M.SS. *quæ*

 fit

sit ex terra. Quod quidem de nomine ipso apparere sapienti patest. Quicquid enim &c.

Lin. 23. sed minus religionis est.] M.SS. *sed mimus religionis est.*

Lin. 29. hic justus, hic homo, hic Deo, cœloque dignus] M.S.E. *hic justus homo, hic denique cælo dignus.*

Pag. 112. lin. 1. gentium, veritas premebatur ; ita] M.SS. *gentium premebamur ; ita &c.*

Ad *Librum Tertium.*

PAG. 113. lin. 7. quando veritas in] M. SS. *quoniam veritas in.*

Pag. 114. lin. 11. vanescit, ac defluit, nisi aliunde ornatu : quo] M.S.E. *inanescit ac difluit, nisi ornatu aliunde quæsito, circumlitum fuerit aut politum : quo &c.* Et sic etiam M.S.C. nisi quod ibi legitur *vaniscit, & defluit.*

Lin. 17. maximos quoque oratores] M. SS. *maximos quosque oratores.*

Lin. 20. cur hanc ego] M.S.E. *cur ergo hanc.*

Lin. 27. Neque ego nunc] M.SS. *Neque enim nunc &c.*

Pag. 115. lin. 9. pronuntiare verum. Ipse ut Deus : nos] M.S.E. *pronuntiare. Verum ipse ut Deus. Nos &c.*

Lin. 11. profecto monstravimus] M.SS. *profecto monstrabimus.*

Lin. 19. confitentur in eo solo, quoniam eis non creditur, in quo solo credi debuit : conabor] M.S.E. *confitentur. In quo solo quoniam iis non creditur ; in quo solo credi debuit ; conabor &c.*

Lin. 21. sententiam in se de sua] M. SS. *sententiam de sua &c.*

Pag. 116. lin. 12. Ergo vero ne] M.SS. *Ego vero ne.*

Lin. 35. globosa] M.S.E. *globata.*

Lin. 37.

Lin. 37. quietum ſit, an mobile] M.S.E. *quietum ſit & immobile; an &c.*

Pag. 117. lin. 7. videamur, qui id affirmare audeamus] M.S.E. *videbimur, qui affirmare hic audeamus.*

Lin. 20. viis pluribus, magnificis, ornatiſque delubris] M.S.E. *viiſque pluribus, ornatiſque delubris.*

Lin. 25. quam nos ſumus opinati] M.S.E. *quam hic opinati ſumus.*

Lin. 26. certius? fortaſſe nihil.] M.S.E. *verius? fortaſſe &c.*

Lin. 27. rerum natura cadunt;] M. SS. *rerum naturam cadunt.*

Lin. 38. enim audet id] M.S.E. *igitur audet id.*

Pag. 118. lin. 7. eorum impudentia] M.SS. *eorum imprudentia.*

Lin. 11. opinationem repudiarunt. Opinari enim te ſcire, quod neſcias, non eſt] M.S.E. *opinationem redarguerunt. Opinari enim quod tu neſcias, non eſt &c.*

Lin. 32. teſtatur. Ita enim comparatam] M.S.E. *teſtatur; ita comparatam.*

Lin. 36. ſinguli diverſa affirmantes, ſapientes eſſe] M.SS. *ſinguli ſapientes eſſe &c.*

Pag. 119. lin. 13. eam diſtrahit.] M.SS. *eam detrahit.*

Eadem lin. video diſſidium] M.S.E. *vide diſſidium.*

Lin. 18. interitu ſibi eſſe] M.S.C. *interitu ſuo ſibi eſſe.*

Lin. 19. poteſt eſſe in homine interna] M.S.E. *poteſt eſſe interna &c.*

Lin. 21. manus vicit.] M.SS. *manus vincit.*

Pag. 120. lin. 8. nos ſcire conviceris] M.SS. *nos ſcire convincis.*

Lin. 13. inter philoſophos fuit; ſed] M.S.E. *inter ipſos: ſed &c.*

Lin. 23. ab anima eſt; quæ] M.S.E. *ab animo eſt; qui &c.*

Lin. 33. rerum & incomprehenſibilium] M. SS. *rerum incomprehenſibilium.*

Pag. 121. lin. 3. conſtitutam fore, quæ illos] M.S. E. *conſtitutam forem, quæ &c.*

 Lin. 8.

Lin. 8. æstimationem] M.SS. *existimationem.*

Lin. 35. ac furtum suum] M.SS. *ac furem suum.*

Pag. 122. lin. 6. ab his sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire quam possimus :] M.S.E. *ab aliis sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire quam possumus :*

Lin. 12. aut omnino dediscitur] M.S. E. *aut etiam dediscitur.*

Pag. 123. lin. 3. summum bonum collocavit] M.S.E. *summum bonum posuit.*

Lin. 13. omissis litigationibus] M.S.E. *omissis litigatoribus.*

Lin. 31, quem in corporis semper voluptates ruentem] M.S.E. *quem semper corporis voluptates tuentem.*

Pag. 124. lin. 4. bonum esse corporis voluptatem ?] M.S.E. *bonum esse voluptatem ?*

Lin. 11. Verum inquit obscœnus] M.S. C. *Verum ergo inquit &c,*

Lin. 14. victus abscessero.] M.S.E. *victus fuero.*

Lin. 17. Cynicorum] M.S.E. *Clinicorum.*

Lin. 27. qui potest sibi hoc] M. SS. *quis potest sibi hoc.*

Pag. 125. lin. 2. quam homini] M.S.E. *quam hominibus.*

Lin. 15. quia ipsa in deterius] M. S. E. *quæ ipsa in &c.*

Pag. 126. lin. 4. hujus disputationis] M. S.E. *hujus definitionis.*

Lin. 5. beatiores videri] M.S. E. *beati omnes videri.*

Lin. 11. sed opinio] M.SS. *sed opinatio.*

Lin. 22. virtutem summum bonum] M. S. E. *virtutem ipsam summum &c.*

Pag. 127. lin. 16. possit esse inhonesta] M. S. E. *possit esse nisi honesta.*

Lin. 26. ut sit ipsum proprium] M. S. E. *ut sit ipsa proprium.*

Lin. 36. illas omnes] M.S.E. *illorum omnes.*

Lin. 37. qui dixerunt] M.SS. *quæ dixerunt.*

Lin. 38. quod institui, philosophos] M. S. E. *quod institui, scillcet philosophos.*

Pag. 128. lin. 9. non homo sit] M.SS. *ne homo sit.*

Lin. 15. anne carebunt suis quoque muneribus ?] M.S.E. *carebuntne suis quoque muneribus ?*

Lin. 28. mirabilia perfecit.] M.SS. *mirabilia fecit.*

Lin. 29. non insanus videreте] M.S.E. *num sanus videre.*

Pag. 129. lin. 3. conservare justitiam] M. S. E. *facere justitiam.*

Lin. 5. duo sola deligens] M. SS. *duo sola diligendo.*

Lin. 16. Anaxagoras ad ea ad quæ] M.S.E. *Anaxagoras ad quæ.*

Lin. 30. simile impartiunt] M. SS. *simile impertiunt.*

Lin. 31. utique providentiam.] M. S. E. *utique prudentiam.*

Lin. 34. exitus disparentia] M.S.E. *exitus dispatentia.*

Pag. 131. lin. 10. vitam deviam] M. S. C. *viam deviam.*

Lin. 25. eas jam tenent] M.S.E. *eas etiam jam tenent.*

Lin. 30. Sed si beata esse non potest ; ——— non est profecto summum] M.S.E. *Sed beata esse non potest ; ——— non est ideo summum &c.*

Lin. 38. & eluctatio] M.S.E. *& obluctatio.*

Pag. 132. lin. 8. quod ex eo nascitur] M. SS. *quod ex eâ nascitur.*

Lin. 9. atque distrahi nequeat] M.SS. *atque abstrahi &c.*

Lin. 10. quam, & si proprium] M. SS. *quam si & proprium.*

Lin. 13. atque omnia] M.SS. *eaque omnia.*

Lin. 15. profecto virtutis] M. SS. *profecto virtus.*

Lin. 23. constat, animus] M. S. E. *constat, scilicet animus.*

Pag. 133. lin. 9. gradus ad mortem] M.S.E. *gradus usque ad mortem.*

Lin. 12. quia suscepti] M.SS. *quia sustentati.*

Pag. 134. lin. 10. quia nec aliud animal] M.S.E. *quæ nec aliud &c.*

Lin. 12. pervenire] M.SS. *provenire.*

Lin. 21. esse ducatur] M.S.E. *esse dicatur.*

Lin. 27. Mures & duo Decii ; nunquam] M.S.E. *&*

Mures

Mures duo; nunquam &c. M.S.C. & *Mures duo Decii; nunquam &c.*

Pag. 135. lin. 8. summo esse credamus.] M.S.C. *summo Deo esse &c.*

Lin. 25. quoniam ad illam hanc] M.S.C. *quoniam ad illud hanc &c.* M.S.E. *quia ad illud hanc.*

Lin. 30. vanum sit, necesse] M.SS. *imum sit &c.*

Pag. 136. lin. 3. beatum facit.] M.SS. *beatos facit.*

Lin. 7. id ipsum immortalem] M.S.E. *eo ipso &c.*

Lin. 10. potuerunt. Ii, qui verum de anima sentiebant; expertes enim] M.S.E. *potuerunt ii, qui verum de anima sentiebant. Expertes enim &c.*

Lin. 14. erit differendum.] M.S.E. *erit disputandum.*

Lin. 18. quali utatur] M.S.E. *quali utare.*

Lin. 27. generati sunt] M.S.E. *nati sunt.*

Lin. 28. esse philosophiam] M. SS. *esse omnem philosophiam.*

Pag. 137. lin. 7. studiis possunt, qui semper aliquid inquirunt,——vivendum.] M.S.E. *studiis potest, qui semper aliquid acquirunt,—— vivendum?*

Lin. 31. confessionemque deducere] M.S.E. *confessionemque perducere.*

Lin. 37. omnino vita hominum] M.S.E. *omnis vita &c.*

Pag. 138. lin. 1. per se ipsa sentiret] M. S. E. *per se ipsam &c.*

Lin. 8. ab homine inventam] M. S. E. *ab homine eam inventam.*

Lin. 10. tanquam tibias ad fontem] M. S. C. *tanquam tibi vas ad &c.*

Lin. 11. aiunt; quod sic repertorem] M.SS. *aiunt. Quod si repertorem &c.*

Lin. 14. Nam si ut ipsa] M.SS. *Nam sicut ipsa.*

Lin. 31. Deorum poetice vocat, figuratam laudat in faciem.] M. SS. *Deorum vocat, poetice figuratam, laudat &c.*

Lin. 33. Quisnam ne,] M.SS. *Quisquamne.*

Pag. 139. lin. 5. hominemque figuravit] M.S.E. *hominemque generavit.*

Lin. 6.

Lin. 6. cœlestia beneficia] M.SS. *cœlestia sua beneficia*,
Lin. 12. constituerint, quomodo] M.S.E. *constiterit, quomodo*.
Lin. 13. profiteri potest ?] M.SS. *profiteri potes ?*
Lin. 21. eamque ipsam Latinis] M. S. E. *eamque ipse &c.*
Lin. 30. oportuit illa docentem] M.S.E. *oportuit ut illa &c.*
Lin. 32. philosophiæ veritate,] M.SS. *philosophiæ veritatem*.
Pag. 140. lin. 4. inanitatisque] M.S.E. *vanitatisque*.
Lin. 7. ac miserabilis] M.SS. *aut miserabilis*.
Lin. 11. verum fatebaris] M. SS. *verum fatearis*.
Lin. 18. Et qui dixit] M. S. C. *Et qui dixerit*.
Lin. 19. suum illi nomen reddidit.] M.SS. *suum illi reddidit*.
Lin. 24. vocari] M.S.E. *nominari*.
Lin. 30. nihil ergo illorum cadit in philosophiam ; quæ ut omnia reddat] M.S.E. *nihil horum cadit in philosophiam ; quæ omnia reddit &c.*
Lin. 36. fuit ignota] M.S.E. *fuerat &c.*
Lin. 37. quoniam falsa est ; varia, &] M.S.E. *quoniam fallax est, fit varia &c.* M.S.C. *quoniam falsa est, fit varia &c.*
Pag. 141. lin. 17. qui disciplinam non] M.S.C. *qui disciplinam veram non &c.*
Lin. 18. ostentationem suæ scientiæ] M. SS. *ostentationem scientiæ*.
Lin. 19. Videre liceat] M.S.E. *Videre licet*. M.S.C. *Videre autem licet*.
Lin. 22. cum eorum vita, mirabiliter] M. S. C. *cum eorum vita, & vitiis, mirabiliter &c.*
Lin. 23. Nepósque Cornelius] M. S. E. *Nepos quoque Cornelius*.
Lin. 33. judicium professos] M. SS. *judicium suum professos*.
Lin. 34. intueri decet] M.S.E. *intueri debet*.
Pag. 142. lin. 16. In quo sane sapientior meretrix fuit, quæ philo-

philosophum] M.SS. *In quo tamen sapientior meretrix fuit, quæ sic philosophum.*

Lin. 19. ad meretricem famosissimam commearet]M.S.E. *ad meretricem commearet.*

Pag. 143. lin. 9. causa, vel advocandi gratia,artem] M.S.E. *causa, vel vacandi gratia, &c.*

Lin. 18. justorum disputatio] M.SS. *istorum disputatio.*

Lin. 20. vereor, ne tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quandam otii] M.S.E. *vereor, ne nisi tantùm videatur attulisse negotiis hominum quandam oblectationem otii.* M.S.C. *vereor, ne non tantùm videatur attulisse negotiis hominum quandam delectationem otii.*

Lin. 27. pro loquacibus] M.S.E. *pro mendacibus.*

Pag. 144. lin. 1. philosophi est] M.S.E. *philosophi esset.*

Lin. 7. sapientiam tollere] M.S.E. *sapientiam totam tollere.*

Lin. 10. contra philosophiam] M. S. E. *contra philosophos.*

Lin. 21. nota sunt] M. SS. *mota sunt.*

Lin. 26. posset humana] M.S.E. *posse humana.*

Lin. 27. quia recepit] M.SS. *quia recipit.*

Pag. 145. lin. 1. veniamus, non ut cum his decertemus] M.S.C. *veniamus, non ut cum iisdem certemus.* M.S.E. *veniam, non——certem.*

Lin. 3. campo insequamur] M.S.C. *campo exequamur.*

Lin. 22. modis circulum cogit] M.S.C. *moribus circulum cogit.* M.S.E. *moribus circulum colligit.*

Lin. 24. descendat, quam] M.S.E. *descendat, & quam.*

Lin. 30. discrimine annorum sævire] M.S.E. *discrimine sævire.*

Pag. 146. lin. 26. ipse conjecit.] M. S. C. *ipse inclusit.* M.S.E. *ipse conclusit.*

Pag. 147. lin. 32. disjici valeant] M. S. E. *dissecari valeant.*

Lin. 35. aliquid constituatur ?] M.S.E. *aliquid construatur.*

Pag. 148. lin. 13, quia jam sensus] M.SS. *quâ jam sensus &c.*

Lin. 14.

Lin. 14. quo & nos jam non ſumus;] Codices noſtri hîc nihil mutant; ſed proculdubio legendum eſt [*quo nos etiamnum ſumus*;] quod ex ſequentibus patet.

Lin. 16. cum & mors eſſe] M.S.E. *quia & mors &c.*

Lin. 21. Quæ res potius efficit, ut dolor malum ſit. Omnium, inquit, malorum] M.SS. *Quin potius efficit, ne dolor malum ſit. Omnium enim malorum &c.* Et ſic etiam Edit. Baſ. & Venet.

Lin. 23. Qui ergo non poſſum non timere; ſi id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum eſt? Quid, quod totum illud argumentum falſum eſt? quia non intereunt animæ. Vere] M.S.E. *Quid ergo? Non poſſum non timere, ſed id quod mortem antecedit, aut efficit, malum eſt. Quid, quod totum illud argumentum falſum eſt, niſi quia intereunt animæ? Verè &c.* M.S.C. *Quid ergo non poſſum non timere; Si id quod &c.* ut in Codicibus impreſſis. In Cod. Bet. leg. *animæ. Intereunt vero, inquit.*

Pag. 149. lin. 24. quin, etiamſi torqueatur] M.S.E. *qui, etiamſi torqueatur.*

Lin 36. in alia migrare. Non putaverunt] M. S. E. *in alia migrare: nec &c.*

Pag. 150. lin. 4. quæ ratio eſſet hominis, neſcierunt] M.SS. *quæ ratio eſſet, homines neſcierunt.*

Lin. 22. mente id ferendum eſt] M.SS. *mente patiendum eſt.*

Lin. 23. vindicem magnum] M. SS. *judicem magnum.*

Lin. 24. vindicta integra] M.S.E. *vindicta in integro.*

Pag. 151. lin. 8. aut unquam tibi] M. S. E. *aut nunquam tibi.*

Lin. 16. ignorantia effecit] M.SS. *ignorantia efficit.*

Lin. 25. qui ante fuerimus!] M.SS. *quid ante &c.*

Pag. 152. lin. 26. non cernit] M.SS. *non ſentit.*

Pag. 153. lin. 1. traducant] M.S.E. *ducant.*

Lin. 2. ſupervenit] M.S.E. *ſupervenerit.*

Lin. 9. Cicero ſic in] M.SS. *Cicero in*

Lin. 10. in his ſcopulos] M. SS. *in hos &c.*

Lin. 12. effugere fortunæ] M.SS. *effugere violentiam fortunæ.*

Lin. 23. quòd masculus potius] M.SS. *quòd mas &c.*

Lin. 24. Atheniensis, & quod] M.S.C. *Atheniensis, non Thebanum, & quod &c.*

Lin. 32. aliorum animalium corpora] M.S.E. *alia corpora.*

Lin. 38. Fluminis modo] M.SS. *fulminis modo.*

Pag. 154. lin. 3. animal includeretur] M.S.E. *animal duceretur.*

Lin. 16. potuit commodare ?] M.SS. *potuit dare ?*

Lin. 30. casu quispiam vir] M.SS. *casu quopiam vir.*

Pag. 155. lin. 29. ab anima defluit] M.S.E. *ab anima diffluit.*

Pag. 156. lin. 4. recuperatorem] M.SS. *receptorem.*

Lin. 24. si sapientes sunt] M. S. E. *si patientes sunt.*

Lin. 25. & vicibus] M.S.C. *ut vicibus.*

Lin. 31. dares: aliis abstulisset] M. SS. *dares: qui aliis &c.*

Lin. 34. Cum vero intulit] M. S. E. *Quam tamen &c.* M.S.C. *Quam vero &c.*

Pag. 157. lin. 11. illi una communitas] M. SS. *illi uni communitas.*

Lin. 16. qui semper] M. S.E. *qui sæpe.*

Lin. 35. quod abstineatur] M. SS. *quo abstineatur.*

Pag. 158. lin. 10. sed pecudum] M.S.E. *sed etiam pecudum.*

Lin. 11. paria jungunt] M.S.C. *paria junguntur.*

Lin. 22. tam sapiens ulla] M. S. E. *tam vana ulla.*

Lin. 34. putant gloriam] M.SS. *possent gloriam.*

Pag. 159. lin. 13. ad coarguendum] M. SS. *ad coercendum.*

Pag. 160. lin. 24. Quæ igitur illos Antipodas] M.SS. *Quæ igitur illos ad Antipodas.*

Lin. 34. Itaque & æreos orbes] M. S. E. *Itaque æreos orbes.*

Pag. 161. lin. 2. esset conclusa.] M.S.C. *esset inclusa.*

Lin. 6. rotunda etiam terra esset] M.S.E. *rotunda terra esset.*

Lin. 12. quomodo non cadunt] M.S.E. *quomodo ergo non cadunt.*

Lin. 16.

Lin. 16. à medio differantur] M. SS. *à medio deferantur.*

Lin. 22. vel ostentent.] M. S. E. *& ostendant.* M.S.C. *vel ostendant.*

Lin. 27. pauca enumerasse] M. S. C. *pauca enarrasse.*

Pag. 162. lin. 3. videantur, tam invidi, quam si velint deligare oculos,] M. S.E. *videantur ; ac si, tanquam invidi, velint obligare oculos, &c.*

Lin. 11. neque sapientiam tendere] M. SS. *neque ad sapientiam tendere.*

Pag. 163. lin. 4. unum Phædonem] M. SS. *unum Pythagoram.*

Lin. 5. docuisse Cebetem tradunt.] M.S.E. *docuisse traduntur.*

Lin. 12. aurum pendere debuit] M. S. C. *aurum appendere &c.*

Lin. 16. & Græcas literas] M. SS. *& literas.*

Lin. 20. sola hæc efficit] M.S.E. *sola hoc efficit.*

Lin. 30. plenis manibus] M. SS. *propriis manibus.*

Lin. 32. ignes, taurum contemnet.] M. SS. *ignes, & pericula, & taurum &c.*

Pag. 164. lin. 7. Nemo vereatur nos ; aquam] M.SS. *Nemo vereatur ; nos aquam &c.*

Lin. 15. exscindit vitia] M. SS. *excidit vitia.*

Lin. 24. quod à scientia veniat.] M.S.E. *quod ad scientiam veniat.*

Pag. 165. lin. 6. patientiâ non fruetur] M.S.E. *patientiæ, non &c.*

Lin. 11. mihi affertis unius] M.S.E. *mihi affertur unius.*

Lin. 14. æquo animo eam] M.SS. *æquo an iniquo animo eam.*

Lin. 17. non sequenda.] M. SS. *non sequetur.*

Lin. 19. Ita qui hæc] M.SS. *Itaque qui hæc.*

Lin. 21. Defixi enim fuerunt] M.S.C. *Deflexi enim &c.*

Lin. 36. res non vestigabiles] M. SS. *res investigabiles.*

Lin. 37. nulla alia est] M.S.E. *non est alia.*

Pag. 166. lin. 29. quia necesse est] M. S. E. *sed necesse est.*

Lin. 30. principium rebus omnibus] M. S. E. *principium omnibus.*

Lin. 32. non est Deus natura, sed Dei opus.] M. S. E. *non est Dei natura, sed opus.* M.S.C. *non est Dei natura, sed Dei opus.*

Pag. 167. lin. 9. ne tum quidem] M.S.C. *nec tum &c.*

Lin. 12. en manum tollo.] M.SS. *& manum tollo.*

Lin. 14. Insipienter, inquis; sed qui profitetur se esse sapientem] M.S. E. *Insipienter, inquit, sed quis se profitetur esse sapientem ?*

Lin. 18. sapientiæ dantur] M.S.E. *sapientiæ dat.*

Lin. 31. stulte, ut cætera.] M.S.E. *stulte, ut cæteri.*

Pag. 168. lin. 9. sibique sæpe contraria] M. S. E. *sibique semper &c.*

Lin. 10. quid sentirent, quid vellent, statuere] M.S.E. *quid sentiant, quid velint, satis statuere.* M.S.C. *quid sentirent——satis statuere.*

Lin. 13. affligit oratio] M.SS. *afficit oratio.*

Lin. 18. illud tempus? quando est] M.SS. *illud tempus ? Quo more, quando est &c.*

Lin. 23. perfectum iri] M.SS. *perfectam iri.*

Pag. 169. lin. 4. cum reflaverit] M.S.E. *cum respiraverit.*

Lin. 27. generis hominum vexatricem] M. S. E. *generi humano &c.*

Lin. 35. lacerant, suasque] M. S. C. *lacerant, se suasque.*

Pag. 170. lin. 10. peccati blandimentis] M. SS. *peccatis blandientibus.*

Lin. 12. profecerit, vi & violentia] M. SS. *profecerit, violentia &c.*

Pag. 171. lin. 4. Scio tamen] M.SS. *Sentio tamen.*

Lin. 14. Hoc est illud] M.S.E. *Hic, hic, est illud.*

Lin. 18. tenuerunt] M.S.E. *retinuerunt.*

Ad

Ad *Librum Quartum*.

PAG. 173. Lin. 7. mihi, Constantine Imper. & cum] M.SS. *mihi, & cum &c.*

Lin. 15. ex oculis veritate] M.S.E. *ab oculis &c.*

Pag. 174. lin. 3. quid effecerit] M.SS. *quid fecerit.*

Lin. 18. spretis æternis] M.S.C. *spretis sempiternis.*

Lin. 31. sapientia ceciderat] M.SS. *sapientia occiderat.*

Lin. 33. apparuerit fuisse] M.S.E. *appareat fuisse.* M.S.C. *apparuit fuisse.*

Lin. 35. esse, inveniretur] M. S. C. *esset inventa ; &c.* M.S.E. *esse inventa ; septem fuisse traditur ; qui primi &c.*

Pag. 175. lin. 2. jure dici homo] M.S.C. *verè dici homo.*

Lin. 7. potuerit perspici] M.SS. *potuerit perfici.*

Lin. 8. septem sapientum gloriam] M.S.E. *septem sapientiam, & gloriam.*

Lin. 28. nusquam nullam sapientiam] M. SS. *nusquam ullam, &c.*

Lin. 30. illic potissimum] M.S.E. *ibi potissimum.*

Lin. 31. arcanum summi sui divini] M.SS. *arcanum sui divini.*

Pag. 176. lin. 2. non accesserint] M. SS. *non accesserunt.*

Lin. 5. hominibus religionem] M.S.C. *ingeniis religionem.*

Lin. 9. exteris gentibus] M.S.E. *cæteris nationibus.*

Pag. 177. lin. 3. scierimus implere] M.S.E. *scierimus adimplere.*

Lin. 4. conjungitur ? scilicet] M. SS. *conjungitur ? ibi scilicet.*

Lin. 23. Itaque ut Jupiter] M.SS. *Itaque & Jupiter.*

Lin. 29. plures patres] M.S.E. *multi patres.*

Pag. 178. lin. 28. & inceftus, caput] M. SS. *& incertus, &c.*

Pag. 179. lin. 6. effe videatur.] M.SS. *esse videantur.*

Lin. 15, immortalitatem accipiunt] M. S.E. *immortalitatem accipient.*

Lin. 31. effe à Diis hominem] M. SS. *esse ab his hominem.*

Pag. 180. lin. 23. inquirere ; ut] M. S. E. *exquirere ; ut &c.*

Lin. 27. Multique fcriptores libros] M. SS. *Multique scriptos libros.*

Lin. 29. nongentis fere annis] M.SS. *septingentis fere annis.*

Lin. 31. habuit Jofuem] M.SS. *habuit Jesum.*

Lin. 35. tenentibus per annos quadringentos LX. ufque] M.S.E. *tenentibus, usque &c.* Et ad marginem ejufd. Cod. appofita funt hæc verba, manu, ut videtur, eâdem exarata ; *per annos quadringentos quinquaginta.*

Pag. 181. lin. 2. feptuagefimo poft anno eos Cyrus major terris] M. S. E. *septuagesimo primo pòst anno Cyrus major captivos Judæos terris &c.* M. S.C. *septuagesimo pòst anno, &c.* ut in *Cod. Emman.*

Lin. 9. antiquiores etiam Græcis] M. S. C. *antiquiores esse Græcis.*

Lin. 15. doctrinæ falubriter jecerit ; &] M.S.E. *doctrinæ receperit ; & &c.*

Pag. 182. lin. 18. poneret montes] M.S.E. *ponebat montes.*

Lin. 23. qui tanta] M.S.E. *quòd tanta.*

Lin. 30. neque angelis] M.SS. *nè angelis.*

Pag. 183. lin. 2. difpofitio Dei] M. S. C. *dispensatio Dei.*

Lin. 22. regiæ dignitatis] M.S.E. *regiæ majestatis.*

Lin. 31. unguendo curatus] M. S. C. *ungendo creatus.*

Pag. 184. lin. 5. formarem in utero] M. S. E. *formavi in utero.*

Lin. 13. inftituantur.] M. SS. *instruantur.*

Lin. 17. cum folus fit, cui] M.SS. *cum solus adhuc esset, cui &c.*

Lin. Ead.

Lin. ead. potuit ? aut cum esset] M.S.E. *potuit ? At cum &c.*

Lin. 23. Sed Hermes] M.S.E. *Sed & Hermes.*

Lin. 30. Sed tamen quoniam spiritus] M.S.E. *Sed quoniam spiritus.*

Pag. 185. lin. 3. per eum ipse ad nos] M.S.E. *per eum ad nos.*

Lin. 6. vocalem spiritum] M. S. E. *vitalem spiritum.*

Lin. 9. Spiritus in angelos] M.S.E. *Spiritus suos in angelos.*

Lin. 25. & in spiritu oris] M.SS. *& spiritu oris &c.*

Pag. 186. lin. 7. ea scilicet consuetudine] M. S. E. *ea scilicet ratione.*

Lin. 13. in quo fatetur esse ineffabilem quendam, sanctumque] M.S.C. *quo fatetur esse &c.* M.S.E. *quo fatetur esse ineffabilem, sanctumque &c.*

Pag. 187. lin. 2. mortali corpore utentem] M.S.C. *mortali corpore viventem.*

Lin. 10. trecentos triginta] M.S.E. *quadringentos triginta.*

Lin. 18. manu insecutus] M. SS. *manu insecutus est.*

Lin. 20. egressi, in solitudine multa] M.S.E. *ingressi in solitudinem, multa &c.*

Lin. 23. pluvia descendit] M.S.E. *manna descendit.*

Lin. 32. eos signo praecederet] M.S.E. *eos in signum &c.* M.S.C. *eos praecederet, &c.*

Pag. 188. lin. 17. diem septimam Calendarum] M. S. C. *diem decimum &c.* M.S.E. *diem septimum, &c.* & eadem, ut videtur, manu, *decimum* superscribitur.

Lin. 18. hic rerum textus] M.S.C. *hic rerum exitus.*

Lin. 21. veniret Christus] M.S.C. *venerat Christus.*

Lin. 35. eos exquisitis] M.SS. *eos ipsos exquisitis.*

Pag. 189. lin. 10. cor suum] M. SS. *corpus suum.*

Lin. 13. Æmulans æmulatus] M. SS. *Æmulando æmulatus.*

Lin. 19. delabi jussit è cœlo] M.SS. *labi jussit &c.*

Lin. 27. Psalmo XVII :] M. SS. *Psalmo sexto decimo.*

Pag. 190. lin. 1. cecinerant sic esse facturum] M.S.E. *cecinerant sic esse futurum.*

Lin. 6. populus meus me non] M.S.E. *populus meus non &c.*

Lin. 11. metatura; falsi scribæ, & confusi sunt;] M.SS. *metatura falsa. Scribæ confusi sunt ; &c.*

Lin. 22. repudiassent, quod sciebat esse futuros. Apud] M. SS. *repudiassent. Apud &c.*

Lin. 32. vento, aut aura] M. SS. *vento & aura.*

Pag. 191. lin. 4. accipiet in uterum] M.S.C. *concipiet in utero.* M.S.E. *accipiet in utero.*

Lin. 5. vocabitis nomen] M.S.C. *vocabitur nomen.*

Lin. 12. declaravit hoc nomine, quod] M.S.E. *designavit hoc nomine, quod.*

Lin. 19. & exacerbaverunt] M.S.E. *sed exacerbaverunt.*

Pag. 192. lin. 5. deinde rursus, ut regnet] M.S.E. *deinde, ut regnet.*

Lin. 30. Ego ante ibo] M.SS. *Ego ante te ibo.*

Pag. 193. lin. 4. habet imperium, atque honorem.] M. SS. *habet imperium, habet honorem.*

Lin. 17. summo patri similis existeret.] M.S.E. *similis Deo patri existeret.*

Lin. 21. ut ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In primâ] M.S.E. *ut & ipse fieret ἀπάτωρ, qui ἀμήτωρ fuit. In primâ &c.*

Lin. 23. à solo Deo patre generatus] M.S.E. *à solo Deo generatus.*

Lin. 35. & natio Æthiopum] M. SS. *& negotiatio Æthiopum.*

Pag. 194. lin. 15. hominem, & salvabit] M.S.E. *hominem, qui salvabit.*

Pag. 195. lin. 3. fidem meruit] M.S.E. *fidem promeruit.*

Lin. 7. veritas extorserat] M.SS. *veritas expresserat.*

Lin. 12. miracula, quæ eis prophetæ futura prædixerant : nec tamen] M. SS. *miracula : nec tamen.*

Lin. 16. inter cæteros] M. S. E. *præter cæteros.*

Lin. 21. erit illa die] M.SS. *erit in die illâ.*

Lin. 37. semen ejus.] M.S.E. *regnum ejus.*

Pag. 196. lin. 2. domus ejus, & regnum ejus usque] M.SS. *domus ejus, usque &c.*

Lin. 18. CXXVI,] M.SS. *centesimo vigesimo septimo.*

Lin. 19. in vanum laboraverunt, qui] M.S.C. *sine causa laborant, qui.* M.S.E. *sine causa laborant ii, qui &c.*

Lin. 21. in vanum vigilavit, qui eam custodivit.] M.S.E. *sine causâ vigilabat, qui eam custodiebat.* M.S.C. *sine causa vigilant, qui custodiunt eam.*

Lin. 26. veram convocaret.] M. S. E. *veram revocaret.*

Lin. 31. constituit ad templum, & ad conspectum Dei perveniri.] M.SS. *constituit templum, ad adytum templi, & ad conspectum &c.*

Pag. 197. lin. 1. corde meo faciat] M. S. E. *corde meo faciet.*

Lin. 5. docuit: Et ostendit] M. SS. *docuit. Sic enim dixit : Et &c.*

Lin. 8. *Imperet Dominus in te*] Quanquam M. SS. nostri nihil hic mutant; tamen legendum est *Increpet*, ut ex textu apparet, vid. *Zach.*3.2.

Lin. 9. ejectus ab igne] M.S.E. *abjectus ab igne.*

Lin. 13. & ponite cydarim] M. SS. *& imponite &c.*

Pag. 198. lin. 13. pene sublatum] M.S.E. *quasi sublatum.*

Lin. 17. filium suum legavit] M.SS. *filium suum principem angelorum legavit.*

Lin. 29. illustratum venerat] M. SS. *illustraturus venerat.*

Lin. 35. in carne monstravit] M. S. E. *in carne demonstravit.*

Pag. 199. lin. 5. purificati roris] M.SS. *purifici roris.*

Lin. 11. sed vi ac potestate cœlesti: quæ jampridem prophetis nuntiantibus canebantur.] M. S. E. *sed in hac potestate cœlesti : quæ etiam prophetis nuntiantibus prius canebantur.*

Lin. 28. ac sparsos maculis] M.S.E. *& aspersos maculis.*

Pag. 200. lin. 26. Et cum apponi illa populo, discipulis imperasset] M.S.E. *Et cum apponere illa populo discipulis suis &c.* M.S.C. *Et cum apponere &c.* ut in Impressis.

Pag. 201. lin. 1. cujus peritia nihil aliud] M. S. C. *cujus peritia ad nihil &c.*

Pag. 202. lin. 9. Latuerunt igitur] M.SS. *Jacuerunt igitur.*

Lin. 12. & eo amplius] M. SS. *vel eo &c.*

Lin. 26. religionis expertes] M.S.E. *divinitatis expertes.*

Pag. 203. lin. 38. nos affingimus, nihil addimus] M. S.E. *nos fingimus, nihil nos addimus.* M. S.C. *nos fingimus, nihil addimus.*

Pag. 205. lin. 4. gerebant, intus inclusa malitia, causas] M.SS. *gerebant intus inclusam, alias causas &c.*

Lin. 6. vacaret, operans in salutem hominis ; quòd] M.S.E. *vacaret ; quòd &c.*

Lin. 7. vacuefaceret] M.S.E. *vacuam faceret.*

Lin. 25. mittatur, à Deo] M. SS. *mitteretur, &c.*

Lin. 34. per mortalem datam] M.SS. *per Mosem datam.*

Pag. 206. lin. 14. Et dixit Jesus ad me] M.S.E. *Et dixit Dominus ad me.*

Lin. 15. de eo loqueretur] M.S. E. *de se loqueretur.*

Lin. 18. Moses futura præsentiens] M.S.E. *Moses ventura præsentiens.* M.S.C. *Moses figuram præsentiens.*

Lin. 30. cordis, & est pudenda] M.S.E. *cordis, id est, pudenda.*

Pag. 207. lin. 34. tradidit eum Judæis] M. SS. *tradidit filium Dei Judæis.*

Pag. 208. lin. 9. At illi justissimi] M.SS. *At injustissimi.*

Lin. 12. Tum Pontius &] M. S. E. *Tum Pontius Pilatus &.*

Lin. 19. conspuerunt faciem ejus] M. SS. *conspuerunt in faciem ejus.*

Pag. 209. lin. 7. & ignoraverunt] M.SS. *& ignoravi.* Quam lectionem confirmat textus. vid. *Psalm.* 34. *Com.* 15.

Lin. 23. mea potum mihi dederunt acetum.] M.SS. *meâ potaverunt me aceto.* Lectio sacris quidem Literis congrua. vid. *v.*22. *Psal.*68.

Pag. 210. lin. 1. Ἐστεψας στεφάνῳ] legendum puto ἔστεψας.

Lin. 8,

Lin. 8. in æternum tempus, dicit Dominus Deus virtutum] M.S.E. *in extremum tempus dicit Dominus virtutum.*

Lin. 33. & vita hominum] M.SS. *& vita omnium.*

Pag. 211. lin. 35. obtenebrabitur dies] M. SS. *tenebrabitur &c.*

Pag. 212. lin. 1. occidit Sol ei] M.SS. *subivit Sol ei.*

Lin. 10, detraxerunt eum cruci] M. S. E. *detraxerunt eum cruce.*

Lin. 15. integrè è sepulchro] M. SS. *integer è sepulchro.*

Lin. 17. convolutum corpus] M.SS. *involutum corpus.*

Lin. 25. nunc resistet in contribulatione] M. SS. *nunc non resistet in tribulatione &c.*

Pag. 214. lin. 1. sententias adversus] M. SS. *sententiam &c.*

Lin. 6. Domum autem] M.S.C. *Domus autem.*

Lin. 15. & confirmabo ; &] M.SS. *& confirmabo te ; & &c.*

Lin. 23. Ordinata vero discipulis suis evangelica,] M.SS. *Ordinato vero discipulis suis evangelio.*

Pag. 215. lin. 30. doceret (siquidem id volebat) majore auctoritate ut professi Dei. Tunc] M.S.C. *doceret (siquidem id volebat) majore auctoritate ut aiunt professi Dei. Tunc &c.* M.S.E. *doceret. Siquidem id valebit majore auctoritate, ut professi Dei; tunc &c.*

Pag. 216. lin. 6. quæ quicunque] M. SS. *quam quicunque.*

Lin. 16. inter quos agit] M. SS. *inter quos habitat ipse.*

Lin. 20. nitatur astruere] M. SS. *nitatur astringere.*

Lin. 22. respondebit] M. S.E. *respondet.*

Pag. 217. lin. 2. Inde evenit] M.SS. *Unde &c.*

Lin. 4. Utinamque] M. SS. *Utinam quidem.*

Lin. 9. facere nequeunt] M.S.E. *facere omiserunt*

Lin. 12. putant, neminem adhuc perfectum esse sapientem ; id est, in quo summæ doctrinæ, ac scientiæ summa virtus, &] M.S.E. *putant adhuc neminem esse perfectè sapientem ; id est, in quo summa doctrinæ ac scientiæ, summa virtus, &------consenserit.*

Lin. 36. mortale sibi corpus] M.SS. *mortale corpus &c.*

Pag. 218. lin. 21. quæ irasci, quæ] M. SS. *quæ irascitur, quæ.*

Pag. 219. lin. 13. quia aliter non potest] M. S. E. *quia vivere aliter non possum &c.* M.S.C. *quia vivi aliter non potest &c.*

Lin. 27. hominem perfecta doctrina] M. S. E. *hominem perfectum &c.*

Lin. 34. doctrina, habeatque radicem, & fundamentum, stabilisque apud] M.S.E. *doctrina, nisi habeat radicem, ac fundamentum, quæ stabilis apud &c.* M. S. C. *doctrina, nisi habeat &c.* ut in impressis.

Lin. 36. recipere, cujus doctor est ; ut] M. SS. *recipere doctoris ; ut &c.*

Pag. 220. lin. 13. etiam in homine illum] M.SS. *etiam illum in hominem.*

Lin. 16. specialem patrem] M. SS. *spiritalem patrem.*

Pag. 221. lin. 9. subire maluerit] M. S. E. *subire voluerit.*

Pag. 222. lin. 7. offensilibus] M.S.E. *offensibilibus.* M.S.C. *offensionibus.*

Lin. 18. nominibus suis] M. S. C. *nominibus propriis.*

Lin. 21. tempora adjecisse, arcana] M.S.E. *tempora adjecisse, perpetuæ arcana &c.*

Lin. 30. quæ illæsis, affectisque corporibus adhibebat ;] M.S.E. *quæ in læsis, affectisque corporibus exhibebat.*

Lin. 32. virtutis nobis non terrena opera monstraret] M.SS. *virtutis nobis terrenæ opera monstraret.*

Pag. 223. lin. 26. factis præsentibus] M.SS. *factisque præsentibus.*

Lin. 28. pervenit.] M.SS. *perveniret.*

Pag. 224. lin. 6. & infimis] M.SS. *& infirmis.*

Lin. 8. & infimi solent] M. SS. *& infirmi solent.*

Lin. 10. ejus conservaretur] M.SS. *ejus servaretur.*

Lin. 14. fixus itaque cum spiritum deposuisset] M.S.C. *suffixus itaque cum spiritum sponte deponeret.* M. S. E. *suffixus itaque cum spiritum sponte deposuerat.*

Pag. 225. lin. 3. primogeniti una nocte] M.SS. *primogenita &c.* vid. *Exod.* 12. 29.

Lin. 5.

Lin. 5. vim gerebat] M.S.C. *vim haberet.*

Lin. 12. Pascha nominatur] Post vocem *nominatur*, *Edit. Basil.* & *Cod. Betul.* addunt ἀπὸ τοῦ πάσχειν. Desiderantur quidem hæc verba in M.SS. nostris. Sed in *Cod. Cantab.* lacuna hoc loco occurrit, quâ ostenditur, verba aliquot Græca, quæ in *illo Codice* vixunquam scripta reperiuntur, hîc deesse. In *M.S. Emman.* habemus quoque hiatum post verbum *nominatur*, & in Margine hæc scripta sunt, *deficit Græcum.* Sed fallsus est *Noster* in vocis derivatione : *Pascha* enim non deducitur à Græco verbo πάσχειν *pati*; sed ab Hebræo פָּסַח *transiit*, unde פֶּסַח *transitus.* Vide sis *Exod.* 12. *com.* 27.

Lin. 36. visceribus hostiarum] M.S. C. *visceribus bestiarum.*

Pag. 226. lin. 2. egerunt principes] M.SS. *adegerunt &c.*

Lin.. 3. expurgarent Dei] M.SS. *expugnarent Dei &c.*

Lin. 9. non nutu, verùm] M.S.C. *non metu, verùm.*

Lin. 17. vicimus] M.SS. *vincimus.*

Pag. 227. lin. 14. & avocent à] M.S.E. *& avertant à*

Lin. 17. per diversa regionum condiderunt ;] M.SS. *perversa religione &c.*

Lin. 31. hac aliqua] M.SS. *hanc aliqua.*

Lin. 33. omnia, de filio] M.SS. *omnia, & de filio.*

Pag. 228. lin. 5. obstricti, Deo religati] M. SS. *obstricti Deo, & religati.*

Lin. 15. His enim omnibus] M.S.E. *His enim verbis omnibus.*

Lin. 24. hostiæ plures] M. SS. *hostiæ plurimæ.*

Pag. 229. lin. 12. est : melius ergo] M. SS. *est.* **Eo** *melius ergo.*

Lin. 13. quia ait] M.SS. *qui ait.*

Lin. 19. ut deorum vice] M.S.C. *ut in deorum vicem.* M.S.E. *ut in deorum vices.*

Lin. 32. impingit] M.SS. *impegit.*

Pag. 230. lin. 1. labare nos] M.S.C. *laborare nos.*

Lin. 6. sine Filio potest] M. SS. *sine filio esse potest.*

Lin. 18. ministra est, & manus] M. SS. *ministra, & manus.*

Lin. 36. me nemo Deus] M.S.E. *me non est Deus.*

Pag. 231. lin. 9. una ; in utroque merito] M. SS. *una in utroque ; merito &c.*

Lin. 14. ne Patrem quidem. Qui] M.S.E. *nec Patrem quidem colit. Qui &c.* M.S.C. *ne patrem quidem colit. Qui &c.*

Lin. 15. is vero cum] M,S.C. *is verè cum.*

Lin. 16. nuntius, & sacerdos] M.S.E, *nuntius, simul & &c.*

Lin. 17. templi maximi janua] M.S.E. *templi maxima janua.*

Pag. 232. lin. 11. uterum se mulieris includeret] M. SS. *uterum mulieris includeretur.*

Lin. 15. patibulo figeretur] M. S. E. *patibulo affigeretur.*

Lin. 27. Anthropiani, seu quilibet] M. SS. *Anthropiani, aut Ariani, seu &c.*

Ad *Librum Quintum.*

PAG. 234. Lin. 7. dubium, Constantine Imperator Max, quin hoc] *Nostri hic nihil mutant.*

Pag. 235. lin. 12. facile superari] M. S. E. *facile posse superari.*

Lin. 22. oderunt ; quia ipsi errant] M.S.E. *oderunt. Quia ipsi errant, &c.*

Lin. 27. extorquent : cum talibus] M.S. E, *extorquent. Cum talibus &c.*

Pag. 236. lin. 5. currentium. Mella sunt hæc venenum tegentia. Ob eamque] M. SS. *currentium. Ob eamque &c.*

Lin. 25.

Lin. 25. ac disertum] M.S.E. *aut disertum.*
Lin. 27. sono permulcet.] M.SS. *sono mulcet.*
Lin. 28. Adeo nihil verum] M.S.E. *Ideo nihil &c.*
Lin. 33. planè sint eloquentes] M.SS. *plenè sint &c.*
Pag. 237. lin. 13. quoniam & magnam] M.SS. *qui & magnam.*
Lin. 25. quasi quod elegans] M.S.C. *quasi qui elegans.*
Lin. 32. apud nostros idonei] M.S.E. *apud nos idonei.*
Pag. 238. lin. 20. Christianum, Professus] M. SS. *christianum: professus.*
Lin. 33. cæteris rebus humanis, tum] M.S.E. *cæteris rebus, tum.*
Pag. 239. lin. 4. gratia conniverent] M. SS. *gratia conticerent.*
Lin. 15. culpam, reprehensionemque conversa] M.S.E. *culpam reprehensionis conversa.*
Lin. 17. auctor in] M.S.E. *actor in.*
Lin. 19. insecutus est: composuit] M.SS. *insecutus est. Composuit &c.*
Lin. 28. fuerat assensus] M.S.E. *fuerat accensus.*
Lin. 31. interpretatus est? Bene, quod] M. S. C. *interpretatus est bene? quod &c.*
Lin. 34. à veritate, & fide; præcipue] M.S.E. *à veritate, & fide. Præcipue &c.*
Pag. 241. lin. 4. opera computare] M. SS. *opera comparare.*
Lin. 12. hoc detestabile, stultitia] M. SS. *hoc, detestabili stultitiâ, &c.*
Lin. 19. nunc honorari.] M.S.E. *nunc adorari.*
Lin. 21. affectavit divinitatem] M. S. E. *affectavit sibi divinitatem.*
Lin. 23. Nostri vero & potuit] M. S. C. *Noster vero & poterat.* M.S.E. *Noster vero & potuit.*
Pag. 242. lin. 30. Affirmas Deos esse] M.S.E. *Affirmas enim &c.*
Lin. 31. mancipas ei Deo] M.S.E. *mancipas soli Deo, &c.*
Pag. 243. lin. 3. uno semel impetu] M.S.C. *uno simul impetu.*

Lin. 25. & ratione fuerat] M.S.E. *& rationibus &c.*

Lin. 38. & simul, viam] M.SS. *& simul ut viam.*

Pag. 244. lin. 1. At si hortatu] M.SS. *Ac si &c.*

Lin. 7. tum etiam solam veram] M. SS. *tum etiam & solam veram &c.*

Lin. 10. est summa virtus; aut fons est ipsa virtus] M.S.C. *sola est virtus; aut fons est ipsa virtutis.* M.S.E. *summa est virtus; aut fons est virtutis.*

Lin. 16. cessisse terra] M.SS. *cessisse è terrâ.*

Lin. 28. in Arataeo carmine] M.SS. *in Arataeo loquitur carmine.*

Pag. 246. lin. 8. hominibus insevit] M. SS. *hominibus inseruit.*

Lin. 23. non participabant aliis ii, quibus aliquid affluebat;] *non impertiebantur aliis aliquid ii, quibus affluebat &c.* Sic Cod. Bet. Nostri autem nihil mutant.

Pag. 247. lin. 1. sibi nomine justitiae, iniquissimas,] M. SS. *sibi nomine justitiae munitas, iniquissimas &c.*

Lin. 5. aut malitiâ] M.SS. *aut avaritiâ.*

Lin. 8. tumida inaequalitate] M.S.C. *invidâ inaequalitate.*

Lin. 23. occidione deleverat] M.S.E. *occisione deleverat.*

Lin. 34. Imprudenter igitur poetae, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum.] M.S.C. *Imprudentes ergo poetae, qui eam ad caelum confugisse cecinerunt, id est, ad Jovis regnum.* Sic etiam M.S.E. nisi quòd desunt ibi *id est.*

Pag. 248. lin. 2. fraternitatis vinculo] M. S. E. *charitatis vinculo.*

Lin. 13. nuntium suum misit] M.SS. *nuntium misit.*

Pag. 249. lin. 5. affectib. s dedisset] M.SS. *affectus dedisset.*

Lin. 24. pectoris collocate] M.SS. *pectoris constituite.*

Pag. 250. lin. 9. vinculo copulatos; nullae] M. SS. *vinculo copulatis, nullae &c.*

Lin. 20. contemnerent; &] M. S. E. *continerent; & &c.*

Lin. 22. Non essent mutua, ut dixi] M. SS. *Non essent igitur, ut dixi, &c.*

Lin. 23. ab hominibus in] M.S.E. *ab omnibus in &c.*

Lin. 32.

Lin. 32. ultro justitiæ opera] M. SS. *ultro ad justitiæ opera.*

Lin. 33. mali sunt ignoratione] M. S. C. *mali homines sunt &c.*

Pag. 251. lin. 14. hanc interim non] M. SS. *hanc iterum non.*

Pag. 252. lin. 5. instinctus? an] M.S.E. *instructus? an.*

Lin. 16. quos coram malè] M.SS. *quibus coram &c.*

Lin. 28. eorum exemplo] M.S.E. *suo exemplo.*

Lin. 35. Adeo nec pudor] M. S. C. *Adeo vero nec &c.*

Lin. 38. pii, & ab] M.SS. *impii & ab.*

Pag. 253. lin. 5. ex illorum numero] M. SS. *de illorum numero.*

Lin. 15. inusitata dicamus] M.S.E. *usitata dicamus.*

Lin. 36. pariterque die] M.S.E. *pariterque dies.*

Lin. 37. indufori] M.S.E. *inde foro.*

Pag. 254. lin. 3. Blandiri, certare] M. SS. *Blanditia certare.*

Lin. 14. summum per cætera universa sequeretur. Æquè fieri non potest, ut ipsi qui errant in omni vita, & in] M.S.C. *summum bonum, per cætera universa frequentatur; eoque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non & in &c.* M.S.E. *summum, per cætera universa sequeretur; eoque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non & in &c.*

Pag. 255. lin. 1. clementius] M.SS. *dementius.*

Lin. 5. qui illum insignem pietate virum, insigni scelere] M.S.E. *qui insignem pietate virum scelere &c.*

Lin. 6. fœdaverit] M.S.C. *fœdavit.*

Lin. 23. & spes surgentis] M.S.E. *& spem surgentis.*

Lin. 26. & manium patris] M. S. E. *& inanimis patris.*

Lin. 31. cum omnibus] M. SS. *cum omni vi.*

Pag. 256. lin. 23. qui Saturnum] M. S. C. *qui colunt Saturnum.*

Lin. 32. sed exprimuntur] M.S.E. *sed exponuntur.*

Lin. 35. ad justitiam] MSS. *ad injustitiam.*

Pag. 257. lin. 10. figura, animo esse efferato] M.S.E. *figura, esse efferatum.*

Pag. 258.

Pag. 258. lin. 4. timiditate, plus ausi sunt, quàm jubebatur] M.S.E. *tumiditate, plus ausi sunt quam jubebantur*. M.S.C. *tumiditate*——*jubebatur*.

Lin. 11. tanto clementior] M.SS. *tanto dementior*.

Lin. 23. victoriam excogitant] M.SS. *victoriam cogitant*.

Pag. 259. lin. 6. libris septem] M.SS. *libro septimo*.

Lin. 11. rabide sævientium] M.S.E. *rabie sævientium*.

Lin. 20. benefacere vobiscum.] Betul. legit *benefacere vobis*. Edit Bas. 1532. habet *nobiscum*. M.SS. nostri *vobiscum*.

Lin. 23. etiam ridete, si libet ;] M.S.E. *etiam irridete, si libet ; &c.*

Lin. 31. insigni scelere] M. S. E. *insignis scelere*.

Lin. 37. optimo omnibus] M. S. E. *optimo omnium &c.*

Pag. 260. lin. 7. ventura essent] M.SS. *eventura essent*.

Lin. 30. cariosis] M.S.C. *variosis*. M.S.E. *nariosis* : ubi in Margine hæc verba occurrunt : *nariosos appellant, quòd odoribus thuris colantur*.

Lin. 34. semper Deorum cultoribus] M. S. E. *semper de Deorum &c.*

Pag. 261. lin. 14. providentia caret] M. S. E. *prudentia caret*.

Lin. 22. vexatione non solvat] M.S.E. *vexationibus non &c.*

Lin. 27. qui datâ facultate, ad placandum Deum non revertatur] M. SS. *quin datâ facultate, ad placandum Deum revertatur*.

Pag. 262. lin. 13. inspirata patientia] M. S. E. *inspiratio patientiæ*.

Lin. 22. infirmus, &] M.SS. *fœmineus, & &c.*

Lin. 28. terroribus de sententiæ proposito] M. S. E. *tortoribus de sententiâ & proposito*.

Lin. 31. subactus] M.S.E. *coactus*.

Pag. 263. lin. 5. hoc solo tuenda] M. S. E. *hoc sæculo tuenda*.

Lin. 33. qui nescit is ex] M.S.E. *qui nescit ipsum ex &c.*

Pag. 264. lin. 2. Catone Censorio] M. SS. *Catone Censoribus*.

Lin. 5.

Lin. 5. cujus firma, &] M.S.E. *cujus prudentiæ firma, &c.* M.S.C. *cujus prudentia firma, & &c.*

Lin. 8. quodlibet asserentes] M.SS. *quidlibet asserentes.*

Lin. 17. labefactare,] inter hoc verbum, & *quia* M.S.E. hæc inserit: *ut diceret anhelantem laborare*; Cod. vero *Cantab.* hæc; *ut diceret anhelanter laborare.* Quæ verba, quid sibi velint, nescimus.

Pag. 265. lin. 4. eam nosse] M.SS. *eam ipsam nosse.*

Lin. 18. æquabilitatem] M.SS. *æqualitatem.*

Lin. 23. nemo à beneficiis] M.S. C. *nemo enim à &c.*

Pag. 266. lin. 17. nisi quos possunt] M. S. E. *nisi quòd possunt.*

Lin. 32. sapientis ratione] M.S.E. *sapientiæ ratione.*

Lin. 35. ut docui] M. S. E. *ut docebo.*

Pag. 267. lin. 3. post firma] M.SS. *potest firma.*

Lin. 10. habeatur.] M.S.E. *habebitur.*

Lin. 16. afferebantur] M.S. C. *differebantur.* M.S.E. *asserebantur.*

Pag. 268. lin. 11. Transcendebat] M.S. E. *Transibat.*

Lin. 31. potuerit refellere] M.S.E. *potuit &c.*

Pag. 269. lin. 19. quos Deus docuit.] M. SS. *quod Deus &c.*

Lin. 32. rationem cur ita] M.SS. *rationem tamen cur &c.*

Pag. 270. lin. 17. qui sacramentum] M.S.C. *quia sacramentum.*

Pag. 271. lin. 16. carius esse] M.SS. *clarius esse.*

Pag. 272. lin. 15. dissolvitur] M.S.E. *solvitur.*

Lin. 16. recti, ac] M.S.E. *veri, ac.*

Lin. 18. dum ne noceat alteri] M. SS. *dummodo alteri non noceat.*

Lin. 24. quia scientiam] M.S. C. *qui scientiam.*

Lin. 35. Calliditas, &] M.S.E. *Calliditas autem, &.*

Pag. 273. lin. 2. dictorum, factorumque] M. SS. *delictorum, factorumque.*

Lin. 7. quo solo] M.S.C. *quâ solâ.* M.S.E. *quæ sola &c.*

Lin. 12. Ex quâ] M.S.C. *Ex eâque.*

Lin. 25. nequaquam poteras] M.S.E. *nunquam poteras.*

Pag. 274. lin. 9. effodiantur ei oculi] M. SS. *effodiantur oculi.*

Lin. 16. præmium constitutum] M. S. E. *præmium esse constitutum.*

Lin. 21. angustissimus trames ad] M. SS. *per angustissimos tramites ad &c.*

Lin. 32. dominum summum] M.SS. *dominum suum.*

Pag. 275. lin. 4. habet potestatem] M. SS. *habet in potestate.*

Lin. 32. hæc ipsa ignoratio] M.SS. *hæc ignorantia.*

Pag. 276. lin. 20. cohortentur ad] M. SS. *cohortentur nos ad.*

Lin. 33. afferatur] M. SS. *asseratur.*

Lin. 35. nos, aut rationem] M.SS. *nos ut rationem.*

Pag. 277. lin. 1. qui devotione ac fide caret] M. S. E. *qui fide & ratione careat.*

Lin. 10. ex mortibus natos] M.SS. *ex moribus natos.*

Lin. 22. ne à nostris] M.SS. *ne & à nostris.*

Lin. 24. Nam fere vulgus] M.SS. *Nam forte vulgus.*

Lin. 31. aut non credunt] M.S.C. *aut nostris non credunt.*

Lin. 35. honestâ voluntate] M. SS. *inhonestâ voluntate.*

Pag. 278. lin. 29. in templo, & cum templo, sicut] M.S.E. *in templo, sicut &c.*

Lin. 32. neque firmos atque immutabiles. Traducuntur] M.SS. *neque firmæ atque immutabiles esse. Traducuntur.*

Pag. 279. lin. 13. Quid venenarius] M. SS. *Quid fænerarius.*

Lin. 15. nisi aut mortem viri, aut ut] M. S. C. *nisi ut mortem viri optet, aut ut.*

Lin. 18. plura compilet ?] M.S. C. *plura rapiat ?* M.S.E. *plura bona compilet ?*

Lin. 26. flagitiis omnibus] M.S. E. *vitiis omnibus.*

Lin. 29. Quanto satius est] M. S. E. *Quanto sanctius est.*

Pag. 280. lin. 6. quorum potestati diffidunt] M. SS. *de quorum potestate, &c.*

Lin. 9.

Lin. 9. adhibento, opes amovento] M.SS. *adhibeto, opes amoveto.*

Lin. 12. colentis se potest, si suam] M.SS. *colentis potest, qui suam.*

Lin. 20. salvos volunt] M.S.C. *salvos esse volunt.*

Lin. 21. modis perdant] M.SS. *modis aut perdant.*

Lin. 32. omnium, velint, nolint, colat] M.S.C. *omnium creator, velit, nolit: colat &c.*

Lin. 36. quam servorum] M.S.E. *quam etiam servorum.*

Pag. 281. lin. 1. qui defensores Deorum] M. SS. *qui se defensores esse Deorum.*

Lin. 12. etiam mimos agi] M. S. C. *etiam per mimos agi.*

Lin. 19. sponte nata] M.S.C. *sponte esse nata.*

Lin. 29. à nobis; sed quia] M. SS. *à nobis; à multis enim non coluntur; sed quia &c.*

Lin. 32. Perciti enim perferuntur cæco] M.S. E. *Pergitur enim cæco &c.* M.S.C. *Pergitur ergo cæco &c.*

Pag. 282. lin. 4. divexant] M. SS. *diu vexant.*

Lin. 31. quæ non in corpore] M. SS. *quæ tota non in &c.*

Pag. 283. lin. 1. aspici possunt] M. S. C. *inspici &c.*

Lin. 5. virtutis species] M. S. C. *virtutum species.*

Lin. 8. ab illis omnibus bonis] M. SS. *ab illis bonis.*

Lin. 14. celebrant.] M. S. C. *concelebrant.*

Lin. 31. omnia, humana, (ut est] M. SS. *omnino humana sunt, (ut est &c.*

Pag. 284. lin. 1. vitam sustentet] M. S. E. *vitam suam sustentet.*

Lin. 3. etiam summa virtus est. Accedit, quòd] M.SS. *autem summa virtus est. Et accedit ex eo, quòd.*

Lin. 6. timoris atque insolentiæ] M. S. C. *tumoris atque &c.*

Lin. 10. aliena cupiat] M.S.C. *aliena rapiat.*

Lin. 16. in servitutem abeat] M. SS. *in se virtutem habeat.*

Lin. 34. curæ; quibus, quoniam peccamus] M.SS. *curæ; quoniam cum peccamus.*

Pag. 285. lin. 3. disciplinâ; & legis vincula ruperunt.] M.SS. *disciplinâ legis; vinculaque ruperunt.*

Lin. 10. & fidos experiatur] M. S. C. *& fictos experiatur.*

Lin. 17. pressuræ & verberibus] M. SS. *pressuræ verberibus.*

Lin. 22. cultibus plurimi] M. SS. *cultoribus plurimi.*

Pag. 286. lin. 3. ultio consecuta] M.SS. *ultio secuta.*

Lin. 4. Nec hæc quidem] M.SS. *Ne hæc quidem.*

Lin. 28. *nihil in nobis*] M. SS. *nihil aliud in nobis.*

Ad *Librum Sextum.*

PAG. 287. Lin. 11. scientiam, & fides, & ipse] M.SS. *scientiam, & fidem, ipse &c.*

Lin. 14. ad id, quod] M.S.C. *ad ipsum, quod*

Pag. 288. lin. 2. ficti & inspirati] M. S. C. *facti & inspirati.*

Lin. 7. defenderim] M.S.E. *defenderimus.*

Lin. 14. odorati, ac] M.S.C. *adoraverint, ac &c.*

Lin. 17. quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quicquid aspectu rarum, quicquid opere, aut odore pretiosum est, id gratum esse Diis suis, non] M. S. E. *quasi aliquid inde libaturi. Offerunt quidquid aspectu rarum, quicquid opere, aut odore pretiosum; & hæc grata esse diis suis, non &c.* Eadem quoque est Lectio in M.S.C. nisi quòd ibi post *offerunt* distinctio finalis additur, ut in *Impressis*; & post *pretiosum, est* sequitur.

Pag. 289. lin. 5. à cœlo est] M. SS. *de cœlo est.*

Lin. 18. quod non indigeat] M.SS. *quàm non &c.*

Lin. 29. quantum mortalia] M.S.E. *quantum aut mortalia.*

Lin. 31. qui auctori] M. S. E. *qui & auctori.*

Pag. 291.

Pag. 291. lin. 9. rectè dari] M. SS. *rectè dare.*

Lin. 15. viæ, Constantine Imp. per quas] M. SS. *viæ, per quas.*

Lin. 16. est; una] M. S. C. *est; scilicet una.*

Pag. 292. lin. 6. esse: virtutes] M. SS. *esse: & virtutes.*

Lin. 11. primum adolescentiæ limen] M. S. E. *primæ adolescentiæ limen &c.*

Lin. 15. qui dirigat] M. S. E. *qui ducat.*

Lin. 34. vitæ istæ] M. S. C. *viæ istæ.* M. S. E. *hæ viæ.*

Pag. 293. lin. 4. inferas; vitia] M. S. E. *inferas; vitia.*

Lin. 12. bonis præsit] M. S. C. *bonis sit præditus.*

Pag. 294. lin. 6. posuit omnia] M. SS. *posuit Deus omnia.*

Lin. 12. autem hujus vitæ talis est.] M. S. E. *autem hujus viæ talis est.* M. S. C. *autem talis est via.*

Lin. 20. mortem secutura] M. S. E. *mortem consecutura.*

Lin. 29. dolorem, amaritudines] M. S. E. *dolorem, & valetudines.*

Lin. 35. provenire, quæ cupiant] M. S. E. *provenire illa, quæ &c.*

Pag. 295. lin. 20. vita temporalis] M. S. E. *vita corporalis.*

Pag. 296. lin. 9. & graviora] M. SS. *& gravia.*

Lin. 15. quibus id] M. SS. *quo id.*

Lin. 19. ad unius hostis] M. S. C. *ad unius vel invisibilis hostis.*

Lin. 37. vanis implicat] M. S. C. *inanibus implicat.*

Pag. 297. lin. 14. in definitionem] M. SS. *in definitione.*

Lin. 20. est hominis] M. SS. *est homini.*

Pag. 298. lin. 4. malum diceret] M. S. E. *malum dixisset.*

Lin. 6. idem malum. Quod] M. S. C. *idem malum sit. Quod.*

Lin. 14. faciendi bona.] M. S. C. *faciendi bonum.*

Lin. 16. vires suppeditent] M. S. E. *vires suppetant.*

Lin. 26. quod potest] M. SS. *quia potest.*

Lin. 35. paulo melius;] M. S. C. *paulo melius definivit.*

Pag. 299. lin. 15. arbor libidinum] M. S. C. *ardor libidinum.* M. S. E. *ardor libidinis.*

Lin. 22. Omnis igitur] M. SS. *omne igitur.*

Lin. 33. summum, nescierunt ;] M. SS. *summum bonum nescierunt ; &c.*

Pag. 300. lin. 4. Ab his duobus] M.S.E. *Ab his ergo duobus.*

Lin. 8. demersum, pœnam] M.SS. *demersum ad pœnam.*

Lin. 10. Num igitur---------scierint ?] M. SS. *Non igitur---------scierint.*

Pag. 301. lin. 35. aliquoties melior] M.SS. *quotiens melior.*

Pag. 302. lin. 5. Is tamen] M.SS. *Idem tamen.*

Pag. 303. lin. 2. disciplina, & auctoritas] M. S.E. *disciplinæ quoque auctoritas.* M.S. C. *disciplinæque auctoritas.*

Lin. 20. Si & philosophis] M. SS. *Si ergo & &c.*

Lin. 25. sapiens: quod nemo] M. SS. *sapiens. Justus autem ac sapiens nemo &c.*

Lin. 30. nihil verum, quod ea sit] M. SS. *nihil verum. Quod eâ fit &c.*

Lin. 34. in vita hominis] M.SS. *in vita hominum.*

Pag. 304. lin. 6. percursor ejus] M. S. E. *præcursor ejus.*

Lin. 35. una sedes, suavis, & simplex] M.S.E. *una sedes, & simplex &c.*

Pag. 305. lin. 6 sequuntur. Eadem] M. S. E. *sequuntur ullum. Eadem.*

Lin. 11. apertius loquar] M.S.E. *apertius doceam.*

Lin. 20. ad summam sapientiæ] M.S.E. *ad summum sapientiæ.*

Lin. 30. promulgari fas est] M.S.E. *abrogari &c.* Betuleius legit *obrogari*, optimè.

Pag. 306. lin. 2. aspernabitur ; hoc ipso] M.S.E. *aspernatus, hoc ipso &c.*

Lin. 8. legi sanctæ vim] M. S.E. *legis sanctæ &c.*

Lin. 31. justos putant] M.S.E. *justos se putant.*

Pag. 307. lin. 4. & ipsum Deum ignoret] M.S.E. *& ipsam justitiam ignoret &c.*

Pag. 308. lin. 19. pœnis delectantur] M. S. E. *pœnis lætantur.*

Lin. 34. aliqua majora] M.S.E. *alia majora.*

Pag. 309.

Pag. 309. lin. 2. spes omnis] M. S. E. *spes hominis.*
Lin. 5. & cura, &] M. S. E. *& cura nostra, & &c.*
Lin. 25. vel nocentem.] M. S. E. *vel ei nocere.*
Pag. 310. lin. 12. sanare vitia, auxerunt. Et] M. SS. *sanare, vitiaverunt. Et &c.*
Lin. 28. nomina imponendo] M.SS. *nomina imprimendo.*
Lin. 29. Cum autem multitudinem] M. SS. *Cum autem nec multitudinem.*
Pag. 311. lin. 1. cubicula sibi] M.S.E. *cubilia sibi.*
Lin. 3. metuere sibi, quid] M.S.E. *metuere, quid &c.*
Lin. 14. præseminati] M.S. E. *proseminati.*
Lin. 15. à Deo factus est ;] M.SS. à Deo *fictus est.*
Lin. 16. completa est ;] M.S.E. *repleta est.*
Lin. 27. & sanxerint : fœdus illud inter homines à principio ortus sui initum, aut violare,] M.S.E. *& sanxerint fœdus: illud à principio sui ortus inter homines statutum, aut violare, &c.*
Lin. 31. ope indigere] M.S.E. *operâ &c.*
Pag. 312. lin. 4. nondum constituta] M.S.E. *nondum statuta.*
Lin. 6. sermone, rerumque] M.S.E. *sermonis, rerumque.*
Lin. 22. sibi armati] M. S. E. *sibi alicujus armati.*
Lin. 24. tam impudentes] M. SS. *tam imprudentes.*
Lin. 31. vitæ homini] M.S.E. *vitæ humanæ.*
Pag. 313. lin. 19. nefarium ; mox ex alio] M. SS. *nefarium; ex alio.*
Lin. 26. humanitatis officia] M. S. E. *benignitatis officia.*
Lin. 31. vos dicitis.] M. SS. *vos dicis.*
Pag. 314. lin. 5. justitiam non exigit] M. SS. *mercedem non &c.*
Lin. 15. qui eos vita ; qui] M. SS. *qui eos retinet in vita; qui &c.*
Lin. 35. ut si adeo] M.SS. *aut si adeo placuerint &c.*
Pag. 315. lin. 4. in terram sepeliunt] M. S. E. *in terrâ &c.*
Lin. 29. qui quod fecit] M. S. E. *qui quod facit.*
Pag. 316. lin. 1. nos oportere] M.SS. *nos oportet.*

Lin. 33. quo minùs ambitiosa illa] M. S. E. *quo minùs illa &c.*

Pag. 317. lin. 2. in hoc se laqueos induxit] M. SS. *in hos se laqueos induit.*

Lin. 10. Itaque hæc] M.SS. *Atque hæc.*

Lin. 36. ut eos naturali humanitate foveant; ac iisdem prodesso] M.S.E. *ut eis naturali humanitate faveant, ac prodesse &c.*

Pag. 318. lin. 4. foveri jubet] M.SS. *tueri jubet.*

Lin. 7. caros suos Deo relinquere] M. S. E. *caros suos nunquam derelinquere.*

Lin. 16. officia metiebantur] M. SS. *officia sua metiebantur.*

Lin. 20. oberraverunt] M.S.C. *aberrarunt.*

Lin. 23. facerent sepulturam] M.S.E. *dixerunt esse sepulturam.*

Lin. 31. ferendum sit] M.S.C. *deferendum sit.*

Lin. 34. sed hæc, etiamsi] M.S.E. *sed hoc, &c.*

Pag. 319. lin. 1. sed reddamus] M. SS. *sed reddemus.*

Lin. 3. necessariorum munus implebimus] M.SS. *necessariorum sepulturam nulli negandam munus &c.* Forte legendum est *negandum.*

Lin. 4. desiderabitur] M.SS. *desiderabit.*

Lin. 8. justiorque? quæ cum sit, jam] M. SS. *justiorque; cum jam non homini———justum?*

Lin. 16. majorum labore] M. S. C. *meorum labore.*

Lin. 31. tanti putas;] M.S.E. *tanti esse putas.*

Pag. 320. lin. 24. agere pœnitentiam] M.SS. *agi pœnitentiam.*

Lin. 27. imprudenter] M.S.C. *ignoranter.*

Pag. 321. lin. 24. qui acceperint] M. SS. *quòd acceperint.*

Lin. 25. ut promereare viventem?] M.SS. *ut promereare invenire viventem?*

Lin. 28. feceris; probabit] M.SS. *feceris; & probabit, &c.*

Pag. 322. lin. 4. aut parcum] M.S.C. *aut purum.*

Lin. 11. convertetur.] M.SS. *convertitur.*

Lin. 18. Nam parcum esse] M. S. C. *Nam purum esse.*

Pag. 323.

Pag. 323. lin. 7. plerumque sunt, si] M.SS. *plerumque fiunt, si.*

Lin. 9. ut tantum homini] M.S.E. *ut id homini.*

Lin. 37. cedentibus vitiis] M.S.C. *cadentibus vitiis.*

Pag. 324. lin. 14. quàm malum velle] deest *malum* in *Cod. Bet.* M. SS. nostri, ut & *Edit. Bas. & Venet.* nihil mutant.

Lin. 16. nominis ejus, ratio deficit] M.S.E. *nominis, ratio deficit.*

Lin. 20. hostis everterit] M.S.C. *hostis invaserit.*

Pag. 325. lin. 10. moderanda sint] M. S. C. *mediè temperanda sint.* M.S.E. *medio temperanda sint.*

Lin. 22. gradiendum quietè.] M. SS. *gradiendum moderatè.*

Lin. 29. frænare debeant] M. S. E. *refrænare debeat.* M.S.C. *refrænare debeant.*

Lin. 36. possint in maximo] M.SS. *possunt in maximo.*

Pag. 326. lin. 9. cui non oportet] M. SS. *cùm non oportet.*

Lin. 35. sunt enim, spectanturque] M.SS. *sunt enim semper, spectanturque &c.*

Pag. 328. lin. 12. qui cibum & bene meritis] M. SS. *qui & bene meritis.*

Lin. 36. immobilitatem animi] M. S. C. *immutabilitatem &c.*

Pag. 329. lin. 12. & omnes sæculi] M. S. C. *ut omnes sæculi.*

Lin. 25. ore recipienda est] M.SS. *ore rapienda est.*

Lin. 27. Ergo justus. His] M.S.E. *Ergo justus est. His &c.*

Pag. 330. lin. 31. nec verbum malum] M.SS. *ne verbum &c.*

Lin. 36. ultionem non sibi] M.SS. *ultionem suam non &c.*

Lin. 37. Dei servet.] M.SS. *Dei reservet.*

Pag. 332. lin. 16. virtute quæreretur] M.SS. *virtute quæritur.*

Lin. 20. quamcunque improbitas] M. S. C. *quacunque in parte improbitas.* M.S.E. *quacunque improbitas.*

Lin. 28. canino modo] M.SS. *canino more.*

Lin. 31. petetur exemplum] M.S.C. *peteretur exemplum,*

Lin. 32. doctoris tristissimo] M. SS. *praeceptoris tristissimo.*

Lin. 38. & levitate] M.SS. *& levitae.*

Pag. 333. lin. 9. ut non careret homo] M.SS. *ut caperet homo.*

Lin. 14. imperat sibi, & hic] M.S.E. *imperat sibi, hic.*

Lin. 30. velamine candidati] M. S. E. *velut candidati.* M. S. C. *velamine candidati.*

Lin. 36. comitem dicunt esse] M.S.E. *cotem dicunt &c.*

Pag. 334. lin. 26. maledictis &] M.S.E. *maledicis &.*

Lin. 37. orta sunt.] M.S.E. *exorta sunt.*

Pag. 335. lin. 15. aut recusant.] M.S.E. *ac recusant.*

Lin. 28. infra praescriptum] M.SS. *intra praescriptum.*

Pag. 336. lin. 17. sed efflagitant feruntque] M.S.E. *sed & flagitant, feruntque.*

Lin. 32. Ita neque] M.S.E. *Itaque neque &c.*

Lin. 33. est in ipsa justitia] M.SS. *est ipsa justitia.*

Pag. 337. lin. 3. recentes natos liceat oblidere] M.S.C. *recens natos &c.* M.S.E. *recenter natos liceat elidere.*

Lin. 9. qui non parcunt suo: sed] M.S. E. *qui non parcunt suo? Sed &c.*

Lin. 26. congressione] M.S.E. *congressu.*

Lin. 38. libidines docent, &] M.S.E. *libidines & docent, & &c.*

Pag. 338. lin. 13. decet. Circensium] M.S.C. *decet, in celerem vitiorum semitam dilabuntur. Circensium &c.*

Lin. 27. Circenses Neptuno. Paulatim vero] M.S.E. *Circenses vero Neptuno. Paulatim tamen &c.*

Lin. 29. numinibus eorum] M.SS. *nominibus &c.*

Pag. 339. lin. 10. accesserint, si non fuerint ab aliquo imperito doctore] M.S.E. *accesserint, ab aliquo imperito &c.*

Lin. 27. ad vitium detorquendus ;] M. S. E. *ad vitia &c.*

Pag. 340. lin. 5. quod qui facit] M.S.E. *quae qui facit.*

Lin. 12. unum est, expugnare virtutem, justitiamque ab omnibus

omnibus excludere.] M.S.E. *unum est, virtutem, justitiamque ab hominibus excludere.*

Lin. 28. & conjunctione] M.S.C. *& commixtione.*

Pag. 341. lin. 5. Objicitque] M.SS. *Objicit quippe.*

Lin. 16. pudicitiam flagitavit.] *Betuleius* legit *profligavit*; quam Lectionem habemus etiam in *Edit. Bas.* Ambo M. SS. nostri legunt *flagitavit.*

Lin. 18. justitiam Dei] M.S.C. *institutum Dei.*

Lin. 25. nisi & suum profanè] M. S.E. *nisi etiam suum sexum profanè.* M.S.C. *nisi & suum sexum &c.*

Lin. 38. assequatur ;] M.S.E. *consequatur.*

Pag. 342. lin. 14. quemque præponere] M. SS. *quemque proponere.*

Lin. 21. nisi efficiendæ sobolis] M. S. E. *nisi effigiandæ sobolis.*

Lin. 27. morteque condemnant] M. SS. *ad mortemque condemnant.*

Lin. 37. executus sum] M. S. E. *persecutus sum.*

Pag. 343. lin. 23. effecit profectò] M.S.C. *id efficit profectò.* M.S.E. *id fecit profectò.*

Lin. 33. incitata] M. SS. *concitata.*

Pag. 345. lin. 1. ad injustitiæ viam lapsus est.] M. S. E. *à justitiæ viâ &c.*

Lin. 21. nos possimus] M.SS. *nos latinè possimus.*

Lin. 34. fragilitas nostra subjecta] M. S. C. *fragilitas carnis subjecta &c.*

Pag. 346. lin. 10. secretum: quod exhortationibus suis Seneca mirabili] M.SS. *secretum. Seneca exhortationes suas mirabili &c.*

Lin. 15. approbemus. Nam nihil prodest inclusa conscientia,] M.S.E. *approbemus. Nihil prodest inclusam esse conscientiam, &c.* M.S.C. *approbemus. Nam nihil prodest inclusam esse &c.*

Lin. 27. ignorantiæ confessio] M. S. E. *ignorantis confessio.*

Pag. 347. lin. 2. Non minus] M.S.E. *Neque minus.*

Lin. 13. idem futurus] M. SS. *ipse futurus.*

Lin. 32. nihil concupiscat] M.SS. *non concupiscat.*

Pag. 348.

Pag. 348. lin. 6. corde proferuntur.] M.S.E. *pectore proferuntur.*

Lin. 10. dictum) præclara] M. SS. *dictum est) præclara.*

Lin. 33. si quis contempserit] M. SS. *si contempserit.*

Pag. 349. lin. 27. ô mi nate Asclepi] M.SS. *ô mi nate, ô Asclepi.*

Lin. 32. hujus sacrificium sola benedictio, recte est. Verbo ergo] M. SS. *Hujus enim sacrificium sola benedictio : Et rectè. Verbo enim &c.*

Pag. 350. lin. 8. venisse fateatur] M. SS. *evenisse &c.*

Ad *Librum Septimum.*

PAG. 351. Lin. 11. perferendo] M. SS. *perficiendo.*

Pag. 352. lin. 6. de quâ nobis] M. S. E. *de quo nobis.*

Lin. 13. cum testimoniis] M.SS. *tum testimoniis.*

Lin. 15. argumentis ; æquè clarum] M.SS. *argumentis ; ut æquè clarum,*

Lin. 25. cepit aliquando, ita finem capiat] M.S.E. *habuit aliquando, ita finem habeat.*

Lin. 38. ortum, & aliquando] M. S. E. *ortum aliquando, & aliquando &c.*

Pag. 353. lin. 1. potuit ; scilicet aut quibus] M.S.E. *potuit ; aut quibus.*

Lin. 11. lectores] M.SS. *lecturos.*

Lin. 35. sani erunt, id est,] M.S.C. *sani sunt, vel erunt, id est, &c.*

Pag. 354. lin. 10. plurimis implicati] M.S.C. *suis implicati.* M.S.E. *pluribus implicati.*

Lin. 22. præcepit] M.S.E. *præcipit.*

Lin. 36. repensante] M.S.C. *compensante.*

Pag. 355. lin. 3. convincemus] M.S.E. *revincemus.*

Lin. 25.

Lin. 25. fecit Deus. Quod autem fieri possit] M.S.C. *facit Deus. Quod autem fieri non possit.* M.S.E. *facit Deus. Quod an fieri possit, &c.*

Pag. 356. lin. 14. hominem arbitror] M. S. C. *hominem autem arbitror.*

Lin. 17. homines errant, qui] M.SS. *homines erant, qui.*

Lin. 25. altero esse posse.] M.SS. *altero posse.*

Lin. 31. mundo permistus] M.SS. *mundo terminatus.*

Lin. 37. siquidem Deus divina & æterna mens dicatur, corpore] M. SS. *siquidem Deus est divina & æterna mens, à corpore &c.*

Pag. 358. lin. 22. à Deo hominum causa esse factum; tamen] M.SS. *à Deo factum, & hominum causa esse factum; tamen &c.*

Pag. 359. lin. 1. tantùm hæc opera] M.SS. *tanta hæc opera.*

Lin. 14. Qui enim potuit] M.SS. *Quid enim &c.*

Lin. 30. nulla subsistat.] M. S. C. *nulla substat.*

Lin. 31. partes ejus, videmus quemadmodum mirabilis ratio] M.SS. *partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio.*

Pag. 360. lin. 5. quicquam; & providentia] M. SS. *quicquam; si & providentia.*

Lin. 10. non improbam rem] M. SS. *non improbarem.*

Lin. 26. similitudinem fictum] M. S. C. *similitudinem factum.*

Pag. 361. lin. 22. configuratus est; animo] M. S. E. *figuratus est; animâ &c.*

Pag. 362. lin. 16. quis navigat?] M. SS. *quis in eo navigat?*

Lin. 21. fecerit: quod si philosophi scissent] M. S. C. *fecerit Deus: quod si philosophi fecissent.* M.S.E. *fecerit: quod si philosophi fecissent.*

Pag. 363. lin. 4. suâ causâ] M. S. C. *sui causâ.*

Lin. 7. ad cœlum directi] M.S.E. *ad cœlum erecti.*

Lin. 11. tantum honoris homini habuit] M.S.E. *tanti honoris hominem habuit.*

Lin. 33. nexibilibus membris] M.S.E. *vexabilibus membris.*

Pag. 364.

Pag. 364. lin. 4. moderationes, & claritates & motus———— ————temperavit.] M.SS. *moderatio, & claritas, & motus————temperatus est.*

Lin. 10. cuique generi] M.SS. *cujusque generis.*

Pag. 365. lin. 5. solvitur] M. SS. *solvetur.*

Lin. 9. cujus rei argumentum natura, ratio, & natura corporis præbet.] M. S. E. *cui rei argumentum natura & ratio corporis præbet.* M.S.C. *cujus rei argumentum natura, & ratio corporis præbet.*

Pag. 366. lin. 8. ad summum bonum poterit,] M. SS. *ad summum poterit, &c.*

Lin. 15. habeat divinum, &] M.S. E. *habeat dominium, & &c.*

Lin. 21. possidet, pietatem hominis, qui Deum honoraverit, hoc afficietur præmio,] M.S.E. *possidet pietatem hominis, qui Deum honoraverit, hoc afficit præmio, &c.*

Pag. 367. lin. 1. qui si multi sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, & quæ alia non nisi ad præsens valent ; si sine causa gignimur ;] M.S. E. *qui simulati sunt. Sed ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, quæque alia quæ non nisi ad præsens valent. Si sine causa gignimur ; &c.* M. S. C. *qui si multi nati sunt. Si ideo tantum ab hominibos coluntur ; ut præstent illis opes, honores, victorias, quæque alia quæ non nisi ad præsens valent. Si sine causa fingimur ; &c.*

Lin. 10. res, est, quàm mundus ipse?] M.SS. *res, & quàm mundus iste ?*

Lin. 20. videas maxima] M.SS. *videamus maxima &c.*

Lin. 32. mundus constitutus est ?] M SS. *mundus factus est ?*

Pag. 368. lin. 1. post mortem] M.SS. *post obitum.*

Lin. 8. comprehendere potuerunt,] M.S.E. *deprehendere &c.*

Lin. 13. & implerent.] M.S.E. *& complerent.*

Lin. 15. per philosophorum sectas] M. SS. *per philosophos, & sectas.*

Lin. 18,

Lin. 18. & illudere :] M.SS. *& invidere.*
Lin. 29. Neque enim] M.SS. *Nemo enim.*
Lin. 32. illa defendere] M.S.E. *eam defendere.*
Lin. 33. ſeipſa veritas] M.SS. *ſeipſam veritas &c.*
Pag. 369. lin. 10. neque diſponi, neque fieri, neque ordinari] M.SS. *neque fieri, neque diſponi & ordinari.*
Lin. 12. & ea ipſa ratio, ———confitetur.] M.S. C. *& eâ ipsâ ratione,————confitentur.*
Lin. 17. putavit effuſos eſſe de terrâ] M. S. E. *putavit homines effuſos de terrâ, &c.*
Lin. 21. Ariſtoteles] M. SS. *Ariſton.*
Lin. 33. quæ ferantur,] M.S.C. *quæ feruntur.*
Pag. 370. lin. 6. documenta] M.SS. *argumenta.*
Lin. 25. facilitas percipiendi,] M. S. C. *felicitas percipiendi.*
Pag. 371. lin. 2. tradit] M.S.C. *tradidit.*
Lin. 19. narrandum] M.S.E. *enarrandum.*
Lin. 24. inſtitutorum ſuorum miracula] M. SS. *inſtitutorum miracula.*
Lin. 25. apparet] M.SS. *appareret.*
Lin. 26. videtur] M. SS. *videretur.*
Pag. 372. lin. 3. nihil cernentes animo.] M. SS. *nihil omnino cernentes animo.*
Lin. 18. utique ſunt expertes] M.SS. *utique animæ ſunt &c.*
Lin. 21. providentia] M.S.E. *prudentia.*
Lin. 28. quid nobis familiare, quid] M.SS. *quod nobis familiare, quod &c.*
Lin. 36. ſtatus erectus] M.SS. *ſtatus rectus.*
Pag. 373. lin. 8. reverſura] M.S.C. *reditura.*
Lin. 10. utitur] M.S.C. *utatur.*
Lin. 24. quod nec erit] M.SS. *quæ non erit.*
Lin. 31. animantem.] M.S.C. *animantes.*
Lin. 36. judicare] M.SS. *judicari.*
Lin. 38. mala, ſine ſpe fructus amplioris. Nam] M.S.E. *mala. Nam &c.*
Pag. 374. lin. 11. æternitatis ?] M.SS. *æternitas ?*
Lin. 15. ſedantur :] M. SS. *ſedatur :*

Lin. 24.

Lin. 24. intervallum, si aliquando ea carere possumus] M.S.E. *intervallum, eâ carere possumus &c.*

Lin. 25. redeunt protinus] M.SS. *redibunt &c.*

Lin. 27. si deserit] M.S.E. *si deserit.*

Pag. 375. lin. 33. accepit.] M.S.C. *accipit.*

Lin. 37. peccatis suis pendet.] M.SS. *peccatis pendet.*

Pag. 376. lin. 2. corporali] M.S.C. *temporali.*

Lin. 18. confectrice rerum omnium] M.SS. *confectrice omnium.*

Lin. 28. non nisi temporalia] M. SS. *nihil nisi temporale.*

Lin. 31. nutu, & adminiculo] M.S.C. *vi, & adminiculo.*

Pag. 377. lin. 1. animâ nihil] M.S.E. *animo nihil.*

Lin. 12. dixerunt] M.S.E. *differunt.*

Lin. 16. & manu, videtur, & tangitur: anima] M.SS. *& manu. Anima &c.*

Lin. 18. solidatum] M.S.C. *consolidatum.*

Lin. 26. ictum venit.] M. SS. *tactum venit.*

Lin. 33. redit: quod ex terrâ fuit, in terram] M. SS. *recedit: quod ex terra fuit, id in terram &c.*

Pag. 378. lin. 8. quo colligit,] M. SS. *quod colligit.*

Lin. 25. quo vivimus; aliud quo cogitamus] M. SS. *quod vivimus; aliud quod &c.*

Lin. 30. accepit facultatem] M.S.E. *accipit facultatem.*

Pag. 379. lin. 5. defecit] M.SS. *deficit.*

Lin. 11. apparet] M.S.C. *appareat.*

Lin. 24. ullo corporis] M. SS. *illo corporis.*

Pag. 380. lin. 8. & paulatim——————efflatur:] M. SS. *ut paulatim——————effletur.*

Lin. 17. sensum suum tribuat] M.SS. *sensum tribuat.*

Lin. 33. At enim non prius quàm] M.SS. *At enim prius quàm &c.* Eadem est Lectio *Edit. Venet. & Bas.*

Pag. 381. lin. 11. redicula, & mimo] M. S. C. *ridicula est, & mimo.*

Lin. 12. quam schola fuit] M.S.E. *quàm scholastico fuit.* M.S.C. *quàm scholastico fuerit.*

Pag. 382. lin. 9. exempla paulo post] M.SS. *exempla post &c.*

Pag. 383. lin. 2. prodiderant] M. S. C. *providerant.*
Lin. 11. inferna supplicia] M.S.E. *inferni supplicium.*
Lin. 18. pulcherrimus mundi] M.SS. *hic pulcherrimus &c.*
Lin. 19. sicuti fortasse Chaldæi] M. SS. *secuti fortasse Chaldæos, &c.*
Lin. 32. quo ratio elucescat.] M.SS. *ut ratio eluceat.*
Pag. 384. lin. 11. Et ut Deus] M.SS. *Et sicut Deus.*
Lin. 13. laborasse necesse est] M. S. E. *laboret necesse est.*
Lin. 19. perpessus est.] M.SS. *perfert.*
Lin. 32. è terrâ fictus est] M.S.E. *è terrâ factus est.*
Pag. 385. lin. 10. intolerando] M. SS. *intolerabili.*
Lin. 22. Ægyptus tunc sola] M. SS. *Ægyptus sola &c.*
Lin. 25. his dominantibus premitur;] M.S.C. *iis dominatur & premitur;*
Lin. 35. ut etiam nostra hæc] M. SS. *ut jam nostra hæc*
Pag. 386. lin. 8. & vis omnia possidebunt] M. SS. *& vi omnia &c.*
Lin. 16. clades orbem] M.SS. *gladius orbem &c.*
Lin. 26. non humanis æquè] M. SS. *non ab humanis &c.*
Lin. 35. in ætates] M.SS. *per ætates.*
Pag. 387. lin. 15. se ipsa non valeret] M.S.E. *seipsam non &c.*
Lin. 24. admirabilis omnium] Sic etiam legitur in Nostris M.SS; ut & in *Cod. Bet. Edit. Venet.* & *Bas.* Ex antiquo Codice, inquit *Thomasius*, legendum est *admirabile somnium.*
Lin. 35. ad consummandum patiantur] M.S.E. *ad consumendum partiantur.*
Lin. 37. inmensum coactis] M. SS. *immensum auctis.*
Pag. 388. lin. 15. Eruentur] M.SS. *Evertentur.*
Pag. 389. lin. 10. impendent: tunc] M. SS. *impendens: tunc.*
Lin. 12. nec nox quidem] M.S.C. *ne nox &c.*
Lin. 29. cludet cœlum] M. SS. *claudet &c.*
Pag. 390. lin. 26. prædabuntur] M.S.C. *præliabuntur.*

Lin. 32.

Lin. 32. hæc facta erunt] M.SS. *hæc ita facta erunt.*

Pag. 391. lin. 8. fidem Jovis;] M.S.E. *auxilium Jovis;*

Pag. 392. lin. 10. mittet protinus] M. S. E. *remittet protinus.*

Lin. 16. quæ nobis] M.SS. *quæ à nobis.*

Lin. 17. pervigilio celebratur] M. SS. *pervigil celebratur.*

Lin. 23. è cœlo] M. S. C. *de cælo.*

Lin. 26. antecedet] M. S. C. *præcedet.*

Pag. 393. lin. 22. post *invenitur*, M. S. C. hæc addit, *in Græco eloquio.*

Pag. 394. lin. 8. resurrecturos impios] M.SS. *resurrecturos esse impios.*

Lin. 12. bona, justificentur ad] M. SS. *bona, justaque, dentur ad &c.*

Lin. 24. sit, remeare] M. SS. *est, remeare.*

Pag. 395. lin. 7. fecit à corpore] M.S.E. *fecerit &c.*

Lin. 12. *subjacet*] M. S. C. *subest.*

Pag. 396. lin. 7. virescentium corporum] M. SS. *revirescentium &c.*

Lin. 10. judicaverit, etiam] M.SS. *judicaverit Deus, etiam &c.*

Lin. 13. perstringentur igni] M. S. C. *perstringentur ab igni.*

Lin. 16. enim in se aliquid inde] M.SS. *enim aliquid in se Dei, quod &c.*

Lin. 17. ac respuat.] M.S.C. *ac rejiciat.*

Lin. 22. judicari. omnes] M.SS. *judicari. Nam omnes &c.*

Pag. 397. lin. 29. illud opponeret] M.SS. *illis opponeret.*

Pag. 398. lin. 8. fabricatorum Deorum] M.SS. *manufactorum &c.*

Lin. 12. habeantur, vi tam facile tollantur] M.SS. *habeantur, tam facile &c.*

Lin. 30. ita renasci] M.SS. *itaque renasci.*

Pag. 399. lin. 19. Sibylla dicit hæc:] M.S.C. *Sibylla iterùm dicit.*

Pag. 400. lin. 30. offundetur, atque obcæcabitur cœlum;] M.S.E. *offun-*

M.S.E. *offunditur, atque obcæcatur cœlum.* M.S.C. *offunditur, atque obcæcabitur cœlum; &c.*

Pag. 401. lin. 7. mali, impietatis, & erroris] M. SS. *mali, & impietatis, & sceleris, & erroris.*

Lin. 14. hinc ortus est] M.SS. *hinc exortus est.*

Lin. 17. videbant illa] M.S.C. *videbantur illa.*

Pag. 402. lin. 2. prælocutus est.] M. SS. *prolocutus est.*

Lin. 9. ubertate rerum;] M.S.E. *ubertate rerum sic dicit.*

Lin. 15. Et alia eodem modo:] M.S.E. *Et alio loco eodem modo.*

Lin. 19. & copiosissimam; &] M. S. E. *& copiosissimam ducentes; & &c.*

Pag. 403. lin. 4. Si quis autem] M. SS. *Qui autem &c.*

Lin. 23. occiderit] M.SS. *ceciderit.*

Lin. 28. ille abominandus] M.S.E. *ille abominabilis.*

Pag. 404. lin. 3. usque ad unum;] M.S.C. *usque ad imum.*

Lin. 7. corruent;] M.SS. *concident.*

Lin. 15. adversus gentes extremum judicium terminet.] M.SS. *adversus gentes, & extremum judicium terminetur.*

Lin. 20. ulla jam natio amplius] M.SS. *ulla natio amplius.*

Lin. 31. injusti ad] M.SS. *impii ad &c.*

Pag. 405. lin. 5. in abdito] M.SS. *in abscondito.*

Lin. 7. verè prophanos] M. SS. *veri prophanos.*

Pag. 406. lin. 35. subtractum his labibus] M.S.C. *subtractis his labibus.*

Pag. 407. lin. 13. sine divino præmio] M. SS. *sine præmio &c.*

Lin. 16. ut susceptis] M.SS. *vel susceptis.*

Lin. 20. syderibus induxit] M.SS. *syderibus illuxit.*

Lin. 29. cupedinis, atque] M.SS. *torpedinis, atque.*

Lin. 31. limite puro] M.SS. *limite parvo.*

Pag. 408. lin. 4. ad judicem veniat; non ut faciunt, quorum cæcis mentibus, qui] M.SS. *ad judicium veniat; non ut faciunt quidam cæcis mentibus nixi, qui &c.* quam Lectionem confirmat *Cod. Bas.* & *Edit. Venet. Betuleius* legit, *non ut faciunt, quorum cæcis mentibus lux negatur, qui &c.*

Lin. 9. ut ardentius] M. SS. *& ardentius &c.*

Pag. 409. lin. 3. infatigabilem militiam] M. SS. *infatigabili militiâ Deo &c.*

Lin. 7. à Domino] M.S.C. à Deo.

Ad *Librum de* Ira Dei.

PAG. 410. Lin. 10. plurimos existimare] M. SS. *plurimos id existimare.*

Lin. 17. ex maleficentia quicquam] M. S. E. *ex maleficentiâ ejus quicquam*

Pag. 411. lin. 2. ne ipse fallaris] M.SS. *ne & ipse fallaris.*

Lin. 11. perspectione summota] M. S. C. *perfectione summota.*

Lin. ead. est : & hoc differt] M.S.E. *est. In hoc differt.*

Lin. 13. divinitatis scientia.] M. S. E. *divinitatis autem scientia.*

Lin. 21. Rectéque Socrates] M. S. E. *Rectè ergo Socrates.*

Lin. 26. dissimulavit ipsam] M. SS. *simulavit ipsam.*

Lin. 30. adeóque doctrinam] M.SS. *adeo doctrinam.*

Lin. 37. in quo sola veritas est.] M. SS. *in quo solo veritas est.*

Pag. 412. lin. 10. cultus Deorum humanâ manu fabricatos :] M.S.E. *cultus humanâ manu fabricatorum.* M.S.C. *cultus humanâ manu fabricatos.*

Lin. 19. dixi, pronus est] M.S.E. *diximus, unus est &c.*

Lin. 23. verum non inveniunt ;] M.S.E. *vera non &c.*

Lin. 29. qui consentiunt] M. SS. *qui cùm sentiant &c.*

Pag. 413. lin. 5. dum disputant,] M.S.E. *dum dissipant.*

Lin. 10. Illi vero iram] M.SS. *Alii vero iram &c.*

Lin. 12. præstantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere :] M. S. C. *præstantem, & non maleficam esse debere :*

Lin. 17.

Lin. 17. exequenda partitio] M.S.E. *sequenda partitio.*

Lin. 20. aut utrumque detrahendum.] M. SS. *aut utrumque pariter detrahendum.*

Lin. 22. aut neutrum tribuendum.] M.SS. *aut neutrum detrahendum.*

Lin. 23. Aliud amplius præter] M.S.E. *Aliud enim præter &c.*

Pag. 414. lin. 1. si Deus est auctor malorum, esse alterum] M. SS. *si Deus non est; auctorem esse alterum &c.*

Lin. 5. appellandus est? aut cur nobis, qui malefaciat, notior est, quam ille, qui bene?] M.S.E. *appellandus est? Cur ille qui malum facit, nobis notior est, quàm ille, qui bonum?*

Lin. 9. nocere posse, prodesse non posse: & ideo] M.SS. *nocere posse: & ideo &c.*

Lin. 17. facere, atque nocere; quod] M. SS. *facere; quod &c.*

Lin. 33. proprium Deo,] M. S. E. *proprium sit Deo.*

Lin. 34. si nihil curat, nihil providet; amisit] M. SS. *si nihil providet; amisit &c.*

Pag. 415. lin. 11. consignemus:] M.SS. *consignaret:*

Lin. 13. unius falsæ sententiæ] M.SS. *unius sententiæ.*

Lin. 17. consequentia resecare;] M.SS. *consequentia recusare;*

Lin. 20. Ita qui non irascitur; utique nec gratia movetur: quod est iræ contrarium: jam si non ira in eo,] M. S. E. *Itaque qui non irascitur, etiam nec gratiâ commovetur; quod est iræ contrarium. Jam si nec ira in eo, &c.*

Lin. 31. gradu constitit;] M.S.E. *gradu restitit.*

Pag. 416. lin. 21. perditurum fuisse universa, si irasceretur?] M. SS. *perditurum fuisse universa credibile sit, si &c.*

Lin. 28. optimus, & verè maximus dici] M.SS. *optimus maximus dici &c.*

Lin. 33. honoratur benedictis omnibus, votisque celebratur;] M. S. E. *ornatur benedictis, votisque omnibus celebratur.* M.S.C. *ornatur &c.* ut in Impressis.

Pag. 417. lin. 10. Itaque qui bonos diligit; & malos odit: & qui malos non odit, nec bonos diligit: quia] M. SS. *Itaque qui bonos diligit, & malos non odit; nec bonos diligit: quia &c.*

Lin. 30. qui alterum Deo tribuunt, alterum detrahunt, non minus] M. SS. *qui alterum detrahunt, non minus &c.*

Lin. 36. omnino sententia suscepta] M. SS. *omnino suscepta, &c.*

Pag. 418. lin. 15. versatur. Nam neque honos ullus deberi potest Deo,] M.S.E. *versatur. Neque honos ulli deberi potest Deo, &c.* M. S. C. *versatur. Neque honos ullus &c.*

Lin. 22. ut vagatur,] M.SS. *ut vagetur.*

Lin. 26. modò qui sapiens videri vellet, rationale animal] M.S.E. *modò sapiens, qui vel leviter rationabile animal &c.* M.S.C. *modò sapiens, qui vel leviter rationale animal &c.*

Lin. 36. non esse nos cum mutis pecudibus æquales?] M.S.E. *non esse cum mutis pecudibus æqualem?*

Pag. 419. lin. 12. Nam & dignoscunt invicem se vocibus; & cum irascuntur, edunt] M.S.E. *Nam & dum irascuntur, edunt &c.*

Lin. 16. in omni effectu] M.SS. *in omni affectu.*

Pag. 420. lin. 6. quam nullum aliud] M. SS. *quæ nullum &c.*

Lin. 7. solus imperat] M.S.E. *solus impertit.*

Lin. 17. si jus hominis] M.SS. *si vis hominis*

Lin. 31. nihil unquam boni] M.S.E. *nihil cuiquam boni &c.*

Lin. 34. ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem] M.SS. *ædificare, rem &c.*

Pag. 421. lin. 13. arriserit; consulamus rei; auferamus] M. SS. *arriserit; auferamus &c.*

Lin. 16. verendum sit.] M.SS. *colendum sit.*

Lin. 19. sequitur.] M. SS. *sequetur.*

Lin. 34. terror impendat] M.S.E. *terror impendeat.*

Lin. 37. confecta sunt,] M.S.E. *confecta est,*

Pag. 422. lin. 2. quàm breviter] M. SS. *quamvis breviter.*
Lin. 29. extitit Athenis quidam Diagoras] M. SS. *extitit alius quidam Diagoras*
Lin. 36. tot seculis, & ingeniis] M. SS. *tot seculis, tot ingeniis*
Pag. 423. lin. 2. auctoritate] M. SS. *veritate*
Lin. 36. sinat: si aspera, &] M.SS. *sinat. Aspera, inquit, &c*
Pag. 424. lin. 2. hamis enim necesse est, & angulis eminere, ut possint amputari: itaque quod] M.SS. *hamos enim necesse est, & angulos eminere, ut possint amputari: Ita quod &c.*
Lin. 17. Ac primum] M. SS. *At primum*
Lin. 31. non herbæ] M.SS. *non herba*
Lin. 32. oriri, augerique] M. SS. *oriri, aut generari &c.*
Pag. 425. lin. 7. hunc putat] M. SS. *hunc putet.*
Pag. 426. lin. 1. Denique] M.S.E. *Deinde*
Lin. 5. sive tractabilia] M. S. E. *sive tactibilia,*
Lin. 8. in omni mundo] M.S.E. *in toto mundo*
Lin. 11. divinæ providentiæ] M. S. E. *divinæ potentiæ*
Lin. 29. Deos quoque ex illis constituissent;] M. S. E. *Dii quoque ex illis constitissent; &c.*
Pag. 427. lin. 1. terræ conglobarentur] M.S.E. *terra conglobaretur*
Lin. 24. prudentiâ, potestate.] M.S.E. *prudentiâ, majestate.*
Lin. 27. consilio suo utitur] M. SS. *consilio utitur &c.*
Lin. 32. efficit;] M.SS. *effecit;*
Lin. 36. Atqui potuerant] M.S.E. *Atqui debuerant*
Pag. 428. lin. 9. terrena cupiebat,] M. SS. *terrena capiebat*
Lin. 25. atque factum esse] M.S.E. *aut fictum esse*
Lin. 27. His enim innatum nihil] M.SS. *His enim naturis nihil &c.*
Pag. 429. lin. 1. cæterorum summorum philosophorum] M. SS. *cæterorumque philosophorum*

Lin. 8. commenti sunt] M.SS. *commentati sunt.*

Lin. 17. servandis ordinibus] M. S. E. *conservandis &c.*

Lin. 20. sciente rectore :] M.S.E. *sentiente rectore :*

Lin. 29. constitit] M.S.E. *constat.*

Lin. 31. multorum Deorum esse credenda sit,] M.S.C. *multorum esse credenda sit, &c.* M.S.E. *multorum credenda sit, &c.*

Lin. 33. ostendimus] M. SS. *docuimus*

Lin. 35. diminui eam necesse sit ; quod autem minuitur, utique mortale est ; si vero] M. SS. *diminuitur, utique & mortalis est. Si vero &c.*

Pag. 430. lin. 1. consummata est ; nec] M. SS. *consummata, nec &c.*

Lin. 8. in uno regimine] M.S.E. *in uno examine &c.*

Lin. 10. esse poterunt] M. SS. *esse potuerunt*

Lin. 24. quia profuerant] M. S. E. *quâ profuerant.*

Lin. 26. & inventa,] M. S. E. *aut inventa, &c.*

Pag. 431. lin. 6. humana providentia ;] M. S. E. *humana prudentia ;*

Lin. 25. populares. Eadem] M. S. E. *populares deos. Eadem &c.*

Lin. 29. concurrunt.] M.SS. *concurrerunt.*

Pag. 432. lin. 1. imprudentiæ] M.SS. *prudentiæ*

Lin. 4. nec justitiam ; quia sapientia divinitatis intellectus est, quo differimus à belluis : in homine solo reperiri justitiam : quia nisi cupiditates] M. S. E. *nec justitiam : dum divinitatis intellectus, quo differimur à belluis, in homine solo reperiatur : justitiam, quâ nisi cupiditates &c.* Eadem ferè Lectio occurrit in M.S.C. *Cod. Betul.* hunc locum sic exhibet : *nec justitiam, cùm divinitatis intellectus, quo differimus à belluis, in homine solo reperiatur : quia nisi &c.* In *Edit. Basil.* 1532. hæc Lectio habetur : *nec justitiam, quum divinitatis intellectus, quo differimus à belluis, in homine solo reperiatur : quâ nisi &c.*

Lin. 7. viveremus :] M.SS. *vivemus :*

Lin. 11. volvimur,] M. SS. *devolvimur,*

Lin. 14. quid immitius,] M.S.E. *quid inimicitius,*

Lin. 18.

Lin. 18. timor auferetur,] M.SS. *timor aufertur*

Lin. 22. ratio ipsa nobis, & veritas] M. SS. *ratio ipsa, & &c.*

Lin. 30. ad utilitatem solius hominis] M. SS. *ad utilitatem hominis*

Lin. 37. frugum varietatem,] M.S.C. *frugum ubertatem,*

Pag. 433. lin. 2. lignorum, planis ad segetem: utitur] M.SS. *lignorum: utitur &c.*

Lin. 19. & cæcas tenebris horrentibus noctes] M. S. E. *& cæcas tenebras horrendæ noctis &c.*

Lin. 29. provehamur.] M. S. C. *provebatur.*

Lin. 31. ut vites fœtibus]] M. S. E. *ut vites uvis.*

Pag. 434. lin. 3. ad usum hominis] M. SS. *in usum &c.*

Lin. 4. partim ad vestium,] M. SS. *partim ad vestitum.*

Lin. 26. quod erat divini opificii summum,] M. S. C. *quod erat opificii summum.* M.S.E. *quod erat opificium summum.*

Lin. 31. ac bonis posita est.] M. S. E. *ac bonis sita est.*

Pag. 435. lin. 19. quam Stoici nullo modo videre potuerunt: dissolvitur] M. SS. *quam Stoici posuerunt: dissolvitur &c.*

Lin. 26. Si vult, & potest,] M. SS. *Si & vult, & potest, &c.*

Lin. 36. quia & sapientiam (sicut docui) simul tribuit, & plus boni, ac] M.S.E. *quia sapientiam (sicut edocui) simul tribuit, & plus est boni, ac &c.*

Pag. 436. lin. 2. sapientia etiam facit] M. S. E. *sapientia enim facit*

Lin. 9. cujus ratio sustinenda] M. S. E. *cujus ratio in sustinendâ &c.*

Lin. 17. ita ipsum propter se,] M. S. E. *ita ipsum hominem propter &c.*

Lin. 23. rectus corpore,] M.S.E. *recto corpore, &c.*

Lin. 31. justissimum est & Deum colere, qui tanta præstiterit, & amare hominem, qui sit] M. S. E. *justissimum est, eum qui tanta præstiterit amare; & hominem, qui sit &c.*

Pag. 437. lin. 31. ad utramque] M. S. E. *in utramque*

Pag. 438. lin. 7. subjectus est] M. S. E. *subjacet*
Lin. 12. Nam qui fragilis] M.S.E. *Nam quia fragilis*
Lin. 14. ad continendam] M. S. E. *ad continuandam &c.*

In reliquum, *Lector Benevole*, M. SS. nostrorum Lectiones Varias, ad Oram paginæ appositas habes. Quibus hæ, utpote omissæ, suis in locis sunt

ADDENDÆ.

PAG. 441. Lin. 11. nunquam acerrimum sumpserit ;] Quamvis M. SS. nihil hic mutant, ex *Cicerone* tamen rescribendum est *quam acerbissimum sumpserit*. Vid. *Tull. Orat. Edit. Francof.* 1624. per *Joan. Thomam Freigium*; *Vol.* 2. *Orat.* 22. sive in *Catilin.* 4. pag. 343.

Pag. 447. lin. 13. terrena, quæ calcare debuerat,] M. SS. *terram, quam calcare debuerat, &c.*

Pag. 458. lin. 8. suis ex se pellibus texit] M.S.E. *suis pellibus texit, &c.*

Pag. 467. lin. 22. cubitis accederet ;] M. SS. *cubitis acciderет ; &c.*

Pag. 471. lin. 26. sed alibi infusus, alibi] M.S.E. *sed alibi effusus, alibi &c.*

Pag. 480. lin. 18. semper hinc transitus.] M. SS. *semper hic transitus.*

Pag. 481. lin. 27. & uno tantum substricta vinculo] M.SS. *& uno tamen substricta &c.*

Pag. 485. lin. 36. quà circumflectitur alvus,] M. S. E. *quà circumretitur alvus, &c.*

Pag. 488. lin. 6. tanquam in arce habitare ;] M.S.E. *tanquam in arce corporis &c.*

Pag. 490. lin. 36. tepefactus in corde,] M. S. E. *temperatus in corde, &c.*

In

In *Cod. Emman.* ad calcem *Libri Septimi Institutionum*, adscribitur illud *Lactantii Fragmentum de Extremo Judicio*, quod Tibi exhibemus pag. 575 *Nostræ Editionis:* in quo Fragmento has Lectiones variantes observavimus.

PAG. 575. Lin. 7. futurum judicium,] M. S. E. *futurum esse judicium, &c.*

Lin. 11. circa id judicium] M.S.E. *circa illud judicium, &c.*

Lin. 12. Heliam Thesbitem fide Judæorum Antichristum persecuturum,] M. S. E. *Heliam Thesbitem, fidem Judæorum, Antichristum &c.*

Lin. 15. ejus denique renovationem.] M. S.E. *ejusdemque renovationem.*

Errata

Errata *sic corrigantur.*

LEge Pag. 5. Lin. 17. *videtur.* p. 14. l. 3. *personam.* p. 39. l. 25. *afferebat.* p. 75. l. 31. *templa.* p. 97. l. 8. *colligitur.* p. 121. l. 35. *ac furtum.* p. 150. l. 21. *habitaturos.* p. 167. l. 14. *qui profitetur.* p. 188. *venerit.* p. 230. l. 26. *est tanquam.* p. 251. l. 2. *sub unam.* p. 266. l. 34. *summa stultitia est apud Deum ; stultitia autem (ut docui) summa sapientia est.* p. 299. l. 30. *deinde quid sit virtus, & in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum,* p. 312. l. 30. *& hominis.* p. 334. l. 19. *nisi metu.* p. 344. l. 34. *exeundum.* p. 367. l. 19. *ob aliquam.* p. 381. l. 22. *Dei, & ad.* p. 399. l. 19. *Sibylla.* p. 436. l. 5. *nec bonum.* 444. l. 32. *eodem Deo.* p. 455. l. 16. *nihil aliud.* p. 474. l. 24. *puris, ac.* p. 547. l. 22. *supererant.*

Cætera benevolus Lector ipse observabit, atque emendabit.

INDEX

INDEX
IN
LACTANTIUM
Per CAPITA.

CAP.

CAP. XXX. LIB. IV.

CAP XXIII. LIB. V.

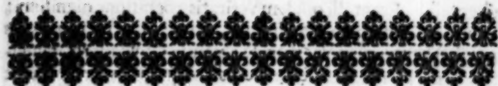
CAP. XXV. LIB. VI.

CAP.

CAP. XX. LIB. *De Opificio Dei.*

CAP. XII. *Epitome.*

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER I.

De Falsa Religione.

MAGNO, & excellenti ingenio viri, cum se doctrinæ penitus dedidissent; quicquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus & privatis, & publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis studium contulerunt; existimantes, multo esse præclarius, humanarum, divinarúmque rerum investigare, ac scire rationem: quam struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles, terrenæque sunt, & ad solius corporis pertinent cultum; nemo melior, nemo justior fie-

ri potest. Erant illi quidem veritatis cognitione dignissimi; quam scire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent, nam & abjecisse quosdam res familiares suas, & renuntiasse universis voluptatibus constat; ut solam, nudámque virtutem, nudi, expeditique sequerentur: tantúmque apud eos virtutis nomen, & auctoritas valuit; ut in ipsa summi boni præmium esse judicarent. Sed neque adepti sunt id, quod volebant: & operam simul, atque industriam perdiderunt: quia veritas, id est arcanum summi dei, qui fecit omnia, ingenio, ac propriis sensibus non potest comprehendi: alioqui nihil inter Deum, hominémque distaret, si consilia, & dispositiones illius majestatis æternæ cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina patesceret: non est passus hominem Deus lumen sapientiæ requirentem, diutius oberrare; ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles, aperuit oculos ejus aliquando; & notionem veritatis munus suum fecit: ut & humanam sapientiam nullam esse monstraret; & erranti, ac vago viam consequendæ immortalitatis ostenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc cœlesti beneficio, ac munere; quod obvoluta in obscuro veritas latet; eaque vel contemptui doctis est, quia idoneis assertionibus eget; vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem; quam natura hominum proclivis in vitia pati non potest: (nam quia virtutibus amaritudo permista est; vitia vero voluptate condita sunt; illa offensi, hac deliniti feruntur in præceps; ac bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur) succurrendum esse his erroribus credidi: ut & docti ad veram sapientiam dirigantur; & indocti ad veram religionem. Quæ professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœlestibus disseremus; quibus ad cultum veræ majestatis mentes hominum instituere possimus. nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert; quam qui piè, atque innocenter docet vivere. idcirco majore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt apud

Græcos. Illi enim recte vivendi doctores sunt existimati: quod est longe præstabilius: quoniam bene dicere, ad paucos pertinet; bene autem vivere, ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majori copia, & facultate dicendi causam veritatis peroremus. quæ licet possit sine eloquentia defendi, ut est à multis sæpe defensa: tamen claritate, ac nitore sermonis illustranda, & quodammodo differenda est; ut potentius in animos influat & vi sua, & instructa religione, & luce orationis ornata. De religione itaque nobis, rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores professionis suæ quasi veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderunt; eamque sibi requiem laborum justissimam putaverunt, si animos suos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquisitione torquerent; ut non tam otium sibi, quam negotium quæsisse videantur, & quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati: quanto justius ego me ad illam piam, veram, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum, conferam; in qua omnia dictu prona sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta susceptu? Et, si quidam prudentes, & arbitri æquitatis institutiones civilis juris compositas ediderunt; quibus civium dissidentium lites, contentionesque sopirent: quanto melius nos, & rectius divinas institutiones literis persequemur; in quibus non de stillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de deo loquemur; ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus? Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus Constantine Imperator Maxime. Qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis, ac veri & cognovisti, & honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen evexit: salutarem universis, & optabilem principatum præclaro initio auspicatus es; cum eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti; pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem: ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum Reipubl. etiam senex teneas;

neas; tuisque liberis, ut ipse à patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exolvet: quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus judex. Cujus religionem, cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia, & sapientia restituta est? Omissis ergo hujusce terrenæ philosophiæ auctoribus, nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam. quos equidem, si putarem satis idoneos ad bene vivendum duces esse, & ipse sequerer; & alios, ut sequerentur, hortarer. Sed cum inter se magna concertatione dissideant, secumque ipsi plerunque discordent; apparet eorum iter nequaquam esse directum: siquidem sibi quique, ut est libitum, proprias vias impresserunt, confusionemque magnam quærentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui sacramentum veræ religionis accepimus; cum sit veritas revelata divinitus; cum doctorem sapientiæ, ducemque veritatis Deum sequamur: universos sine ullo discrimine vel sexus, vel ætatis ad cœleste pabulum convocamus. Nullus enim suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis; cujus asserendæ, atque illustrandæ septem volumina destinavimus: quamvis ea res infiniti pene sit operis, & immensi, ut siquis hæc dilatare, atque exequi plenissime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum, nec finem reperiat oratio. sed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt, & lucida; ut magis mirum esse videatur, tam obscuram videri hominibus veritatem, & iis præcipue, qui sapientes vulgo putantur: vel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt, hoc est ab errore, quo sunt implicati, ad rectiorem viam revocandi. Quod si fuerimus (ut spero) assecuti: mittemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimum, ac plenissimum fontem: cujus haustu, atque potu, conceptam visceribus sitim sedent, ardoremque restinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifesta: modo ne pigeat ad percipiendam sapientiæ disciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim superstitionibus

perstitionibus vanis pertinaciter inhærentes, obdurant se contra manifestam veritatem, non tam de suis religionibus quas prave afferunt, benemeriti, quam de se male: qui cum habeant iter rectum, devios sequuntur anfractus; planum deserunt, ut per præcipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris cæci, ac debiles jaceant. His consulendum est, ne contra se pugnent; velintque se tandem ab inveteratis erroribus liberari. quod utique facient, si, quare nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitatis est causa, ignoratio sui, quam siquis cognita veritate discusserit, sciet quo referenda, & quem ad modum sibi vita degenda sit. Cujus scientiæ summam breviter circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit; nec ulla sine religione probanda sapientia.

2. Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere, quæ videtur prima esse; natura sitne providentia, quæ rebus omnibus consulat; an fortuitu vel facta sint omnia, vel regantur. Cujus sententiæ auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed & antea Protagoras, qui deos in dubium vocavit; & postea Diagoras, qui exclusit; & alii nonnulli, qui non putaverunt deos esse; quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? quos tamen & cæteri philosophi, ac maximi Stoici acerrime retuderunt, dicentes, nec fieri mundum sine divina ratione potuisse; nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamvis academicæ disciplinæ defensor esset, de providentia gubernatrice rerum & multa & sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans; & nova ipse afferens plurima. quod facit tum in omnibus suæ philosophiæ libris, tum maxime in iis, qui sunt de natura deorum. Nec difficile sane fuit, paucorum hominum prave sentientium redarguere mendacia testimonio populorum, atque gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus; quin oculos suos in cœlum tollens, tametsi nesciat cujus dei providentia regatur hoc omne, quod cernitur; non aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione:

nec posse fieri, quin id, quod mirabili ratione constat, consilio majori aliquo sit instructum. Et nobis itaque facillimum est, exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, & providentiam tollentibus, satis responsum videtur ab hominibus argutis, & eloquentibus; & de solertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim nos dicere necesse est: omittamus in præsenti hanc quæstionem; quæ cum cæteris sic cohæret, ut nihil à nobis disseri posse videatur, ut non simul de providentia disseratur.

3. Sit igitur nostri operis exordium quæstio illa consequens, ac secunda: Utrum potestate unius dei mundus regatur, anne multorum. Nemo est quidem, qui sapiat, ratione que secum putet, qui non unum esse intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos nervorum, atque virium. Quod quidem faciunt ii, qui esse multos volunt, quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli sine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte perfectæ, consummatæque virtutis est. Quod si verum est, unus sit, necesse est. Potestas enim, vel virtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere; id perfectum, cui nihil possit accedere. Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium? neque immerito: cum illius sint, quæ ubique sunt omnia: cum ad eum solum omnes undique copiæ congerantur. At si plures partiantur orbem: minus certe opum, minus virium singuli habebunt, cum intra præscriptam portionem se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si plures sint, minus valebunt, aliis tantundem in se habentibus. Virtutis autem perfecta natura non potest esse nisi in eo, in quo totum est: non in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectus est (nam perfectus est) ut esse debet; non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes, ac potestates infirmiores sint necesse est: quia tantum singulis deerit,

erit, quantum in cæteris fuerit. ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod summa illa rerum potestas, ac divina vis ne semel quidem dividi potest? Quicquid enim capit divisionem; & interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est à Deo, quia incorruptibilis est, & æternus; consequens est, ut dividi potestas divina non possit. Deus ergo unus est; si nihil esse aliud potest, quod tantundem capiat potestatis. & ii tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos, de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad præsentem locum pertinet, teneo. Si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur non erit, qui cessantibus cæteris, non potest omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta virtute magis opus sit, quam imbecilitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur. Nec quanta sit vis, potestasque divinæ majestatis, intelligit; si existimat, singularem Deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non posse, quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit divini hujus operis immensitas, cum antea nihil esset, tamen virtute, atque consilio dei ex nihilo esse conflatam: quod opus nisi ab uno inchoari, perficique non potuit: jam intelliget, multo facilius esse ab uno regi, quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi à pluribus potuisse, quamlibet multos, quamlibet magnos faciat: quicquid in multis magnitudinis, potestatis, virtutis, majestatisque posuerit; id totum in unum confero, & in uno esse dico: ut tantum in eo sit istarum rerum, quantum nec cogitari, nec dici potest. Qua in re, quoniam & sensu deficimus, & verbis; quia neque tantæ intelligentiæ lucem pectus humanum; neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: id ipsum intelligere nos oportet, ac dicere. Video rursus quid è contrario dici possit. Tales esse illos plures, qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non valebit, occurrentibus sibi potestatibus cæterorum. Necesse est enim, ut suos quisque limites aut transgredi nequeat;

at; aut si transsgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non vident, qui deos multos esse credunt fieri posse, ut aliquid diversum velint: ex qua re disceptatio inter eos, & certamen oriatur: sicut Homerus bellantes inter se deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi, necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur: non poterit summa ipsa constare; unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertineat: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem, atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ: primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari; quod suis propriis consiliis utantur omnes; quorum diversitate plus noceant, quam prosint. sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summæ cura referatur, universa solventur, & corruent. Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale est, quale si quis affirmet, in uno corpore multas esse mentes; quoniam multa, & varia sunt ministeria membrorum; ut singulos corporis sensus, singulæ mentes regere credantur: item multi affectus, quibus commoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiam, vel ad metum, vel ad miserationem; ut in his omnibus totidem mentes putentur operari. quod si quis profecto dicat; ne ipsam quidem, quæ una est, habere videatur. Quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens humana possidet, & universis simul intenta est: cur aliquis existimet, mundum non posse ab uno regi, à pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores Deorum; ita eos præesse singulis rebus, ac partibus dicunt; ut tantum unus sit rector eximius. Jam ergo cæteri non dii erunt, sed satellites, ac ministri; quos ille unus maximus, & potens omnium officiis his præfecit; ut ipsi ejus imperio, ac nutibus serviant. Si universi pares non sunt; non igitur Dii omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod servit, & quod dominatur. Nam si Deus est nomen summæ potestatis; incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subjectus. Ergo Dii non sunt, quos parere

uni

uni maximo Deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur, qui hoc ita putant, causam hujus erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem divinæ potestatis testimoniis comprobemus.

4. Prophetæ, qui fuerant admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei spiritu pleni, quæ futura essent, pari, & consona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes, non putant his esse credendum. Illas enim non divinas, sed humanas voces fuisse aiunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt; aut insani, aut mendaces fuerunt. Atqui impleta esse in plerisque quotidie illorum vaticinia videmus: & in unam sententiam congruens divinatio, docet non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, non modo futura præcinere, sed etiam cohærentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi; cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim à Deo mittebantur; ut & præcones essent majestatis ejus; & correctores pravitatis humanæ. Præterea voluntas fingendi, ac mentiendi eorum est, qui opes appetunt, qui lucra desiderant: quæ res procul ab illis sanctis viris abfuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam vitæ necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem Deus subministrasset; & hi non modo quæstum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus, atque mortem. Amara sunt enim vitiosis, ac male viventibus præcepta justitiæ. Itaque ii, quorum peccata & arguebantur, & prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo à quibus abfuit studium lucri, abfuit etiam voluntas, & causa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non posset suspicio cupiditatis, ac fraudis; & tamen præconium dei singularis, eadem, qua cæteri, divinatione fecerunt?

5. Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur esse ab his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores: & eos ipsos ad veri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent:

solent: poetas dico, ac philosophos. ex his unum Deum probemus necesse est. non quod illi habuerint cognitam veritatem: sed quod veritatis ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui non videat ingerentem se oculis divinam claritatem. Poëtæ igitur, quamvis deos carminibus ornaverint, & eorum res gestas amplificaverint summis laudibus, sæpissime tamen confitentur, spiritu, vel mente una contineri, regique omnia. Orpheus, qui & vetustissimus poëtarum, & æqualis ipsorum deorum (siquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule navigasse) deum verum & magnum πρωτόγονον, primogenitum appellat; quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata: eundem etiam φάνητα, nominat; quod, cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit, & extiterit. Cujus originem, atque naturam, quia concipere animo non poterat, ex aere immenso natum esse dixit. πρωτόγονος φαέθων περιμήκεος ἠέρος υἱός. Aliud enim amplius, quod diceret non habebat. Hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa cælum condiderit, liberisque prospexerit, ut haberent habitaculum, sedemque communem. ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον. Natura igitur & ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potentiam cœli, ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere Jovem esse principem rerum, qui erat Saturno genitus; neque Saturnum ipsum, qui cœlo natus ferebatur: Cœlum autem tanquam Deum primum constituere non audebat; quod videbat esse elementum mundi, quod ipsum eguerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui assignat, & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius quàm divina conscripsit. potuit Hesiodus, qui Deorum generationem unius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non à Deo conditore sumens exordium, sed à Chao, quod est rudis, inordinatæque materiæ confusa congeries: cum explanare ante debuerit, Chaos ipsum unde, quando, quomodo esse, aut constare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia: sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi Deus, fecerit? cujus

jus potestati subjacent omnia. Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Musarum instinctu, sicut videri volebat, in Helicone carmen illud effudit; sed meditatus venerat, & paratus. Nostrorum primus Maro non longe fuit à veritate; cujus de summo Deo, quem spiritum ac mentem nominavit, hæc verba sunt:

Principio cœlum, ac terras, camposque liquentes,
Lucentemque globum lunæ, titaniaque astra,
Spiritus intus alit: totamque infusa per artus
Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.

Ac ne quis forte ignoret, quis nam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis: declaravit alio loco, dicens:

Deum namque ire per omnes
Terrasque tractusque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis sine ulla nominis dissimulatione à Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat; mundum fatetur instructum. Quod si vel Orpheus, vel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent: eandem, quam nos sequimur, doctrinam comprehensa veritate tenuissent. Sed hactenus de poëtis: ad philosophos veniamus; quorum gravior est auctoritas, certiusque judicium: quia non rebus commentitiis, sed investigandæ veritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus è septem sapientum numero fuit; quique primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur: aquam esse dixit, à qua nata sunt omnia: Deum autem esse mentem, qui ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam omnium posuit in humore: principium, causamque nascendi posuit in Deo. Pythagoras ita definivit, quid esset Deus: Animus, qui per universas mundi partes, omnemque naturam commeans, atque diffusus; ex quo omnia quæ nascuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras Deum esse dixit infi-

infinitam mentem, quæ per seipsum moveatur. Antisthenes multos quidem esse populares Deos, unum tamen naturalem, id est summæ totius artificem. Cleanthes & Anaximenes æthera dicunt esse summum Deum: cui opinioni poëta noster assensit:

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther
Conjugis in gremium lætæ descendit; & omnes
Magnus alit magno permistus corpore fœtus.

Chrysippus naturalem vim divina ratione præditam, interdum divinam necessitatem Deum nuncupat. Item Zenon, divinam, naturalemque legem. Horum omnium sententia quamvis sit incerta; eodem tamen spectat, ut providentiam unam esse consentiant. sive enim natura, sive æther, sive ratio, sive mens, sive fatalis necessitas, sive divina lex, sive quid aliud dixeris: idem est, quod à nobis dicitur Deus, nec obstat appellationum diversitas; cum ipsa significatione ad unum omnia revolvantur. Aristoteles, quamvis secum ipse dissideat; ac repugnantia sibi & dicat & sentiat; in summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus judicatur, monarchiam plane, aperteque defendit: nec æthera aut rationem, aut naturam, sed, ut est, Deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum, atque mirabilem esse fabricatum. Quem Cicero secutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac supremum vocat in iis libris, quos de legibus scripsit: ab eoque regi mundum argumentatur, cum disputat de natura Deorum, hoc modo: Nihil est præstantius Deo, ab eo igitur mundum regi necesse est: Nulli igitur est naturæ obediens, aut subjectus Deus, omnem ergo regit ipse naturam. Quid autem sit Deus, in consolatione definit. Nec vero Deus ipse, qui intelligitur à nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quædam, & libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens, & movens. Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam sæpe summum Deum merita laude prosequitur! Nam cum de immatura morte dissereret; non intelligis, inquit, auctorem, ac maje-

statem

ſtatem judicis tui, rectoris orbis terrarum, cœlique, & deorum omnium Dei: à quo iſta numina, quæ ſingula adoramus, & colimus, ſuſpenſa ſunt. Item in exhortationibus. Hic, cum prima fundamenta molis pulcherrimæ jaceret; & hoc ordiretur, quo neque majus quicquam novit natura, nec melius; ut omnia ſub ducibus ſuis irent, quamvis ipſe per totum ſe corpus intenderat, tamen miniſtros regni ſui deos genuit. Et quam multa alia de Deo noſtris ſimilia locutus eſt; quæ nunc differo, quòd aliis locis opportuniora ſunt. Nunc ſatis eſt demonſtrare, ſummo ingenio viros attigiſſe veritatem, ac prope tenuiſſe; niſi eos retrorſum fucata pravis opinionibus conſuetudo rapuiſſet: qua & deos alios eſſe opinabantur; & ea, quæ in uſum hominis Deus fecit, tanquam ſenſu prædita eſſent; pro diis habenda, & colenda credebant.

6. Nunc ad divina teſtimonia tranſeamus. ſed prius unum proferam; quod eſt ſimile divino & ob nimiam vetuſtatem; & quod is, quem nominabo, ex hominibus inter deos relatus eſt. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex diſputans contra Stoicos de religionibus, & de varietate opinionum, quæ ſolent eſſe de diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta; quinque fuiſſe Mercurios ait: & enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuiſſe eum, à quo occiſus ſit Argus: ob eamque cauſam in Ægyptum profugiſſe; atque Ægyptiis leges, ac literas tradidiſſe. Hunc Ægyptii Thoth appellant; à quo apud eos primus anni ſui menſis, id eſt September, nomen accepit. Idem oppidum condidit; quod etiam nunc Græce vocatur ἑρμόπολις: & Saitæ colunt eum religioſe. Qui tametſi homo, fuit tamen antiquiſſimus & inſtructiſſimus omni genere doctrinæ: adeo, ut ei multarum rerum, & artium ſcientia, Triſmegiſto cognomen imponeret. Hic ſcripſit libros, & quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majeſtatem ſummi, ac ſingularis Dei aſſerit: iiſdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum, & patrem. ac nequis nomen ejus requireret, ἀνώνυμον, eſſe dixit; eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipſam ſcilicet unitatem. Ipſius hæc verba ſunt: ὁ δὲ θεὸς, εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδεῖται. ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. Deo igitur

igitur nomen non est; quia solus est: nec opus est proprio vocabulo; nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unamquamque personam sua nota, & appellatione designes. Deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est Deus. Superest de responsis, carminibusque sacris, testimonia, quæ sunt multo certiora, proferre. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poëtis putant esse credendum, tanquam vana fingentibus; nec philosophis, quod errare potuerunt, quia & hi homines fuerunt. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos; in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæsarem pontificem maximum scripsit: cum de quindecim viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllæ; sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes fœminæ vates, Sibyllæ sunt à veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine; vel à consiliis deorum denuntiandis. Σιὸς enim deos non θεὺς, & consilium non βυλὴν, sed βυλὴν appellabant Æolico genere sermonis. Itaque Sibyllam dictam esse quasi Σιοβύλην. Cæterum Sibyllas decem numero fuisse; easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitarunt: Primam fuisse de Persis; cujus mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit: Secundam Libyssam; cujus meminit Euripides in Lamiæ prologo: Tertiam Delphicam, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit: Quartam Cumæam in Italia; quam Nævius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominat: Quintam Erythræam; quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem: eamque Grais Ilium petentibus vaticinatam, & perituram esse Trojam; & Homerum mendacia scripturum: Sextam Samiam; de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum reperisse se scriptum: Septimam Cumanam; nomine Amaltheam, quæ ab aliis Demophile, vel Herophile nominatur; eamque novem libros attulisse ad Regem Tarquinium Priscum; ac pro eis trecentos philippeos postulasse; Regemque aspernatum pretii magnitudinem, derisisse mulieris insaniam. illam in conspectu Regis tres combussisse; ac pro reliquis idem pretium postulasse: Tarquinium multo

magis

magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret; motum esse regem; ac residuos trecentis aureis emisse: quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto; quod ex omnibus civitatibus & Italicis, & Græcis, & præcipue Erythræis coacti, allatique sunt Romam, cujuscunque Sibyllæ nomine fuerunt: Octavam Hellespontica,in agro Trojano natam, vico Marpesso, circa oppidum Gergithium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis & Cyri fuisse temporibus: Nonam Phrygiam; quæ vaticinata sit Ancyræ: Decimam Tiburtem; nomine Albuneam; quæ Tiburi colitur, ut dea, juxta ripas amnis Anienis: cujus in gurgite simulachrum ejus inventum esse dicitur, tenens in manu librum. Cujus sacra senatus in Capitolium transtulerit. Harum omnium Sibyllarum carmina & feruntur, & habentur præterquam Cumææ: cujus libri à Romanis occuluntur; nec eos ab ullo, nisi à quindecim viris, inspici fas est. Et sunt singularum singuli libri: qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur; unius esse creduntur; suntque confusi; nec discerni, ac suum cuique assignari potest, nisi Erythrææ quæ & nomen suum verum carmini inseruit; & Erythræam se nominatum iri, prælocuta est; cum esset orta Babyloniæ. sed & nos confuse Sibyllam dicemus; sicubi testimoniis earum fuerit abutendum. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum Deum prædicant,maxime tamen Erythræa: quæ celebrior inter cæteras, ac nobilior habetur: siquidem Fenestella diligentissimus scriptor de xv viris dicens, ait, restituto Capitolio retulisse ad senatum C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur; qui carmina Sibyllæ conquisita, Romam deportarent: itaque missos esse, P. Gabinium, M. Octacilium, L. Valerium: qui descriptos à privatis versus circa mille Romam deportarunt. idem supra ostendimus dixisse Varronem. In iis ergo versibus, quos legati Romam attulerunt, de uno Deo hæc sunt testimonia:

Εἷς θεὸς ὃς μόνος ἄρχει ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

Hunc esse solum Deum, summum; qui cœlum fecerit, luminibusque distinxerit.

Ἀλλὰ

Ἀλλὰ Θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, ὃς πεποίηκεν
Οὐρανὸν ἠέλιόν τε καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
Καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

Qui quoniam solus sit ædificator mundi, & artifex rerum, vel quibus constat, vel quæ in eo sunt; solum coli oportere, testatur.

Αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ' ἡγήτορα κόσμου,
Ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτύχθη.

Item alia Sibylla, quæcunque est, cum perferre se ad homines Dei vocem diceret; sic ait:

Εἷς μόνος εἰμὶ Θεὸς· καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia cæterarum: nisi & hæc sufficerent; & illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus causam veritatis apud eos, qui aberrantes à veritate, falsis religionibus serviunt: quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus; quam ut eos deorum suorum testimoniis revincamus?

Apollo enim, quem præter cæteros divinum, maximeque fatidicum existimant; Colophone respondens, quo Delphis credo emigraverat, Asiæ ductus amœnitate: quærenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino Deus; respondit viginti & uno versibus. Quorum hoc principium est:

Αὐτοφυὴς, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος,
Οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον, ἐν πυρὶ ναίων.
Τοῦτο Θεὸς, μικρὰ δὲ Θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς:

Nunquid potest suspicari de Jove esse dictum, qui & matrem habuit, & nomen? Quid, quo Mercurius ille ter maximus, cujus supra mentionem feci; non modo ἀμήτορα, ut Apollo, sed ἀπάτορα, quoque appellat Deum; quod origo illi non sit aliunde? Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generaverit. Satis (ut opinor) & argumentis

tis docui, & testibus confirmavi, quod per se satis clarum est, Unum esse regem mundi, unum patrem, unum Deum. Sed fortasse quærat aliquis à nobis idem illud, quod apud Ciceronem quærit Hortensius. Si Deus unus est: quæ esse beata solitudo queat? Tanquam nos, qui unum esse dicimus, desertum ac solitarium esse dicamus; habet enim ministros, quos vocamus nuntios. Et est illud verum, quod dixisse in exhortationibus Senecam supra retuli; genuisse regni sui ministros Deum. Verum hi neque dii sunt, neque deos se vocari, aut coli volunt: quippe qui nihil præter jussum, ac voluntatem Dei faciant. Nec tamen illi sunt, qui vulgo coluntur; quorum & exiguus, & certus est numerus. Quod si cultores Deorum, eos ipsos se colere putant, quos summi Dei ministros appellamus, nihil est, quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat; non duodecim dicimus, aut trecentos sexaginta quinque (ut Orpheus) sed innumerabiles esse arguimus eorum errores in diversum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant, ne Deum verum violent, cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini suo; qui eodem illo responso ut Jovi principatum, sic etiam cæteris diis abstulit nomen. Tertius enim versus ostendit, Dei ministros, non Deos, verum angelos appellari oportere. De se quidem ille mentitus est, qui cum sit è numero dæmonum, angelis se Dei aggregavit: denique in aliis responsis, dæmonem se esse, confessus est. Nam cum interrogaretur, quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit:

Πάνσοφε, παντοδίδακτε, ἐνολοίστροφε κέκλυθι δαῖμον.

Item rursus cum preces in Apollinem *Smyntheum* rogatus expromeret, ab hoc versu exorsus est:

Ἁρμονίη κόσμοιο φαεσφόρε καὶ σοφὲ δαῖμον.

Quid ergo superest, nisi ut sua confessione verberibus veri Dei, ac pœnæ subjaceat sempiternæ? Nam in alio responso ita dixit:

Δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
Ἀκάματοι δάμνανται ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.

De utriſque generibus in II. lib. diſſeremus. Interim nobis ſat eſt, quod dum ſe honorare vult, & in cœlo collocare, confeſſus eſt, id quod res habet, quomodo ſint appellandi, qui Deo aſſiſtunt. Retrahant ergo ſe homines ab erroribus; & abjectis religionibus pravis, parentem ſuum dominumque cognoſcant, cujus nec virtus æſtimari poteſt, nec magnitudo perſpici, nec principium comprehendi; cum ad illum mentis humanæ intentio, & acumen, & memoria pervenerit quaſi ſubductis, & conſumptis omnibus viis, ſubſiſtit, hæret, deficit: nec eſt aliquid ulterius, quo progredi poſſit. Verum quia fieri non poteſt, quin id, quod ſit, aliquando eſſe cœperit; conſequens eſt, ut quando nihil ante illum fuit, ipſe ante omnia ex ſeipſo ſit procreatus; ideoque ab Apolline αὐτοφυὴς, à Sibylla αὐτογενὴς, & ἀγέννητος, & ἀποίητος nominatur; quod Seneca vir acutus in exhortationibus vidit. Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem reſpicimus, cui, quod eſt optimum in nobis, animam debeamus. Alius nos edidit; alius inſtruxit: Deus ipſe ſe fecit.

His igitur tot & tantis teſtibus comprobatur, unius Dei poteſtate, ac providentia mundum gubernari; cujus vim, majeſtatemq; tantam eſſe dicit in Timæo Plato; ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quiſquam poſſit ob nimiam & inæſtimabilem poteſtatem. Dubitet ergo aliquis, an quicquam difficile, aut impoſſibile ſit Deo, qui tanta, tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute conſtituit, ratione perfecit; nunc autem ſpiritu ſuſtentet, poteſtate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, & nulli alii ſatis notus quam ſibi? Unde mihi de tanta majeſtate ſæpius cogitanti, qui Deos colunt, interdum videri ſolent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum à mutis animalibus differentes; qui credant eos, qui geniti ſunt maris ac fœminæ coitu, aliquid majeſtatis, divinæque virtutis habere potuiſſe: cum Sibylla Erythræa dicat,

ὐ δύ-

οὐ δύνατ' ἄνδρες
Ἐκ μηρῶν μήτρός τε Θεὸς πεπλασμένος εἶν.

Quod ſi eſt verum, ſicuti eſt, apparet, Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipſum cum cæteris homines fuiſſe; quoniam ſunt ex duobus ſexibus nati. Quid eſt autem tam remotum à Deo, quam id opus quod ipſe ad propagandam ſobolem mortalibus tribuit? & quod ſine ſubſtantia corporali nullum poteſt eſſe? Dii ergo, ſi ſunt immortales, & æterni; quid opus eſt altero ſexu? cum ſucceſſione non egeant, qui futuri ſunt ſemper. Nam profecto in hominibus, cæteriſque animantibus diverſitas ſexus, & coitio, & generatio nullam habet aliam rationem, niſi ut omnia genera viventium, quando ſunt conditionem mortalitatis obitura, mutua poſſint ſucceſſione ſervari. Deo autem, qui eſt ſempiternus, neque alter ſexus, neque ſucceſſio neceſſaria eſt. Dicet aliquis, ut habeat vel miniſtros, vel in quos ipſe poſſit dominari. Quid igitur opus eſt ſexu fœmineo, cum Deus, qui eſt omnipotens, ſine uſu, & opera fœminæ poſſit filios procreare? Nam ſi quibuſdam minutis animalibus id præſtitit, ut ſibi è foliis natos & ſuavibus herbis Ore legant; cur exiſtimet aliquis, ipſum Deum niſi ex permiſtione ſexus alterius non poſſe generare? Illos igitur, quos imperiti & inſipientes tanquam Deos & nuncupant, & adorant, nemo eſt tam inconſideratus, qui non intelligat fuiſſe mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, Dii crediti ſunt? Nimirum quia reges maximi, ac potentiſſimi fuerunt: ob merita virtutum ſuarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum chari fuiſſent iis, quibus imperitaverant, in memoriam ſunt conſecrati: quod ſi quis dubitet, res eorum geſtas, & facta conſideret; quæ univerſa tam poëtæ, quam hiſtorici veteres prodiderunt.

9. Hercules, qui ob virtutem clariſſimus, & quaſi Africanus inter deos habetur; nonne orbem terræ, quem peragraſſe, ac purgaſſe narratur, ſtupris, libidinibus, adulteriis, inquinavit? nec mirum: cum eſſet adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo eſſe divini; qui ſuis ipſe vitiis mancipatus, & mares, & fœminas contra omnes leges infamia,

dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quæ magna, & mirabilia gessit, talia judicanda sunt, ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem, aprumque superavit? si aves sagittis dejecit? si regium stabulum eggessit? si viraginem vicit, cingulumque detraxit? si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia,& mortalia fuerunt. Nulla enim est (ut ait Orator) tanta vis, quæ non ferro, ac viribus debilitari, frangique possit. At animum vincere, iracundiam cohibere, fortissimi est: quæ ille nec fecit unquam,nec potuit. Hæc qui faciat, non modo ego eum cum summis viris comparo; sed simillimum Deo judico. Vellem, adjecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia; ut virtutem ejus impleret, quem similem Deo judicabat. Non enim fortior judicandus est, qui leonem, quam qui violentiam, in seipso inclusam feram superat iracundiam: aut qui rapacissimas volucres dejicit, quam qui cupiditates avidissimas coërcet: aut qui Amazonem bellatricem,quam qui libidinem vincit, pudoris, ac famæ debellatricem: aut qui fimum de stabulo, quam qui vitia de corde suo eggerit, quæ magis sunt perniciosa, quia domestica, & propria mala sunt; quam illa, quæ & vitari poterant,& caveri. Ex quo fit; ut ille solus,vir fortis debeat judicari, qui temperatus est, & moderatus,& justus. Quod si cogitet aliquis, quæ sint Dei opera; jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptissimi, ridicula judicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit; Herculem non tantum Eurystheo servisse regi, quod aliquatenus honestum videri potest; sed etiam impudicæ mulieri Omphalæ, quæ illum vestibus suis indutum, sedere ad pedes suos jubebat pensa facientem: detestabilis turpitudo; sed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poëtis ne credendum putas? Quid ni putem? Non enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui Diis & hominibus non pepercit: sed hi potissimum, qui Deorum laudes canebant. Quibus igitur credemus, si fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios, quibus credamus, auctores, qui nos doceant, qui sint isti Dii; quomodo, unde

orti:

orti: quæ sit vis eorum: qui numerus: quæ potestas: quid in his admirabile: quid cultu dignum: quod denique certius veriusque mysterium, nullos dabit. Credamus igitur istis, qui non ut reprehenderent, sunt locuti; sed ut prædicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiæ salute mercedem; unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore, atque insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines deum putant? sed Philoctetes ejus hæres non putavit; qui facem supposuit arsuro; qui artus ejus, & nervos cremari, ac diffluere vidit; qui ossa ejus, ac cineres in Oeta monte sepelivit: pro quo munere sagittas ejus accepit.

10. Æsculapius & ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum; nisi quod sanavit Hippolytum? mortem sane habuit clariorem; quod à Deo meruit fulminari. Hunc, Tarquitius de illustribus viris disserens, ait, incertis parentibus natum, expositum, & à venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam: fuisse autem Messenium; sed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuris ait sepultum. Quid Apollo pater ejus? Nonne ob amorem, quo flagravit, turpissime gregem pavit alienum, & muros Laomedonti extruxit? cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune; ab eoque primo Rex perfidus, quicquid cum Diis pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerum & dum amat, violavit; &, dum ludit, occidit. Homicida Mars, & per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus; ne videretur nimis ferus, & immanis, adulterium cum Venere commisit. Castor & Pollux, dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt; nam dolore injuriæ concitatus Idas, alterum gladio transverberavit; & eosdem poetæ alternis vivere, alternis mori narrant; ut jam sint non Deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet: hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poetæ solent) mortuos esse testatur. Nam cum faceret in muris assidentem Priamo Helenam, cunctos Græciæ principes recog-

noscere, solos autem se fratres suos requirere: subjecit orationi ejus hujusmodi versum:

Hæc ait. ast illos retinebat terra sepultos.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit, nisi memoriam fraudum suarum? Cœlo scilicet dignus, quia palæstram docuit, & lyram primus invenit. Liberum patrem, in senatu Deorum summæ auctoritatis primæque esse sententiæ, necesse est, quia præter Jovem solus omnium triumphavit; exercitum duxit; Indos debellavit; sed invictus ille Imperator Indicus maximus ab amore ac libidine turpissime victus est. Delatus enim Diam cum semiviro comitatu, nactus est impudicam mulierem in littore; ac fiducia victoriæ Indicæ vir esse voluit, ne nimium mollis videretur: atque illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam & repudiatam, in conjugium sibi vendicavit, & liberam fecit, & cum ea pariter ascendit in cœlum. Quid horum omnium pater Jupiter, qui in solemni precatione Optimus Maximus nominatur? nonne à prima sua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit, ac fugavit; nec expectavit mortem decrepiti senis, cupiditate regnandi; & cum paternum solium per vim, per arma cepisset, bello est à Titanibus lacessitus; quod humano generi principium fuit malorum: quibus victis, & pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris, adulteriisque consumpsit. Omitto virgines, quas imminuit, id enim tolerabile judicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non possum, quorum domos dedecore, atque infamia plenissimas reddidit; illud vero summæ impietatis, ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda fœminarum pudicitia maculosus esset, ac turpis, nisi etiam sexui suo injuriam faceret; hoc est verum adulterium, quod fit contra naturam. Hæc qui fecit, viderimus, an maximus; certe optimus non est; quod nomen à corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest, nisi forte nos erramus homines, qui talia facientes, sceleratos vocamus, ac perditos, omnibusque

pœnis

pœnis dignissimos judicamus. Stultus autem M. Tullius, qui C. Verri adulteria objecit, eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit: qui P. Clodio sororis incestum; at illi Optimo Maximo eadem fuit & soror & conjux.

11. Quis est igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non insulse quidam poëta triumphum Cupidinis scripsit, quo in libro non modo potentissimum Deorum Cupidinem, sed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis, ditionemque venissent; instruit pompam, in qua Jupiter cum cæteris Diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem à poëta figuratum; sed tamen non multum distat à vero. Qui enim virtutis est expers, qui cupiditatibus, ac libidinibus malis vincitur, non Cupidini (ut ille finxit) sed morti subjectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere: rem consideremus: ut intelligant homines, in quibus miseri versentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus existimat: id & doctis pariter, & indoctis persuasum est: quod & religio ipsa, & precationes, & hymni, & delubra, & simulachra demonstrant. Eundem tamen Saturno, & Rhea genitum confitentur. Quomodo potest Deus videri, aut credi (ut ait poeta) hominum, rerumque repertor, ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt? Eorum scilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, sunt potiti. Video alium Deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est, cur desperemus etiam posterius posse mutari? nisi forte Saturnus generare potuit fortiorem; Jupiter non potest. Atqui divinum imperium aut semper immutabile est, aut, si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est. Potest ergo Jupiter regnum amittere, sicut pater ejus amisit? ita plane: nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercisset, abstinuit se tamen una Thetide, quod responsum fuit, majorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset. Primum in eo prudentia non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret: si autem divinus non sit,

ne deus quidem sit; unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, qui timuit utique majorem; quod qui facit, scit profecto non esse se maximum; quando quidem potest aliquid majus existere. Idem per Stygiam paludem sanctissime jurat,

Una superstitio, superis quæ reddita divis.

Quæ est ista superstitio? aut à quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima, quæ pejerantes deos puniat? quæ tanta formido est paludis infernæ, si sunt immortales? quid metuunt eam, quam vituri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in cœlum tollunt? quid per superos dejerant, cum ipsi superi ad inferos devolvantur, ibique habeant quod venerentur, & adorent? Illud vero quale est? esse fata, quibus dii omnes & ipse Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint quam cœlestes universi, quamque ipse rector, ac dominus, cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus, ac statutis parere omnes deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is, qui alicui rei obsequitur, maximus non sit? nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad illud, quod omiseram, redeo. In una utique sola fuit continentior, cum eam deperiret, & non virtute aliqua, sed metu successoris. Quæ formido, utique ejus est, qui sit & mortalis & imbecillis, & nihili? quippe qui potuit & tunc, cum nasceretur, extingui; sicut frater ejus ante genitus extinctus est: qui si vivere potuisset, nunquam minori concessisset imperium: ipse autem furto servatus, furtimque nutritus, Ζεὺς sive Ζὴν appellatus est; non, ut isti putant, à fervore cœlestis ignis; vel quod vitæ sit dator; vel quod animantibus inspiret animas, quæ virtus solius Dei est (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accipit aliunde?) sed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit. Potuerunt igitur homines alium Deum habere regem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. At enim poetæ ista finxerunt. Errat quisquis hoc putat; illi enim de hominibus loquebantur: sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sint quæ

tanquam

tanquam de diis, non illa, quæ tanquam de hominibus locuti ſunt: quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in ſinum ejus infudit. Hæc ſtupri merces fuit. At poëtæ, qui quaſi de deo loquebantur, ne auctoritatem crepitæ majeſtatis infringerent, finxerunt ipſum in aureo imbre delapſum, eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum, ſagittarumque deſcribunt. Rapuiſſe dicitur in aquila Catamitum. Poëticus color eſt. Sed aut per legionem rapuit, cujus inſigne aquila; aut navis, in qua eſt impoſitus, tutelam habuit in aquila figuratam; ſicut taurum, cum rapuit, & tranſvexit Europam. Eodem modo convertiſſe in bovem traditur Io Inachi filiam; quæ, ut iram Junonis effugeret, ut erat jam ſetis obſita, jam bos tranaſſe dicitur mare, in Ægyptumque veniſſe; atque ibi recepta priſtina forma, dea facta quæ nunc Iſis vocatur. Quo igitur argumento probari poteſt, nec Europam in Tauro ſediſſe; nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur in faſtis, quo Iſidis navigium celebratur: quæ res docet non tranaſſe illam, ſed navigaſſe. Igitur qui ſapere ſibi videntur, quia intelligunt vivum, terrenumq; corpus in cœlo eſſe non poſſe, totam Ganymedeam fabulam pro falſo repudiant; nec ſentiunt, in terra id eſſe factum, quia res, ac libido ipſa terrena eſt. Non ergo res ipſas geſtas finxerunt poetæ: quod ſi facerent, eſſent vaniſſimi: ſed rebus geſtis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, ſed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur: maximè quod dum hæc omnia ficta eſſe arbitrantur à poëtis, colunt quod ignorant: neſciunt enim, qui ſit poëticæ licentiæ modus; quouſque progredi fingendo liceat; cum officium poetæ ſit in eo, ut ea quæ geſta ſunt vere, in aliquas ſpecies obliquis figurationibus cum decore aliquo converſa traducat. Totum autem, quod referas, fingere, id eſt ineptum eſſe, & mendacem potius quam poëtam. Sed finxerunt iſta, quæ fabuloſa creduntur: num etiam illa, quæ de diis fœminis, deorumque connubiis dicta ſunt? Cur igitur ſic figurantur, ſic coluntur? niſi forte non tantum poëtæ, ſed pictores etiam fictoreſque imaginum mentiuntur. Si enim hic Jupiter, qui à vobis dicitur deus, non is eſt, qui ex Saturno,

& Ope natus est, non oportuit nisi solius simulachrum, in templis omnibus collocari. Quid sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus? in quem si cecidit Jupiter, cum vere ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse poëtas, & his tamen credunt; immo vero non esse mentitos, re ipsa probant. Ita enim deorum simulachra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse, quæ dicunt poetæ. Nam aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ, cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, & cum ipso pariter adorantur; nisi ut nefandi sceleris, ac stupri memoria maneat in æternum? Non igitur è poëtis totum fictum est, aliquid fortasse traductum, & obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tegeretur; sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim Jovi cœlum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni; cur non terra potius in sortem tertiam venit, nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est, quod regnum orbis ita partiti sortitique sunt, ut Orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Agesilao fuit, pars Occidentis obtingeret, eo quod plaga Orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior; Occidentis autem, inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni sorte manifestum est, cujus regnum tale fuisse dicimus, quale M. Antonii fuit: infinitum illud imperium, cui totius oræ maritimæ potestatem senatus decreverat, ut prædones persequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum insulis obvenerunt. Quomodo id probari potest? Nimirum veteres historiæ docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Messana, res gestas Jovis, & cæterorum, qui dii putantur, collegit, historiamque contexit ex titulis, & inscriptionibus sacris, quæ in antiquissimis templis habebantur; maximeque in fano Jovis Triphylii, ubi auream columnam positam esse ab ipso Jove, titulus indicabat: in qua columna gesta sua perscripsit, ut monimentum esset posteris rerum suarum. Hanc historiam interpretatus est Ennius, & secutus, cujus hæc verba sunt ibi. Jupiter imperium Neptuno dat maris, ut insulis omnibus, &, quæ secundum mare loca sunt, omnibus

regnaret.

regnaret. Vera sunt ergo, quæ loquuntur poëtæ; sed obtentu aliquo, speciéque velata. Potest & mons Olympus figuram poetis dedisse, ut Jovem dicerent cœli regnum esse sortitum: quod Olympus ambiguum nomen est & montis,& cœli. In Olympo autem Jovem habitasse, docet historia eadem, quæ dicit: Ea tempestate Jupiter in monte Olympo maximam partem vitæ colebat; & eò ad eum in jus veniebant, siquæ res in controversia erant. Item, siquis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile esset, eò veniebat, atque Jovi ostendebat. Multa in hunc modum poëtæ transferunt; non ut in deos mentiantur, quos colunt; sed ut figuris, variisque coloribus venustatem, ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo, aut quare quidque figuretur, poëtas velut mendaces, & sacrilegos insequuntur. Hoc errore decepti etiam philosophi, quod ea, quæ de Jove feruntur, minime in Deum convenire videbantur; duos Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum scilicet, de quo poëtæ loquuntur, hominem fuisse: in illo autem naturali Jove, vulgari consuetudine religionis inducti, erraverunt; quod in deum nomen hominis transtulerunt; qui (ut supra diximus) quia solus est, non indiget nomine. Jovem autem illum esse, qui sit ex Ope, Saturnoque natus, negari non potest. Vana igitur persuasio est eorum, qui nomen Jovis summo Deo tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere; qui convicti de uno Deo, cum id negare non possunt, ipsum se colere affirmant: verum hoc sibi placere, ut Jupiter nominetur; quo quid absurdius? Jupiter enim sine contubernio conjugis filiæque coli non solet. Unde quid sit, apparet: nec fas est id nomen eo transferri, ubi nec Minerva est ulla, nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non divinam vim exprimit, sed humanam? Jovem enim, Junonemque à juvando esse dictos Cicero interpretatur. Et Jupiter, quasi juvans pater dicitur; quod nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus, & exigui beneficii. Nemo sic Deum precatur, ut se adjuvet, sed ut servet, ut vitam, salutemque tribuat: quod multo plus, ac majus est,
quam

virtutibus coloribus

quia

quam juvare. Et quoniam de patre loquimur; nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius est, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens est Deo, qui verus est pater, per quem sumus, & cujus toti sumus; à quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, salutem tribuit, victum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia divina, qui se juvari tantummodo à Deo putat. Ergo non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Jovis virtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Jovem ex rebus gestis, & ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus; superest, ut mortem quoque ejus investigemus. Ennius in sacra historia, descriptis omnibus, quæ in vita sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Jupiter postquam terram quinquies circuivit, omnibusque amicis, atque cognatis suis imperium divisit, reliquitque hominibus leges; mores, frumentaque paravit; multaque alia bona fecit, immortali gloria, memoriaque affectus, sempiterna monimenta suis reliquit: ætate pessum acta, in Creta vitam commutavit, & ad Deos abiit; eumque Curetes filii sui curaverunt; decoraveruntque eum: & sepulchrum ejus est in oppido Gnoso: & dicitur Vesta hanc urbem creavisse: inque sepulchro ejus est inscriptum antiquis literis Græcis, ὁ ζεὺς τοῦ κρόνου, id est Latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, sed antiquarum rerum scriptores; quæ adeo vera sunt, ut ea Sibyllinis versibus confirmentur; qui sunt tales:

Δαίμονας ἀψύχους, νεκύων εἴδωλα καμόντων
Ὧν κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἴσχει.

Cicero de natura deorum, cum tres Joves à theologis nominari diceret, ait, tertium fuisse Cretensem, Saturni filium, cujus in illa insula sepulchrum ostenditur. Quomodo igitur potest Deus alibi esse vivus, alibi mortuus; alibi habere templum, alibi sepulchrum? Sciant ergo Romani, Capitolium suum, i. e. summum caput religionum publicarum, nihil esse aliud, quam inane monimentum. Veniamus nunc ad ejus

patrem

patrem, qui ante regnavit, & qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorum genitus esse dicatur. Videamus, quid in eo fuerit Deo dignum. In primis illud, quod aureum seculum narratur habuisse; quod justitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens Deo, quam justum regimen, ac pium seculum? Sed cum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare Deum summum; quod videam esse aliquid antiquius, cœlum scilicet, atque terram. At ego Deum quæro ultra quem nihil est omnino; qui fons, & origo sit rerum. Hic sit necesse est, qui cœlum ipsum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem si ex his natus est (ut putatur) quem ad modum potest Deus esse principalis, qui aliis ortum suum debet? aut quis præfuit mundo, antequam Saturnus gigneretur? Sed hoc poëticum est (ut dicebam paulo ante) figmentum. Nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoque intervallo separata, in unum coirent, ac filium procrearent; aut is, qui natus esset, non potissimum genitoribus similis existeret, sed eam formam gereret, quam parentes sui non habebant. Quæramus ergo, quid veritatis sub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset à filio, in Italiamque venisset, Cœli filium dictum, quod soleamus eos, quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenerint, de cœlo cecidisse, dicere: terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem similia veri, non tamen vera: quia constat etiam tunc, cum regnaret, ita esse habitum. Potuit & sic argumentari: Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam nomina eorum cœlo, terræque indidisse; cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur: qua ratione & montibus, & fluminibus nomina scimus imposita. Neque enim cum dicunt poetæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari, sed eos utique significant, qui nati sunt ex iis hominibus, qui vel vivi, vel mortui, nomina montibus, aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos usitatum fuit. Sic maria eorum

traxisse nomina accepimus, qui deciderant in ea; ut Ægæum, Icarium, Hellesponticum: & in Latio Aventinus, vocabulum monti dedit, in quo sepultus est: Tyberinus vel Tyberis, amni, in quo mersus est. Non ergo mirandum, si nomina eorum cœlo, terræque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo, non ex cœlo natum esse; quod fieri non potest; sed ex eo homine, cui nomen Urano fuit: quod esse verum, Trismegistus auctor est: qui cum diceret admodum paucos extitisse, in quibus esset perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos suos nominavit. Hæc ille quia ignoravit, aliò traduxit historiam: qui quoniam quomodo putuerit argumentari, ostendi, nunc dicam, quomodo, ubi, à quo sit hoc dictum; non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit: Deinde Pantum deducit in montem; qui vocatur cœli stella. Postquam eò ascendit, contemplatus est late terras; ibique in eo monte aram creat cœlo, primusque in ea ara Jupiter sacrificavit, in eo loco suspexit in cœlum, quod nunc nos nominamus: idque quod supra mundum erat, quod æther vocatur, de sui avi nomine cœlo nomen indidit: idque Jupiter, quod æther vocatur, precans, primum cœlum nominavit; eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. Nec hic tantum sacrificasse Jupiter invenitur. Cæsar quoque in Arato refert, Aglaosthenem dicere, Jovem, cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, & sacrificium faceret in littore, aquilam ei in auspicium advolasse; quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugarit. Sacra vero historia etiam ante consedisse illi aquilam in capite, atque illi regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Jupiter potuit, nisi Cœlo avo? quem dicit Euhemerus in Oceano mortuum, & in oppido Aulatia sepultum.

12. Quoniam revelavimus mysteria poëtarum, & Saturni parentes invenimus: ad virtutes ejus, & facta redeamus. Justus in regno fuit. Primum ex hoc ipso jam deus non est, quod fuit: Deinde quod ne justus quidem fuit, sed impius non modo in filios, quos necavit, verum etiam in patrem, cui dicitur abscidisse genitalia; quod forsitan vere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam

totam fabulam explodunt tanquam ineptissime fictam: quam tamen Stoici (ut solent) ad rationem physicam conantur traducere: quorum sententiam Cicero, de natura deorum disserens, posuit. Cœlestem, inquit, altissimam, ætheriamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum, quæ ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Idcirco enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo; quippe qui omnia, quæ arripuerit, absumat. Ovidius in Fastis.

Nec tu aliud Vestam quam vivam intellige flammam:
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Jure igitur virgo est, quæ semina nulla remittit,
Nec capit; & comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit ascribi, qui quidem putatur ignis, & tamen eam poëtæ non absciderunt. Potuit & Soli, in quo est natura, & causa gignentium; nam sine Solis igneo calore neque nasci quicquam, neque augeri potest: ut nulli alii elemento magis opus sit genitalibus, quam calori; cujus fœtu concipiuntur, nascuntur, sustentantur omnia. Postremo etiam si ita sit (ut volunt) qui magis abscissum esse cœlum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet. Si vero habuit, & à filio abscissa sunt; ortus rerum, & natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt? cum affirmant, esse eum Saturnum, qui cursum, & conversionem spatiorum, & temporum continet; eumque græce id ipsum nomen habere; κρόνος enim dicitur: quod est idem, quod χρόνος, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. Hæc Ciceronis verba sunt exponentis sententiam Stoicorum; quæ quam vana sit, cuivis intelligere promptissimum est. Si enim Saturnus Cœli est filius; quomodo potuit aut tempus à cœlo gigni; aut cœlum à tempore abscidi; aut postea tempus

imperio

imperio ſpoliari à filio Jove? Aut quomodo Jupiter natus eſt ex tempore? Aut quibus annis ſaturari poſſit æternitas, cui nullus eſt finis?

13. Si ergo vanæ ſunt iſtæ rationes philoſophorum; quid ſupereſt, niſi ut vere factum eſſe credamus, id eſt, hominem ab homine abſciſſum? niſi forte aliquis exiſtimet Deum fuiſſe, qui timuit cohæredem: cum, ſiquid divinitatis habuiſſet, non patris genitalia debuerit amputare, ſed propria, ne Jupiter naſceretur, qui eum regni poſſeſſione privavit. Idem ſororem ſuam Rheam, quam latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, reſponſo vetitus eſſe dicitur, mares liberos educare; quod futurum eſſet, ut à filio pelleretur: quam rem metuens, natos ſibi filios non utique devorabat (ut ferunt fabulæ) ſed necabat: quanquam ſcriptum ſit in hiſtoria ſacra, Saturnum, & Opem, cæteroſque tunc homines humanam carnem ſolitos eſitare: verum primum Jovem leges hominibus, moreſque condentem, edicto prohibuiſſe, ne liceret eo cibo veſci: quod ſi verum eſt; quæ poteſt in eo fuiſſe juſtitia? Sed fictum ſane putemus, Saturnum filios devoraſſe, modo cum aliqua ratione: nunc idcirco, quod ait vulgus, comediſſe filios ſuos eum, qui extulerit, ſepulturæque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperiſſet, ſubtraxit infantem, eumque nutriendum furtim miſit in Cretam. Rurſum imprudentiam reprehendam, neceſſe eſſe. Cur enim reſponſum ab alio potius accepit? Cur in cœlo conſtitutus, quæ gerebantur in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Poſtremo cur extitit aliqua vis potentior, aut major, quæ illius vinceret poteſtatem? Nimirum ſenex à juvene facile victus eſt, ac ſpoliatus imperio. Fugit igitur expulſus; & in Italiam navigio venit, cum erraſſet diu; ſicut Ovidius in Faſtorum libris refert:

> Cauſa ratis ſupereſt. Thuſcum rate venit ad amnem,
> Ante pererrato falcifer orbe Deus.

Hunc errantem, atque inopem Janus excepit, cujus rei argumenta ſunt nummi veteres, in quibus eſt cum duplici fronte Janus, & in altera parte navis; ſicut idem poeta ſubjecit.

At

At bona posteritas puppim formavit in ære,
Hospitis adventum testificata Dei.

Omnes ergo non tantum poëtæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res ejus in Italia gestas memoriæ prodiderunt. Græci, Diodorus, & Thallus: Latini, Nepos, & Cassius, & Varro. Nam cum agresti quodam more in Italia viveretur:

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit; legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit; his quoniam tutus latuisset in oris.

Censet ne aliquis deum esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? nemo tam stultus est, qui enim fugit, aut latet; & vim, & mortem timeat, necesse est. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit, aperte, Saturnum in terra, & apud homines regnasse commemorat.

Πρώτιστος μὲν ἄνασσεν ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν,
Ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἄναξ μέγας εὐρύοπα Ζεύς.

Item Maro noster,

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.

& alio loco,

Aureaque (ut perhibent) illo sub rege fuere
Sæcula: sic placida populos in pace regebat.

Neque superius dixit in cœlo egisse vitam; neque inferius superos in pace rexisse; unde apparet, illum regem fuisse terrenum, quod alibi apertius declarat.

——Aurea condet
Sæcula; quæ rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris imperium summum Uranus habuit, is id regnum una cum fratribus suis instituit, atque paravit: non magna dissensio; siquidem maximorum auctorum de filio, ac patre dubitatio est, sed tamen utrumque fieri potest; ut & primus Uranus eminere inter cæteros potentia cœperit, & principatum habere, non regnum; postea Saturnus majores sibi opes comparaverit, ac regium nomen asciverit.

14. Nunc quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum sacra historia dissentit: aperiamus ea, quæ veris literis continentur, ne poëtarum ineptias in accusandis religionibus sequi, ac probare videamur. Hæc Ennii verba sunt. Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, postulat ut ipse regnaret, ibi Vesta mater eorum, & sorores Ceres, atque Ops suadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facile deterior esset, quam Saturnus: idcirco, & quod videbat matrem, atque sorores suas operam dare, ut Saturnus regnaret; concessit ei, ut is regnaret. Itaque pactus est cum Saturno; uti siquid liberûm virilis sexus ei natum esset, ne educaret; id ejus rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt. Deinde posterius nati sunt gemini, Jupiter, atque Juno. Tum Junonem Saturno in conspectum dedêre; atque Jovem clam abscondunt; dantque eum Vestæ educandum, cœlantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit; eumque clanculum abscondit; ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem, & Glaucam. Pluton latine diespiter, alii Orcum dicunt; ibi Glaucam filiam Saturno ostendunt; ac filium Plutonem cælant, atque abscondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc (ut scripta sunt) Jovis fratrumq; ejus stirps, atque cognatio in hunc modum nobis ex sacra scriptione tradita est. Item paulo post hæc refert. Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos, atque educatos esse clam, seducit secum filios suos qui Titani vocantur; fratremque suum Saturnum, atque Opem comprehendit; eosque muro circumegit; & custodiam his apponit. Hæc historia quam vera sit, docet Sibylla

byllа Erythræa, eadem fere dicens; niſi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent,diſcrepat. Jupiter ergo liberatur ſummi ſceleris crimine, quod patrem vinxiſſe compedibus perhibetur, id enim Titan patruus fecit; quod ille contra pactionem, juſque jurandum mares liberos ſuſtuliſſet. Reliqua hiſtoria ſic contexitur: Jovem adultum, cum audiviſſet patrem atque matrem cuſtodiis circumſeptos, atque in vincula conjectos; veniſſe cum magna Cretenſium multitudine; Titanumque ac filios ejus pugnando viciſſe: parentes vinculis exemiſſe: patri regnum reddidiſſe: atque ita in Cretam remeaſſe: Poſt hæc deinde Saturno datam ſortem, ut caveret, ne filius eum regno expelleret: illum elevandæ ſortis, atque effugiendi pericli gratia inſidiatum Jovi, ut eum necaret: Jovem cognitis inſidiis regnum ſibi denuo vendicaſſe; ac fugaſſe Saturnum, qui cum jactatus eſſet per omnes terras, perſequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum, vel necandum Jupiter miſerat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

15. Quibus ex rebus cum conſtet illos homines fuiſſe: non eſt obſcurum, qua ratione Dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum, vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, vel agreſtem vitam ſine ullo rectore vivebant: non eſt dubium, quin illis temporibus homines regem ipſum totamque gentem ſummis laudibus, ac novis honoribus jactare cœperint, ut etiam Deos appellarent, ſive ob miraculum virtutis, (hoc vere putabant rudes adhuc, & ſimplices) ſive (ut fieri ſolet) in adulationem præſentis potentiæ: ſive ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compoſiti. Deinde ipſi reges, cum chari fuiſſent iis, quorum vitam compoſuerant, magnum ſui deſiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum ſimulachra finxerunt; ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione ſolatium, progreſſique longius per amorem meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt; ut & gratiam referre benemeritis viderentur; ut ſucceſſores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem, quod Cicero de natura Deorum docet, dicens: Suſcepit autem vita hominum, conſuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama, ac voluntate

tolleret. Hinc Hercules, hinc Caſtor, hinc Pollux, hinc Æſculapius, hinc Liber. Et alio loco, atque alio in pleriſque civitatibus intelligi poteſt, acuendæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ cauſa periculum adiret optimus quiſque virorum fortium memoriam honore Deorum immortalium conſecratam. Hac ſcilicet ratione Romani Cæſares ſuos conſecraverunt, & Mauri reges ſuos. Sic paulatim religiones eſſe cœpere; dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu ſuos liberos, ac nepotes, deinde omnes poſteros imbuerunt. Et hi tamen ſummi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur. Privatim vero ſinguli populi gentis aut urbis ſuæ conditores, ſeu viri fortitudine inſignes erant, ſeu fœminæ caſtitate mirabiles, ſumma veneratione coluerunt; ut Ægyptii Iſidem, Mauri Jubam, Macedones Cabyrum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos, atque regiones varia ſacra ſuſcepta ſunt; dum grati homines eſſe in principes cupiunt; &, quos alios honores vita carentibus deferant, invenire non poſſunt. Præterea pietas eorum, qui ſucceſſerant, plurimum contulit ad errorem, qui (ut divina ſtirpe nati viderentur) divinos honores parentibus detulerunt, deferrique juſſerunt. Anne poteſt aliquis dubitare, quomodo religiones deorum ſint inſtitutæ? cum apud Maronem legat Æneæ verba ſociis imperantis:

> Nunc pateras libate Jovi, precibuſque vocate
> Anchiſen genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit poteſtatem.

> Poſcamus ventos; atque hæc mea ſacra quotannis
> Urbe velit poſita templis ſibi ferre dicatis.

Idem ſcilicet de Jove Liber, & Pan, & Mercurius, & Apollo, fecerunt; ac poſtea de his ipſis ſucceſſores eorum. Acceſſerunt

runt etiam poetæ & compositis ad voluptatem carminibus, in cœlum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges etiam malos panegyricis mendacibus adulantur, quod malum à Græcis ortum est: quorum levitas instructa dicendi facultate, & copia, incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, & susceperunt primi sacra illorum; & universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla sic eos increpat:

Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθας ἐπ' ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι;
Πρὸς τί δὲ δῶρα μάταια καταφθιμένοις ἀνατίθης;
Θύεις εἰδώλοις, τίς τοι πλάνην βάλεν ἐν νῷ,
Ὥστε σε τάδε ποιεῖν μεγάλοιο θεοῖο προσώπου
Λειπομένην;

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit; siquidem solus extitit Platonis imitator: in eo libro, quo seipsum de morte filiæ consolatus est; non dubitavit dicere, Deos, qui publice colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum judicari, quod & augurale habuit sacerdotium; & eosdem se colere, venerarique testatur: Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiæ eodem se modo consecraturum esse profiteretur, quo illi à veteribus sunt consecrati; & illos mortuos esse docuit; & originem vanæ superstitionis ostendit. Cum vero, inquit, & mares, & fœminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus; & eorum in urbibus, atque agris augustissima delubra veneremur: assentiamur eorum sapientiæ; quorum ingeniis, & inventis omnem vitam legibus, & institutis excultam, constitutamque habemus. Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit: illud profecto fuit. Si Cadmi, aut Amphionis progenies, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit; huic idem honos certe dicandus est, quod quidem faciam: teque omnium optimam, doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis, præ nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis

illa oratio, & doctrina & exemplis, & ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi ac judicii fuit, & hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse; nisi luctum ejus & ratio ipsa, & consolatio amicorum, & temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica? idem de gloria? Nam de Legibus; quo in opere Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse justam, & sapientem civitatem: de religione ita sanxit. Divos, & eos, qui cœlestes semper habiti sunt, colunto; & illos, quos in cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æsculapium, Pollucem, Castorem, Quirinum. Item in Thusculanis; cum diceret totum pene cœlum humano genere completum. Si voluero, inquit, scrutari vetera, & ex illis ea, quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner: ipsi illi majorum gentium Dii qui habentur, hinc à nobis profecti, in cœlum reperientur. Quære, quorum demonstrantur sepulchra in Græcia; reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Testatus est, videlicet Attici conscientia ex ipsis mysteriis intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur: & cum de Hercule, Libero, Æsculapio, Castore, Polluce, incunctanter fateretur: de Apolline ac Jove patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium Deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait, late hoc patere: ut idem de Jove, cæterisque antiquioribus diis intelligamus: quorum memoriam si eadem ratione veteres consecraverunt, qua se imaginem, nomenque filiæ consecraturum esse dicit: ignosci mœrentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu, & placito innumerabilium stultorum, aperiri cœlum mortuis arbitretur; aut aliquem, quod ipse non habeas, dare alteri posse? Apud Romanos, Deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio; Deus Quirinus, quia hoc pastoribus vitis est: cum alter germani fratris extiterit, alter patriæ paricida. Quod si Cos. non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruisset; & quidem consilio Pisonis soceri,

&

& L. Cæsaris propinqui, qui vetabant funus fieri: & Dolabellæ Cos. qui columnam in foro, id est, titulum ejus evertit; ac forum expiavit. Nam Romulum desiderio suis fuisse, declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur:

O Romule, Romule dic, ô,
Qualem te patriæ custodem dii genuerunt?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, ô genitor, ô sanguen diis oriundum.

Ob hoc desiderium, facilius creditum est Julio Proculo mentienti; qui subornatus à patribus est, ut nuntiaret plebi suæ, vidisse se regem humano habitu augustiorem; eumque mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret; se Deum esse, & Quirinum vocari. Quo facto & ipsi populo persuasit, Romulum ad deos abiisse; & senatum suspicione cædis regiæ liberavit.

16. Poteram iis, quæ retuli, esse contentus: sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamvis ipso religionum capite destructo, universa sustulerim: libet tamen prosequi cætera, & redarguere plenius inveteratam persuasionem; ut tandem homines pudeat suorum, ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, & homine dignum.

Religionum animos nodis exolvere pergo (ut ait Lucretius;) qui quidem hoc efficere non poterat; quia nihil veri afferebat. Nostrum est hoc officium, qui & verum Deum asserimus, & falsos refutamus. Illi ergo, qui poëtas finxisse de diis fabulas opinantur, & deas fœminas esse credunt & colunt; revolvuntur imprudentes ad id, quod negaverant, coire illos, ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta vero sexuum diversitate non intelligunt consequens esse, ut concipiant; quod in Deum cadere non potest, ut isti putant: nam & Jovis esse filios dicunt, & cæterorum deorum. Nascuntur ergo, & quotidie quidem Dii novi; nec enim vincuntur ab hominibus fœcunditate. Igitur Deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam cum homi-

num vis incredibilis, numerus sit inæstimabilis; quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est: quid Deorum esse tandem putemus; qui tot seculis nati sunt, immortalesque manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur, non generandi causa, sed tantummodo capiendæ voluptatis, duos esse sexus Deorum; & ea exercere, quæ homunculos & facere, & pati pudet. Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati: consequens est, ut semper nascantur; siquidem aliquando sunt nati: vel, si aliquando nasci desierunt; scire nos convenit, cur, aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralibus philosophiæ. Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Jupiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est; & illi lex Papia fibulam imposuit? an impetravit jus trium liberorum? An tandem illi venit in mentem: Ab alio expectes, alteri quod feceris? & timet, ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui Deos asserunt, videant quomodo respondeant huic argumento, quod inferemus. Si duo sunt sexus Deorum, sequitur concubitus: & si coeunt, & domos habeant, necesse est. Nec enim carent virtute ac pudore; ut hoc promiscue, aut in propatulo faciant; sicut muta videmus facere animalia. Si domos habent, consequens est, ut & urbes habeant; & quidem auctore Nasone, qui ait.

Plebs habitat diversa locis; hac fronte potentes
Cœlicolæ, clarique suos posuere penates.

Si habent urbes; & agros igitur habebunt. Jam, quis non videat, quæ sequantur; arare illos, & colere: quod quidem victus causa fit: ergo mortales sunt. Quod argumentum retroversum idem valet. Si enim agros non habent; ne urbes quidem: si urbes non habent; ne domos quidem. Si domibus carent; ergo & concubitu. Si concubitus ab his abest; & sexus igitur fœmineus: in diis autem videmus, & fœminas esse; ergo Dii non sunt. Dissolvat hoc argumentum, si quis potest. Ita enim res rem sequitur; ut hæc ultima necesse sit confiteri. Sed ne illud quidem dissolvet aliquis. Ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores

res enim mares sunt, fœminæ imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in Deum: ergo nec fœmineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio; ut Dii non sint, quoniam in Diis & fœminæ sunt.

17. Ob has rationes Stoici alioversus Deos interpretantur: & quia non pervident, quid sit in vero; conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero secutus, de Diis, ac religionibus eorum, hanc sententiam tulit. Videtisne igitur, ut à physicis rebus bene, atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commentitios, ac fictos deos? quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, superstitiones pene aniles: & formæ enim deorum nobis, & ætates, & vestitus, ornatusque noti sunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici potest; Romanæ philosophiæ princeps, & amplissimo sacerdotio præditus, commentitios, ac fictos deos redarguit: quorum cultus, superstitiones pene aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de natura Deorum, omnes funditus religiones evertit, ac delet. Quid ergo à nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? minime id quidem: sed fiducia illi defuit ignoranti veritatem: quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim facilius se posse dicere, quid non sit, quam quid sit; hoc est, falsa se intelligere; vera nescire. Clarum est igitur, homines fuisse illos, qui dii putantur; & eorum memoriam post mortem consecratam esse. Ideo etiam ætates diversæ sunt, & certe imagines singulorum; quod in eô habitu, & ætate singulorum simulachra configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit. Consideremus (si placet) ærumnas infelicium deorum. Isis filium perdidit: Ceres filiam: expulsa,& per orbem terræ jactata Latona, vix insulam parvam, in qua pareret, invenit. Deûm mater, & amavit formosum adolescentem; & eundem cum pellice deprehensum, exectis virilibus semivirum reddidit: & ideo nunc sacra ejus à Gallis sacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime persecuta est; quia parere ipsa non

potuit

potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupserit. Itaque nobilissimum, & antiquissimum templum ejus est Sami, & simulachrum in habitu nubentis figuratum: & sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergò adolevit, si virgo fuit primo, postea mulier: hominem fuisse, qui nón intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscœnitatem Veneris omnium libidinibus prostitutæ, non Deorum tantum, sed & hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum; qui est natus Androgynus: ex Jove Cupidinem, ex Anchise Æneam, ex Bute Erycen; ex Adone quidem nullum potuit, quod etiam tum puer ab apro ictus, & occisus est: quæ prima (ut in historia sacra continetur) artem meretriciam instituit; auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgo corpore quæstum facerent: quod idcirco imperavit, ne sola præter alias mulieres impudica, & virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? cujus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ quidem virgines illibatam castitatem servare potuerunt. Unde enim putemus Erichthonium esse natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset; eique Jupiter optionem dedisset præmii, quod vellet, postulandi; jurassetque (ut solebat) per infernam paludem, se nihil negaturum: tum faber claudus Minervæ nuptias postulavit. Hic Jupiter Opt. Max. tanta religione constrictus, abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare; pudicitiamque defendere: tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus: idque illi nomen impositum, ἀπὸ τῆς ἔριδος, καὶ χθονὸς, id est, ex certamine, atque humo. Cur igitur virgo eum puerum cum dracone conclusum, & obsignatum, tribus virginibus Cecropidis commendavit? evidens (ut opinor) incestum; quod nullo modo possit colorari. Altera, cum pene amatorem suum perdidisset, qui erat turbatis distractus equis; præstantissimum medicum Æsculapium curando juveni advocavit; eumque sanatum,

Secretis

Secretis alma recondit
Sedibus; & nymphæ Egeriæ, nemorique relegat:
Solus ubi in silvis Italis, ignobilis ævum
Exigeret; versoque ubi nomine, Virbius esset.

Quid sibi vult hæc tam diligens, tam solicita curatio? quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? Postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? Quid significant hæc omnia, nisi conscientiam stupri,& amorem minime virginalem? Erat plane, cur tantum laborem pro tam fideli juvene susciperet; qui amanti novercæ obsequium pernegaret.

18. Hoc in loco refellendi sunt etiam ii, qui Deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur; sed, ut eos laudent,etiam gloriantur; aut virtutis gratia,ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æsculapium, vel Minervam. Hæc vero quam inepta sint, quamque non digna, propter quæ homines inexpiabili se scelere contaminent, hostesque Deo vero fiant; quo contempto, mortuorum sacra suscipiunt: ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cœlum; non illam, de qua philosophi dixerunt, quæ posita est in bonis animi; sed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo: quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis vires divinum, vel etiam humanum bonum judicet; cum sint & majores pecudibus attributæ; & uno morbo sæpe frangantur, vel ipsa senectute minuantur, & corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros suos cerneret; nec sanari se voluit, nec senem fieri; nequando seipso minor, aut deformior videretur. Hunc à rogo, quo vivum seipsum combusserat, ascendisse in cœlum putaverunt: eaque ipsa, quæ stultissime admirati sunt, simulachris & imaginibus expressa, & consecrata posuerunt; ut in perpetuum vanitatis eorum monimenta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri credidissent. Sed hæc Græcorum fortasse culpa sit, qui res levissimas pro maximis semper habuerunt. Quid

Quid nostri, num sapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obest; sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur; ut fortes, & bellicosos duces in Deorum cœtum locari arbitrentur; nec esse ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subjicere servituti: videlicet, quo plures homines afflixerint, spoliaverint, occiderint; eo se nobiliores, & clariores putant: & inanis gloriæ specie capti, sceleribus suis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut à ferarum cædibus Deos sibi fingerent; quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato, ac nefario habetur; nec ad terrenum hoc domicilium Deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inundaverit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus.

Si fas cædendo cœlestia scandere cuiquam est:
Mi soli cœli maxima porta patet.

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit, ac perdidit. O quantis in tenebris Africane versatus es! vel potius ô poeta, qui per cædes, & sanguinem, patere hominibus in cœlum ascensum putaveris! Cui vanitati & Cicero assensit. Est vero, inquit, Africane: nam & Herculi eadem ipsa porta patuit. Tanquam ipse plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem statuere non possum, dolendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves, & doctos, & (ubi sibi videntur) sapientes viros, in tam miserandis errorum fluctibus volutari. Si hæc est virtus, quæ nos immortales facit; mori equidem malim, quam exitio esse quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem; quid fiet, si omnes in concordiam consenserint? Quod certe fieri poterit; si pernicioso, & impio furore projecto, innocentes esse ac justi velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines sævire non dabitur? Sed isti, qui eversiones urbium, populorumque,

summam

summam gloriam computant; otium publicum non ferent; rapient; sævient; & injuriis insolenter illatis, humanæ societatis fœdus irrumpent; ut habere hostem possint, quem sceleratius deleant, quam lacessierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri, ac Libero traditio munerum fecit. Possum divinis docere literis vinum, atque fruges, ante progeniem cœli, atque Saturni, fuisse in usu hominum: sed ab his sane inventa esse fingamus. Num potest plus, aut majus videri, collegisse fruges; hisque fractis, panem facere docuisse; aut uvas de vitibus lectas expressisse; vinumque fecisse: quam fruges ipsas, aut vites generasse, aut protulisse de terra? Reliquerit hæc sane Deus, humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui & sapientiam tribuit homini, ut inveniret; & ipsa illa, quæ possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur; ut Æsculapio medicina; Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam, sutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? An quia isti divites vasa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes, quarum repertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non etiam illis attributa sunt templa? Sed nimirum Minerva est, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva ascendit in cœlum. Est vero, cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris, & luminibus exorsus est; ut eam veneretur, qui telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quam qui corpora ipsa formavit? sentiendi, ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, & cætera, quibus medendi ars constat, excogitavit, ac protulit?

19. At enim dicet aliquis, & huic summo, qui fecit omnia; & illis, qui partim profuerunt; suam venerationem esse tribuendam. Primum, nec factum est unquam, ut qui hos colit, etiam Deum coluerit; neque fieri potest: quoniam si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur; cujus religio est, illum esse unum, ac solum Deum credere. Clamat summus poeta, eos omnes, qui inventis vitam excoluere per artes, apud inferos esse, ipsumque illum medicinæ ar-

tis repertorem, ad ſtygias undas fulmine eſſe detruſum: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui & Deos fulminibus extinguat. Sed homines ingenioſi hanc ſecum habebant fortaſſe rationem: quia Deus fulminari non poteſt; apparet non eſſe factum. Immo vero, quia factum eſt; apparet hominem fuiſſe, non Deum. Mendacium enim poetarum non in facto eſt, ſed in nomine. Metuebant enim malum, ſi contra publicam perſuaſionem faterentur, quod erat verum. Quod ſi hoc conſtat inter ipſos, ex hominibus Deos factos: cur ergo non credunt poetis, ſiquando illorum fugas, & vulnera, & mortes, & bella, & adulteria deſcribunt? Quibus ex rebus intelligi datur, non potuiſſe ullo pacto fieri Deos: quia ne homines quidem probi fuerunt; eaque in vita ſua geſſerunt, quæ mortem pariunt ſempiternam.

20. Venio nunc ad proprias Romanorum religiones: quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus eſt affecta divinis. Et ferrem, ſi animal ipſum fuiſſet, cujus figuram gerit. Auctor eſt Livius, Larentiæ eſſe ſimulachrum, & quidem non corporis, ſed mentis, ac morum. Fuit enim Fauſtuli uxor, & propter vulgati corporis vilitatem, Lupa inter paſtores, id eſt meretrix, nuncupata eſt; unde etiam Lupanar dicitur: exemplum ſcilicet Athenienſium, in ea figuranda, Romani ſecuti ſunt: apud quod meretrix quædam nomine Leæna, cum tyrannum occidiſſet; quia nefas erat, ſimulachrum conſtitui meretricis in templo; animalis effigiem poſuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque, ut illi monimentum ex nomine; ſic iſti ex profeſſione fecerunt. Hujus nomini etiam dies feſtus dicatus eſt, & Larentinalia conſtituta. Nec hanc ſolum Romani meretricem colunt, ſed Faulam quoque, quam Herculis ſcortum fuiſſe, Verrius ſcribit. Jam quanta iſta immortalitas putanda ſit, quam etiam meretrices aſſequantur? Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quæſiviſſet, populum ſcripſit hæredem; certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnore ſuus natalis dies celebraretur, editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia ſenatui flagitioſum videbatur; ab ipſo nomine argumentum ſumi placuit, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt eſſe, quæ floribus præſit eamque oportere

portere placari; ut fruges cum arboribus, aut vitibus bene, prosperèque florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham fuisse narravit, quæ sit Chloris vocitata; eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris à marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honeste quidem ista dicuntur; sed inhoneste, turpiterque creduntur. Nec debent (cum veritas quæritur) hujusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, convenientes memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur; exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices; quæ tunc mimorum funguntur officio; & in conspectu populi, usque ad satietatem impudicorum luminum, cum pudendis motibus detinentur. Cloacinæ simulachrum, in cloaca maxima repertum, Tatius consecravit: &, quia cujus esset effigies ignorabat; ex loco illi nomen imposuit. Pavorem, Palloremque Tullus Hostilius figuravit, & coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos (sicut optari solet) præsentes haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de consecratione honoris, atque virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter deos collocavit Senatus: quam profecto si habuisset, ejusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero, audaxque consilium suscepisse Græciam dicit; quod cupidinum, & amorum simulachra in gymnasiis consecrasset: adulatus est videlicet Attico; & irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita, & deplorata nequitia; qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent, prostituerunt libidini juventutis: à quibus flagitiorum Deos, & in illis potissimum locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent; & in illa coli ætate voluerunt, quæ simplex, & improvida prius irretiri, & in laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum, si ab hac gente universa flagitia manarunt? apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur. Et ideo huic sententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit. Virtutes enim oportet, non vitia consecrari. Quod si recipis ô M. Tul-

mi*ra*-re.

oportere.

M. Tulli; non vides forte, ut irrumpant vitia cum virtutibus: quia mala bonis adhærent; & in animis hominum potentiora sunt. Quæ si vetas consecrari: respondebit tibi illa eadem Græcia; se alios deos colere, ut prosint; alios, ne noceant. Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro diis habent; ut Romani Rubiginem, ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt; in quo tibi assentior: ne virtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt: neque intra parietes, aut ædiculas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, & interius comprehendendæ; ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis. Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem; earumque laudum, delubra sunto. Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt: in homine ipso sint, necesse est. Si autem sunt extra hominem: quid opus est ea colere, quibus careamus? Virtus colenda est, non imago virtutis; & colenda, non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solenni; sed voluntate sola, atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo, & tenere? quod unusquisque simul ac cepit velle, consequitur. Hic solus virtutis est cultus; nam religio & veneratio nulla alia nisi unius dei tenenda est. Quid igitur opus est, ô vir sapientissime, supervacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere, vana, & insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos sumptus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius, & incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur: hoc veris numinibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt; id est, qui umbras, atque imagines virtutum consectantur; ea ipsa, quæ vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitiis ubique dominantibus; nulla fides; omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis, nec parentibus parcente avaritia, & cupiditate in venenum & ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis sævientibus; privatim vero inimicitiis usque ad sanguinem fu-

rentibus;

rentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrænatis omnem ſexum, & omnes corporis partes contaminantibus: nec tamen deſinunt ea colere, quæ fugiunt, & oderunt. Colunt enim thure, ac ſummis digitis, quæ ſenſibus intimis colere debuerunt. Qui error omnis, ex illius principalis, ac ſummi boni ignoratione deſcendit. Urbe à Gallis occupata, obſeſſi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta feciſſent; ædem Veneri Calvæ conſecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanæ ſint religiones, vel ex eo ipſo, quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis fortaſſe didicerant, Deos ſibi ex eventis fingere: qui cum Meſſenios obſiderent; & illi furtim deceptis obſeſſoribus egreſſi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurriſſent: à Spartanis mulieribus fuſi, fugatique ſunt. Cognitis autem hoſtium inſidiis, Lacedæmonii ſequebantur. His armatæ mulieres obviam longius exierunt; quæ cum viros ſuos cernerent parare ſe ad pugnam, quod putarent Meſſenios eſſe; corpora ſua nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, & aſpectu in libidinem concitati; ſicut erant, armati permiſti ſunt utique promiſcue; nec enim vacabat diſcernere: ſic juvenes ab iiſdem ante admiſſi, cum virginibus, ex quibus ſunt Parthenii nati; propter hujus facti memoriam ædem Veneri armatæ, ſimulachrumque poſuerunt. Quod tametſi ex cauſa turpi venit, tamen honeſtius videtur, armatam Venerem conſecraſſe, quam Calvam. Eodem tempore Jovi quoque Piſtori ara poſita eſt: quod eos in quiete monuiſſet, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent,& in hoſtium caſtra jactarent: eoq; facto ſoluta eſt obſidio, deſperantibus Gallis inopia ſubigi poſſe Romanos. Quæ iſta religionum deriſio eſt? ſi earum defenſor eſſem, quid tam graviter queri poſſem, quam deorum numen in tantum veniſſe contemptum; ut turpiſſimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat Fornacem deam; vel potius doctos viros celebrandis fornacalibus operari? quis, cum audiat deam Mutam, tenere riſum queat? Hanc eſſe dicunt, ex qua ſint nati Lares: & ipſam Laram nominant, vel Larundam. Quid præſtare colenti poteſt, quæ loqui non poteſt? Colitur & Caca; quæ Herculi fecit indicium de furto boum: divinitatem conſecuta, quia prodidit fratrem: Et Cunina, quæ

infantes in cunis tuetur, ac fascinum summovet: Et Sterculius, qui stercorandi agri rationem primus induxit: Et Mutinus, in cujus sinu pudendo nubentes præsident; ut illarum pudicitiam prior Deus delibasse videatur: Et mille alia portenta, ut jam vaniores qui hæc colenda susceperint, quam Ægyptios esse dicamus, qui monstrosa, & ridicula quædam simulachra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid, qui lapidem colunt informem, atque rudem; cui nomen est Terminus? Hic est, quem pro Jove Saturnus dicitur devorasse: nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet; eoque in loco multorum deorum sacella essent: consuluit eos per auguria; utrum Jovi cederent, & cedentibus cæteris, solus Terminus mansit. Unde illum poeta Capitoli immobile saxum vocat. Jam ex hoc ipso quam magnus Jupiter invenitur, cui non cessit lapis, ea fortasse fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut, quia non cesserat, libero cœlo frueretur; quo ne ipsi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice supplicatur, quasi custodi finium Deo: qui non tantum lapis, sed etiam stipes interdum est. Quid de iis dicam, qui colunt talia? nisi ipsos potissimum lapides, ac stipites esse?

21. Diximus de Diis ipsis, qui coluntur: nunc de sacris, ac mysteriis eorum, pauca dicenda sunt. Apud Cypri Salaminem, humanam hostiam Jovi Theucrus immolavit: idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam & feram gentem; uti Dianæ hospites immolarentur: & id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Esum, atq; Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt; siquidem Latialis Jupiter etiam nunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precatur, qui sic sacrificant? Aut quid tales Dii hominibus præstare possunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum; quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansuetudinis, & humani-

humanitatis gloriam sibi vendicarunt; nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti, ab humanitate descissunt, quam qui rudes, & imperiti, ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen, antiquum esse hunc immolandorum hominum ritum: siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur; sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur; quod ex responso quodam factitatum, Varro auctor est: cujus responsi ultimus versus est talis.

Καὶ κεφαλὰς κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia videtur ambiguum: & fax illi, & homo jaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum; ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus, imagines jacerentur ex scirpo: ut Ovidius in Fastis docet.

Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis
Tristia Leucadio sacra peracta modo.
Illum stramineos in aquam misisse Quirites:
Herculis exemplo corpora falsa jace.

Hæc sacra, Vestales virgines faciunt: ut ait idem.

Tum quoque priscorum virgo simulachra virorum
Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam, non invenio. Tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut paricidium suum, id est tetrum, atque execrabile humano generi facinus, sacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguerent; immanitatemque omnium bestiarum, quæ tamen fœtus suos amant, feritate superarent. O dementiam

insanabilem! quid illis isti Dii amplius facere possent, si essent iratissimi; quam faciunt propitii? cum suos cultores paricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus sancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras deorum summa scelera committunt? Pescenius Festus in libris historiarum per satyram refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare: & cum victi essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi Deum putavisse: itaque ut diligentius piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.

Tantum relligio potuit suadere malorum:
Quæ peperit sæpe scelerosa, atque impia facta.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant? cum tantam partem civitatis occiderent; quantam fortasse ne Agathocles quidem victor occiderat. Ab isto genere sacrorum, non minoris insaniæ judicanda sunt publica illa sacra; quorum alia sunt matris Deûm, in quibus homines suis ipsi virilibus litant: amputato enim sexu, nec viros se, nec fœminas faciunt. Alia Virtutis, quam eandem Bellonam vocant: in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namque humeris, & utraque manu districtos gladios exerentes, currunt, efferuntur, insaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico. Istud, inquit, si Deus cogit, iratus est. Etiamne hæc sacra sunt? Nonne satius est pecudum more vivere, quam Deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores, & hæc tanta flagitia manaverint, suo loco differemus. Interim videamus & cætera, quæ carent scelere; ne studio insectandi, videamur eligere pejora. Isidis Ægyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo sacerdotes ejus, deglabrato corpore, sua pectora tundunt; lamentantur, sicut ipsa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur, quasi inventus; & in lætitiam luctus ille mutatur: ideo Lucanus;

——Nunquamque satis quæsitus Osiris.

Semper

Semper enim perdunt; & semper inveniunt. Refertur ergo in sacris imago rei, quæ vera gesta est; quæ profecto, siquid sapimus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac pene orbam; nisi unicum reperisset. Quod illum ipsum poetam minime fugit; apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur.

Evolvam busto jam numen gentibus Isim;
Et tectum ligno spargam per vulgus Osirim.

Hic est Osiris, quem Seraphin & Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, nequis putet eos homines fuisse. Nam & Romulus post mortem, Quirinus dictus est; & Leda, Nemesis; & Circe, Marica; & Ino, postquam se præcipitavit, Leucothoa; materque, Matuta; & Melicertes filius ejus, Palæmon, atque Portunus. Sacra vero Cereris Eleusinæ, non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiritur: ita hic ad incestum patrui matrimonium rapta Proserpina. Quam quia facibus ex Ætnæ vertice accensis, quæsisse in Sicilia Ceres dicitur; idcirco sacra ejus ardentium tedarum jactatione celebrantur. Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus. Cujus sacrificii ratio in Fastis hæc redditur. Cum Dii omnes ad festum matris magnæ convenissent; epulisque satiati, noctem lusibus ducerent: quievisse humi Vestam, somnumque cepisse: ibi Priapum somno ejus, ac pudicitiæ insidiatum: sed illam intempestivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur, excitatam: libidinem vero insidiatoris esse detectam. Hac de causa Lampsacenos asellum Priapo quasi in ultionem mactare consuevisse: apud Romanos vero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiæ conservatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitiosius? quam si Vesta beneficio asini virgo est? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud est verius, quod referunt ii, qui Φαινόμενα conscripserunt; cum de duabus Cancri stellis loquuntur, quas Græci ὄνους vocant? asellos fuisse, qui Liberum patrem transvexerint, cum amnem transire non posset: quorum alteri hoc præmium dederit; ut humana voce loqueretur: ita-

que inter eum, Priapumque ortum esse certamen de obscœni magnitudine: Priapum victum, & iratum, interemisse victorem. Hoc vero multo magis ineptum est: sed poetis licet, quicquid velint. Non excutio tam deforme mysterium; nec Priapum denudo; ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sane poetæ; sed necesse est, alicujus majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta sint. Quæ sint ergo quæramus. At ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunæ taurus mactatur; quia similiter habet cornua; &

Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum;
Nec detur celeri victima tarda Deo:

ita in hoc, quia magnitudo membri virilis enormis est; non potuit ei monstro aptior victima reperiri, quam quæ ipsum, cui mactatur, posset imitari. Apud Lindum, quod est oppidum Rhodi; Herculis sacra sunt: quorum à cæteris longe diversus est ritus: siquidem non εὐφημίᾳ (ut Græci appellant) sed maledictis, & execratione celebrantur: eaque pro violatis habent, siquando inter solennes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratia redditur; si tamen ulla esse ratio in rebus vanissimis potest. Hercules, cum eo delatus esset; famemque pateretur, aratorem quendam aspexit operantem; ab eoque petere cœpit, ut sibi unum bovem venderet. Ille negavit fieri posse; quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis jumentis niteretur. Hercules solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret; injuriam suam maledictis ultus est: quod homini eleganti, & urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat; dumque alienos boves devorat: illum sibi amarissime conviciantem, cum risu, & cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores, ob admirationem virtutis, deferri placuit; à civibus ei ara posita est; quam de facto, βούζυγον id est, bovis jugum nominavit: ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori: eumque ipsum sibi constituit sacerdotem; ac præcepit, ut iisdem maledictis semper in celebrandis

brandis sacrificiis uteretur; quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc jam non sacra sunt, sed sacrilegia; in quibus id sanctum ducitur, quod in aliis si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem Cretici Jovis sacra, quid aliud, quam quomodo sit aut subtractus patri, aut nutritus, ostendunt? Capella est Amaltheæ nymphæ; quæ uberibus suis aluit infantem: de qua Germanicus Cæsar in Aratæo carmine sic ait.

———Illa putatur
Nutrix esse Jovis; si vere Juppiter infans
Ubera Creteæ mulsit fidissima capræ:
Sidere quæ claro gratum testatur alumnum.

Hujus capellæ corio usum esse pro scuto Jovem contra Titanas dimicantem, Musæus auctor est: unde à poetis αἰγίοχος nominatur. Ita quicquid est gestum in abscondendo puero; id ipsum per imaginem geritur in sacris. Sed & matris ejus mysterium idem continet: quod Ovidius exponit in Fastis.

Ardua jam dudum resonat titinnitibus Ide;
Tutus ut infanti vagiat ore puer.
Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes.
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit; priscique manent imitamina facti
Æra deæ; comites raucaque terga movent.
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant:
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quasi à poetis fictam, Sallustius respuit: voluitque ingeniose interpretari; cur altores Jovis dicantur Curetes fuisse: & sic ait. Quia principes intelligendi divina fuerunt; vetustatem ut cætera in majus componenteis, altores Jovi celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus, jam res ipsa declarat. Si enim princeps est Jupiter & deorum, & religionum; si ante illum Dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur: apparet, Curetes ex diverso principes fuisse divina non intelligendi;

 per

per quos error omnis inductus est, & Dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis, & ceremoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat: qui hos mentiri putat, Pontificum ipsorum scripta consideret; &, quicquid est literarum ad sacra pertinentium, revolvat: plura fortasse, quam nos afferimus, inveniet; ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Siquis autem, percepta sapientia, deposuerit errorem; profecto ridebit ineptias hominum pene dementium. Illos dico, qui vel inhonesto saltatu tripudiant; vel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti, currunt. Quid de scutis jam vetustate putridis dicam? quæ cum portant, Deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur: qui cum Præt. esset, tamen lictoribus præeuntibus, ancyle portavit; cum haberet, magistratus beneficio, muneris ejus vocationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit; qui præturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum hæc à viris non imperitis, ac rudibus fiant, Lucretius exclamat,

O stultas hominum mentes, ô pectora cæca!
Quamlibet in teneris vitæ, quantisque periclis

Degitur hoc ævi, quodcunque est! Quis hæc ludibria non derideat, qui habeat aliquid sanitatis? cum videat homines, velut mente captos, ea serio facere; quæ siquis faciat in lusu, nimis lascivus, & ineptus esse videatur.

22. Harum vanitatum apud Romanos auctor, & constitutor, Sabinus ille rex fuit; qui maxime animos hominum rudes, atque imperitos, novis superstitionibus implicavit. Quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Ariano, unde rivus perenni fonte manabat: huc remotis arbitris, se inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu Deæ conjugis ea sacra populo se tradere, quæ acceptissima Diis essent. Videlicet astutiam Minois voluit imitari, qui se in antrum Jovis recondebat; & ibi diu

moratus,

moratus, leges tanquam sibi à Jove traditas afferebat; ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creavit; Deos per familias descripsit: sic novi populi feroces animos mitigavit, & ad studia pacis à rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret; seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos, Cornel. & Bebio Coss. in agro scribæ Petilii sub janiculo, arcæ duæ lapideæ sunt repertæ à fossoribus: quarum in altera corpus Numæ fuit; in altera septem latini libri de jure pontificio; item græci totidem, de disciplina sapientiæ scripti: quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat; sed omnes præterea dissolvit. qua re ad Senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur: ita eos Q. Petilius Prætor Urbis in concione populi concremavit. Insipienter id quidem. Quid enim profuit, libros esse combustos? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant; memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in Senatu non stultissimus. Potuerunt enim & libri aboleri; & res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones: auctoritatem religionum ipsarum, testando minuerunt. Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionum fuit: sic ante Pompilium, Faunus in Latio: Qui & Saturno avo nefaria sacra constituit: & Picum patrem inter Deos honoravit: & sororem suam Fatuam Faunam, eamque conjugem consecravit: quam C. Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consuevisset, ut Faunus viris. Eandem Varro scribit tantæ pudicitiæ fuisse; ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum suum mas viderit, nec nomen ejus audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant; & Bonam deam nominant: & Sex. Clodius in eo libro, quem græce scripsit, refert Fauni hanc uxorem fuisse: quæ quia contra morem, decusque regium, clam vini ollam ebiberat, & ebria facta erat; virgis myrteis à viro usque ad mortem cæsa: postea vero cum eum facti sui pœniteret; & desiderium ejus ferre non posset; divinum illi honorem detulisse. Idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus

quoque

quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulchra Deos putant esse, deridet his verbis.

Terricolas Lamias Fauni quas, Pompiliique
Instituere Numæ; tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia ahena
Vivere, & esse homines: sic isti omnia ficta,
Vera putant; credunt signis cor inesse ahenis.
Pergula pictorum: veri nihil: omnia ficta.

Poëta quidem stultos homines infantibus comparavit. At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulachra homines putant esse; hi, Deos. Illos ætas facit putare, quod non est; hos, stultitia. Illi utique brevi desinunt falli: horum vanitas & durat, & semper crescit. Sacra Liberi patris, primus Orpheus induxit in Græciam; primusque celebravit in monte Bœotiæ Thebis, ubi Liber natus est, proximo: qui cum frequenter citharæ cantu personaret, Citheron appellatus est. Ea sacra etiam nunc Orphica nominantur; in quibus ipse postea dilaceratus, & carptus est: & fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præcesserit; dubitari potest: siquidem per eosdem annos Latinus, Priamusque regnaverunt; item patres eorum Picus, & Laomedon; quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit. Procedamus igitur ulterius; & quæramus, quis omnino colendorum Deorum primus auctor extitit. Didymus in libris ἐξηγήσεως πινδαρικῆς ait, Melissea Cretensium regem primum Diis sacrificasse; ac ritus novos, sacrorumque pompas introduxisse. Hujus duas fuisse filias, Amalthæam, & Melissam; quæ Jovem puerum caprino lacte, ac melle nutrierunt: unde poetica illa fabula originem sumpsit, advolasse apes, atque os pueri melle complesse. Melissam vero à patre primam sacerdotem Matri magnæ constitutam; unde adhuc ejusdem Matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia vero sacra testatur, ipsum Jovem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam venisse; ut ipse sibi fana multis in locis constitueret. Nam cum terras circuiret; in quamcunque regionem

nem venerat, reges, principesve populorum hospitio sibi, & amicitia copulabat: & cum à quoque digrederetur, jubebat sibi fanum creari hospitis sui nomine; quasi ita posset amicitiæ, & fœderis memoria conservari. Sic constituta sunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labradeo. Atabyrius enim & Labradeus hospites ejus, atque adjutores in bello fuerunt. Item Jovi Laprio, Jovi Molioni, Jovi Cassio, & quæ sunt in eundem modum. Quod ille astutissime excogitavit; ut & sibi honorem divinum, & hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi, & huic imperio ejus libenter obsequebantur; & nominis sui gratia ritus annuos, & festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas, cum conditæ urbi, Acestæ hospitis nomen imposuit; ut eam postmodum lætus, ac libens Acestes diligeret, augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per orbem terræ Jupiter seminavit; & exemplum cæteris ad imitandum dedit. Sive igitur à Melisseo, sicut Didymus, colendorum Deorum ritus effluxit; sive ab ipso quoque Jove, ut Euhemerus tradit: de tempore tamen constat, quando Dii coli cœperint. Melisseus quidem multum antecessit ætate; quippe qui educaverit Jovem nepotem. Et idcirco fieri potest, vel ut ante, vel adhuc puero Jove Deos colere instituerit, id est alumni sui matrem, & aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux; & patrem Saturnum: & ipse hoc exemplo, atque instituto Jovem ad tantam superbiam provexerit, ut postea sibi divinos honores auderet assumere.

23. Nunc quoniam vanarum superstitionum originem deprehendimus; superest, ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi, quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolicum scripto ait, in historia sua Thalum dicere, quod Belus, quem Babylonii, & Assyrii colunt, antiquior Trojano bello fuisse invenitur CCCXXII annis: Belum autem Saturno æqualem fuisse; & utrunque uno tempore adolevisse. Quod adeo verum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam & Agamemnon, qui gessit bellum Troicum, Jovis abnepos fuit; & Achilles, Ajaxque pronepotes; & Ulysses eodem gradu proximus fuit: Priamus quidem longa serie: sed auctores quidam tradunt, Dardanum,

&

Labrian-
do.
Labrian-
dru.
Casio

pronep:

& Jasium Coriti filios fuisse, non Jovis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepotem suum habere potuisset. Ita parentibus illorum, quos supra nominavi, si congruenter annos dividas, numerus consentiet. Ab excidio autem Trojanæ urbis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos non amplius quam MDCCC. natum esse Saturnum, qui & sator omnium Deorum fuit. Non ergo isti glorientur sacrorum vetustate; quorum & origo, & ratio, & tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falsas plurimum valent. Sed jam finem facere libro decrevi; ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exequenda; ut omnibus refutatis, quæ veritati videntur obstare; homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram possimus imbuere. Primus autem sapientiæ gradus est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere. Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus; excitabitur ad veri cognitionem: qua nulla est homini jucundior voluptas: & erit jam sapientia cœlestis disciplinæ dignus, qui ad cognoscenda cætera libens, ac paratus accesserit.

L. COELII LACTANTII FIRMIANI, Divinarum Institutionum LIBER II.

De Origine Erroris.

Uanquam primo libro religiones deorum falsas esse monstraverim; quod ii, quorum varios, dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasione suscepit, mortales fuerint; functique vita, divinæ necessitati morte concesserint: tamen ne qua dubitatio reliquatur; hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum; causasque omnes explicabit; quibus decepti homines, & primitus deos esse crediderunt, & postmodum inveterata persuasione in susceptis pravissime religi-

onibus

onibus perseverarunt. Gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, & hominum impia vanitate detecta, singularis Dei asserere majestatem; suscipiens utilius, & majus officium revocandi homines à pravis itineribus, & in gratiam secum ipsos reducendi; ne se (ut quidam philosophi faciunt) tantopere despiciant; neve se infirmos, & supervacuos, & frustra omnino natos putent. Quæ opinio plerosque ad vitia compellit. Nam dum existimant, nulli Deo nos esse curæ; aut post mortem nihil esse futuros: totos se libidinibus addicunt; & dum licere sibi putant, hauriendis voluptatibus sitienter incumbunt: per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt: ignorant enim, quæ sit hominis ratio; quam si tenere vellent, in primis Deum suum agnoscerent; virtutem, justitiamque sequerentur; terrenis figmentis animas suas non substernerent; mortiferas libidinum voluptates non appeterent; denique seipsos magni æstimarent; atque intelligerent, plus esse in homine, quam videtur, cujus vim, conditionemque non aliter posse retineri; nisi cultum veri parentis sui, deposita pravitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogitans, admirari soleo, majestatem Dei singularis, quæ continet, regitque omnia, in tantam venisse oblivionem; ut quæ sola coli debeat, sola potissimum negligatur: homines autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos; ut vero ac vivo Deo, mortuos præferant: terrenos autem, in terraque sepultos, ei præponant, qui fundator ipsius terræ fuit. Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. Cum vero ipsos deorum cultores sæpe videamus, Deum summum & confiteri, & prædicare; quam sibi veniam sperare possint impietatis suæ, qui non agnoscunt cultum ejus, quem prorsus ignorari ab homine fas non est? Nam & cum jurant; & cum optant; & cum gratias agunt; non Jovem, aut Deos multos, sed Deum nominant: adeo ipsa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit. Quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur; cum beneficiis ejus fruentes, honorem

norem dare divinæ indulgentiæ deberent. At vero si qua necessitas gravis presserit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit; si morborum pestifera vis incubuerit; si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit; si sæva tempestas, si grando ingruerit: ad Deum confugiunt; à Deo petitur auxilium; Deus, ut subveniat, oratur: siquis in mari vento sæviente jactatur, hunc invocat: siquis aliqua vi afflictatur, hunc protinus implorat: siquis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit; Deum solum obtestatur; & per ejus divinum, atque unicum numen hominum sibi misericordiam quærit. Nunquam igitur Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt. Postquam metus deseruit; & pericula recesserunt: tum vero alacres ad Deorum templa concurrunt; his libant; his sacrificant; hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate imploraverant; ne verbo quidem gratias agunt. Adeo ex rerum prosperitate luxuria; ex luxuria vero,ut vitia omnia, sic impietas adversus deum nascitur. Quanam istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit semper inimica; quæ humanis erroribus gaudeat; cui unicum, ac perpetuum sit opus, effundere tenebras, & hominum cæcare mentes ne lucem videant; ne denique in cœlum aspiciant, ac naturam corporis sui servent: cujus originem suo loco narrabimus, nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem, ac sapientiam non acceperunt; nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artifice Deo datus sit: apparet, istas religiones deorum non esse rationis humanæ; qui curvant cœleste animal ad veneranda terrena. Parens enim noster ille unus & solus, cum fingeret hominem i.e. animal intelligens, & rationis capax; * enim vero ex humo sublevavit ad contemplationem sui artificis erexit: quod optime ingeniosus poeta signavit.

* *Al. enim vero ex humo sublevatum ad, &c.*

Pronaque cum spectent animalia cætera terram:
Os homini sublime dedit; cœlumque videre
Jussit, & erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc

Hinc utique ἄνθρωπον Græci appellarunt, quod ſurſum ſpectet. Ipſi ergo ſibi renuntiant, ſeque hominum nomine abdicant, qui non ſurſum aſpiciunt, ſed deorſum: niſi forte idipſum, quod recti ſumus, ſine cauſa homini attributum putant: ſpectare nos cœlum deus voluit, utique non fruſtra: nam & aves, & ex mutis pene omnia cœlum vident: ſed nobis proprie datum eſt, cœlum rigidis, ac ſtantibus intueri; ut religionem ibi quæramus; ut Deum, cujus ſedes illa eſt, quem oculis non poſſumus, animo contemplemur. Quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ ſunt terrena, veneratur Eſt autem praviſſimum, cum ratio corporis recta ſit, quod eſt temporale, ipſum vero animum, qui eſt æternus, humilem fieri; cum figura, & ſtatus nihil aliud ſignificent, niſi mentem hominis eo ſpectare oportere, quo vultum; & animum tam rectum eſſe debere, quam corpus; ne id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines & nominis ſui, & rationis obliti, oculos ſuos ab alto dejiciunt, ſoloque defigunt; atque timent opera digitorum ſuorum: quaſi quicquam eſſe poſſit artifice ſuo majus.

2. Quæ igitur amentia eſt, aut ea fingere, quæ ipſi poſtmodum timeant; aut timere, quæ finxerint? Non ipſa, inquiunt, timemus, ſed eos, ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus conſecrata ſunt. Nempe ideo timetis quod eos eſſe in cœlo arbitramini: neque enim, ſi Dii ſunt, aliter fieri poteſt. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis? & advocatis deorum nominibus, in aperto ſacrificia celebratis? Cur ad parietes, & ligna, & lapides potiſſimum, quam illo ſpectatis, ubi eos eſſe creditis! Quid ſibi templa? quid aræ volunt? quid denique ipſa ſimulachra: quæ aut mortuorum, aut abſentium monimenta ſunt? Nam omnino fingendarum ſimilitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa eſt, ut poſſet eorum memoria retineri, qui vel morte ſubtracti, vel abſentia fuerant ſeparati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum; quis tam ſtultus, ut colat? Si in abſentium; colendi ergo non ſunt: ſi nec vident, quæ facimus; nec audiunt, quæ precamur. Si autem dii abſentes eſſe non poſſunt; qui quoniam divini ſunt, in quacunque mundi parte fuerint, vident, & audiunt univerſa: ſupervacua

ergo

ergo sunt simulachra, illis ubique præsentibus ; cum satis sit, audientium nomina precibus advocare. At enim præsentes non nisi ad imagines suas adsunt. Ita plane : quemadmodum vulgus existimat mortuorum animas circa tumulos, & corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam Deus ille præsto esse cœpit ; jam simulachro ejus opus non est. Quæro enim, siquis imaginem hominis peregre constituti contempletur sæpius, ut ex eo solatium capiat absentis ; num idem sanus esse videatur, si eo reverso, atque præsente, in contemplanda imagine perseveret ; eaque potius, quam ipsius hominis aspectu, frui velit? Minime profecto. Etenim hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest ; supervacua futura, cum præsto est. Dei autem, cujus spiritus ac numen ubique diffusum, abesse nunquam potest ; semper utique imago supervacua est. Sed verentur, ne omnis eorum religio inanis sit, & vana, si nihil in præsenti videant, quod adorent : & ideo simulachra constituunt ; quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt ; omni enim sensu carent. Dei autem in æternum viventis, vivum & sensibile debet esse simulachrum : quod, si à similitudine id nomen accepit, quomodo possunt ista simulachra deo similia judicari, quæ nihil sentiunt, nec moventur ? Itaque simulachrum Dei non illud est, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur ; sed ipse homo ; quoniam & sentit, & movetur, & multas, magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod si sentire simulachra, & moveri possent ; ultro adoratura homines fuissent, à quibus sunt expolita : quæ essent aut incultus, & horridus lapis, aut materia informis, & rudis ; nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est ; ut per cujus manus nata sunt ; per quem speciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est, qui fecit, quam illa, quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suscipit, aut veretur ; quæ fecit, timet, tanquam plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus. Simulachra, inquit, deorum venerentur ; illis supplicant genu posito ; illa adorant ; illis per totum assident diem, aut astant : illis stipem jaciunt, victimas cædunt : & cum hæc tantopere suspiciant ; fabros, qui

illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despicere, statuam adorare; & eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt; cum ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat; videre, audire, loqui, moveri. Quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulachro Dei, in quo ne hominis quidem quicquam est præter umbram? Sed hæc nemo considerat; infecti sunt enim persuasione; ac mentes eorum penitus fucum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt; irrationabilia, qui sapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur è cœlo. Juvat ergo, velut in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint; Persianum illud proclamare,

O curvæ in terras animæ, & cœlestium inanes,

Cœlum potius intuemini: ad cujus spectaculum vos excitavit ille artifex verus Deus. Ille vobis sublimem vultum dedit: vos in terram curvamini: vos altas mentes, & ad patrem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis; tanquam vos pœniteat, non quadrupedes esse natos. Fas non est, cœleste animal cum terrenis, in terramque vergentibus versari. Quid vos beneficiis cœlestibus orbati, pronique in humum vestra sponte procumbitis; Humi enim miseri volutamini; cum deorsum quæritis, quod in sublimi quærere debuistis. Nam ista mortalium digitorum ludicra, & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid, quid aliud sunt, nisi terra, ex qua nata sunt? Quid ergo rebus inferioribus subjacetis? quid capitibus vestris terram superponitis? Cum enim vos terræ submittitis, humilioresque facitis; ipsi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis: quia nihil terra inferius & humilius, nisi mors, & inferi. Quæ si effugere velletis; subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo: quod idcirco rectum accepistis; quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possetis. Contemnere autem, & calcare terram, nihil aliud est, quam simulachra non adorare; quia de terra ficta sunt: item divitias non

concu-

concupiſcere; voluptates corporis ſpernere: quia opes & corpus ipſum, cujus hoſpitio utimur, terra eſt. Vivum colite, ut vivatis: moriatur enim neceſſe eſt, qui ſe, ſuamque animam mortuis adjudicavit.

3. Sed quid prodeſt ad vulgus, & ad homines imperitos hoc modo concionari? cum videamus etiam doctos, & prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipſis, quæ damnant, colendis, neſcio qua pravitate perſtare. Intelligebat Cicero falſa eſſe, quæ homines adorarent: nam cum multa dixiſſet, quæ ad everſionem religionum valerent: ait tamen non eſſe illa vulgo diſputanda, ne ſuſceptas publice religiones, diſputatio talis extinguat. Quid ei facies, qui, cum errare ſe ſentiat, ultro ipſe in lapides impingat, ut populus omnis offendat? ipſe ſibi oculos eruat, ut omnes cæci ſint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de ſe ipſo, qui alienis accedit erroribus; nec utitur tandem ſapientiæ ſuæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit: ſed prudens, & ſciens pedem laqueo inſerit, ut ſimul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipſe capiatur? Quin potius, ſiquid tibi Cicero virtutis eſt, experire, populum facere ſapientem: digna res eſt, ubi omnes eloquentiæ tuæ vires exeras, Non enim verendum eſt, ne te in tam bona cauſa deficiat oratio; qui ſæpe etiam malas copioſe, ac fortiter defendiſti. Sed nimirum Socratis carcerem times; ideoque patrocinium veritatis ſuſcipere non audes. At mortem, ut ſapiens, contemnere debuiſti. Et erat quidem multo pulchrius, ut ob bene potius dicta, quam ob maledicta morereris: nec tibi laudis plus Philippicæ afferre potuerunt, quam diſcuſſus error humani generis, & mentis hominum ad ſanitatem tua diſputatione revocatæ. Sed concedamus timiditati; quæ in ſapiente eſſe non debet. Quid ergo ipſe in eodem verſaris errore? Video te terrena, & manufacta venerari: vana eſſe intelligis: & tamen eadem facis, quæ faciunt ipſi, quos ipſe ſtultiſſimos confiteris. Quid igitur profuit, vidiſſe te veritatem, quam nec defenſurus eſſes, nec ſecuturus? Si libenter errant etiam ii, qui errare ſe ſentiunt: quanto magis vulgus indoctum? quod pompis inanibus gaudet; animiſque puerilibus ſpectat omnia; oblecta-

tur frivolis; & specie simulachrorum capitur; nec ponderare secum unamquamque rem potest; ut intelligat, nihil colendum esse, quod oculis mortalibus cernitur; quia necesse est, mortale sit. Nec mirandum est, si Deum non videant; cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. Hoc enim, quod oculis subjectum est; non homo, sed hominis receptaculum est: cujus qualitas, & figura non ex lineamentis vasculi, quo continetur, sed ex factis, & moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulachra; corpora sunt animabus carentia; quia se corporalibus dederunt; nec vident plus aliquid mente, quam corpore; cum sit animi officium, ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus, ac poëta graviter accusat, tanquam humiles, & abjectos, qui contra naturæ suæ rationem, ad veneranda terrena se prosternant: ait enim

Et faciunt animos humiles formidine Divûm,
Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hoc diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum; quia Dii humana non curent.

Denique alio loco religiones Deorum, & cultus, inane esse officium confitetur.

Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri
Vertier ad lapidem, atque omnes accedere ad aras,
Nec procumbere humi prostratum, & pandere palmas
Ante Deum delubra, nec aras sanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

Quæ profecto si cassa sunt; non oportet sublimes, & excelsos animos advocari, atque in terram premi, sed nihil aliud, quam cœlestia cogitare. Impugnatæ sunt ergo à prudentioribus falsæ religiones; quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta vera; quia, qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tanquam nulla esset omnino; quia veram non poterant invenire: & eo modo inciderunt in errorem multo majorem, quam illi, qui falsam tenebant. Nam isti fragilium

cultores,

cultores, quamvis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus, atque terrenis: aliquid tamen sapientiæ retinent; & habere veniam possunt; quia summum hominis officium etsi non reipsa, tamen proposito tenent: siquidem hominum, atque mutorum vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. Hi vero, quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsæ religionis errorem; tanto facti sunt stultiores; quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est, de alienis judicare, quam de suis: dum aliorum præcipitium vident; non prospexerunt, quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte & summa stultitia invenitur, & odor quidam sapientiæ: ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiores, illosne, qui falsam religionem suscipiunt; an eos, qui nullam. Sed (ut dixi) venia concedi posset imperitis, & qui se non esse sapientes fateantur: his vero non potest, qui sapientiam professi, stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare debuisse, ut veritatem per seipsos invenirent; quod fieri ego non posse confiteor. Sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare potuerunt. Facerent enim prudentius, si & intelligerent esse aliquam religionem; & falsis impugnatis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera esset, ab hominibus non teneri. Sed moverit eos fortasse illud; quod siqua vera esset religio, exereret se, ac vindicaret; nec pateretur esse aliud quicquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut à quo, & quem ad modum religio vera opprimeretur, quod est divini sacramenti, & cœlestis arcani. Id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est: Imperiti, & insipientes falsas religiones pro veris habent; quia neque veram sciunt, neque falsam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram nesciunt; aut in iis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur: aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem: cum idipsum maximi sit erroris, vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non potest. Itaque multi philosophorum, religiones (ut docui) sustulerunt: verum autem scire, divinæ est sapientiæ.

Homo autem per seipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur à Deo. Ita philosophi, quod summum fuit humanæ sapientiæ, assecuti sunt, ut intelligerent, quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent, quid sit. Nota Ciceronis vox est: Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. Quod quia vires humanæ conditionis excedit; ejus officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit Deus scientiam veritatis; cui explicandæ quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut cœpimus, detegamus.

4. Quid igitur majestatis possunt habere simulachra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, scamnum faceretne Priapum,
Maluit esse Deum. Deus inde ego, furum, aviumque
Maxima formido.
Quis non sit tanto hoc custode securus?

Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipsæ, quas terrore falcis, aut inguinis abigi existimant, simulachris fabrefactis, id est, hominum plane similibus, insideant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut satyrici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem. Verum ii, qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poëta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solum non poëtice, sed aniliter desipuit; cum in illis emendatissimis libris etiam fieri hoc jubet:

Et custos furum, atque avium cum falce saligna,
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut à mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt, ac perire. Nam & tectis vetustate labentibus sæpe comminui solent: & consumpta incendio, dilabuntur in cinerem: & plerumque (nisi sua illis magnitudo subvenerit,

rit,

rit, aut custodia diligens sepserit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ vanitas, aliquam ab his spectare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt? Quæ perversitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, cum violantur, inulta sunt nisi à colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas est? Ubi nulla vis adhiberi potest religioni; ubi nihil, quod violari possit apparet; ubi sacrilegium fieri non potest. Quicquid autem oculis, manibusque subjectum est: id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis Deos excolunt, & exornant; quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum munerum, nihil sentientibus? an ille, qui mortuis? Pari enim ratione defunctorum corpora odoribus, ac pretiosis vestibus illita, & convoluta humi condunt, qua Deos honorant: qui neque, cum fierent, sentiebant; neque, cum coluntur, sciunt: nec enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuum putanti, esse inter religiones, quod non sanctitatis, sed avaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est Deo, quem recte colas, inferre pro munere,

Compositum jus, fasque animi, sanctosque recessus
Mentis, & incoctum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridiculum subdidit: hoc esse aureum in templis, quod sint Veneri donatæ à virgine pupæ: quas ille ob minutiem fortasse contempserit. Non videbat enim, simulachra ipsa, & effigies Deorum, Polycleti, & Euphranoris, & Phidiæ manu ex auro, atque ebore perfectas, nihil aliud esse, quam grandes pupas, non à virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed à barbatis hominibus consecratas. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus (ut vulgo dicitur) sed semper. Verum hoc interest, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus pupis, & unguenta, & thura, & odores inferunt;

runt; his opimas, & pingues hostias immolant: quibus est quidem os, sed carens officio dentium: his peplos, & indumenta pretiosa: quibus usus velaminis nullus est: his aurum, & argentum consecrant: quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt. Nec immerito Dionysius Siciliæ tyrannus post victoriam Græcia potitus, Deos tales contempsit, spoliavit, illusit: siquidem sacrilegia sua jocularibus etiam dictis prosequebatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset; laneum jussit imponi, dicens, æstate grave esse aureum, hyeme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æsculapio, incongruens, & iniquum esse ait, cum Apollo pater ejus imberbis esset adhuc, ac lævis; priorem filium, quam patrem, barbatum videri. Item pateras, & exuvias, & parva quædam sigilla, quæ simulachrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat; & accipere se illa, non auferre dicebat: perquam enim stultum esse, & ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, à quibus bona sibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune; quia rex, & victor fuit. Quin etiam secuta est eum solita felicitas. Vixit enim usque ad senectutem; regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant; oportuit Deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quispiam tale quid commiserit: huic præsto sunt flagella, ignes, eculei, cruces, & quicquid excogitare iratis, & furentibus licet. Sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio: ipsi de Deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis potissimum non relinquant ulciscendi sui locum; si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accedisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur: & sæviunt non tam ira, quam metu; ne si deorum injuriam non vendicaverint, ipsos expetant pœnæ; incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi Deos putent ob aliena scelera, qui ipsis, à quibus violati, spoliatique sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt: potest id vel casu accidisse: quod aliquando, non semper. Sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, ostendam. Nunc interim quæro, cur illi tot, & tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverunt; qui non

non furtim, sed palam Deos ludibrio habuit. Cur hunc tam potentem sacrilegum à templis, à ceremoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis, prospere navigavit? quod joco ipse testatus est (ut solebat.) Videtis ne, inquit comitibus suis naufragium timentibus, quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis diis immortalibus tribuatur? sed hic fortasse à Platone didicerat, Deos nihil esse. Quid C. Verres? quem Tullius accusator ejus eidem Dionysio, & Phalaridi, & tyrannis omnibus comparat. Nonne omnem Siciliam compilavit, sublatis Deorum simulachris, ornamentisque fanorum? Otiosum est persequi singula: unum libet commemorare; in quo accusator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis, & corporis deploravit, de Cerere Catanensi, vel Ennensi. Quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus secreta penetralia, viris nefas esset: alterius antiquitas tanta, ut omnes historiæ loquantur, ipsam Deam fruges in Ennæ solo primum reperisse, filiamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus turbata republica & seditionibus, & ostentis: cum repertum esset in carminibus Sibyllinis, antiquissimam Cererem debere placari; legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres vel religiosissima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat; vel antiquissima, quam S. P. Q. R. sacrificiis, donisque placaverat: ex arcanis, & vetustis penetralibus, à C. Verre, immissis latronibus servis, impune sublata est. Idem vero, cum affirmaret, se à Siculis, ut causam provinciæ susciperet, oratum, his verbis usus est: Sese jam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere; quod eorum simulachra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset; quasi vero si Verres ex urbibus, delubrisque sustulerat, de cœlo quoque sustulisset. Unde apparet, istos deos nihil habere in se amplius, quam materiam, de qua sunt fabricati. Nec immerito ad te M. Tulli, hoc est, ad hominem Siculi confugerunt; quoniam triennio sunt experti, Deos illos nihil valere: essent enim stultissimi, si ad eos ob defendendas injurias hominum confugissent, qui C. Verri nec pro seipsis irati esse poterant. At enim Verres ob hæc facinora damnatus est. Non ergo Dii vindicaverunt,

runt, sed Ciceronis industria: qua vel defensores ejus oppressit, vel gratiæ restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem non fuit illa damnatio, sed vacatio? ut quemadmodum Dionysio deorum spolia gestanti, dii immortales bonam dederant navigationem: sic etiam Verri bonam quietem tribuisse videantur; in qua sacrilegiis suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea civilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo, & metu remotus, aliorum graves casus, & miserabiles exitus audiebat: & qui cecidisse solus omnibus stantibus videbatur, is verò universis cadentibus solus stetit; donec illum & opibus sacrilegio partis, & vita satiatum, ac senectute confectum, proscriptio triumviralis auferret, eadem s. quæ Tullium violatæ deorum majestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; diis videlicet providentibus, ut sacrilegus, ac prædo ille religionum suarum non ante moreretur, quam solatium de ultione cepisset.

5. Quanto igitur rectius est, omissis insensibilibus, & vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio est Dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui cœlum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum, ac singulare lumen, in argumentum suæ unicæ majestatis accendit; terris autem maria circumfundi; flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Jussit & extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Jupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus; sed idem

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus: cujus principium, quoniam non potest comprehendi; ne quæri debet quidem. Satis est homini ad plenam, perfectamque prudentiam; si Deum esse intelligat: cujus intelligentiæ vis, & summa hæc est; ut suspiciat, & honorificet

notificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis, obtusique cordis elementa, quæ & facta sunt, & carent sensu, tanquam Deos adorant. Qui cum Dei opera mirarentur, id est cœlum cum luminibus variis, terram cum campis & montibus, maria cum fluminibus, & stagnis, & fontibus: earum rerum admiratione obstupefacti, & ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari, & colere cœperunt; nec unquam intelligere quiverunt, quanto major, quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant divinis legibus obsequentia, commodis, atque usibus hominum perpetua necessitate famulari: tamen illa Deos existimant esse, ingrati adversus beneficia divina, qui Deo & patri indulgentissimo sua sibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione; ut omnia cœlestia, quæ moventur, in Deorum numero habenda esse censeant. Siquidem Lucillus Stoicus apud Ciceronem sic loquitur. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio: quæ cum in syderibus esse videamus, non possumus ea ipsa non in Deorum numero reponere. Item paulo superius. Restat, inquit, ut motus astrorum sit voluntarius; quæ qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si Deos esse neget. Nos vero quidem & constanter negamus; ac vos ô philosophi non solum indoctos, & impios, verum etiam cæcos, ineptos, delirosque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate vicistis. Illi enim Solem & Lunam, vos etiam sidera Deos putatis. Tradite igitur nobis stellarum mysteria; ut aras, & templa singulis erigamus; ut sciamus, quo quamque ritu, quo die colamus; quibus nominibus, quibus precibus advocemus: nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos Deos acervatim colere debemus. Quid quod argumentum illud, quo colligunt universa cœlestia Deos esse, in contrarium valet. Nam si Deos esse idcirco opinantur; quia certos, & rationabiles cursus habent; errant: ex hoc enim apparet Deos non esse; quod exorbitare

tare illis à præstitutis itineribus non licet. Cæterum si Dii essent; huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra: quarum quia liberæ sunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit; & quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius; quia præstitutis legibus, officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum; quos ex ipsa rerum, ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos: existimavit voluntarios esse, tanquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, & quam facilis scientibus! Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint: immo vero, ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum Deus universi artifex, sic illa disposuit, sic machinatus est; ut per spatia cœli, divina, & admirabili ratione decurrerent ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi, ac figuram potuit machinari, in quo ita solem, ac lunam composuit; ut inæquales motus & cœlestibus similes, conversionibus singulis quasi diebus efficerent: & non modo accessus solis, & recessus, vel incrementa, diminutionesque lunæ, verum etiam stellarum vel errantium, vel vagarum dispares cursus, orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari, & efficere, quæ potuit solertia hominis imitatione simulare? Utrum ne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo ære pictas, effictasque vidisset; suo illa consilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo syderibus ratio, ad peragendos meatus suos apta: sed Dei est illa ratio, qui & fecit, & regit omnia; non ipsorum syderum, quæ moventur. Nam si solem stare voluisset: perpetuus dies utique esset. Item si motus astra non haberent: quis dubitet, sempiternam noctem fuisse futuram? Sed ut diei, ac noctis vices essent; moveri ea voluit, & tam varie moveri, ut non modo lucis, ac tenebrarum mutuæ vicissitudines fierent, quibus laboris, & quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris, & caloris,

caloris, ut diversorum temporum vis, ac potestas, vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam solertiam divinæ potestatis, in machinandis itineribus astrorum, quia philosophi non videbant; animalia esse sydera putaverunt; tanquam pedibus & sponte, non divina ratione procederent. Cur autem excogitaverit illa Deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium cæca nox terris, atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque & cœlum simul mira varietate distinxit: & tenebras ipsas multis, minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiæ studere se putant; qui sentit à Deo lumina illa, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta. Is cum librum, quo φαινόμενα breviter comprehendit, his tribus versibus terminavit.

> Tot numero, talique Deus simulachra figura
> Imposuit cœlo: perque atras sparsa tenebras,
> Clara pruinosæ jussit dare lumina nocti.

Quod si fieri non potest, ut stellæ Dii sint: ergo nec sol quidem, nec luna Dii esse possunt; quoniam luminibus astrorum non ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi Dii non sunt: ergo nec cœlum quidem; in quo illa omnia continentur. Simili modo si terra, quam calcamus, quam subigimus ad victum, Deus non est; nec campi quidem, ac montes Dii erunt: sed hi non sunt; ergo ne tellus quidem universa Deus videri potest. Item si aqua, quæ servit animantibus ad usum bibendi, aut lavandi, Deus non est; nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit: si fontes non sunt; ne flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur: si flumina quoque Dii non sunt; ergo & mare, quod ex fluminibus constant, Deus haberi non potest. Quod si neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes sunt, Dii esse possunt: ergo ne mundus quidem totus Deus est; quem iidem ipsi Stoici, & animantem, & sapientem esse contendunt, & propterea Deum: in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his, quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim

enim argumentantur. Fieri non posse, ut sensu careat, quod, sensibilia ex se generat; Mundus autem generat hominem, qui est sensu præditus: ergo & ipsum sensibilem esse. Item; Sine sensu esse non posse, cujus pars habeat sensum: igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cujus pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem veræ sunt; & sensibile esse, quod sensu præditum gignat; & habere sensum, cujus pars sensu aucta sit: sed assumptiones falsæ, quibus argumenta concludunt; quia neque mundus generat hominem: neque mundi homo pars est. Nam hominem à principio idem Deus fecit, qui & mundum; & non est mundi pars homo, sicut corporis membrum: potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, & domus. Atqui ut domus, unius hominis habitaculum est, & urbs unius populi: sic ut mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est, quod incolitur; aliud, quod colit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare: & sensibilem esse mundum, & Deum, argumentorum suorum consequentia non viderunt. Nam si mundi pars est homo, & sensibilis est mundus, quia homo sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit & mundus, necesse est: nec tantum mortalis, sed etiam omnibus morbis, & passionibus subjectus. Et è contrario, si Deus est mundus, & partes ejus utique immortales sunt: ergo & homo Deus est, quia pars est (ut dicitis) mundi: si homo; ergo jumenta, & pecudes, & cætera genera bestiarum, & avium, & piscium; quoniam & illa eodem modo sentiunt, & mundi partes sunt. At hoc tolerabile est; nam & hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut ranæ, & culices, & formicæ Dii esse videantur; quia & ipsis inest sensus, & partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita, ineptos, & absurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipsi aiunt, Deorum & hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum? ergo nec mundus Deus est; nec animans, si constructus est; animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus sic, utique tanquam domus, tanquam navis: est ergo aliquis artifex mundi Deus: & seorsum erit mundus, qui factus est; seorsum ille, qui fecit. Jam, illud quam repugnans & absurdum; quod cum cœlestes ignes,

ignes, cæteraque mundi elementa Deos esse affirmant: item ipsum Deum mundum dicunt. Quomodo potest ex deorum multorum acervo unus Deus confici? Si astra dii sunt: mundus ergo non Deus, sed domicilium Deorum est. Si vero Deus mundus est: ergo omnia illa, quæ sunt in eo, Dii non sunt, sed Dei membra; quæ utique solius Dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius, multos homines esse. Sed tamen non est similis comparatio animalis, & mundi. Animal enim quia sensu præditum est; etiam membra ejus habent sensum; nec, nisi à corpore divulsa, putrescunt. Cujus igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, cum factum esse non diffitentur, ut esset diis, & hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus, ut domus: nec ipse Deus est, nec elementa, quæ sunt partes ejus: quia neque domus habere dominum sui potest; neque illa, de quibus domus constat. Non tantum igitur veritate, sed etiam verbis suis revincuntur. Sicut enim domus in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subjecta est; qui eam fecit, aut incolit: ita mundus per se nihil sentiens, factori Deo subjacet, qui eum in usum sui fecit.

6. Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus: Primum, quod elementa, id est, Dei opera Deo præferunt: Deinde, quod elementorum ipsorum figuras, humana specie comprehensas, colunt. Nam solis, lunæque simulachra humanum in modum formant: item ignis, & terræ, & maris: quæ illi Vulcanum, Vestam, Neptunum, vocant; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet; ut jam viliora ducantur illa, quæ vera sunt: auro s. gemmis, & ebore delectantur. Horum pulchritudo, ac nitor præstringit oculos: nec ullam religionem putant, ubicunque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum, avaritia, & cupiditas colitur. Credunt enim Deos amare quicquid ipsi concupiscunt; quicquid est, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia quotidie sæviunt; propter quod bella per totum orbem populos, urbesque subvertunt. Consecrant ergo diis manubias, & rapinas suas; quos certe necesse est imbecilles esse, ac summæ virtutis expertes, si subjecti

jecti sunt cupiditatibus. Cur enim cœlestes eos putemus; si desiderant aliquid de terra? vel beatos, si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad deos non tam religionis gratia, quæ nulla potest esse in rebus male partis, & corruptibilibus; quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris, aut eboris aspiciant; ut insignes lapillis & coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pocula, insatiabili contemplatione contrectent: & quanto fuerint ornatiora templa, & pulchriora simulachra: tanto plus majestatis habere creduntur. Adeo religio Deorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur. Hæ sunt religiones, quas sibi à majoribus suis traditas, pertinacissime tueri, ac defendere perseverant: nec considerant quales sint, sed ex hoc probatas; atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt: tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam, scelus esse ducatur. Itaque creditur ei passim, tanquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucillo: Habes Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat; fac nunc ego intelligam, quid tu sentias: à te enim philosopho rationem religionis accipere debeo. Majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita rationis, est credere. Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ potest efficere, ne credas? Si vero rationem requiris, & quærendam putas; ergo non credis: ideo enim quæris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio non esse veras religiones deorum. Quid facies? majoresne potius, an rationem sequeris? quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed à teipso inventa, & electa est; cum omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mavis; discedere te necesse est ab institutis, & auctoritate majorum: quoniam id solum rectum est, quod ratio præscribit. Sin autem pietas majores sequi suadet; fateris igitur & stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierint; & te ineptum, qui id colas, quod falsum esse convinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere majorum nomen opponitur: videamus tandem, qui fuerint majores illi, à quorum auctoritate discedi, nefas ducitur. Romulus urbem conditurus, pastores, inter quos adoleverat,

adoleverat, convocavit: cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique, sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in senatum eos, qui ætate anteibant; & patres appellavit; quorum consilio gereret omnia: de quo senatu Propertius elegiarum scriptor, hæc loquitur:

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta senatu,
Pellitos habuit, rustica corda, patres.
Buccina cogebat priscos ad verba Quirites.
Centum illi in prato sæpe senatus erat.

Hi sunt patres, quorum decretis eruditi, ac prudentes viri devotissime serviunt; idque verum, ac immutabile omnis posteritas judicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt: quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit, ut vera crederent esse sacra, quæ ipse tradebat. Est vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur à posteris; quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus, affinitate dignos judicavit?

7. Quare oportet, in ea re maxime, in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque judicio, ac propriis sensibus niti ad investigandam, & perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus, decipi, tanquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam; ut & inaudita investigare possent, & audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt: quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquam lux, & claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare cum sapere, id est, veritatem quærere, omnibus sit innatum: sapientiam sibi adimunt, qui sine ullo judicio inventa majorum probant, & ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod majorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores vocantur; aut illi desipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis

sumamus exemplum; ut quomodo illi, qui falsa invenerant, posteris tradiderunt: sic nos, qui verum invenimus, posteris meliora tradamus? Superest ingens quæstio; cujus disputatio non ab ingenio, sed à scientia venit: quæ pluribus explicanda erit, ne quid dubium omnino relinquatur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ à multis, & non dubiis traduntur auctoribus; Eos ipsos, quos docuimus Deos non esse, majestatem suam persæpe ostendisse & prodigiis, & somniis, & auguriis, & oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miraculo. In primis illud, quod Accius Navius summus Augur, cum Tarquinium Priscum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, nisi prius esset inauguratus; eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut consultis avibus renuntiaret sibi, utrum ne fieri posset id, quod ipse animo concepisset, affirmaretque Navius posse: Cape igitur hanc, inquit, cotem; eamque novacula disjice. At ille incunctanter accepit, ac secuit. Deinde illud, quod Castor, & Pollux bello Latino apud Lacum Juturnæ visi sunt equorum sudorem abluentes; cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, sua sponte patuisset. Iidem bello Macedonico equis albis insidentes, P. Vatinio Romam nocte venienti se obtulisse dicuntur, nunciantes, eo die regem Persen victum, atque captum; quod paucis post diebus literæ Pauli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulachrum Fortunæ muliebris non semel locutum esse traditur; item Junonis Monetæ; cum captis Viis unus ex militibus ad eam transferendam missus, jocabundus, ac ludens interrogaret, utrum ne Romam migrare vellet; respondit, velle. Claudia quoque proponitur in exemplo miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita; & in vado Tyberini fluminis navis, qua vehebatur, hæsisset; nec ulla vi commoveretur: Claudiam ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, Deam submissis genibus orasse, ut si se castam judicaret, suum cingulum sequeretur: ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum, quod lue sæviente Æsculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur. Sacrilegi quoque numerari

merari possunt, quorum præsentibus pœnis injuriam suam dii vindicasse creduntur. Appius Claudius Censor, cum adversus responsum ad servos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est; & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta est. Item Censor Eulujus, cum ex Junonis Laciniæ templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ equestris, quam Romæ fecerat, tegeret: & mente captus est, & amissis duobus filiis in Illyrico militantibus, summo animi mœrore consumptus est. Præfectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos everso Æsculapii luco classem fecisset; eodem postea loco à militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis adjungitur Pyrrhus; qui sublata ex thesauro Proserpinæ Locrensis pecunia, naufragium fecit; ac vicinis Deæ litoribus illisus est; ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi apud homines venerationis adjecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent: omnium oculos repente objectus fulgor ignis extinxit. Reperiuntur etiam somnia, quæ vim Deorum videantur ostendere. Tiberio namque Attinio homini plebeio per quietem obversatus esse Jupiter dicitur, & præcepisse, ut Coss. & senatui nuntiaret, ludis Circensibus proximis præsultorem sibi displicuisse, quod Antonius Maximus quidam deverberatum servum sub furca medio circo ad supplicium duxerat; idemque ludos instaurari oportere: quod cum ille neglexisset, eodem die filium perdidisse; ipsum autem gravi morbo esse correptum. Et cum rursus eandem imaginem cerneret, quærentem, satis ne pœnarum pro neglecto imperio pependisset: lectica delatus ad Coss. & omni re in senatu exposita, recepisse corporis firmitatem, suisque pedibus domum rediisse. Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis, quo Cæsar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum bello civili Brutiano implicitus gravi morbo, abstinere prœlio statuisset: medico ejus Artorio Minervæ species obversata est, monens, ne propter corporis imbecillitatem castris se contineret Cæsar. Itaque in aciem lectica perlatus est: & eodem die à Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt proferri:

sed vereor, ne, si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositi videar, aut crimen loquacitatis incurram.

8. Exponam igitur omnium istorum rationem; quo facilius res difficiles, & obscuræ intelligantur: & has omnes simulati numinis præstigias revelabo; quibus inducti homines, à veritatis via longius recesserunt. Sed repetam longe altius; ut si quis ad legendum expers veri, & ignarus accesserit, instituatur, atque intelligat, quod tandem sit caput horum, & causa malorum; & lumine accepto, suos, ac totius generis humani perspiciat errores. Cum esset Deus ad excogitandum prudentissimus; ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi: Quoniam pleni, & consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bono tanquam rivus oriretur, longeque profflueret, produxit similem sui spiritum; qui esset virtutibus Dei patris præditus. Quomodo autem id fecerit, in quarto libro docere conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tanquam veneno infectus est, & ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod à Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui Deo patri perseverando, tum probatus, tum etiam charus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Græci διάβολον appellant, nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipse illicit, ad Deum deferat. Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum, & maximum filium præfecit operi universo; eoque simul & consiliatore usus est, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus: quoniam is & providentia, & ratione, & potestate perfectus est: de quo nunc parcius; quod alio loco & virtus, & nomen ejus, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit: omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poëtæ, qui aiunt chaos in principio fuisse; i. confusionem rerum, atque elementorum; postea vero Deum diremisse omnem illam congeriem; singulisque rebus ex confuso acervo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse

xisse mundum pariter, & ornasse. Quibus facile est respondere potestatem Dei non intelligentibus; quem credunt nihil efficere posse, nisi ex materia subjacente, ac parata: in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cic. de natura Deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam; sed habere, & habuisse vim, & naturam suam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quæ sit parata; fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam præsto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est à Deo materia facta; ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis à Deo factus est. O quam multa sunt vitia in his decem versibus! Primum, quod is, qui in aliis disputationibus, & libris fere omnibus providentiæ fuerit assertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt; idem nunc quasi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus est tollere. In quo si contradicere velis; nec cogitatione opus est, nec labore: sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam à Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc more, & instituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere, ac sentire quæ velint: sententias ipsius consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum à Deo factam. Quibus hoc argumentis probas? Nihil enim dixisti, quare non hoc sit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti plus est aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis: cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet; si ut homo, sic etiam Deus ope indigeat aliena? Indiget autem; si nihil moliri potest; nisi ab altero illi materia ministretur: quod si sit, imperfectæ utique virtutis est: & erit jam potentior judicandus materiæ institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? Siquidem majus est, propria facere; quam aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius Deo quicquam; quem necesse est perfectæ esse virtutis, potestatis, rationis; idem igitur

tur materiæ fictor est, qui & rerum ex materia constantium. Neque enim Deo non faciente, & invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere, & habuisse semper naturam suam, & vim. Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim: ab aliquo eam assumpsit. A quo autem sumere, nisi à Deo potuit? Porro si habuit naturam; quæ utique à nascendo dicitur: nata est. A quo autem, nisi à Deo, potuit procreari? Natura enim, qua dicitur orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest: si autem generandi, aut faciendi potens est: habet ergo consilium; & propterea Deus sit, necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea vis; in qua inest, & providentia excogitandi, & solertia, potestasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutissimus: qui vidit nil aliud esse naturam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum non laudabimus, cui naturalis est virtus? nec illam didicit ex ullo. Immo laudabimus; quamvis enim naturalis * sibi illam dedit: quoniam Deus ipsa natura est. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, in eodem luto hæsitans, versuram solvis. A quo enim fieri mundum negas; ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptissima comparatio. Ut faber, inquit, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam; sed utitur ea, quæ sit parata; fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam esse præsto oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Immo vero non oportuit; erit enim Deus minoris potestatis, si ex parato facit: quod est hominis. Faber enim sine ligno nihil ædificat; quia lignum ipsum facere non potest: non posse autem, imbecilitatis est humanæ. Deus vero facit sibi ipse materiam; quia potest. Posse enim, dei est: nam si non potest, Deus non est. Homo facit ex eo, quod est; quia per mortalitatem imbecillis est: per imbecillitatem, definitæ, ac modicæ potestatis. Deus autem fecit ex eo, quod non est; quia per æternitatem fortis est; per fortitudinem, potestatis immensæ: quæ fine, ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum,

* Al. Illa ei sit, sili, &c.

mirum, si facturus mundum Deus, prius materiam, de qua faceret, præparavit, & præparavit ex eo, quod non erat? quia nefas esset Deum aliunde aliquid mutuari; cum in ipso, vel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum; si est factum, & quicquam non ab illo; jam potestatem Dei & nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, & quidem inter se contraria; quod fieri sine discordia, & pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum vis, & ratio diversa est: sic utraque æterna esse non potuerunt, si repugnant, quia superare alterum, necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex; ut inde omnia, velut ex fonte, descenderint. Itaque Deus ex materia ortus est; aut materia ex Deo: quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est; alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo, quod sapit; quod cogitat; quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quicquam potest, nisi fuerit ratione prævisum, aut quem ad modum fiat antequam est, aut quem ad modum constet postquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod voluit, implendum. Quod autem insensibile est, iners, & torpidum semper jacet, & nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius. Nam si omne animal ratione constat; certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est: nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra nasci videntur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus Dei; sine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali, nunquam potest oriri: sed materia potius ex Deo est. Quicquid enim est solido, & contractabili corpore; accipit externam vim: quod accipit vim, dissolubile est: quod dissolvitur, interit: quod interit, ortum sit, necesse est: quod ortum est, habuit fontem, unde oriretur, id est factorem aliquem sentientem, providum, peritumque faciendi: is est profecto, nec ullus alius quam Deus. Qui quoniam sensu,

ratione, providentia, potestate, virtute præditus est; & animantia, & inanima creare, & efficere potest: quia tenet, quomodo quidque sit faciendum. Materia vero semper fuisse non potest; quia mutationem non caperet, si fuisset. Quod enim semper fuit, non desinit: & unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quinetiam facilius est, ut id, quod habuit initium, fine careat; quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo, si facta non est, nec fieri ex ea quicquam potest. Si fieri ex ea non potest; nec materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem, ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur; & aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum, cum factus est ex ea mundus: & initium quoque habuit. Nam quod destruitur; ædificatum est: quod solvitur; aligatum: quod finitur; inceptum est. Si ergo ex commutatione, ac fine, materia colligitur habuisse principium; à quo alio fieri, nisi à Deo, potuit: Solus igitur Deus qui factus non est: & idcirco destruere alia potest; ipse destrui non potest: permanebit semper in eo, quod fuit: quia non est aliunde generatus: nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua alia re pendet, quæ illum mutata dissolvat. Ex seipso est, ut in primo diximus libro: & ideo talis est, qualem se esse voluit; impassibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus. Jam vero illa conclusio, qua sententiam terminavit Tullius, multo absurdior. Quod si materia, inquit, à deo non est facta; nec terra quidem, & aqua, & aër, & ignis à deo factus est. Quam callide periculum prætervolavit. Sic enim superius illud assumpsit; tanquam probatione non indigeret: cum id multo esset incertius, quam illud, propter quod assumptum est. Si non est, inquit, à Deo facta materia; nec mundus à Deo factus est. Ex falso malluit colligere, quod falsum est; quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari: hic probationem sumpsit ex incerto, ad evertendum quod erat certum. Nam divina providentia effectum esse mundum, ut taceam de Trismegisto, qui hoc prædicat; taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant; taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno spiritu, ac pari voce testantur: etiam inter

philo-

philosophos pene universos convenit: idem etiam Pythagorici, Stoici, Peripatetici; qui sunt principes omnis disciplinæ. Denique à primis illis septem sapientibus, à Socrate usque ad Platonem, pro confesso, & indubitato habitum est: donec unus multis post seculis extitit delirus Epicurus; qui auderet negare id, quod est evidentissimum, studio scilicet inveniendi nova; ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire; ut tamen dissentire à cæteris videretur, vetera voluit evertere: in quo illum circum latrantes philosophi omnes coarguerunt. Certius est igitur, mundum providentia instructum, quam materiæ providentia conglobatum. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non esse divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non sit: sed quia mundus divina providentia sit effectus; & materiam esse factam divinitus. Credibilius est enim, materiam potius à Deo factam; quia Deus omnia potest: quam mundum à Deo non esse factum: quia sine mente, ratione, consilio nihil fieri potest. Verum hæc non Ciceronis est culpa, sed sectæ. Cum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleret; de qua philosophi garriebant: omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam. Itaque Deos potuit tollere; quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ est in uno Deo, conaretur evertere; quia contra veritatem niti cœperat; deficientibus argumentis, in hanc foveam necessario decidit unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum; * quo Lucillus, qui contra differebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet C. Cotta, si potest, ex hac voragine: proferat argumenta, quibus doceat, semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Ostendat quomodo quicquam ponderosum, & grave, aut esse potuerit sine auctore; aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit; ut inciperet esse, quod nunquam fuit. Quæ si docuerit; tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum: & tamen sic assentiar; ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nollet, revolvetur;

* Al. quia.

tur; ut dicat & materiam, de qua mundus est, & mundum, qui de materia est, natura extitisse: cum ego ipsam naturam, Deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia; nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quicquam esse possit omnino, quod non originem à Deo traxerit. At idem, quoties Epicureus est, & non vult à Deo factum esse mundum; quærere solet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione, hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tempore potuisset esse, quo fecit. Sed ne perspiceret homo Dei opera; noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus: sed ne induci quidem poterat; quomodo enim subsisteret, cum fabricaretur desuper cœlum, terraque subterfundaretur; cum fortasse humida, vel nimiis rigoribus torporata concrescerent; vel igneis caloribus incocta, & solidata, durescerent. Aut quomodo viveret, sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri; cum jam mundo, cæterisque rebus, manus summa esset imposita. Denique sanctæ literæ docent, hominem fuisse ultimum Dei opus; & sic inductum fuisse in hunc mundum, quasi in domum jam paratam, & instructam; illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius perfecto jam mundo, & universis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentisque capacius altæ,
Deerat adhuc, & quod dominari in cætera posset,
Natus homo est.

Adeo nefas existimandum, est, ea scrutari, quæ Deus voluit esse celata. Verum ille non audiendi, aut discendi studio requirebat, sed refellendi: quia confidebat, neminem id posse dicere. Quasi vero ex hoc putandum sit, non esse hæc divinitus facta, quia quomodo facta sint, non potest pervideri. An tu, si educatus in domo fabrefacta, & ornata, nullam unquam fabricam vidisses; domum illam putasses non ab homine esse ædificatam; quia, quomodo ædificatur, ignorares? Idem profecto de domo quæreres, quod nunc de mundo

do requiris: quibus manibus, quibus ferramentis, homo tanta esset opera molitus; maxime si saxa ingentia, immensa cementa, vastas columnas, opus totum sublime, & excelsum videres: non ne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus, quam ratione, atque artificio facta esse nescires? Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur; quid est, cur incredibile tibi esse videatur, cum mundus dicitur factus à Deo? In quo, quia perfectus est; nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram. Opera ipsius videntur oculis; quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur: quia (ut Hermes ait) mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto, propinquare non potest; id est, propius accedere, & intelligentia subsequi: & ideo terrenum adhuc animal rerum cœlestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia septum tenetur, quo minus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur quam inepte faciat, qui res inenarribiles quærit. Hoc est enim modum conditionis suæ transgredi; nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem Deus; ea sola scire nos voluit, quæ interfuit hominem scire ad vitam consequendam: quæ vero ad curiosam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quæris, quæ nec potes scire; nec si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia; si & Deum esse unum, & ab ipso esse facta universa, cognoscat.

9. Nunc quoniam refutavimus eos, qui de mundo, & factore ejus Deo aliter sentiunt, quam veritas habet; ad divinam mundi fabricam revertamur: de qua in arcanis sanctæ religionis literis traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cœlum, & in sublime suspendit: quod esset sedes ipsius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cœlo subdidit: quam homo, cum cæteris animalium generibus, incoleret. Eam voluit humore circumflui, & contineri. Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, & implevit; sole scilicet, lunæque orbe fulgenti, & astrorum micantium splendentibus signis adornavit: tenebras autem, quod est his contrarium,

consti-

constituit in terra: nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat à cœlo, in quo posuit lucem perennem, & superos, & vitam perpetuam: & contra in terra tenebras, inferos, & mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant, quantum mala à bonis, & vitia à virtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se, diversasque constituit; scilicet orientem, occidentemque: ex quibus oriens, Deo censetur; quia ipse luminis fons, & illustrator est rerum, & quod oriri nos faciat ad vitam sempiternam. Occidens autem conturbatæ illi, pravæque menti ascribitur; quod lumen abscondat; quod tenebras semper inducat; & quod homines faciat occidere, atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autem vitæ ratio versatur: sic occidentis tenebræ sunt: in tenebris autem, & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem, ac septentrionem; quæ partes illis duabus societate junguntur. Ea enim, quæ est Solis calore flagrantior; proxima est, & cohæret orienti. At illa, quæ frigoribus, & perpetuo gelu torpet; ejusdem est, cujus extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt lumini tenebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit. Ver scilicet orienti, æstas meridionali plagæ, occidenti autumnus est, septentrioni hyems. In his quoque duabus partibus, meridionali, & septentrionali, figura vitæ & mortis continetur; quia vita in calore est, mors in frigore: sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem, diem quoque fecit, ac noctem; qui spatia, & orbes temporum perpetuos, ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant. Dies, quem primus Oriens subministrat, Dei sit, necesse est; ut omnia, quæcunque meliora sunt. Nox autem, quam Occidens extremus induxit; ejus s. quem Dei esse æmulum diximus. Quæ duo præscius futurorum Deus fecit; ut ex iis & veræ religionis, & falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in die, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero vult videri, quod obscuratis sideribus; solus appareat: tamen quia verum, ac

perfectæ

perfectæ plenitudinis lumen eſt; & calore potiſſimo, & fulgore clariſſimo illuſtrat omnia: ita in Deo, licet ſit unus; & majeſtas, & virtus, & claritudo perfecta eſt. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipſius multas, & varias religiones per ſimilitudinem demonſtrat. Quamvis enim ſtellæ innumerabiles micare, ac radiare videantur: tamen, quia non ſunt plena, ac ſolida lumina; nec caloris perferunt quicquam; nec tenebras multitudine ſua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diverſam, & contrariam ſibi habent poteſtatem; calor, & humor: quæ mirabiliter Deus ad ſuſtentanda, & gignenda omnia, excogitavit. Nam cùm virtus Dei ſit in calore, & igni: niſi ardorem, vimque ejus, admiſta humoris ac frigoris materia, temperaſſet; nec naſci quicquam, nec cohærere potuiſſet: quin ſtatim conflagratione interiret, quicquid eſſe cœpiſſet. Unde & philoſophi quidam, & poetæ, diſcordi concordia mundum conſtare dixerunt: ſed rationem penitus non viderunt. Heraclitus ex igne nata eſſe omnia dixit; Thales Mileſius ex aqua. Uterque vidit aliquid: ſed erravit tamen uterque: quod alterutrum ſi ſolum fuiſſet, neque aqua naſci ex igne potuiſſet, neque rurſus ignis ex aqua. Sed eſt verius, ſimul ex utroque permiſto cuncta generari. Ignis quidem permiſceri cum aqua non poteſt, quia ſunt utraque inimica; & ſi cominus venerint, alterutrum, quod ſuperaverit, conſiciat alterum, neceſſe eſt: ſed eorum ſubſtantiæ permiſceri poſſunt. Subſtantia ignis, calor eſt; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

Quippe, ubi temperiem ſumpſere humorque, calorque,
Concipiunt: & ab his oriuntur cuncta duobus.
Cumque ſit ignis aquæ pugnax; vapor humidus omnes
Res creat: & diſcors concordia fœtibus apta eſt.

Alterum enim quaſi maſculinum elementum eſt, alterum quaſi fœmininum; alterum activum, alterum patibile: ideoque à veteribus inſtitutum eſt, ut ſacramento ignis, & aquæ, nuptiarum fœdera ſanciantur; quod fœtus animantium calore, & humore corporentur, atque animentur ad vitam. Cum enim

enim constet omne animal ex anima, & corpore; materia corporis in humore est, animæ in calore. Quod ex avium fœtibus datur scire; quos crassi humoris plenos, nisi opifex calor foverit; nec humor potest corporare, nec corpus animare. Exulibus quoque, ignis, & aqua interdici solebat: adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus vita constat hominum, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiam exceperat, morte multatus: adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his vitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus; alterum soli homini datum. Nos enim, quoniam cœleste, atque immortale animal sumus, igne utimur; qui nobis in argumentum immortalitatis datus est; quoniam ignis è cœlo est: cujus natura, quia mobilis est, & sursum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur: quod est elementum corporale, atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes neque in cœlum suspiciunt, neque religiones sentiunt; quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem & aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, solus scire potest, qui fecit.

10. Consummato igitur mundo, animalia varii generis, dissimilibus formis, & magna, & minora ut fierent, imperavit. Et facta sunt bina, id est diversi sexus singula: ex quorum fœtibus, & aër, & terra, & maria completa sunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent: alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestimentum: quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra juvarent: unde dicta sunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi æternum parare constituit; & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipse sibi simulachrum sensibile, atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius; hominem figuravit ex limo terræ: unde homo nuncupatus est, quod sit factus

ex

ex humo. Denique Plato humanam formam, θεοειδῆ esse ait; & Sibylla, quæ dicit:

Εἰκὼν ἔστ' ἄνθρωπος ἐμὴ, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

De hac hominis fictione, poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto à Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim literas veritatis attigerant; sed quæ prophetarum vaticinio tradita, in sacrario Dei continebantur; ea de fabulis & obscura opinione collecta, & depravata, ut veritas à vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad id quod audierant, carminibus suis comprehenderunt: & hoc quidem inepte; quod tam mirabile, tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit, hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Japeto natus est? Qui, si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De diis autem illum non fuisse, pœna ejus in Caucaso monte declarat. Sed neque patrem ipsius Japetum, patruumque Titana, quisquam Deos nuncupavit: quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuerit: per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam, tollendamque ex orbe terræ malitiam, constat inter omnes. Idem enim & philosophi, poetæ, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus à Deo ideo factus est, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur: quomodo fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem, iidem ipsi ob justitiam solum esse dicunt servatum. Quomodo unus gradus, & una progenies, orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruperunt, ut illud superius; cum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra; & quis ob justitiam meruerit genere humano pereunte salvari; & quomodo, aut cum quibus servatus sit: quæ omnia propheticæ lite-

ræ

ræ docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio itidem Promethei narrant. Verum quia poetas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris involvere, & obscurare quæ dicant: non dico esse mentitos, sed primum omnium Prometheum simulachrum hominis formasse de pingui, & molli luto; ab eoque natam primo artem, & statuas, & simulachra fingendi: Siquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa constituit; & novi Deorum cultus esse cœperunt. Sic veritas fucata mendacio est; & illud, quod à Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, etiam cœpit adscribi. Cæterum fictio veri, ac vivi hominis è limo, Dei est; quod Hermes quoque tradit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum esse dixit à Deo; sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formaverit; cum eorum nihil sit, quod non tantundem ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam Stoici, cum de providentia disserunt, facere conantur; & secutus eos Cicero pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam, & uberem strictim contigit: quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum, quod errantes philosophi quidam aiunt, homines, cæteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra: unde illud Virgilianum est:

Terrea progenies duris caput extulit arvis.

Et ii maxime fuerunt in ea sententia, qui esse providentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam, divinæ solertiæ tribuunt. Aristoteles autem labore se, ac molestia liberavit, dicens, semper mundum fuisse: itaque & humanum genus, & cætera, quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed cum videamus singula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, & esse desinere: necesse est, totum genus aliquando esse cœpisse, & aliquando desiturum esse, quia cœperit. Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsenti, futuro.

ro. Præteriti est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent: & incipimus enim, cum nascimur; & sumus, cum vivimus; & desinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas esse voluerunt: unam, quæ vitam hominibus ordiatur: alteram, quæ contexat: tertiam, quæ rumpat, ac finiat. In toto autem genere hominum, quia solum præsens tempus apparet: ex eo tamen & præteritum, id est, origo colitur; & futurum, id est, dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando cœpisse: esse enim nulla res sine exordio potest: & quia cœpit, apparet quandoque desitura. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut universi per singulos interimus: fieri potest, ut aliquo casu omnes simul, vel sterilitate terrarum, quæ accidere particulatim solet; vel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes, atque regiones plerunque populatur; vel incendio in orbem misso, qualejam fuisse sub Phaëtonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale sub Deucalione traditur, cum præter unum hominem, genus omne deletum est. Quod diluvium si casu accidit; profecto potuit accidere, ut & unus ille, qui superfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non potest, ad reparandos homines reservatus est; apparet, in Dei potestate esse vel vitam, vel interitum generis humani. Quod si potest occidere in totum; quia per partes occidit; apparet, aliquando esse ortum: & ut fragilitas initium, sic declarat & terminum. Quæ si vera sunt; non potuit defendere Aristoteles, quo minus habuerit & mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato & Epicurus extorquent: & Platoni, & Aristoteli, qui semper fore mundum putaverunt, licet sint eloquentes, ingrate tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus exequemur. Nunc ad hominis originem recurramus.

11. Aiunt, certis conversionibus cœli, & astrorum motibus, maturitatem quandam extitisse animalium serendorum: itaque terram novam semen genitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum similitudinem protulisse: de quibus Lucretius:

Crescebant uteri terræ radicibus apti:

eosque, cum maturassent, natura cogente ruptos animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse; eoque alimento animantes esse nutritos. Quomodo autem vim frigoris, aut caloris ferre, aut vitare potuerunt; aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus astringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi hyems, & æstas; sed perpetua temperies, & ver æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc videmus? Quia semel, aiunt, fieri necessarium fuit, ut animalia nascerentur: postquam vero esse cœperunt; concessa his facultate generandi, & terra parere desiit, & temporis conditio mutata est. O quam facile est mendacia redarguere! Primum, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœpit: nec enim sol & luna, & astra tunc non erant; aut cum essent, meatus non habebant, aut non divina moderatio, quæ cursus eorum temperat, & gubernat, cum ipsis simul cœperit. Deinde, quod si ita sit, ut dicunt; providentiam esse necesse est: & in idipsum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur; ne orbis terræ desertus, atque incultus horreret. Ut autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ratione esse provisum: deinde ut humor ille concretus de terra, in varias imagines corporum fingeretur: item ut è folliculis, quibus tegebantur, accepta videndi, sentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur. Mira, inexplicabilisque provisio est; sed putemus id quoque casu accidisse: illa certe, quæ sequuntur, fortuita esse non possunt; ut terra continuo lacte manaret; ut aëris temperies esset æqualis. Quæ si constat idcirco esse facta, ut animalia recens edita vel haberent alimentum, vel non haberent periculum: necesse est, ut aliquis divina nescio qua ratione providerit. Quis autem potest providere, nisi Deus? Videamus tamen, an id ipsum, quod dictitant, fieri potuerit; ut homines nascerentur è terra. Si consideret aliquis, quandiu, & quibus modis educetur infans, intelliget profecto, non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit enim

vivendi

enim necesse, quampluribus mensibus jacere projectos, donec confirmatis nervis movere se, locumque mutare possent: quod vix intra unius anni spatium fieri potest. Jam, vide utrumne infans eodem modo, & eodem loco, quo est effusus, jacere per multos menses valuerit: An non humore illo terræ, quod alimenti gratia ministrabat, & sui corporis purgamentis in unum mistis obrutus, corruptusque moreretur? Itaque nullo modo fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus. Nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta; quod ut dicerent, nunquam venit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis, & vana est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur, ut nulla sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata; nihilque divinæ providentiæ tribuit: hic profecto rationem non asserit, sed evertit. Quod si neque quicquam fieri sine ratione, neque nasci potest: apparet divinam esse providentiam; cujus est proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem: quod Cicero, quamvis expers cœlestium literarum, vidit tamen; qui libro de Legibus primo, hoc idem tradidit, quod prophetæ: cujus verba subjeci. Hoc animal providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis, & consilii, quem vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum esse à summo Deo: solum est enim ex tot animantium generibus, atque naturis, particeps rationis, & cogitationis, cum cætera sint omnia expertia. Videsne hominem quamvis longe à veritatis notitia remotum; tamen, quoniam imaginem sapientiæ tuebatur, intellexisse non nisi à Deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimoniis; ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem Dei opus esse testatur:

Ὃς μόνος ἐστὶ Θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
Αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπων τε,
Αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενετῆς βιότοιο.

Eadem sanctæ literæ continent. Deus ergo veri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit; ipse animam, qua spiramus, infudit. Illius est totum, quicquid sumus. Quomodo

id fecerit, si nos oporteret scire; docuisset, sicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis & pristini erroris, & veri luminis attulerunt.

12. Cum ergo marem ad similitudinem suam primum finxisset, tum etiam fœminam configuravit, ad ipsius hominis effigiem; ut duo inter se permisti sexus, propagare sobolem possent, & omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione, illarum duarum materierum, quas inter se diximus esse contrarias, ignis & aquæ, conclusit, perfecitque rationem. Ficto enim corpore, spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis; ut ipsius mundi, ex contrariis constantis elementis, similitudinem, gereret. Constat enim ex anima, & corpore, id est, quasi è cœlo & terra: quandoquidem anima, qua vivimus, velut è cœlo oritur à Deo; corpus è terra, cujus è limo diximus esse formatum. Empedocles, quem nescias utrumne inter poetas, an inter philosophos numeres, quod de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius, & Varro; quatuor elementa constituit, id est, Ignem, Aerem, Aquam, & Terram; fortasse Trismegistum secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit à Deo: habere namque in se aliquid ignis, aliquid aëris, aliquid aquæ, aliquid terræ; & neque ignem esse, neque aërem, neque aquam, neque terram: quæ quidem falsa non sunt. Nam terræ ratio in carne est; humoris, in sanguine; aëris, in spiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis à corpore secerni potest, sicut humor à terra; neque calor vitalis à spiritu, sicut ignis ab aere: adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa; quorum omnis ratio in nostri corporis fictione conclusa est. Ex rebus igitur diversis, ac repugnantibus, homo factus est; sicut ipse mundus ex luce, ac tenebris, ex vita, & morte: quæ duo inter se pugnare in homine præcepit; ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, & in perpetua luce versetur: si autem corpus vicerit animam, ditionique subjicerit; sit in tenebris sempiternis, & in morte. Cujus non ea vis est, ut injustas animas extinguat omnino, sed ut puniat in æternum. Eam pœnam, secundam mortem nominamus; quæ est & ipsa perpetua, sicut & immortalitas.

Primam

Primam sic definimus: Mors est naturæ animantium dissolutio. Vel ita: Mors est corporis, animæque seductio. Secunda vero sic: Mors est æterni doloris perpessio. Vel ita: Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit; quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aëre, morte solvuntur. In hac igitur societate cœli, atque terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea, quæ sunt Dei, anima scilicet, quæ dominium corporis habet: inferiorem autem ea, quæ sunt diaboli, corpus utique, quod quia terrenum est, animæ debet esse subjectum, sicut terra cœlo. Est enim quasi vasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus cœlestis utatur: utriusque officia sunt; ut hoc, quod est ex cœlo, & Deo, imperet; illud vero, quod ex terra est, diabolo serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra vis in animo, & corpore sita est: animi imperio, corporis servitio, magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fœdissimis voluptatibus; suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit. Quod si anima ignis est, ut ostendimus; in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extinguatur; hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere, ac vivere non potest ignis nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum: sic animæ materia & cibus, est sola justitia, qua tenetur ad vitam. Post hæc Deus hominem, qua exposui ratione generatum, posuit in Paradiso, id est, in horto fœcundissimo, & amœnissimo: quem in partibus Orientis omni genere ligni, arborumque conseruit; ut ex earum variis fructibus aleretur, expersque omnium laborum, Deo patri summa devotione serviret. Tum dedit ei certa mandata: quæ si observasset, immortalis maneret; si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ fuit in medio Paradisi, non gustaret: in qua posuerat intelligentiam boni, & mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias, & calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum sumeret: & per eam, ipsi quoque homini persuasit, ut transcenderet Dei legem.

gem. Percepta igitur scientia boni, & mali, pudere eum nuditatis suæ cœpit; abscondituque se à facie Dei; quod antea non solebat. Tum Deus ejecit hominem de Paradiso, sententia in peccatores lata, ut victum sibi labore conquirerent: ipsumque Paradisum igni circumvallavit; ne homo posset accedere, donec summum judicium faciat in terra, & justos viros cultores suos in eundem locum revocet, morte sublata: sicut sacræ literæ docent, & Sibylla Erythræa, cum dicit:

Οἱ δὲ Θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν, ἀέναόν τε
Ζωὴν κληρονομοῦσι τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
Οἰκοῦντες παραδείσου ὁμῶς ἐριθηλέα κῆπον.

Verum quoniam hæc extrema sunt,‸ in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaque secuta est hominem secundum Dei sententiam: quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens:

Ἄνθρωπον πλασθέντα Θεοῦ παλάμαις ἐνὶ αὐταῖς
Ὅντε πλάνησεν ὄφις δολίως ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
Τοῦ θανάτου γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε.

Sic facta hominis vita est temporaria, sed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur: quod, divinis literis proditum, & per omnium scientiam publicatum cum Varro non ignoraret; argumentari nixus est, cur putarentur antiqui mille annos victitasse. Ait enim, apud Ægyptios pro annis menses haberi, ut non Solis per XII signa circuitus faciat annum, sed luna, quæ orbem illum signiferum XXX dierum spatio illustrat: quod argumentum perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesimum annum transgressus est. Nunc vero qui ad centesimum perveniunt, quod fit sæpissime; mille certe, ac ducentis mensibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad CXX annos pervenire solere. Sed quia ignorabat Varro, cur, aut quando vita hominis esset diminuta ipse diminuit; cum sciret mille & quadringentis mensibus posse vivere hominem.

13. Deus

13. Deus autem postea, cum videret orbem terræ malitia, & sceleribus oppletum, statuit humanum genus diluvio perdere: sed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod corruptis omnibus singulare justitiæ supererat exemplum. Hic cum sexcentorum esset annorum, fabricavit arcam, sicut præceperat ei Deus; in qua ipse cum conjuge, ac tribus filiis, totidemque nuribus servatus est; cum aqua universos montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, execratus injustitiam prioris seculi Deus, ne rursus longitudo vitæ, causæ esset excogitandorum malorum; paulatim per singulas progenies diminuit hominis ætatem, atque in centum & XX annis metam collocavit, quam transgredi non liceret. Ille vero, cum egressus esset ex arca, ut sanctæ literæ docent, terram studiose coluit, atque vineam sua manu sevit. Unde arguuntur, qui auctorem vini Liberum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum, atque Uranum multis antecessit ætatibus. Qua ex vinea cum primum fructum cepisset; lætus factus, bibit usque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham; non texit patris nuditatem: sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumpto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognovisset pater; abdicavit, atque expulit filium. At ille profugus, in ejus terræ parte consedit, quæ nunc Arabia nominatur: eaque terra de nomine suo Chanaan dicta est; & posteri ejus Chananæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quoniam princeps ejus, & conditor, cultum Dei à patre non accepit, maledictus ab eo: itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit. Ab hac gente, proximi quique populi, multitudine increscente fluxerunt. Ipsius autem patris posteri, Hebræi dicti; penes quos religio dei resedit: sed & ab his postea multiplicato in immensum numero, cum eos angustiæ locorum suorum capere non possent; tum adolescentes, vel missi à parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi ad quærendas sibi novas sedes, huc atque illuc dispersi, omnes insulas, & orbem totum replerunt; & à stirpe sanctæ radicis avulsi, novos sibi mores, ac instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui

Ægyptum occupaverunt; cœlestia suspicere, atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur, propter aëris qualitatem; nec ullis in ea regione nubibus subtexitur cælum; cursus siderum, & defectus notaverunt; dum ea sæpe venerantes, curiosius, atque liberius intuerentur. Postea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti sunt, quibusdam prodigiis inducti; quorum mox auctores aperiemus. Cæteri autem, qui per terram dispersi fuerunt; admirantes elementa mundi, cœlum, solem, terram, mare, sine ullis imaginibus, ac templis venerabantur; & his sacrificia in aperto celabrabant; donec processu temporum potentissimis regibus templa, & simulachra fecerunt; eaque victimis, & odoribus colere instituerunt; sic aberrantes à notitia Dei, gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui Deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, & priorem esse gentilitatem, quam Dei religionem, quam putant posterius inventam; quia fontem, atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

14. Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere; providens Deus, ne fraudibus suis Diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, vel corrumperet, vel desperderet homines, quos in exordio rerum fecerat; misit angelos ad tutelam, cultumque generis humani: quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit ante omnia; ne terræ contagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatem: scilicet id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut veniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallacissimus, consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit, & mulierum congressibus inquinavit. Tum in cœlum ob peccata, quibus se immerserant, non recepti, ceciderant in terram: sic eos Diabolus ex angelis Dei, suos fecit satellites, ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati; quia neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes; non sunt ad inferos recepti, sicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores: quorum idem Diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum

lum δαιμονιάρχην vocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi δαήμονας, id est peritos, ac rerum scios; hos autem putant Deos esse. Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia, quippe quibus penitus consilium Dei scire non licet: & ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ, & sciunt esse dæmonas; & loquuntur, Hesiodus ita tradit.

Οἱ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
Ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi Deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur, & Deus non colatur. Philosophi quoque de his dixerunt. Nam Plato etiam naturas eorum in symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduum dæmona loquebatur; qui sibi puero adhæsisset; cujus arbitrio & nutu, sua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis, ac potentia, horum aspirationibus constat: à quibus invocati, visus hominum præstigiis obcæcantibus fallunt; ut ne videant ea, quæ sunt; & videre se putant illa, quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus contaminati, ac perditi, per omnem terram vagantur; & solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent: adhærent enim singulis hominibus; & omnes hostiatim domos occupant; ac sibi Geniorum nomen assumunt; sic enim latino sermone dæmonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant; his quotidie profundunt; & scientes, dæmonas venerantur, quasi terrestres Deos, & quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciunt & irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tenues, & incomprehensibiles; insinuant se corporibus hominum; & occulte in visceribus operti, valitudinem vitiant, morbos citant; somniis animos terrent; mentes furoribus quatiunt; ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

15. Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt;

ſinunt; qui nihil aliud poſſunt, quam nocere. Dicat fortaſſe aliquis, colendos eſſe ergo, ne noceant, ſiquidem poſſunt nocere. Nocent illi quidem; ſed iis, à quibus timentur; quos manus Dei potens & excelſa non protegit; qui profani ſunt à ſacramento veritatis. Juſtos autem, id eſt cultores Dei metuunt: cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt: quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas ſe eſſe confitentur; ſed etiam nomina ſua edunt, illa, quæ in templis adorantur, & quod plerunque coram cultoribus ſuis faciunt, non utique in opprobrium religionis, ſed honoris ſui: quia nec Deo, per quem adjurantur, nec juſtis, quorum voce torquentur, mentiri poſſunt. Itaque maximis ſæpe ululatibus editis, verberari ſe, & ardere, & jam, jamque exire proclamant: tantum habet Dei cognitio, ac juſtitia poteſtatis. Cui ergo nocere poſſunt, niſi iis, quos habent in ſua poteſtate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incurſionibus dæmonum tutos eſſe; verum etiam ne fato quidem teneri. μία, inquit, φυλακὴ εὐσέβεια. εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὔτε δαίμων κακὸς, οὔτε εἱμαρμένη κρατεῖ. Θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ. τὸ γὰρ ἓν, καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσέβεια. Quid ſit autem εὐσέβεια, alio loco his verbis teſtatur, dicens: ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσίς ἐστι τοῦ Θεοῦ. Aſclepius quoque auditor ejus, eandem ſententiam latius explicavit, in illo ſermone perfecto, quem ſcripſit ad regem. Uterque vero dæmonas eſſe affirmat inimicos, & vexatores hominum: quos ideo Triſmegiſtus ἀγγέλους πονηροὺς appellat: adeo non ignoravit ex cœleſtibus depravatos terrenos eſſe cœpiſſe.

16. Eorum inventa ſunt aſtrologia, & aruſpicina, & auguratio, & ipſa, quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quicquid præterea malorum exercent homines, vel palam, vel occulte: quæ omnia per ſe falſa ſunt; ut Sibylla Erythræa teſtatur:

——Ἐπεὶ πλάνη πάντα τάδ' ἐστὶν,
Ἅπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατ' ἦμαρ.

ſed

sed iidem ipsi auctores præsentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines, & simulachra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes à cultu veri Dei averterent, & fictos mortuorum regum vultus, & ornatos, exquisita pulchritudine statui, consecrarique fecerunt; & illorum sibi nomina, quasi personas aliquas, induerunt. Sed eos magi, & ii, quos vero maleficos vulgus appellat, cum artes suas execrabiles exercent, veris suis nominibus cient, illis cœlestibus, quæ in literis sanctis leguntur. Hi porro incesti, ac vagi spiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus infundant; serunt, ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim cœlestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, & unus parens, ac dominus omnium Deus: sed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abstulerunt. Nam Deus (ut principio docui) neque nomine, cum solus sit, eget; neque angeli, cum sint immortales, dici se Deos aut patiuntur, aut volunt: quorum unum, solumque officium est servire nutibus Dei; nec omnino quicquam, nisi jussu facere. Sic enim mundum regi à Deo dicimus, ut à rectore provinciam: cujus apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit; quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid præter jussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quæ est conditionis humanæ: ille autem præses mundi, & rector universi, qui scit omnia, cujus divinis oculis nihil septum est; solus habet rerum omnium cum filio suo potestatem: nec in angelis quicquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt; quorum omnis honor in Deo est. Illi autem, qui desciverunt à Dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, & prævaricatores Dei, nomen sibi, & cultum Deorum vendicare conantur: non quod ullum honorem desiderent (quis enim honor perditis est?) nec ut Deo noceant, cui noceri non potest; sed ut hominibus, quos nituntur à cultura, & notitia veræ majestatis avertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, & veritatem caligine obducunt; ne dominum, ne

ne patrem suum norint: & ut illiciant, facile in templis se occulunt, & sacrificiis omnibus præsto adsunt; eduntque sæpe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulachris divinitatis, ac numinis. Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est; & quod Juno Veiensis migrare se Romam velle respondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiæ manum navis secuta est; quod in sacrilegos & Juno nudata, & Locrensis Proserpina, & Ceres Milesia vindicavit; & Hercules de Appio, & Jupiter de Atinio, & Minerva de Cæsare. Hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberavit, Epidauro accersitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipse in figura sua sine ulla dissimulatione perductus est: siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum miræ magnitudinis attulerunt. In oraculis autem vel maxime fallunt; quorum præstigias profani à veritate intelligere non possunt: ideoque ab illis attribui putant & imperia, & victorias, & opes, & eventus prosperos rerum: denique ipsorum nutu sæpe rempublicam periculis imminentibus liberatam; quæ pericula & responsis denuntiaverunt, & sacrificiis placati, averterunt. Sed omnia ista fallaciæ sunt. Nam cum dispositiones Dei præsentiant, quippe qui ministri ejus fuerunt; interponunt se in his rebus; ut quæcunque à Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur: & quoties alicui populo, vel urbi, secundum Dei statum boni quid impendet: illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur; si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur: quibus datis, cum illud acciderit, quod necesse est, summam sibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, & novæ imagines consecrantur; mactantur greges hostiarum. Sed cum hæc facta sunt; nihilominus tamen & vita, & salus eorum, qui hæc fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent; ob aliquam se ineptam, & levem causam profitentur iratos; sicut Juno Varroni, quod formosum puerum in templo Jovis ad excubias tenendas collocarat: & ob hanc causam, Romanum nomen apud Cannas pene deletum est. Quod si Juno alterum Ganymedem verebatur; cur juventus Romana luit pœnas? Vel si dii tantummodo duces curant, cæteram

teram multitudinem negligunt; cur Varro solus evasit, qui hoc fecit? & Paulus, qui nihil meruit, occisus est? Videlicet nil tunc Romanis accidit fatis Junonis iniquæ; cum Annibal duos exercitus populi Romani, & astu, & virtute confecit. Nam Juno audere non poterat aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus, & currus fuit; aut Romanis nocere, quia

——progeniem Trojano à sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus; qui sub nominibus mortuorum delitescentes, viventibus plagas tendunt. Itaque sive illud periculum, quod imminet, vitari potest; videri volunt id placati avertisse: sive non potest; id agunt, ut propter illorum contemptum accidisse videatur. Ita sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem, ac timorem pariunt. Hac versutia, & his artibus notitiam veri, ac singularis Dei apud omnes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi, sæviunt, & grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitaverunt ipsi hostes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

17. Dicet aliquis, Cur ergo Deus hæc fieri patitur? nec tam malis succurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversa virtutibus; ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus statuit de vivis ac mortuis judicare: de quo judicio mihi erit in ultimo libro disputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis; quo effundat iram suam in potestate ac virtute cœlesti, sicut Vatum prædicta priorum terribili monitu horrificant. Nunc autem patitur homines errare, & adversum se quoque impios esse, ipse justus, & mitis, & patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit virtus, sit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne irasci quidem Deum omnino; quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subjectus non sit: quia fragile est omne animal, quod afficitur & commovetur. Quæ persuasio veritatem, atque religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira Dei disse-

differendi; quod & uberior est materia, & opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis veneratus fuerit, & secutus, nec cœlo, nec luce potietur, quæ sunt Dei: sed in illa decidet, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principi disputavimus, in tenebras scilicet, & inferos, & in supplicium sempiternum. Docui religiones Deorum triplici ratione vanas esse: una, quod simulachra ipsa, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorum: est autem perversum, & incongruens, ut simulachrum hominis à simulachro Dei colatur: colit enim quod est deterius, & imbecillius: tum inexpiabile facinus esse, deserere viventem, ut defunctorum monimentis servias; qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent: nec esse alium quenquam Deum, præter unum, cujus judicio, ac potestati, omnis anima subjecta sit. Altera, quod ipsæ imagines sacræ, quibus inanissimi homines serviunt, omni sensu carent, quoniam terra sint. Quis autem non intelligat, nefas esse, rectum animal curvari, ut adoret terram? quæ idcirco pedibus nostris subjecta est, ut calcanda nobis, non adoranda sit: qui sumus ideo excitati, ex eo, statumque sublimem præter cæteras animantes accepimus; ut non revolvamur deorsum: ne hunc cœlestem vultum projiciamus ad terram; sed oculos eò dirigamus, quò illos naturæ suæ conditio direxit; nihilque aliud adoremus, nihil colamus, nisi solum artificis, parentisque nostri unicum numen: qui propterea hominem rigidum figuravit, ut sciamus nos ad superna, & cœlestia provocari. Tertia, quod spiritus, qui præsunt ipsis religionibus, condemnati, & abjecti à Deo, per terram voluntentur: qui non tantum nihil præstare cultoribus suis possint, quoniam rerum potestas penes unum est: verum etiam mortiferis eos illecebris, & erroribus perdant; quoniam hoc illis quotidianum est opus, tenebras hominibus obducere, ne quæratur ab illis verus Deus. Non igitur colendi sunt; quia sententiæ Dei subjacent. Est enim piaculum maximum, addicere se potestati eorum, quibus, si justitiam sequare, potentior esse possis, & eos adjuratione divini nominis expellere, ac fugare. Quod si apparet, religiones istas tot modis esse vanas, quibus docui: manifestum est, eos, qui vel mor-

tuis

tuis ſupplicant, vel terram venerantur, vel ſpiritibus impuris animas ſuas mancipant; rationem hominum non tenere; eoſque impietatis, ac ſceleris ſui ſupplicia penſuros, qui rebelles adverſus parentem generis humani Deum, ſuſceptis inexpiabilibus ſacris fas omne violarunt.

18. Quicunque igitur ſacramentum hominis tueri, rationemque naturæ ſuæ nititur obtinere: ipſe ſe ab humo ſuſcitet; & erecta mente, oculos ſuos tendat in cœlum; non ſub pedibus quærat Deum; nec à veſtigiis ſuis eruat, quod adoret; (quia quicquid homini ſubjacet, infra hominem ſit, neceſſe eſt) ſed quærat in ſublimi, quærat in ſummo: quia nihil poteſt homine majus eſſe, niſi quod fuerit ſupra hominem; Deus autem major eſt homine; ſupra ergo, non infra eſt: nec in ima potius, ſed in ſumma regione quærendus eſt. Quare non eſt dubium, quin religio nulla ſit, ubicunque ſimulachrum eſt. Nam ſi religio ex divinis rebus eſt; divini autem nihil eſt, niſi in cœleſtibus rebus: carent ergo religione ſimulachra, quia nihil poteſt eſſe cœleſte in ea re, quæ ſit ex terra. Quicquid enim ſimulatur, id falſum ſit, neceſſe eſt: nec poteſt unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco, & imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio, non res potiſſimum ſeria, ſed quaſi ludus ac jocus eſt; non religio in ſimulachris, ſed minus religionis eſt. Præferendum eſt igitur verum omnibus falſis: calcanda terrena, ut cœleſtia conſequamur. Ita enim res ſe habet, ut quiſquis animam ſuam, cujus origo de cœlo eſt, ad inferna, & ima proſtraverit; eo cadat, quo ſe ipſe dejecerit. Ideoque oportet rationis, ac ſtatus ſui memorem, non niſi ad ſuperna niti ſemper, ac tendere: quod qui fecerit, hic plane ſapiens, hic juſtus, hic homo, hic Deo, cœloque dignus judicabitur: quem ſuus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abjectum, ſed ſtantem potius, ac rectum, ſicut eum fecit, agnoverit.

19. Peracta eſt igitur (ni fallor) magna & difficilis ſuſcepti operis portio; &, Majeſtate cœleſti ſuggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis, ac difficilior cum philoſophis propoſita luctatio eſt: quorum ſumma doctrina, & eloquentia, quaſi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac prope conſenſu

ſenſu omnium gentium, veritas premebatur; ita hic, auctoritate præſtantium omni genere laudis virorum. Quis autem neſciat, plus eſſe momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non eſt deſperandum, iſtos quoque de ſententia, Deo ac veritate ducibus, poſſe depelli: nec tam pertinaces fore arbitror, ut clariſſimum ſolem ſanis, ac patentibus oculis videre ſe negent. Modo illud verum ſit, quod ipſi ſolent profiteri, ſtudio inveſtigandæ veritatis ſe teneri: efficiam profecto, ut quæſitam veritatem diu, & aliquando inventam eſſe credant; & humanis ingeniis inveniri non potuiſſe, fateantur.

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER III.

De Falsa Sapientia.

Vellem mihi, quando veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore, atque imperitia vulgi, variis & ineptis superstitionibus servientis; vel philosophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quam illustrantibus; etsi non qualis in M. T. fuit; quia præcipua, & admirabilis fuit: aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem: ut quantum veritas vi sua propria valeat, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret se aliquando; & discussis, convictisque tam publi-

cis, quam eorum, qui sapientes putantur, erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem; vel quod magis possent credere homines ornatæ veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi, & confidere solent, opprimerentur à nobis. Sed quoniam Deus hanc voluit rei esse naturam, ut simplex, & nuda veritas, esset luculentior; quia satis ornata per se est; ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata, corrumpitur; mendacium vero specie placet aliena; quia per se corruptum vanescit, ac defluit, nisi aliunde ornatu: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre fuisse concessum. Verum ego non eloquentiæ, sed veritatis fiducia suscepi hoc opus, fortasse majus, quam ut possit meis viribus sustineri: quod tamen, etiamsi ego defecerim, Deo, cujus est hoc munus, adjuvante, veritas ipsa complebit. Etenim cum sciam maximos quoque oratores à causidicis mediocribus sæpe victos; quod tanta est potentia veritatis, ut seipsam, quamvis in rebus exiguis, sua claritate defendat: cur hanc ego in maxima causa ab ingeniosis quidem illis, ac disertis viris, sed tamen falsa dicentibus oppressum iri putem? ac non illa, si minus oratione nostra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat; lumine tamen suo clara, & illustris appareat? Nec si philosophi doctrina literarum mirabiles extiterunt; ego etiam illis scientiam veri cognitionemque concesserim: quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque ego nunc reprehendo eorum studium, qui veritatem scire voluerunt; quia naturam hominis Deus veri adipiscendi cupientissimam fecit: sed id arguo, id revinco; quod honestam illorum & optimam voluntatem non sit secutus effectus, quia neque quid esset verum ipsum, sciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente quærendum. Ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt; ipsi se in plagas, & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam, susceptæ materiæ ordo ipse deduxit. Nam cum error omnis aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia: in eo convincendo necesse est utrunque subvertere. Cum enim sit nobis divinis literis traditum,

ditum, cogitationes philosophorum stultas esse: id ipsum re, & argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ splendore deceptus, humanis malit quam divinis credere: quæ quidem tradita sunt breviter, ac nude: nec enim decebat aliter: ut cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas voces, tanquem fides ei non haberetur: sed, ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus judex; cujus est non argumentari, sed pronuntiare verum, Ipse ut Deus: nos autem, cum ad res singulas testimonia divinæ vocis habeamus: profecto monstravimus, quanto certioribus argumentis possint vera defendi; cum etiam falsa sic defendantur, ut vera soleant videri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus; aut eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi; vere autem loqui, nullo modo; quia veritatem non didicerant ab eo, qui ejus potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus; quod illos ignorantiæ redarguemus: quam ipsi sæpissime confitentur, in eo solo, quoniam eis non creditur, in quo solo credi debuit: conabor ostendere nunquam illos tam veridicos fuisse; quam cum sententiam in se de sua ignoratione dixerunt.

2. Nunc quoniam duobus superioribus libris religionum falsitas demonstrata est, nec non origo ipsa totius erroris exposita: hujus libri munus est philosophiam quoque ostendere, quam inanis, & falsa sit; ut omni errore sublato; veritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque à comuni philosophiæ nomine; ut ipso capite destructo, facilior nobis aditus pateat ad excindendum omne corpus: si tamen potest corpus vocari, cujus partes, ac membra discordent; nec ulla compage inter se cohæreant; sed quasi disjecta, & dissipata, palpitare potius, quam vivere videantur. Philosophia est (ut nomen indicat, ipsique definiunt) studium sapientiæ. Unde igitur probem magis philosophiam non esse sapientiam, quam ex ipsius nominis significatione? Qui enim sapientiæ studet; utique nondum sapit; sed, ut sapere possit, studet. In cæteris artibus, studium quid efficiat, & quo tendat, apparet: quas cum discendo aliquis assecutus est; jam non studiosus

artificii, ſed artifex nominatur. At enim verecundiæ cauſa ſtudioſos ſe ſapientiæ, non ſapientes vocaverunt. Immo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit; cum paulo plus ſaperet, quam illi priores, qui ſe ſapientes putaverunt; intellexit, nullo humano ſtudio poſſe ad ſapientiam perveniri; & ideo non oportere incomprehenſæ, atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quæreretur, quemnam ſe profiteretur; reſpondit, philoſophum, id eſt, quæſitorem ſapientiæ. Si ergo philoſophia ſapientiam quærit: nec ipſa ſapientia eſt, quia neceſſe eſt aliud eſſe, quod quærit; aliud, quod quæritur: nec quæſitio ipſa recta eſt; quia nihil poteſt invenire. Ergo vero ne ſtudioſos quidem ſapientiæ philoſophos eſſe conceſſerim, quia illo ſtudio ad ſapientiam non pervenitur. Nam ſi facultas inveniendæ veritatis huic ſtudio ſubjaceret, & ſi eſſet id ſtudium tanquam iter ad ſapientiam, aliquando eſſet inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingeniis in ejus inquiſitione contritis, non ſit comprehenſa: apparet, nullam eſſe ibi ſapientiam. Non ergo ſapientiæ ſtudent, qui philoſophantur: ſed ipſi ſtudere ſe putant: quia illud, quod quærunt, ubi, aut quale ſit, neſciunt. Sive ergo ſapientiæ ſtudent, ſive non ſtudent, ſapientes non ſunt: quia nunquam reperiri poteſt, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipſum, poſſit ne hoc ſtudio reperiri aliquid, an nihil.

3. Duabus rebus videtur philoſophia conſtare; ſcientia, & opinatione; nec ulla alia re. Scientia ab ingenio venire non poteſt, nec cogitatione comprehendi: quia in ſeipſo habere propriam ſcientiam, non hominis, ſed Dei eſt. Mortalis autem natura non capit ſcientiam, niſi quæ veniat extrinſecus. Idcirco enim oculos, & aures, & cæteros ſenſus patefecit in corpore divina ſolertia, ut per eos aditus ſcientia perveniret ad mentem. Nam cauſas naturalium rerum diſquirere, aut ſcire velle: Sol utrum ne tantus, quantus videtur, an multis partibus major ſit, quam omnis hæc terra: item, Luna globoſa ſit, an concava: & ſtellæ utrum ne cohæreant cœlo: an per aërem libero curſu ferantur: cœlum ipſum qua magnitudine, qua materia conſtet; utrum quietum ſit, an mobile; an incredibili celeritate volvatur: quanta ſit terræ

craſſi-

crassitudo, aut quibus fundamentis librata, & suspensa sit: Hæc inquam disputando, & conjecturis velle comprehendere; tale est profecto, quale, si disserere velimus, qualem esse arbitramur cujuspiam remotissimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujusque nihil aliud, quam nomen, audivimus. Si nobis in ea re scientiam vendicemus; quæ non potest sciri: nonne insanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci possimus? Quanto magis, qui naturalia, quæ scire ab homine non possunt, scire se putant; furiosi dementesque sunt judicandi? Recte ergo Socrates, & eum secuti Academici, scientiam sustulerunt; quæ non disputantis, sed divinantis est. Superest, ut opinatio in philosophia sola sit. Nam unde abest scientia; id totum possidet opinatio. Id enim opinatur quisque, quod nescit. Illi autem, qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant. Nesciunt igitur veritatem: quoniam scientia, certi est; opinatio, incerti. Redeamus ad illud superius exemplum. Age, opinemur de statu, & qualitate urbis illius, quæ nobis, rebus omnibus præter nomen, ignota est. Verisimile est, in plano sitam, lapideis mœnibus, ædificiis sublimibus, vijs pluribus, magnificis, ornatisque delubris. Describamus, si placet, mores, habitumque civium. Sed cum hæc dixerimus, alius contraria disputabit; & cum hic quoque peroraverit, surget & tertius; & alii deinceps; & opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus certius? fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum natura cadunt; ut necesse sit, aliquid eorum esse verum. At nescietur, quis verum dixerit. Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint; ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus: potest enim supervenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosque pro insanis habeat; qui velimus id, quod nescimus, quale sit, opinari. Verum non opus est longe posita conquirere: unde nemo fortasse veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia: longum est id quoque: dicamus, interposito uno pariete quid fiat: nemo potest id scire, nisi qui audiverit, aut viderit. Nullus enim audet id dicere: quia statim non verbis, sed re ipsa

præsenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi; qui disputant in cœlo quid agatur: sed eo se id impune facere arbitrantur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare, ac mentiri doceret: nunquam quicquam de iis rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia, & audacia, quia non redarguuntur; redarguit enim Deus, cui soli veritas nota est: licet connivere videatur; eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

4. Recte igitur Zeno, ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias; non est sapientis, sed temerarii potius, ac stulti. Ergo si neque sciri quicquam potest (ut Socrates docuit) nec opinari oportet, (ut Zeno;) tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philosophiæ principes fuerunt, sed ab omnibus? ut jam videatur, jampridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia divisa est: & omnes varia sentiunt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non potest. Designemus quamlibet: nempe in cæteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas: eodem modo, quicquid uni dabimus, cæteris auferemus. Unaquæque enim secta omnes alias evertit, ut se, suaque confirmet: nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur: sed sicut alias tollit; sic ipsa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiæ accusant. Quancunque laudaveris, veramque dixeris; à philosophis vituperatur, ut falsa. Credemus ne igitur uni sese, suamque doctrinam laudanti; an multis, unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius sit necesse est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte judicare; quod nobilis poeta testatur. Ita enim comparatam esse hominum naturam omnium; ut aliena melius videant, & dijudicent, quam sua. Cum igitur omnia incerta sint; aut omnibus credendum est, aut nemini. Si nemini; sapientes ergo non sunt: quia singuli diversa affirmantes, sapientes esse se putant: si omnibus, æque non sunt sapientes; quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur universi

hoc

hoc modo; & tanquam Spartiatæ illi poetarum, sic se invicem jugulant; ut nemo ex omnibus restet: quod eo fit; quia gladium habent, scutum non habent. Si ergo singulæ sectæ multarum sectarum judicio stultitiæ convincuntur; omnes igitur vanæ, atque inanes reperiuntur: ita seipsam philosophia consumit, & conficit. Quod cum intelligeret Arcesilas, Academiæ conditor; reprehensiones omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiæ clarorum philosophorum; armavitque se adversus omnes: ita constituit novam non philosophandi philosophiam. Eo igitur auctore duo philosophiæ genera esse cœperunt: Unum, illud vetus; quod scientiam sibi vendicat: Alterum, novum repugnans; quod eam distrahit. In his duobus generibus video dissidium, & quasi civile bellum. Sapientiam, quæ distrahi non potest; in qua parte ponemus? Si natura rerum sciri potest; hæc tironum caterva interibit: si non potest; veterani conficientur: si pares fuerint; nihilominus peribit dux omnium philosophia; quia distracta est: nihil enim potest sine interitu sibi esse contrarium. Si autem (ut docui) nulla potest esse in homine interna, & propria scientia, ob fragilitatem conditionis humanæ: Arcesilæ manus vicit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

5. Sunt enim multa, quæ natura ipsa nos scire, & usus frequens, & vitæ necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias, quæ ad vitam sunt utilia, ut appetas; quæ periculosa, ut fugias, & vites. Præterea multa sunt, quæ usus invenit. Nam solis, ac lunæ varii cursus, & meatus siderum, & ratio temporum deprehensa est; & natura corporum à medicis, herbarumque vires; & ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum, ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est, quæ non scientia constet. Debuit ergo Arcesilas, siquid saperet, distinguere, quæ sciri possent, quæve nesciri. Sed si id fecisset; ipse se in populum redegisset. Nam vulgus interdum plus sapit: quia tantum, quantum opus est, sapit. A quo si quæras, utrum sciat aliquid, an nihil; dicet se scire, quæ sciat; fatebitur se nescire, quæ nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas; sed non recte fundavit suam. Ignoratio enim rerum omnium non

potest esse sapientia, cujus est scire proprium. Ita cum philosophos expugnaverit; ac docuerit, eos nihil scire; ipse quoque nomen philosophi perdidit: quia doctrina ejus est, nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant; ipse debet sciens esse: cum autem nihil sciat; quæ perversitas, quæve insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod cæteros tollat? Possunt enim sic respondere. Si nihil nos scire conviceris; & ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus: ergo ne tu quidem es sapiens: quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promovit Arcesilas; nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoque eodem mucrone transfixit?

6. Nusquam ne igitur sapientia est? Immo vero inter * philosophos fuit: sed nemo vidit. Alii putaverunt, sciri posse omnia: hi sapientes utique non fuerunt. Alii nihil: ne hi quidem sapientes fuerunt: illi, quia plus homini dederunt: hi, quia minus; utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque te omnia scire putes; quod Dei est: neque omnia nescire; quod pecudis. Est enim aliquod medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione conjuncta, & temperata. Scientia in nobis ab anima est; quæ oritur è cœlo: ignoratio à corpore; quod est è terra: unde nobis, & cum Deo, & cum animalibus, est aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis; quorum alterum luce præditum est, alterum tenebris: pars nobis data est scientiæ, pars ignorantiæ: per hunc quasi pontem, transire sine cadendi periculo licet. Nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinaverunt; aut dextro, aut sinistro versus ceciderunt: utraque autem pars quomodo erraverit dicam. Academici contra physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam; & exemplis paucarum rerum & incomprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantiam: tanquam scientiam totam sustulissent, quia in parte sustulerant. Physici contra ex iis, quæ aperta sunt, argumentum trahebant, omnia sciri posse; contentique perspicuis, retinebant scientiam; tanquam totam defendissent, quia ex parte defen-

* ipsos.

defenderant. Itaque neque hi clara, neque illi obſcura viderunt: ſed utrique, dum ſolam ſcientiam conſertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio conſtitutam fore, quæ illos ad ſapientiam tranſmitteret. Verum Arceſilas ignorantiæ magiſter, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum; ut totam philoſophiam everteret, (auctore Socrate) ſuſcepit hanc ſententiam, ut affirmaret nihil ſciri poſſe. Itaque coarguit æſtimationem philoſophorum, qui putaſſent ingeniis ſuis erutam eſſe, atque inventam veritatem: videlicet, quia mortalis fuerat illa ſapientia, paucisque ante temporibus inſtituta; ad ſummum jam incrementum pervenerat, ut jam neceſſario conſeneſceret, ac periret: repente extitit Academia tanquam ſenectus philoſophiæ, quæ illam conficeret jam defloreſcentem. Recteque vidit Arceſilas, arrogantes, vel potius ſtultos eſſe, qui putent, ſcientiam veritatis conjectura poſſe comprehendi. Sed tamen falſa dicentem redarguere non poteſt, niſi qui ſcierit ante, quid ſit verum: quod Arceſilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philoſophiæ ἀκατάστατον; quod Latine inſtabile, ſive inconſtans poſſumus dicere. Ut enim, nihil ſcire poſſe, ſciendum ſit; aliquid ſciri, neceſſe eſt. Nam ſi omnino nihil ſcias, id ipſum, nihil ſciri poſſe, tolletur. Itaque qui velut ſententiæ loco pronuntiat, nihil ſciri; tanquam præceptum profitetur, & cognitum; ergo aliquid ſciri poteſt. Huic ſimile eſt illud, quod in ſcholis proponi ſolet in aſyſtati generis exemplum; ſomniaſſe quendam, ne ſomniis crederet. Si enim crediderit, tum ſequitur, ut credendum non ſit. Si autem non crediderit, tunc ſequitur, ut credendum ſit. Ita ſi nihil ſciri poteſt, neceſſe eſt, id ipſum ſciri, quod nihil ſciatur. Si autem ſcitur, poſſe nihil ſciri: falſum eſt ergo, quod dicitur, nihil poſſe ſciri. Sic inducitur dogma ſibi ipſi repugnans, ſeque diſſolvens. Sed homo verſutus, cæteris philoſophis voluit ſcientiam eripere, ut eam domi abſconderet: nam ſibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat: ſed nihil agit; apparet enim, ut furtum ſuum prodit. Quanto faceret ſapientius, ac verius, ſi exceptione facta, diceret, cauſas, rationeſque duntaxat rerum cœleſtium, ſeu naturalium, quia ſunt abditæ, neſciri poſſe, quia nullus doceat;

doceat; nec quæri oportere, quia inveniri quærendo non possunt? Qua exceptione interposita, & Physicos admonuisset, ne quærerent ea, quæ modum excederent cogitationis humanæ; & seipsum calumniæ invidia liberasset; & nobis certe dedisset aliquid, quod sequeremur. Nunc autem cum ab his sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire, quam possimus: non minus à se quoque ipso retraxit. Quis enim velit laborare, ne quicquam sciat? aut ejusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quæ si doctrina est; scientia constet, necesse est: si non est, quis tam stultus est, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur, aut omnino dediscitur? Quare si neque omnia sciri possunt, quod physici putaverunt; neque nihil, quod Academici: philosophia omnis extincta est.

7. Transeamus nunc ad alteram philosophiæ partem; quam ipsi moralem vocant; in qua totius philosophiæ ratio continetur: siquidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam utilitas. Et quoniam in disponendo vitæ statu, formandisque moribus, periculo majori peccatur: majorem diligentiam necesse est adhiberi; ut sciamus, quomodo nos oporteat vivere. Illic enim potest venia concedi: quia sive aliquid dicunt; nihil prosunt: sive delirant; nihil nocent. Hic vero nullus dissidio, nullus errori est locus. Omnes unum sentire oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere; quia siquid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte, ut periculi minus, ita plus difficultatis est; quod obscura rerum ratio cogit diversa, & varia sentire. Hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipse usus rerum, & quotidiana experimenta possunt docere, quid sit verius, & melius. Videamus ergo, utrum ne consentiant, aut quid nobis afferat, quo rectius vita degatur. Non necesse est omnia circuire: unum eligamus, ac potissimum; quod est summum, ac principale; in quo totius sapientiæ cardo versatur. Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet. Aristippus in voluptate corporis. Calliphon, & Dinomachus, Cyrenaici, honestatem cum voluptate junxerunt. Diodorus in privatione doloris summum bonum posuit. Hieronymus in non dolendo. Peripatetici autem in bonis animi, & corporis, & fortunæ.

tunæ. Herilli summum bonum est scientia: Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorundam Stoicorum, virtutem sequi. Aristoteles in honestate, ac virtute summum bonum collocavit. Hæ sunt fere omnium sententiæ. In tanta diversitate, quam sequimur, cui credimus? Par est in omnibus auctoritas. Si eligere possumus, quod est melius; jam non est philosophia nobis necessaria: quia sapientes jam sumus, qui de sapientum sententiis judicemus. Cum vero discendæ sapientiæ causa venimus; possumus judicare, qui nondum sapere cœperimus? Maxime cum præsto assit academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere; nec tamen afferat ipse, quod sequamur.

8. Quid ergo superest, nisi ut omissis litigationibus furiosis, ac pertinacibus; veniamus ad judicem illum, scilicet datorem simplicis, & quietæ sapientiæ? Qui non tantum formare nos, ac inducere in viam possit; verum etiam de controversiis istorum ferre sententiam. Hic nos docet, quid sit hominis verum, ac summum bonum: de quo priusquam dicere incipio, illæ omnes sententiæ sunt refellendæ; ut appareat, neminem illorum fuisse sapientem. Cum de officio hominis agatur; oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum cæteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, propria sunt: sic homini aliquid suum debet ascribi, sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod vivendi, aut generandi causa datum est omnibus; est quidem bonum naturale, summum tamen non est; nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi voluptatem; quoniam illa, sive securitas, sive gaudium est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidem duco; quem in corporis semper voluptates ruentem, nihilque aliud quam ventri, & Veneri servientem, nemini dubium est, hominem non fuisse: sic enim vixit, ut nihil inter eum, pecudemque distaret, nisi unum, quod loquebatur. Quod si asino, aut cani, aut sui facultas loquendi tribuatur; quæras que ab his, quid sibi velint, cum fœminas tam rabide consectantur, ut vix divelli queant, cibos etiam, potumque negligant; cur aut alios mares violenter abigant,

aut

aut ne victi quidem absistant; sed à fortioribus sæpe contriti, eo magis insectentur; cur nec imbres, nec frigora pertimescant; laborem suscipiant; periculum non recusent: Quid aliud respondebunt, nisi summum bonum esse corporis voluptatem? eam se appetere, ut afficiantur suavissimis sensibus; eosque esse tanti, ut assequendorum causa, nec laborem sibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipsam recusandam putent. Ab his ne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem sentiunt, quod animæ rationis expertes? Aiunt Cyrenaici, virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis. Verum inquit obscœnus canis, aut sus ille lutulentus: nam ideo cum adversario summa virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem: cujus expers sim necesse est, si victus abscessero. Ab his ergo sapere discemus, quos à pecudibus, ac belluis non sententia, sed lingua discernit? Privationem doloris summum bonum putare, non plane Peripateticorum, ac Stoicorum, sed Cynicorum philosophorum est. Quis enim non intelligat, ab ægrotis, & in aliquo dolore positis, esse hoc disputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro summo bono, quod medicus possit dare? Dolendum est ergo, ut fruamur bono: & quidem graviter, ac sæpe; ut sit postea, non dolere, jucundius. Miserrimus est igitur, qui nunquam doluit; quia bono caret: quem nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit, qui, omnino nihil dolere, summum bonum dixit: Nam, præter quod omne animal doloris est fugiens; qui potest sibi hoc bonum præstare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud possumus quam optare? Summum autem bonum non potest efficere quenquam beatum, nisi semper fuit in ipsius potestate: hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, sed natura ipsa cunctis animantibus præstat. Qui voluptatem cum honestate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt; sed effecerunt repugnans bonum: quoniam qui voluptati deditus est, honestate careat, necesse est; qui honestati studet, voluptate. Peripateticorum bonum nimium multiplex, exceptis animi bonis; quæ ipsa quæ sint, magna contentio est: commune cum belluis potest videri. Nam corporis

corporis bona, id est, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus sunt mutis, quam homini necessaria; ac nescio, an etiam magis: quia homo & medelis, & ministeriis sublevari potest, muta non possunt. Item, quæ appellant fortunæ bona? nam sicut homini opibus ad vitam tuendam, ita illis præda, & pabulis est opus. Ita inducendo bonum, quod non sit in hominis potestate, totum hominem alienæ ditioni subjugarunt. Audiamus etiam Zenonem: nam is interdum virtutem somniat. Summum, inquit, est bonum, cum natura consentanee vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum est. Nam quæ abesse debent ab homine, in his omnibus deprehenduntur: voluptates appetunt, metuunt, fallunt, insidiantur, occidunt ; &, quod ad rem maxime attinet, Deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut vivam secundum naturam; quia ipsa in deterius prona est; & quibusdam blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? Sed si aliam mutorum, aliam hominis dicit esse naturam; quod homo ad virtutem sit genitus; non nihil dicit: sed tamen non erit definitio summi boni; quia nullum est animal, quod non secundum naturam suam vivat. Qui scientiam summum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit; sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipsam. Quis enim scire contentus est, non expetens aliquem fructum scientiæ? Artes ideo discuntur, ut exerceantur: exercentur autem vel ad subsidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non est igitur summum bonum, quod non propter se expetitur. Quid ergo interest, utrum scientiam summum bonum putemus? an illa ipsa, quæ scientia ex se parit, id est, victum, gloriam, voluptatem? quæ non sunt homini propria, & ideo ne summa quidem bona. Nam voluptatis, & victus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exultant, victi dolent?

Tantus amor laudum, tantæ est victoria curæ.

Nec immerito summus poeta experiendum esse ait,

Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.

Quod si ea, quæ parit scientia, communia sunt cum aliis animalibus: non est ergo summum bonum scientia. Præterea non mediocre hujus disputationis est vitium, quod scientia nuda ponitur. Incipient enim beatiores videri, qui artem aliquam scierint, immo vero qui & res malas scierint; ut tam beatus sit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem scientia referenda sit? si ad causas rerum naturalium; quæ beatitudo erit mihi proposita, si sciero unde Nilus oriatur, vel quicquid de cœlo Physici delirant? Quid, quod earum rerum non est scientia, sed opinio; quæ pro ingeniis varia est? Restat, ut scientia bonorum, ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit, quam ipsam sapientiam summum bonum dicere; cum sit utriusque significatio, & vis eadem? Nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam; quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumque fugiendum, nisi accedat & virtus. Multi enim philosophorum cum de bonis, malisque differerent; aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente vixerunt, quia virtute caruerunt. Virtus autem cum scientia conjuncta, est sapientia. Superest, ut eos etiam refellamus, qui virtutem summum bonum putaverunt; in qua opinione etiam M. Tullius fuit: in quo multum inconsiderati fuerunt: non enim virtus ipsa est summum bonum, sed effectrix, & mater & summi boni: quoniam perveniri ad illud sine virtute non potest. Utrumque intellectu est facile. Quæro enim, utrumne ad præclarum illud bonum facile perveniri putent; an cum difficultate, ac labore? Expediant acumen suum, errorenque defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perveniri potest; summum bonum non est: quid enim nos cruciemus, quid conficiamus enitendo diebus, & noctibus? quandoquidem tam in promptu id, quod quærimus, jacet; ut illud quilibet sine ulla contentione animi deprehendat. Sed si commune quoque, ac mediocre quodlibet bonum, non nisi labore assequimur; quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in præcipiti: summo igitur

Igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si verissimum est; ergo altera virtute opus est, ut perveniamus ad eam virtutem, quæ dicitur summum bonum: quod est incongruens, & absurdum; ut virtus per seipsam perveniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perveniri; apparet virtutem esse, per quam perveniatur: quoniam in suscipiendis, perferendisque laboribus, vis, officiumque virtutis est. Ergo summum bonum non potest esse id, propter quod necesse est ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent quid efficeret virtus, aut quo tenderet; honestius autem nihil reperirent: substiterunt in ipsius virtutis nomine; quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt; & bonum sibi constituerunt, quod bono indigerent. Aristoteles ab iis non longe recessit, qui virtutem cum honestate summum bonum putavit: quasi ulla virtus possit esse inhonesta; ac non, si quid habuerit turpitudinis, virtus esse desinat. Sed vidit fieri posse, ut de virtute pravo judicio male sentiatur; & ideo existimationi hominum serviendum putavit: quod qui facit, à recto, bonoque discedit; quia non est in nostra potestate, ut virtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus, ad aliquem secundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, si errore, ac pravitate hominum, mala existimatio subsequatur? Abjiciemusne virtutem, quia flagitiosa, & turpis ab insipientibus judicetur? Quæ quoniam invidia premi, ac vexari potest; ut sit ipsum proprium, ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adjumento indigere debet; quin suis per se viribus nitatur, & constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum.

9. Venio nunc ad veræ sapientiæ summum bonum, cujus natura hoc modo determinanda est: Primum, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut solius sit animi, nec communicari possit cum corpore: Postremo, ut non possit cuiquam sine scientia, & virtute contingere. Quæ circumscriptio illas omnes sententias excludit, ac solvit: eorum enim, qui dixerunt, nihil tale est. Dicam nunc, quid sit; ut doceam (quod institui) philosophos omnes cæcos, atque

quo

que insipientes fuisse; qui, quod est homini summum bonum constitutum, nec videre, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quæreretur, cujus rei causa natus esset; respondit, Cœli, ac Solis videndi. Hanc vocem admirantur omnes, ac philosopho dignam judicant. At ego hunc puto, non invenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret: quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum, & meditatum habere debuit: quia si quis rationem sui nesciat, non homo sit quidem. Sed putemus non ex tempore dictum illud effusum. Videamus, in tribus verbis quot, & quanta peccaverit. Primum, quod omne hominis officium in solis oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. Quid si cæcus fuisset? officiumne hominis amitteret; quod fieri sine occasu animæ non potest? Quid cæteræ corporis partes? anne carebunt suis quoque muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quam in oculis situm? quoniam & doctrina, & sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Cœli, ac Solis videndi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid cœlo, rerumque naturæ visio tua confert? Nimirum ut hoc immensum, & admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium esse constitutorem Deum: qui te in hunc mundum quasi testem, laudatoremque tanti sui operis induxit. Magnum esse credis, videre Cœlum, ac Solem; cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii auctor est? Cur non ipsius virtutem, providentiam, potestatem metiris animo, cujus opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam vocasset ad cœnam, in eaque optime acceptus esses; non insanus viderere, si pluris faceres ipsam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem: nec vident amplius, quam quod sub oculos venit. Atqui remotis omnibus officiis corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio. Non ergo ideo nascimur, ut ea, quæ sunt facta, videamus; sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur, id est, mente cernamus. Quare si quis hominem, qui vere sapit, interroget, cujus rei gratia natus sit: respondebit intrepidus, ac paratus,

paratus, colendi se Dei gratia natum; qui nos ideo generavit, ut ei serviamus. Servire autem Deo, nihil aliud est, quam bonis operibus tueri, & conservare justitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum; duo sola deligens, quæ sibi diceret intuenda. Quod si natum se esse dixisset, ut mundum intueretur; quanquam omnia comprehenderet, ac majori uteretur sono: tamen non implesset hominis officium: quia quanto pluris est anima, quam corpus; tanto pluris est Deus, quam mundus: quia mundum Deus fecit, & regit. Non ergo mundus oculis, quia utrunque est corpus, sed Deus anima contemplandus est: quia Deus, ut est ipse immortalis, sic animum voluit esse sempiternum. Dei autem contemplatio est, venerari, & colere communem parentem generis humani. Quod si à philosophis absuit, projectique in terram fuerant, divina ignorando: existimandus est Anaxagoras ad ea, ad quæ videnda natum se esse dixit, nec cœlum vidisse, nec Solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat: cujus propria est humanitas: nam ipsa humanitas quid est, nisi justitia? quid est justitia, nisi pietas? pietas autem nihil aliud est, quam Dei parentis agnitio.

10. Summum igitur bonum hominis in sola religione est: nam cætera, etiam quæ putantur esse homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim suas voces propriis inter se notis discernunt, atque dignoscunt; colloqui videntur, ridendique ratio apparet in his aliqua; cum demulsis auribus, contractoque rictu, & oculis in lasciviam resolutis, aut homini alludunt, aut suis quisque conjugibus, ac fœtibus propriis. Nonne aliquid amori mutuo, & indulgentiæ simile impartiunt? Jam illa, quæ sibi prospiciunt in futurum, & cibos reponunt; habent utique providentiam. Rationis quoque signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula sibi parant in plures exitus disparentia: profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum sæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est; cum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi suo serviunt; ne-

scio, an in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrum ne illa, quæ homini tribuuntur, communia sint cum aliis viventibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitror, universis animalibus esse datam rationem, sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini autem ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur: quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. Qua de re Ciceronis vera est sententia. Ex tot, inquit, generibus nullum esse animal præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta, neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem Deum haberi deceat; tamen habendum sciat. Ex quo efficitur, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, & orbant hominem suo proprio, ac singulari bono; quod est à recte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum: quia ut Deus cuncta viventia subjecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur iidem ipsi disputent, eo dirigendam esse mentem, quo vultus erectus est? Si enim nobis in cœlum spectandum est: ad nihil aliud utique, quam ob religionem. Si religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo est. Itaque aut eo est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere, *nisi velimus, quidem possumus: quorum status rectus est. In cœlum igitur spectandum est, quo natura corporis provocat. Quod si constat esse faciendum; aut ideo est faciendum, ut religioni serviamus; aut ideo, ut rationem rerum cœlestium cognoscamus. Sed rationem rerum cœlestium cognoscere nullo modo possumus; quia nihil ejusmodi potest cogitando inveniri, sicut supra docui. Religioni ergo serviendum est: quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, & vitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti: qui etiam si errant in religione deligenda, tamen naturæ suæ, conditionisque meminerunt.

* *Al. ne si.*

11. Constat igitur totius humani generis consensu, religionem suscipi oportere: sed quomodo in ea erretur, explicandum

dum est. Naturam hominis hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus, & appetens esset; religionis, & sapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiunt omissa sapientia; aut sapientiæ soli student omissa religione: cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt; quæ illos docere poterat, Deos multos esse non posse: aut student sapientiæ, sed ideo falsæ, quia religionem summi Dei omiserunt; qui eos ad veri scientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum suscipiunt; vitam deviam, maximisque erroribus plenam sequuntur: quoniam in his duobus inseparabiliter connexis, & officium hominis, & veritas omnis inclusa est. Miror itaque nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem, ac domicilium summi boni reperiret. Potuerunt enim sic quærere: Quodcunque est summum bonum; necesse est omnibus esse propositum. Voluptas est, quæ appetitur à cunctis: sed hæc & communis est cum belluis; & honesti vim non habet; & satietatem affert; & nimia nocet; & processu minuitur ætatis; & multis non contingit: nam qui opibus carent; quorum major est numerus; etiam voluptate careant, necesse est. Non est igitur summum bonum, sed ne bonum quidem voluptas. Quid divitiæ? Multo magis. Nam & paucioribus, & plerumque casu, & inertibus sæpe, & nonnunquam scelere contingunt; & optantur ab iis, qui eas jam tenent. Quid regnum ipsum? Ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare possunt: & necesse est universos summi boni capaces esse. Quæramus igitur aliquid, quod propositum sit omnibus. Num virtus? Negari non potest, quin & bonum sit, & omnium certe bonum. Sed si beata esse non potest; quia vis, & natura ejus in malorum perferentia posita est: non est profecto summum bonum. Quæramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil sapientia dignius, inveniri potest. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda sunt: virtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? potest ne fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat; mercede, ac præmio careat; sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & eluctatio adversus mala, quibus hæc vita plena est;

est; aliquid magni boni pariat, necesse est. Id vero quid esse dicemus? Num voluptatem? At nihil turpe ex honesto nasci potest. Num divitias? Num potestates? At ea quidem fragilia sunt, & caduca. Num gloriam? Num honorem? Num memoriam nominis? At hæc omnia non sunt in ipsa virtute, sed in aliorum existimatione, atque arbitrio posita. Nam sæpe virtus & invisa est; & malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex eo nascitur, ita cohærere; ut divelli, atque distrahi nequeat: nec aliter summum bonum videri potest, quam, & si proprium sit virtutis; & tale, ut neque adjici quicquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis, virtutis officia consistunt? Nam voluptates, opes, potentias, honores, atque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod cæteri faciunt victi cupiditate, id est profecto virtutis. Aliud ergo sublimius, atque præclarius efficit; nec frustra his præsentibus bonis reluctatur; nisi quod majora, & veriora desiderat: non desperemus inveniri posse; modo verset se cogitatio in omnia. Neque enim levia, aut ludicra petuntur præmia.

12. Sed quæritur quid sit, propter quod nascimur; quid efficiat virtus: possumus sic investigare. Duo sunt, ex quibus homo constat, animus, & corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia; sicut est ipsa virtus: quæ quoties ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique subjacet fortitudo; utrique proposita dimicatio est, & utrique ex dimicatione victoria: corpus, quia solidum est, & comprehensibile; cum solidis, & comprehensibilibus confligat necesse est: animus autem, quia tenuis, & invisibilis est; cum iis congreditur hostibus, qui videri, tangique non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, vitia, peccata? quæ si vicerit virtus; ac fugaverit; immaculatus erit animus, ac purus. Unde ergo colligi potest, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex conjuncto, & pari, hoc est ex corporis fortitudine: quod cum in aliquam congressionem, certamenque venerit; quid aliud ex victoria, quam vitam petit? Sive enim cum homine, sive cum bestia dimices; pro salute certatur.

tatur. Ergo ut corpus vincendo id assequitur, ut non intereat: sic etiam animus, ut permaneat: & sicut corpus ab hostibus suis victum, morte multatur; ita superatus à vitiis animus, moriatur necesse est. Quid ergo intererit inter animi, corporisque dimicationem, nisi quod corpus temporalem vitam expetit, animus sempiternam? Si ergo virtus per seipsam beata non est; quoniam in perferendis (ut dixi) malis, tota vis ejus est, si omnia, quæ pro bonis concupiscuntur, negligit; si summus ejus gradus ad mortem patet; quandoquidem vitam, quæ optatur à cæteris, sæpe respuit; mortemque, quam cæteri timent, fortiter suscipit: si necesse est, aliquid ex se magni boni pariat; quia suscepti, & superati usque ad mortem labores, sine præmio esse non possunt: si nullum præmium, quod ea dignum sit, in terra reperitur; quandoquidem cuncta, quæ fragilia sunt, & caduca, spernit: quid aliud restat, nisi ut cœleste aliquid efficiat, quia terrena universa contemnit? & ad altiora nitatur, quia humilia despicit? Id vero nihil aliud potest esse, quam immortalitas. Merito ergo philosophorum non obscurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum disciplinæ; dissentiens à cæteris, id esse summum bonum dixit, quod simile sit, & idem semper. Intellexit profecto, quæ sit natura summi boni; licet id non explicaverit quid sit: id est autem immortalitas, nec aliud omnino quicquam; quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum esse aliud virtutis præmium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conscripsit: Una, inquit, res est virtus, quæ nos immortalitate donare possit, & pares Diis facere. Sed & Stoici, quos secutus est; negant sine virtute effici quenquam beatum posse. Ergo virtutis præmium beata vita est, si virtus (ut recte dictum est) beatam vitam facit. Non est igitur (ut aiunt) propter seipsam virtus expetenda, sed propter vitam beatam, quæ virtutem necessario sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Hæc autem vita præsens, & corporalis, beata esse non potest; quia malis est subjecta per corpus. Epicurus Deum beatum & incorruptum vocat, quia sempiternus est. Beatitudo

enim perfecta eſſe debet; ut nihil ſit, quod eam vexare, ac imminuere, aut immutare poſſit. Nec aliter quicquam exiſtimari beatum poteſt, niſi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil eſt, niſi quod eſt immortale. Sola ergo immortalitas beata eſt; quia corrumpi, ac diſſolvi non poteſt. Quod ſi cadit in hominem virtus; quod negare nullus poteſt; cadit & beatitudo. Non poteſt enim fieri, ut ſit miſer, qui virtute eſt præditus. Si cadit beatitudo; ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata eſt. Summum igitur bonum ſola immortalitas invenitur; quia nec aliud animal, nec corpus attingit; nec poteſt cuiquam ſine ſcientiæ virtute, id eſt ſine Dei cognitione, ac juſtitia pervenire. Cujus appetitio, quam vera, quam recta ſit, ipſa vitæ hujuſce cupiditas indicat: quæ licet ſit temporalis, & labore pleniſſima; expetitur tamen ab omnibus, & optatur: hanc enim tam ſenes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique ſapientes quam ſtulti cupiunt. Tanti eſt (ut Anaxagoræ viſum eſt) contemplatio cœli, ac lucis ipſius; ut quaſcunque miſerias libeat ſuſtinere. Cum igitur laborioſa hæc, & brevis vita, non tantum hominum, ſed etiam cæterorum animantium conſenſu, magnum bonum eſſe ducatur: manifeſtum eſt, eandem, ſummum, ac perfectum fieri bonum; ſi & fine careat, & omni malo. Denique nemo unquam extitiſſet, qui hanc ipſam brevem contemneret, aut ſubiret mortem, niſi ſpe vitæ longioris. Nam illi, qui propter ſalutem civium voluntariæ ſe neci obtulerunt, ſicut Thebis Menæceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, Mures & duo Decii; nunquam mortem vitæ commodis prætuliſſent; niſi ſe immortalitatem opinione civium conſequi putaviſſent. Qui tametſi neſcierunt immortalitatis viam; res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias, & opes ideo contemnit, quia fragiles ſunt; voluptates ideo, quia breves: ergo & vitam fragilem, brevemque ideo contemnit; ut ſolidam, & perpetuam conſequatur. Ipſa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & univerſa conſiderans, perducit nos ad eximium illud, & ſingulare, cujus cauſa naſcimur, bonum. Quod ſi feciſſent philoſophi; ſi non, quod ſemel apprehenderant, tueri pertinaciter maluiſſent: profecto perveniſſent ad verum hoc, ut oſtendi modo: quod

ſi

ſi non fuit eorum, qui cœleſtes animas una cum corporibus extinguunt: illi tamen, qui de immortalitate diſputant animi, intelligere debuerunt, ideo propoſitam nobis eſſe virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terreſtrium cupiditate ſuperata, puræ, ac victrices animæ ad Deum, id eſt ad originem ſuam revertantur. Idcirco enim ſoli animantium ad aſpectum cœli erecti ſumus; ut ſummum bonum noſtrum in ſummo eſſe credamus. Ideo Religionem ſoli capimus; ut ex hoc ſciamus, humanum ſpiritum non eſſe mortalem, quod Deum, qui eſt immortalis, & deſiderat, & agnoſcit. Igitur ex omnibus philoſophis, qui aut pro ſummo bono ſcientiam, aut virtutem ſunt amplexi: tenuerunt quidem viam veritatis; ſed non pervenerunt ad ſummum. Hæc enim duo ſunt, quæ ſimul efficiant illud, quod quæritur. Scientia id præſtat, ut quomodo, & quo perveniendum ſit, noverimus: virtus, ut perveniamus. Alterum ſine altero nihil valet: ex ſcientia enim virtus, ex virtute ſummum bonum naſcitur. Beata igitur vita, quam philoſophi quæſiverunt ſemper, & quærunt; ſive in cultu deorum, ſive in philoſophia nulla eſt: & ideo ab his non potuit reperiri; quia ſummum bonum non in ſummo quæſiverunt, ſed in imo. Summum autem quid eſt, niſi cœlum, & Deus, unde animus oritur? Imum quid eſt, niſi terra, unde corpus eſt? Itaque licet quidam philoſophi ſummum bonum non corpori, ſed animo dederint: tamen, quoniam * illum hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur; ad corpus revoluti ſunt: cujus eſt omne hoc tempus, quod tranſigitur in terra. Quare non immerito ſummum bonum non comprehenderunt; quia quicquid ad corpus ſpectat, & immortalitatis eſt expers, vanum ſit, neceſſe eſt. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philoſophi putaverunt; ſed ita cadit, non ut tunc beatus ſit, cum vivit in corpore; quod utique, ut diſſolvatur, neceſſe eſt corrumpi; ſed tunc, cum anima ſocietate corporis liberata, in ſolo ſpiritu vivit. Hoc uno beati eſſe in hac vita poſſumus, ſi minime beati eſſe videamur; ſi fugientes illecebras voluptatum, ſolique virtuti ſervientes, in omnibus laboribus, miſeriiſque vivamus: quæ ſunt exercitia, &

* Al. illud.

corroboramenta virtutis: si denique asperam illam viam, difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatum facit, non potest esse, nisi in ea religione, atque doctrina; cui spes immortalitatis adjuncta est.

13. Res exigere videtur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem esse summum bonum; id ipsum immortalem esse animam comprobemus. Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est: nec quicquam tamen explicare, aut probare potuerunt. Ii, qui verum de anima sentiebant; expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera; quibus vincerent, attulerunt; nec testimonia, quibus probarent: sed oportunius hanc quæstionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit differendum. Superest pars illa philosophiæ tertia, quam vocant logicam: in qua tota dialectica, & omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non desiderat: quia non in lingua, sed in corde sapientia est: nec interest, quali utatur sermone: res enim, non verba quæruntur: & nos non de grammatico, aut oratore, quorum scientia est, quomodo loqui deceat; sed de sapiente differimus: cujus doctrina est, quomodo vivere oporteat. Quod si neque physica illa ratio necessaria est, neque hæc logica; quia beatum facere non possunt: restat, ut in sola ethica totius philosophiæ vis contineatur: ad quam se, abjectis omnibus, Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui; qui summum bonum, cujus capiendi gratia generati sunt, non comprehenderunt; apparet, falsam, & inanem esse philosophiam; quia nec instruit ad justitiæ munera; nec officium hominis, rationemque confirmat. Sciant igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam: non trahantur auctoritate cujusquam; sed veritati potius faveant, & accedant. Nullus hic temeritati locus est: in æternum stultitiæ pœna subeunda est; si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscunque est, si sibi credit, hoc est si homini credit (ut non dicam stultus, qui suum non videat errorem) certe arrogans est, qui sibi audeat vendicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipse Romanæ linguæ summus auctor,

quantum

quantum fallatur, licet ex illa sententia pervidere: qui cum in libris officiorum, philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiæ; ipsam autem sapientiam, rerum divinarum, & humanarum scientiam; tum adjecit: cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam si oblectatio quæritur animi, requiesque curarum: quæ conferri cum eorum studiis possunt, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet, & valeat ad bene, beateque vivendum? Si vero ratio constantiæ, virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur: nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit; hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis: ubi ea quæretur, cum ab isto genere discendi discesseris? Equidem tametsi operam dederim, ut quantulamcunque dicendi assequerer facultatem propter studium docendi; tamen eloquens nunquam fui; quippe qui forum ne attigerim quidem: sed necesse est, ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem: ad quam diserte, copioseque defendendam, scientia divinitatis, & ipsa veritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere; ut vir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur: Primum quidnam sit, quod laudandum putet; qui vituperat id studium, quod vocatur philosophia. Deinde neque illam esse artem, qua virtus, & justitia discatur; nec aliam ullam, sicut putavit. Postremo quoniam est virtutis disciplina; ubi quærenda sit, cum ab illo discendi genere discesseris: quod ille non audiendi, discendique gratia quærebat. A quo enim posset audire, cum sciret id nemo; Sed, ut in causis facere solebat, interrogatione voluit urgere, ad confessionemque deducere; tanquam consideret, responderi prorsus nihil posse, quo minus philosophia esset magistra virtutis: quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est, ad eam ipsam conversa oratione, tanquam de declamatorio dicendi genere jactaret. O vitæ philosophia dux, inquit; ô virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu inventrix legum, tu magistra morum,

ac

ac disciplinæ fuisti. Quasi vero aliquid per se ipsa sentiret; ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo, & potui; quia sine his rebus vita constare non possit; in quibus ut sensus, ita beneficii nihil est. Atqui ut illa, corporis alimenta sunt; sic animæ, sapientia.

14. Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui sapientiam primus invenit: sed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. Quasi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poetæ aiunt; quod sic repertorem sapientiæ, ut Deum, laudavit. Ita enim dicit:

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.
Nam si ut ipsa petit majestas cognita rerum,
Dicendum est: Deus ille fuit, Deus inclyte Memmi.

Tamen non erit sic laudandus Deus, quod sapientiam invenerit; sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit: qui tamen ob id ipsum deberet pro Deo haberi, quod sapere invenerit: nam sic ait;

Nonne decebit,
Hunc hominem numero divûm dignarier esse?

Unde apparet, aut Pythagoram voluisse laudare, qui se primus (ut dixi) philosophum nominavit; aut Milesium Thalem, qui de rerum natura primus traditur disputasse. Sed dum hominem quærit extollere, rem ipsam depressit: non est enim magna, si ab homine potuit inveniri. Verum potest, ut poetæ, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem summus philosophus, ne Græcos reprehendam, quorum levitatem semper accusat, & tamen sequitur; ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum Deorum poetice vocat, figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur extitisse aliquos, qui eam vituperarent. Quisnam ne, inquit, vituperare vitæ parentem, & hoc paricidio se inquinare audeat, & tam

tam impie ingratus esse? Nos ergo M. Tulli paricidæ sumus, & insuendi te judice in culeum, qui philosophiam negamus parentem esse vitæ? An tu, qui adversus Deum tam impie ingratus es (non hunc, cujus effigiem veneraris in capitolio sedentem; sed illum, qui mundum fecit hominemque figuravit; qui sapientiam quoque ipsam inter cætera cælestia beneficia largitus est;) magistram tu virtutis, aut parentem vitæ vocas; ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit? cujus enim virtutis? quæ ipsa, ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt: cujus vitæ? cum ipsi doctores ante fuerint senectute, ac morte confecti, quam constituerint, quomodo vivi deceat: cujus veritatis indagatricem profiteri potest? qui sæpe testaris, cum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa vitæ docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres? eumque hostem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ, & quidem sic, ut nullus unquam diligentius: quippe qui omnes cognoveris disciplinas, sicut ipse gloriari soles; eamque ipsam Latinis literis illustraveris, imitatoremque te Platonis ostenderis. Cedo igitur quid didiceris, aut in qua secta veritatem deprehenderis. In Academia scilicet, quam secutus es, quam probasti. At hæc nihil docet, nisi ut scias, te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil à philosophia disci possit ad vitam. Hæc tua verba sunt: Mihi autem non modo ad sapientiam cæci videmur; sed ad ea ipsa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes, & obtusi. Si ergo philosophia est magistra vitæ: cur tibi ipse cæcus, & hebes, & obtusus videbare; quem oportuit illa docentem, & sentire, & sapere, & in clarissima luce versari? At quam confessus fueris philosophiæ veritate, docent ad filium composita præcepta: quibus mones, philosophiæ quidem præcepta noscenda, vivendum autem esse civiliter. Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ; ideo utique noscenda sunt, ut recte, sapienterque vivamus. Vel, si civiliter vivendum est; non est igitur philosophia sapientia: siquidem melius est civiliter, quam philosophice vivere. Nam si sapientia

tia eſt, quæ dicitur philoſophia ; ſtulte profecto vivit, qui non ſecundum philoſophiam vivit. Si autem non ſtulte vivit, qui civiliter vivit : ſequitur ut ſtulte vivat, qui philoſophice vivit. Tuo itaque judicio philoſophia ſtultitiæ, inanitatiſque damnata eſt. Idem in conſolatione, id eſt, in opere non joculari, hanc de philoſophia ſententiam tuliſti. Sed neſcio quis nos teneat error, ac miſerabilis ignoratio veri. Ubi eſt ergo philoſophiæ magiſterium ? aut quid te docuit illa vitæ parens, ſi verum miſerabiliter ignoras ? Quod ſi hæc erroris, ignorationiſque confeſſio, pene invito tibi ab intimo pectore expreſſa eſt ; cur non tibi verum fatebaris aliquando, philoſophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extuliſti, magiſtram virtutis eſſe non poſſe ?

15. Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone ?) Philoſophia, inquit, nihil aliud eſt, quam recta vivendi ratio, vel honeſte vivendi ſcientia, vel ars rectæ vitæ agendæ. Non errabimus, ſi dixerimus philoſophiam eſſe legem bene, honeſteque vivendi. Et qui dixit illam regulam vitæ ; ſuum illi nomen reddidit. Hic plane non reſpexit ad commune philoſophiæ nomen : quæ cum ſit in plures ſectas, diſciplinaſque diffuſa ; nihilque habeat certi, nihil denique, de quo univerſi una mente, ac voce conſentiant : quid poteſt eſſe tam falſum, quam regulam vitæ, philoſophiam vocari, in qua diverſitas præceptorum rectum iter impediat, & turbet ? aut legem bene vivendi, cujus capita longe diſſonant ? aut ſcientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria ſæpe dicendo ; quam ut nemo quicquam ſciat ? Quæro enim, utrumne Academiam philoſophiam putet eſſe, an non ? Negaturam non arbitror. Quod ſi eſt ; nihil ergo illorum cadit in philoſophiam : quæ ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem ſubvertit ; regulam depravat, ſcientiam funditus tollit. Falſa igitur illa omnia : quia in rem ſemper incertam, & adhuc nihil explicantem cadere non poſſunt. Nulla itaque ratio, vel ſcientia, vel lex bene vivendi, niſi in hac unica & vera, & cœleſti ſapientia conſtituta eſt ; quæ philoſophis fuit ignota. Nam illa terrena, quoniam falſa eſt, ; varia, & multiplex, ſibique tota contraria eſt : & ſicut unus eſt hujus mundi conſtitutor,

stitutor, & rector Deus; una veritas: ita unam esse, ac simplicem sapientiam, necesse est: quia quicquid est verum, ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia vitam posset instruere: nulli alii nisi philosophi essent boni: & qui eam non didicissent, essent omnes semper mali. Cum vero innumerabiles existant, & semper extiterint, qui sint, aut fuerint sine ulla doctrina boni; ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum: quis est tandem, qui non videat, eos homines virtutis, qua ipsi egent, non esse doctores? Nam si quis mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, protervos, & sub obtentu sapientiæ sua vitia celantes; domi facientes ea, quæ in scholis arguissent. Fortasse mentior accusandi gratia. Nonne id ipsum Tullius & fatetur, & queritur? Quotus quisque, inquit, philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo, & vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam, non ostentationem suæ scientiæ, sed legem vitæ putet? qui obtemperet ipse sibi, & decretis pareat suis? Videre liceat alios tanta levitate, & jactatione, ut his fuerit non didicisse melius: alios pecuniæ cupidos: alios gloriæ, multos libidinum servos; ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio. Neposque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: Tantum abest, ut ego magistram esse putem vitæ philosophiam, beatæque vitæ perfectricem; ut nullis magis existimem opus esse magistris vivendi, quam plerisque, qui in ea disputanda versantur. Video enim magnam partem eorum, qui in schola de pudore, & continentia præcipiant argutissime; eosdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere. Item Seneca in exhortationibus: Plerique, inquit, philosophorum tales sunt, diserti in convitium suum, quos si audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, judicium professos putes: adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa: quos non aliter intueri decet, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides venena. Quosdam vero nec pudor vitiorum tenet; sed patrocinia turpitudini suæ fingunt; ut etiam honeste peccare videantur. Faciet sapiens (inquit idem Seneca) etiam quæ non probabit,

ut etiam ad majora transitum inveniat: nec relinquet bonos mores; sed tempori aptabit: ut quibus alii utuntur in gloriam, aut voluptatem; utatur agendæ rei causa. Deinde paulo post: Omnia, quæ luxuriosi faciunt, quæque imperiti; faciet & sapiens, sed non eodem modo, eodemque proposito. Atqui nihil interest, quo animo facias, quod fecisse vitiosum est: quia facta cernuntur; animus non videtur. Aristippo Cyrenaicorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo, quod flagitium gravis ille philosophiæ doctor sic defendebat; ut diceret multum inter se, & cæteros Laidis amatores interesse; quod ipse haberet Laidem, alii vero à Laide haberentur. O præclara, & imitanda bonis sapientia! Huic vero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere meretricem. Aliquid inter se, ac perditos interesse dicebat; scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur. In quo sane sapientior meretrix fuit, quæ philosophum habuit pro lenone; ut ad se omnis juventus doctoris exemplo, & auctoritate corrupta, sine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet; cum eum populus, & rivales sui viderent, omnibus perditis nequiorem? Nec satis fuit ita vivere; sed docere etiam libidines cœpit; ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit, differens, voluptatem corporis esse summum bonum. Quæ doctrina execrabilis, & pudenda, non in corde philosophi, sed in sinu meretricis est nata. Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in propatulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, si à canibus, quorum vitam imitantur; etiam vocabulum, nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magisterium virtutis est; cum etiam illi, qui honestiora præcipiunt; aut non faciunt ipsi quæ suadent; aut si faciunt (quod raro accidit) non disciplina eos ad rectum, sed natura perducat; quæ sæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

16. Verum enimvero cum se perpetuæ desidiæ tradant; nullamque virtutem capessant; & omnem suam vitam nihil aliud, quam in eloquendo peragant: quid aliud quam inertes putari debent? Sapientia autem, nisi in aliquo actu fuerit,

quo

quo vim ſuam exerceat; inanis,& falſa eſt: recteque Tullius civiles viros, qui rempubl. gubernent; qui urbes aut novas conſtituant, aut conſtitutas æquitate tueantur; qui ſalutem, libertatemque civium & bonis legibus, vel ſalubribus conſiliis, vel judiciis gravibus conſervent: philoſophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius,quam incluſos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipſi quidem faciunt, qui loquuntur. Et quoniam ſe à veris actibus removerunt; apparet, eos exercendæ linguæ cauſa, advocandi gratia, artem ipſam philoſophiæ reperiſſe: qui autem docent tantum,nec faciunt; ipſi præceptis ſuis detrahunt pondus. Quis enim obtemperet, cum ipſi præceptores doceant non obtemperare? Bonum eſt autem recta, & honeſta præcipere; ſed niſi & facias, mendacium eſt: & incongruens,atque ineptum eſt, non in pectore,ſed in labiis habere bonitatem. Non ergo utilitatem ex philoſophia, ſed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero teſtatus eſt. Profecto, inquit, omnis juſtorum diſputatio, quanquam uberrimos fontes virtutis, & ſcientiæ contineat; tamen collata cum horum actis, perfectiſque rebus, vereor ne tantum videatur attuliſſe negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quandam otii. Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: ſed quaſi timeret, ne proditi myſterii reus à philoſophis citaretur; non eſt auſus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo diſputare, ut doceant; ſed ut ſe oblectent in otio: qui quoniam auctores ſunt rerum gerendarum; nec ipſi quicquam gerunt: pro loquacibus ſunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferebant: nec ipſi decretis ſuis obtemperaverunt; nec quiſquam per tot ſecula inventus eſt, qui eorum legibus viveret. Abjicienda eſt igitur omnis philoſophia: quia non ſtudendum eſt ſapientiæ, quod fine, ac modo careat; ſed ſapiendum eſt, & quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac ſapientiam quæramus, in illa ſapere poſſimus: in hac utrumque fieri neceſſe eſt: cito inveniri debet, ut cito ſuſcipi poſſit; nequid pereat ex vita, cujus finis incertus eſt. Ciceronis Hortenſius contra philoſophiam diſſerens, circumvenitur arguta concluſione; quod cum diceret philoſophandum non eſſe, nihilominus

minus philosophari videbatur: quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare. Nos ab hac calumnia immunes, ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humanæ cogitationis inventio est; sophiam defendimus, quia divina traditio est; eamque ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille, cum philosophiam tolleret; nec melius aliquid afferet; sapientiam tollere putabatur: eoque facilius de sententia pulsus est; quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci. Præterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum; quo idem est usus Hortensius; ex eo posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium, & origo ejus appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales (ut opinor) primus: recens hæc quidem ætas: ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandæ veritatis? Idem Lucretius ait:

Denique natura hæc rerum, ratioque reperta est
Nuper: & hanc, primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum, in patrias qui possum vertere voces.

Et Seneca, Nondum sunt, inquit, mille anni, ex quo initia sapientiæ nota sunt. Multis ergo seculis humanum genus sine ratione vixit. Quod irridens Persius, Postquam, inquit, sapere urbi cum pipere, & palmis venit: tanquam sapientia cum saporis mercibus fuerit invecta: quæ, si secundum hominis naturam est, cum homine ipso cœperit necesse est: si vero non est, nec capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recepit, igitur à principio fuisse sapientiam necesse est: ergo philosophia, quia non à principio fuit, non est eadem vera sapientia: sed videlicet Græci, qui sacras veritatis literas non attigerant; quem ad modum depravata esset sapientia, nesciverunt. Et ideo cum vacare sapientia humanam vitam putarent, philosophiam commenti sunt, id est, latentem, atque ignotam sibi veritatem differendo eruere voluerunt: quod studium per ignorantiam veri, sapientiam putaverunt.

17. Dixi de philosophia ipsa, quam breviter potui: nunc

ad

ad philosophos veniamus, non ut cum his decertemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes, atque dejectos nostro campo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit, quam caeterorum: non quia veri aliquid afferat; sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus est. Propterea, ut ad se multitudinem contrahat; apposita singulis quibusque moribus loquitur. Desidiosum vetat literas discere; avarum populari largitione liberat; ignavum prohibet accedere ad rempubl. pigrum exercere; timidum militare; irreligiosus, audit Deos nihil curare; inhumanus, & suis commodis serviens, jubetur nihil cuiquam tribuere: omnia enim sua causa facere sapientem: fugienti turbam, solitudo laudatur: qui nimium parcus est; discit aqua, & polenta vitam posse tolerare: qui odit uxorem; huic enumerantur coelibatus bona: habenti malos liberos, orbitas praedicatur: adversus impios parentes nullum esse vinculum naturae: impatienti, ac delicato, dolorem esse omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem: qui claritati, ac potentiae studet; huic praecipitur reges colere: qui molestiam ferre non potest; huic regiam fugere. Ita homo astutus ex variis, diversisque modis circulum cogit; & dum studet placere omnibus, majore discordia secum ipse pugnavit, quam inter se universi. Unde autem disciplina ejus tota descendat, quam originem habeat; explicandum est. Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, carorum amissiones; malos contra, beatos esse; augeri potentia; honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam; scelera impune committi: videbat, sine delectu morum, sine ordine, ac discrimine annorum saevire mortem; sed alios ad senectutem pervenire; alios infantes rapi; alios jam robustos interire; alios in primo adolescentiae flore, immaturis funeribus extingui; in bellis potius meliores & vinci, & perire: maxime autem commovebat, homines in primis religiosos, gravioribus malis affici: iis autem qui aut Deos omnino negligerent, aut non pie colerent; vel minora incommoda evenire, vel nulla: ipsa etiam saepe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur, cum dicit de Deo.

Tum fulmina mittat: & ædeis
Ipse suas disturbet: & in deserta recedens,
Sæviat exercens telum: quod sæpe nocenteis
Præterit, exanimatque indignos, inque merenteis.

Quod si vel exiguam veritatis auram colligere potuisset, nunquam diceret, ædes illum suas disturbare; cum ideo disturbet, quod non sunt suæ. Capitolium, quod est Romanæ urbis, & religionis caput summum; non semel, sed sæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existimaverint, ex dicto Ciceronis apparet: qui ait, divinitus extitisse illam flammam, non quæ terrestre illud domicilium Jovis deleret; sed quæ sublimius, magnificentiusque deposceret. Qua de re etiam in libris consulatus sui eadem dixit, quæ Lucretius.

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suas arces, atque inclyta templa petivit,
Et capitolinis injecit sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo vim, majestatemque veri Dei non intellexerunt; sed etiam impietatem sui erroris auxerunt; qui templum cœlesti judicio sæpe damnatum, restituere contra fas omne contenderint. Cum hæc igitur cogitaret Epicurus; earum rerum velut iniquitate inductus (sic enim causam, rationemque ignoranti videbatur) existimavit nullam esse providentiam, quod cum sibi persuasisset; suscepit etiam defendendum: sic in errores inextricabiles se ipse conjecit. Si enim providentia nulla est; quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est: multa enim facta sunt aliter, quam fieri debuerunt: & invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Quæ singula si vacaret refellere; facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla providentia est; quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quæque membra mirabili ratione disposita, sua officia conservent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiæ

videntiæ ratio molita est: nam neque oculi facti sunt ad videndum; neque aures ad audiendum; neque lingua ad loquendum; neque pedes ad ambulandum: quoniam prius hæc nata sunt, quam esset, loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non hæc ad usum nata sunt; sed usus ex illis natus est. Si nulla providentia est; cur imbres cadunt; fruges oriuntur; arbusta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causa ista fiunt; quoniam providentiæ nihil prosunt: sed omnia sua sponte fieri, necesse est. Unde ergo nascuntur, aut quomodo fiunt omnia, quæ geruntur? Non est, inquit, providentiæ opus: sunt enim semina per inane volitantia; quibus inter se temere conglobatis, universa gignuntur atque concrescunt. Cur igitur illa non sentimus, aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem; saporis quoque, & humoris expertia sunt, & tam minuta, ut secari, ac dividi nequeant. Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unum Leucippum somniavit? à quo Democritus eruditus, hæreditatem stultitiæ reliquit Epicuro. Quæ si sint corpuscula, & quidem solida, ut dicunt; sub oculos certe venire possunt. Si eadem est natura omnium; quomodo res varias efficiunt? Vario, inquit, ordine, ac positione conveniunt, sicut literæ: quæ cum sint paucæ; varie tamen collocatæ, innumerabilia verba conficiunt. At literæ varias formas habent. Ita, inquit, & hæc ipsa primordia: nam sunt aspera, sunt hamata; sunt levia. Secari ergo, & dividi possunt, si aliquid inest illis, quod emineat. Si autem levia sunt, & humoris indigent; cohærere non possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint invicem concatenari. Cum vero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie disjici valeant; quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia extant; necesse est posse divelli. Deinde quo fœdere inter se, qua mente conveniunt, ut ex his aliquid constituatur? si sensu carent; nec coire tam disposite possunt: quia non potest quicquam rationale perficere nisi ratio. Quam multis coargui hæc vanitas potest! sed properat oratio.

Hic est ille,
Qui genus humanum ingenio superavit; & omnes
Restinxit stellas, exortus uti ætherius sol:

quos equidem versus nunquam sine risu legere possum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat; qui velut reges habentur philosophorum: sed de homine: quo sano, & vigente nullus æger ineptius deliravit. Itaque poeta inanissimus leonis laudibus murem non ornavit, sed obruit, & obtrivit. At idem nos metu liberat mortis: de qua hæc ipsius verba sunt expressa. Quando nos sumus; mors non est: quando mors est, nos non sumus; mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fefellit! quasi vero transacta mors timeatur, quia jam sensus ereptus est; ac non ipsum mori, quo sensus eripitur. Est enim tempus aliquod, quo & nos jam non sumus; & mors tamen nondum est: idque ipsum videtur miserum esse, cum & mors esse incipit; & nos esse desinimus. Nec frustra dictum est: MORS misera non est: aditus ad mortem est miser, hoc est morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus bestiarum laniari. Hæc sunt, quæ timentur; non quia mortem afferant, sed quia dolorem magnum. Quæ res potius efficit, ut dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximum est. Qui ergo non possum non timere; si id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentum falsum est? quia non intereunt animæ. Vere inquit: nam quod cum corpore nascitur; cum corpore intereat, necesse est. Jam superius dixi, differre me hunc locum melius, & operi ultimo reservare; ut hanc Epicuri persuasionem, sive illa Democriti, sive Dicæarchi fuit; & argumentis, & divinis testimoniis redarguam. Verum ille fortasse impunitatem vitiis suis spospondit; fuit enim turpissimæ voluptatis assertor: cujus capiendæ causa, nasci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat; vitiis, & sceleribus abstineat? Nam si perituræ sunt animæ, appetamus divitias, ut omnes suavitates capere possimus: quæ si nobis desunt, ab iis qui habent, auferamus clam, dolo, vi; eo magis, si humanas res Deus

nullus

nullus curat, quandocunque spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sapientis est enim, malefacere; si & utile sit, & tutum: quoniam siquis in cœlo Deus est, non irascitur cuiquam. Æque stulti est, & benefacere: quia sicut ira non commovetur; ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquomodo possumus, serviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum, fluere nobis sine voluptate patiamur; ne, quia ipsi quandoque perituri sumus, id ipsum, quod viximus, pereat. Hoc ille tametsi non dicet verbo; re tamen ipsa docet. Nam cum disputat, omnia sapientem sua causa facere; ad utilitatem suam refert omnia, quæ agit. Itaque qui audit hæc flagitia; nec boni quicquam faciendum putabit; quoniam bene facere, ad utilitatem spectat alienam: nec à scelere abstinendum: quia maleficio præda conjuncta est. Archipirata quisquam, vel latronum ductor, si suos ad grassandum cohortetur; quo alio sermone uti potest, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? Deos nihil curare; non ira, non gratia tangi: inferorum pœnas non esse metuendas; quod animæ post mortem occidant, nec ulli omnino sint inferi: voluptatem esse maximum bonum: nullam esse humanam societatem: sibi quenque consulere: neminem esse, qui alterum diligat, nisi sua causa: mortem non esse metuendam forti viro, nec ullum dolorem; quin, etiam si torqueatur, si uratur, nihil se curare dicat. Est plane, cur quisquam putet hanc vocem viri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari? qui

18. Alii autem contraria his differunt; superesse animas post mortem: & hi sunt maxime Pythagorici, ac Stoici: quibus etsi ignoscendum est; quia verum sentiunt: non possum tamen non reprehendere eos; quia non scientia, sed casu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipso, quod recte sentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur, necesse esse, ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur: dixerunt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, & de aliis in alia migrare: Non putaverunt aliter fieri posse, ut supersint animæ post corpora, nisi videantur fuisse ante corpora. Par igitur, nec

 ac

ac prope ſimilis error eſt partis utriuſque. Sed hæc in præterito falſa eſt; illa in futuro. Nemo enim vidit, quod eſt veriſſimum, & naſci animas, & non occidere: quia, cur id fieret, aut quæ ratio eſſet * hominis, neſcierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas eſſe animas ſuſpicabantur; tanquam in cœlum migraturi eſſent, ſibi ipſis manus intulerunt, ut Cleanthes, ut Chryſippus, ut Zenon, ut Empedocles, qui ſe in ardentis Ætnæ ſpecum intempeſta nocte dejecit; ut, cum repente non apparuiſſet, abiiſſe ad Deos crederetur: & ex Romanis Cato, qui fuit in omni ſua vita Socraticæ vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit perſuaſione. Sed tamen Sponte ſua leto caput obvius obtulit ipſe: quo nihil ſceleratius fieri poteſt. Nam ſi homicida, nefarius eſt; quia hominis extinctor eſt: eidem ſceleri obſtrictus eſt, qui ſe necat; quia hominem necat. Immo vero majus eſſe id facinus exiſtimandum eſt, cujus ultio Deo ſoli ſubjacet. Nam ſicut in hanc vitam non noſtra ſponte venimus, ita rurſus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis aſſignatum eſt; ejuſdem juſſu recedendum eſt, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habituros, donec jubeat emitti: & ſi vis aliqua inferatur, æqua mente id ferendum eſt; cum extincta innocentis anima, inulta eſſe non poſſit; habeamuſque vindicem magnum; cui ſoli vindicta integra ſemper eſt. Homicidæ igitur illi omnes philoſophi, & ipſe Romanæ ſapientiæ princeps Cato: qui antequam ſe occideret, perlegiſſe Platonis librum dicitur, qui eſt ſcriptus de æternitate animarum; & ad ſummum nefas philoſophi auctoritate compulſus eſt: & hic tamen aliquam moriendi cauſam videtur habuiſſe, odium ſervitutis. Quid Ambraciotes ille; qui, cum eundem librum perlegiſſet; præcipitem ſe dedit, nullam aliam ob cauſam, niſi quod Platoni credidit? Execrabilis prorſus, ac fugienda doctrina, ſi abigit homines à vita. Quod ſi ſciſſet Plato, atque docuiſſet, à quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur; nec Cleombrotum impegiſſet in mortem voluntariam, nec Catonem; ſed eos ad vitam, & juſtitiam potius erudiſſet. Nam Cato videtur mihi cauſam quæſiſſe moriendi, non tam ut Cæſarem fugeret,

* *Hominei.*

geret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur; nomenque suum grandi aliquo facinore clarificaret: cui quid mali accidere potuerit, si viveret, non invenio. C. enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipso belli civilis ardore; quam ut bene mereri de Republ. videretur, duobus optimis civibus, Cicerone & Catone, servatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris: quasi vixeris, aut unquam tibi ratio constiterit, cur omnino sis natus. Non ne igitur tibi verus ille, & communis omnium pater, Terentianum illud jure increpaverit? Prius disce, quid sit vivere: si displicebit vita; tum istoc utitor. Indignaris te malis esse subjectum: quasi quicquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis: qui quamvis clarissimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiæ tenebris jaces: quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, idcirco nos esse natos; ut scelerum pœnas lueremus: quo quid delirius dici possit, non invenio. Ubi enim, vel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori vita Euphorbum fuisse mentitus est. Hic credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram, & singularem Pythagoræ memoriam! O miseram oblivionem nostrûm omnium, qui nesciamus, qui ante fuerimus! Sed fortasse vel errore aliquo, vel gratia sit effectum, ut ille solus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam gustaverit: videlicet senex vanus (sicut otiosæ aniculæ solent) fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod si bene sensisset de iis, quibus hæc locutus est; si homines eos existimasset: nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam vendicasset: sed deridenda est hominis levissimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus? qui cum in principio consolationis suæ dixisset, luendorum scelerum causa nasci homines: iteravit id ipsum postea, quasi objurgans eum, qui vitam, pœnam non esse putet: recte ergo prolatus est, errore, ac miserabili veritatis ignorantia se teneri. At illi, qui de mortis bono disputant, quia nihil veri sciunt, sic argumentantur: Si nihil est post mortem; non est malum

mors, aufert enim sensum mali. Si autem supersunt animæ; est etiam bonum, quia immortalitas sequitur. Quam sententiam Cicero de Legibus sic explicavit: Gratulamurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore animo vigente, divina vita est; sensu carente, nihil profecto est mali. Argute, ut sibi videbatur, quasi nihil esse aliud possit. Atque utrunque hoc falsum est. Docent enim divinæ literæ, non extingui animas, sed ut pro justitia præmio affici, aut pœna pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas est, aut eum qui sceleratus in vita feliciter fuerit, effugere quod meretur; aut eum, qui ob justitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo verum est, ut idem in consolatione, non easdem sedes incolere justos, atque impios, prædicaverit. Nec enim omnibus, inquit, iidem illi sapientes arbitrati sunt eundum cursum in cœlum patere: nam vitiis, & sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis, atque artibus expolitos, levi quodam, & facili lapsu ad Deos, id est, ad naturam sui similem pervolare. Quæ sententia superiori illi argumento repugnat. Illud enim sic assumptum est, tanquam necesse sit, omnem hominem natum, immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen virtutis, ac sceleris, si nihil interest utrumne Aristides sit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum, sententiarumque, non cernit, nisi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum sit mors, an malum; respondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam sicut vita ipsa bonum est, si cum virtute vivatur; malum, si cum scelere: sic & mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda est. Ita fit, ut si vita in Dei religione transacta sit, mors malum non sit; quia translatio est ad immortalitatem. Sin aliter, malum sit, necesse est; quoniam ad æterna (ut dixi) supplicia transmittit. Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum; aut vitam fugiunt, tanquam malum? Nisi quod sunt iniquissimi, qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquisitas, & varias

tradu-

traducant voluptates, mori cupiunt, si quid forte his amaritudinis supervenit: & sic habent; tanquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem; plenamque nihil aliud, quam malis opinantur. Hinc nata est inepta illa sententia; hanc esse mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse, non nasci; secundum, citius mori. Quæ, ut majoris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero sic in consolatione: Non nasci, inquit, longe optimum, nec in * his scopulos incidere vitæ: Proximum autem, si natus sis, quam primum, tanquam ex incendio effugere fortunæ.

* hos.

Credidisse illum vanissimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de suo, ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, cum sit nullus omnino, qui sentiat: nam ut bonum sit aliquid, aut malum, sensus efficit. Deinde cur omnem vitam nihil aliud esse, quam scopulos, & incendium putaverit; quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur; aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus; aut vivendi ratio quicquam simile incendio habere videatur. Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat, se gratias agere naturæ: Primum, quod homo natus esset, potius quam mutum animal: Deinde, quod masculus potius, quam fœmina; quod Græcus, quam Barbarus: Postremo, quod Atheniensis, & quod temporibus Socratis. Dici non potest, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, nunquam quicquam dictum esse in rebus humanis delirius. Quasi vero si aut Barbarus, aut mulier, aut asinus denique natus esset; idem ipse Plato esset, ac non ipsum illud, quod natum fuisset. Sed videlicet Pythagoræ credidit; qui ut vetaret homines animalibus vesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare: quod & vanum, & impossibile est. Vanum, quia necesse non fuit, veteres animas in nova corpora inducere cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper novas facere. Impossibile, quia rectæ rationis anima, tam immutare naturam status sui non potest, quam ignis aut deorsum niti, aut in transversum, fluminis modo,

modo, flammam suam fundere. Existimavit igitur homo sapiens, potuisse fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur; essetque humano sensu prædita; ut intelligeret, ac doleret, incongruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficii fuit? An non plurimi extiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio, atque doctrina viri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt? Quanta hominum millia fuisse credamus, qui & Athenis nati, & temporibus Socratis; indocti tamen, ac stulti fuerunt? Non enim aut parietes, aut locus, in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. Quid vero attinuit, Socratis se temporibus natum gloriari? Num Socrates ingenia discentibus potuit commendare? Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque, & Critiam ejusdem Socratis assiduos auditores fuisse; quorum alter hostis patriæ acerrimus fuit; alter crudelissimus omnium tyrannorum.

19. Videamus nunc, quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, ut homo sapiens merito gratias ageret, illius se temporibus esse natum. Non inficior, fuisse illum paulo cordatiorem, quam cæteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio posse comprehendi. In quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios; quod in secreta cœlestis illius providentiæ, curiosos oculos voluerint immittere. Romæ, & in plerisque urbibus, scimus esse quædam sacra, quæ aspici à viris nefas habeatur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet: & si forte vel errore, vel casu quispiam vir aspexerit; primo pœna ejus, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt? Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi, & hoc cœleste templum profanare impiis disputationibus quærunt; quam qui ædem Vestæ, aut Bonæ deæ, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia, quamvis adire viris non liceat, tamen à viris fabricata sunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt; sed, quod est multo indignius, eloquentiæ famam, & ingenii gloriam consequuntur.

tur. Quid, si aliquid investigare possent? Sunt enim tam stulti in asseverando, quam improbi in quærendo; cum neque invenire quicquam possint; nec defendere, etiam si invenerint. Nam si verum vel fortuito viderint, quod sæpius contingit; committunt, ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de cœlo, qui sententiam de singulorum opinionibus ferat: quapropter nemo dubitaverit, eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani; qui cum intelligeret hæc non posse inveniri, ab ejusmodi quæstionibus se removit: vereorque ne in eo solo. Multa enim sunt ejus, non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima: in quibus fuit suorum simillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum: celebre hoc proverbium Socrates habuit: QUOD supra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram; & manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cujus contemplationem sumus excitati; nihil denique lux ipsa pertineat: certe victus nostri causa de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandum; ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ sub pedibus habebat. Quid ergo? num erravit in verbis? Verisimile non est: sed nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum: quod si aperte diceret, nemo pateretur. Quis enim non sentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum, aliqua providentia gubernari? quandoquidem nihil est, quod possit sine ullo moderatore consistere. Sic domus ab habitatore deserta dilabitur: navis sine gubernatore abit pessum: & corpus relictum ab anima defluit: nedum putemus tantam illam molem aut construi sine artifice, aut stare tandiu sine rectore potuisse. Quod si publicas illas religiones voluit evertere; non improbo; quin etiam laudabo, si ipse quod est melius invenerit. Verum idem per canem, & anserem dejerabat. O hominem scurram, (ut ait Zeno Epicureus) ineptum, perditum, desperatum, si cavillari voluit religionem; dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum pro Deo haberet! Quis jam superstitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit sua?

Illud

Illud vero non ne summæ vanitatis; quod ante mortem familiares suos rogavit ut Æsculapio gallum, quem voverat, pro se sacrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum recuperatorem, voti reus fieret ab Æsculapio. Dementissimum hominem putarem, si morbo affectus perisset. Cum vero hoc sanus fecerit; est ipse insanus, qui eum putet esse sapientem. En, cujus temporibus natum esse, se homo sapiens gratulatur!

20. Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit: qui cum totam Physicam repudiasset, eo se contulit, ut de virtute, atque officio quæreret: itaque non dubito, quin auditores suos justitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate; non fugit Platonem, justitiæ vim in æquitate consistere: siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo nihil, inquit privati ac proprii habeant, sed ut pares esse possint, quod justitiæ ratio desiderat, omnia in commune possideant. Ferri hoc potest, quandiu de pecunia dici videtur. Quod ipsum quam impossibile sit, & quam injustum, poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen, ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, & pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas ista perduxit? Matrimonia quoque, inquit, communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi viri, tanquam canes confluant; & is utique obtineat, qui viribus vicerit: aut si sapientes sunt, ut philosophi, expectent, * & vicibus tanquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi est igitur virtus castitatis? ubi fides conjugalis? quæ si tollas, omnis justitia sublata est: at idem dixit, beatas civitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharentur. Huic vero tam justo, tam æquo viro regnum dares: aliis abstulisset sua; aliis condonasset aliena: prostituisset pudicitiam fœminarum: quæ nullus unquam non modo rex, sed ne tyrannus quidem fecit. Cum vero intulit rationem turpissimi hujus consilii, sic inquit: Civitas concors erit, & mutui amoris constricta vinculis, si omnes omnium fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ ista confusio generis humani est? Quomodo servari potest caritas, ubi nihil est certum quod ametur?

* al.

tur? Quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, nisi habitaverint semper una? nisi devota mens, & servata invicem fides, individuam fecerit caritatem? quæ virtus in illa promiscua voluptate locum non habet. Item si omnes omnium liberi sint, quis amare liberos, tanquam suos, poterit, cum suos esse aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tanquam patri deferet, cum unde natus sit, nesciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse communis, filius non potest? quem concipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo illi una communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantummodo concordiæ causa, uxores velint esse communes. At nulla vehementior discordiarum causa est, quam unius fœminæ à multis maribus appetitio. In quo Plato si ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri, & mutuorum animalium; quæ ob hoc vel acerrime pugnant; & hominum, qui semper ob eam rem gravissima inter se bella gesserunt.

21. Restat, ut communio ista nihil aliud habeat, præter adulteria, & libidines; propter quas funditus eruendas, virtus est vel maxime necessaria. Itaque non invenit concordiam, quam quærebat; quia non videbat, unde oriatur. Nam justitia in extra positis nihil momenti habet, ne in corpore quidem; sed tota in hominis mente versatur. Qui ergo vult homines adæquare; non matrimonia, non opes subtrahere debet; sed arrogantiam, superbiam, tumorem; ut illi potentes, & elati, pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim divitibus insolentia, & iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes sint, cum animi pares sint; quod efficere, nulla res alia præter religionem Dei, potest. Putavit igitur se invenisse justitiam, cum eam prorsus everterit; quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. Nam si justitia virtutum omnium mater est; cum illæ singulæ tolluntur, ipsa subvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem; quæ utique nulla est, ubi proprii nihil habeatur. Tulit abstinentiam; siquidem nihil fuerit, quod abstineatur, alienum. Tulit temperantiam, tulit castitatem; quæ virtutes in utroque sexu maximæ sunt. Tulit verecundiam, pudorem, modestiam; si honesta, & legitima esse incipiunt,

quæ

quæ solent flagitiosa, & turpia judicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas, & vitiorum, & virtutum materiam continet; communitas autem nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent; nihil aliud dici possunt, quam luxuriosi, ac nepotes. Item mulieres, quæ à multis habentur; non utique adulteræ, quia certum matrimonium nullum est; sed prostitutæ, ac meretrices sint necesse est. Redegit ergo humanam vitam ad similitudinem non dico mutorum, sed pecudum, ac belluarum. Nam volucres pene omnes faciunt matrimonia; & paria jungunt; & nidos suos tanquam genitales toros, concordi mente defendunt; & fœtus suos, quia certi sunt, amant; & si alienos objeceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum, contraque naturam, stultiora sibi, quæ imitaretur, elegit. Et quoniam videbat in cæteris animalibus officia marium, fœminarumque non esse divisa; existimavit oportere etiam mulieres militare, & consiliis publicis interesse, & magistratus gerere, & imperia suscipere: itaque his arma, & equos assignavit: consequens est, ut lanam, & telam viris, & infantium gestationes. Nec vidit impossibilia esse, quæ diceret; ex eo, quod adhuc in orbe terræ neque tam stulta, neque tam sapiens ulla gens extiterit, quæ hoc modo viveret.

22. Cum igitur in tanta vanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur; quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes videri solent, quam cum pecuniæ contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto quid faciant; & quo ille contemptus evadat. Tradita sibi à parentibus patrimonia, tanquam malum fugiunt, ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant; in tranquillo se ultro præcipitant; non virtute, sed perverso metu fortes; sicut illi, qui, cum timent ne ab hoste jugulentur, ipsi se jugulant, ut mortem morte devitent. Sic isti, unde * putant gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur, Democritus, quod agros suos reliquerit; eosque pascua publica fieri passus sit. Probarem, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est, ac malum.

* possint.

Sed

Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrumne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malæ cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar à vobis. Si tantus pecuniæ contemptus est; fac illam beneficium, fac humanitatem; largire pauperibus: potest hoc, quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem, furoremque Tuditani; sparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare; quia salvum est quicquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem; quod inter vitia, & morbos, misericordiam ponit. Adimit nobis affectum quo ratio humanæ vitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit, quam cæterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incursiones à suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia cœlestis armavit; homini autem quia nihil istorum datum est; accepit pro istis omnibus miserationis affectum; qui plane vocatur humanitas; qua nosmet invicem tuemur. Nam si homo ad conspectum alterius hominis efferaretur; quod facere videmus animantes, quarum natura solivaga est; nulla esset hominum societas; nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio: sic neque vita quidem satis tuta, cum & cæteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum; & ipsi inter semet ipsos belluarum more sævirent. Non minor in aliis dementia. Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse nivem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret! Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut cœlum, ac solem videret; qui in terra nihil videbat sole lucente. Xenophanes dicentibus mathematicis orbem lunæ duodeviginti partibus majorem esse, quam terram, stultissime credidit: & quod huic levitati fuit consentaneum, dixit, intra concavum lunæ sinum esse aliam terram: & ibi aliud genus hominum simili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, sicut hæc

exhibet

exhibet nobis. Et fortasse noster hic orbis alterius inferioris terræ luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrum ne Soli quoque suos populos daret; inepte scilicet qui dubitaverit. Quid enim perderet, si dedisset? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret; ne si æstu nimio periissent, ipsius culpa evenisse, tanta calamitas diceretur.

23. QUID illi, qui esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant; num aliquid loquuntur? aut esse quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita? aut ibi quæ apud nos jacent, inversa pendere? fruges, & arbores deorsum versus crescere? pluvias, & nives, & grandinem sursum versus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos pensiles, inter septem mira narrari; cum philosophi & agros, & maria, & urbes, & montes pensiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo falluntur. Cum enim falsum aliquid in principio sumpserint, veri similitudine inducti; necesse est, eos in ea, quæ consequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula; quia necesse est falsa esse, quæ rebus falsis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem; qualia sunt ea, quæ sequuntur, non circumspiciunt, sed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrum ne vera sint, an falsa, ex consequentibus judicare. Quæ igitur illos Antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium; solem, atque lunam in eandem partem semper occidere, atque oriri semper ab eadem. Cum autem non perspicerent, quæ machinatio cursus eorum temperaret; nec quomodo ab occasu ad orientem remearent; cœlum autem ipsum in omnes partes putarent esse devexum; quod sic videri, propter immensam latitudinem necesse est: existimaverunt, rotundum esse mundum, sicut pilam; & ex motu siderum opinati sunt cœlum volvi; sic astra, solemque, cum occiderint, volubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque & æreos orbeis fabricati sunt, quasi ad figuram mundi; eosque cælarunt portentosis quibusdam simulachris, quæ astra esse

esse dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in medio sinu ejus esset * conclusa. Quod si ita esset, etiam ipsam terram globo similem: neque enim fieri posset, ut non esset rotundum, quod rotundo conclusum teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset; necesse esse, ut in omnes cœli partes eandem faciem gerat; id est montes erigat, campos tendat, maria consternat. Quod si esset, etiam sequebatur illud extremum; ut nulla sit pars terræ, quæ non ab hominibus, cæterisque animalibus incolatur. Sic pendulos istos Antipodas cœli rotunditas adinvenit. Quod si quæras ab iis, qui hæc portenta defendunt; quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cœli partem: respondent, hanc rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur; & ad medium connexa sint omnia, sicut radios videmus in rota: quæ autem levia sunt, ut nebula, fumus, ignis, à medio differantur, ut cœlum petant. Quid dicam de iis nescio, qui, cum semel aberraverint, constanter in stultitia perseverant, & vanis vana defendunt; nisi quod eos interdum puto aut joci causa philosophari; aut prudentes, & scios mendacia defendenda suscipere; quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant, vel ostentent. At ego multis argumentis probare possem nullo modo fieri posse, ut cœlum terra sit inferius; nisi & liber jam concludendus esset, & adhuc aliqua restarent, quæ magis sunt præsenti operi necessaria: & quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus: satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit, qualia sint cætera, intelligi.

* inclusa.

24. NUNC pauca nobis de philosophia in communi dicenda sunt; ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimavit philosophiam non esse vulgarem; quod eam non nisi docti homines assequi possent. Est, inquit, philosophia paucis contenta judicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominum cœtu abhorret: quoniam si sapientia homini data est; sine ullo discrimine omnibus data est; ut nemo sit prorsus, qui

eam capere non possit. At illi virtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui velle videantur; tam invidi, quam si velint deligare oculos, aut effodere cæteris, ne solem videant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam; quam mentibus eorum verum, ac divinum lumen auferre? Quod si natura hominis sapientiæ capax est; oportuit opifices, & rusticos, & mulieres, & omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant; populumque ex omni lingua, & conditione, & sexu, & ætate conflari. Maximum itaque argumentum est, philosophiam neque sapientiam * tendere, neque ipsam esse sapientiam; quod mysterium ejus barba tantum celebratur, & pallio. Senserunt hoc adeo Stoici; qui & servis, & mulieribus philosophandum esse dixerunt: Epicurus quoque, qui rudes omnium literarum ad philosophiam invitat: item Plato; qui civitatem de sapientibus voluit componere. Conati quidem illi sunt facere, quod veritas exigebat; sed non potuit ultra verba procedi. Primum, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ istæ communes literæ, propter usum legendi; quia in tanta rerum varietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri: Grammaticis quoque non parum operæ dandum est: ut rectam loquendi rationem scias. Id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est; ut ea, quæ didiceris, proferre, atque eloqui possis. Geometria quoque ac musica, & astrologia necessaria est; quod hæ artes cum philosophia habent aliquam societatem: quæ universa perdiscere neque fœminæ possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt; neque servi, quibus per eos annos vel maxime serviendum est, quibus possunt discere; neque pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem victus labore est quærendus. Ob eam causam Tullius ait, abhorrere à multitudine philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principiis rerum dicuntur intelligent? quæ perplexa, & involuta, vix etiam politi homines assequuntur. In rebus igitur obscuritate implicitis, & ingeniorum varietate confusis,

&

* ostendere.

& eloquentium virorum exquisito sermone fucatis, quis imperito, ac rudi locus est? Denique nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themisten; neque servos, præter unum Phædonem, quem male servientem redemisse, ac docuisse Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem, ac Diogenem: qui tamen servi non fuerunt: sed his servitus evenerat: sunt enim capti. Platonem quidem redemisso Aniceris quidam traditur Hs VIII: itaque insectatus est conviciis hunc ipsum redemptorem Seneca, quod parvo Platonem æstimaverit: furiosus, ut mihi quidem videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multum pecuniæ perdidit: scilicet aurum pendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore; aut tantum ingerere nummorum, quantum venditor non poposcit. Ex Barbaris vero nullum præter unum Anacharsim Scytham: qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi & linguam, & Græcas literas ante didicisset.

25. QUOD ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt; sed tamen neque ipsi facere potuerunt; neque à philosophis fieri posse viderunt: sola hæc efficit doctrina cœlestis; quia sola sapientia est. Illi scilicet persuadere cuiquam potuerunt; qui nihil persuadent etiam sibi, aut cujusquam cupiditates opprimerent; iram temperabunt, libidinem coercebunt: cum ipsi & cedant vitiis; & fateantur, plus valere naturam. Dei autem præcepta, quia & simplicia, & vera sunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant. Da mihi virum, qui sit iracundus, maledicus, effrenatus: paucissimis Dei verbis tam placidum, quam ovem, reddam. Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris, ac mortis: jam cruces, & ignes * taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: jam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem, & sanguinis appetentem: jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injustum, insipientem, peccatorem:

* periculum omne &.

torem: continuo & æquus, & prudens, & innocens erit. Uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ ſapientiæ vis eſt; ut in hominis pectus infuſa, matrem delictorum ſtultitiam uno ſemel impetu expellat: ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus eſt. Gratis iſta fiunt, facile, cito; modo pateant aures, & pectus ſapientiam ſitiat. Nemo vereatur; nos aquam non vendimus; nec ſolem mercede præſtamus. Dei fons uberrimus, atque pleniſſimus patet cunctis; & hoc cœleſte lumen univerſis oritur, quicunque oculos habent. Num quis hæc philoſophorum aut unquam præſtitit, aut præſtare, ſi velit, poteſt? Qui cum ætates ſuas in ſtudio philoſophiæ conterant; neque alium quenquam, neque ſeipſos, (ſi natura paululum obſtitit) poſſunt facere meliores. Itaque ſapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excindit vitia, ſed abſcondit. Pauca vero Dei præcepta ſic totum hominem immutant, & expoſito vetere novum reddunt; ut non cognoſcas eundem eſſe.

26. QUID ergo? nihil ne illi ſimile præcipiunt? Immo permulta: & ad verum frequenter accedunt: ſed nihil ponderis habent illa præcepta; quia ſunt humana; & auctoritate majori, id eſt divina illa carent. Nemo igitur credit; quia tam ſe hominem putat eſſe, qui audit; quam eſt ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi eſt, nihil, quod à ſcientia veniat. Sed cum omnia conjecturis agantur; multa etiam diverſa, & varia proferantur: ſtultiſſimi eſt hominis, præceptis eorum velle parere: quæ utrum vera ſint, an falſa, dubitatur: & ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem eſſe, Stoici aiunt, quæ ſola efficiat vitam beatam. Nihil poteſt verius dici. Sed quid ſi cruciabitur, aut dolore afficietur? Poterit ne quiſquam inter carnifices beatus eſſe? Immo vero illatus corpori dolor, materia virtutis eſt: itaque ne in tormentis quidem miſer eſt. Epicurus multo fortius, Sapiens, inquit, ſemper beatus eſt; & vel incluſus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet. Suave eſt, & nihil curo. Quis eum non irriſerit? Maxime; quod homo voluptarius perſonam

nam sibi viri fortis imposuit, & quidem supra modum. Non enim fieri potest, ut quisquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat; cum satis sit, ad officium virtutis implendum perferre; ac sustinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam * patientia non fruetur: in tormentis enim fortasse morietur. Si propter memoriam; aut non sentiet, si occidunt animæ; aut si sentiet, nihil ex ea consequetur. Quis ergo alius fructus est in virtute? quæ beatitudo vitæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota vita miseriis, & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum venit, utrum æquo animo, eam subieris, jam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur nisi gloria. Sed hæc aut supervacua, & brevis est, aut pravis hominum judiciis non * sequenda. Nullius igitur ex virtute fructus est, ubi virtus mortalis est, & caduca. Ita qui hæc locuti sunt; umbram quandam virtutis viderunt, ipsam virtutem non viderunt. Defixi enim fuerunt in terram; nec vultus suos in altum erigebant, ut eam possent intueri; quæ sese à cœli regionibus ostentabat. Hæc causa est, cur præceptis eorum nullus obtemperet; quoniam aut ad vitia erudiunt, si voluptatem defendunt; aut si virtutem afferunt; neque peccato pœnam minantur, nisi solius turpitudinis; neque virtute ullum præmium pollicentur, nisi solius honestatis, & laudis; cum dicant, non propter aliud, sed propter seipsam expetendam esse virtutem. Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro justitia, pro Deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. Est enim Deus, qui solus potest honorare virtutem; cujus merces immortalitas sola est: quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna subjacet vita, profecto neque virtutis vim sciunt, cujus præmium ignorant; neque in cœlum spectant, quod ipsi se facere putant, cum res non vestigabiles quærunt; quia ratio in cœlum spectandi nulla alia est, nisi aut religionem suscipere, aut animam suam immortalem esse credere. Quisquis enim aut

* patientiæ, non &c.

* sequetur.

Deum colendum eſſe intelligit, aut immortalitatis ſpem ſibi propoſitam habet; mens ejus in cœlo eſt: & licet id non aſpiciat oculis; animæ tamen lumine aſpicit. Qui autem religionem non ſuſcipiunt; terreni ſunt; quia religio de cœlo eſt: & qui animam putant cum corpore interire; æque in terram ſpectant; quia ultra corpus, quod eſt terra, nihil amplius vident, quod ſit immortale. Nihil igitur prodeſt, hominem ita eſſe fictum, ut recto corpore ſpectet in cœlum; niſi erecta mente Deum cernat; & cogitatio ejus in ſpe vitæ perpetuæ tota verſetur.

27. QUAPROPTER nihil aliud eſt in vita, quo ratio, quo conditio noſtra nitatur; niſi Dei, qui nos genuit, agnitio, & religioſus, ac pius cultus: unde quoniam philoſophi aberraverunt, ſapientes utique non fuerunt. Quæſierunt illi quidem ſapientiam: ſed quia non rite quærebant; prolapſi ſunt longius; & in tantos errores inciderunt, ut etiam communem ſapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem aſſerere noluerunt; verum etiam ſuſtulerunt; dum ſpecie virtutis falſæ inducti, conantur animos omni metu liberare: quæ religionis everſio, naturæ nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, à quo eſſet effectus mundus; aut perſuadere vellent, nihil eſſe divina mente perfectum; naturam eſſe dixerunt rerum omnium matrem; quaſi dicerent, omnia ſua ſponte eſſe nata: quo verbo plane imprudentiam ſuam confitentur. Natura enim, remota providentia & poteſtate divina, prorſus nihil eſt. Quod ſi Deum naturam vocent; quæ perverſitas eſt, naturam potius quam Deum nominare? Si autem natura ratio eſt, vel neceſſitas, vel conditio naſcendi; non eſt per ſeipſam ſenſibilis; quia neceſſe eſt, mentem eſſe divinam, quæ ſua providentia naſcendi principium rebus omnibus præbeat. Aut ſi natura eſt cœlum, atque terra, & omne, quod natum eſt, non eſt Deus natura, ſed Dei opus. Non diſſimili errore credunt eſſe fortunam, quaſi deam quandam res humanas variis caſibus illudentem; quia neſciunt, unde ſibi bona, & mala eveniant. Cum hac ſe compoſitos ad præliandum putant; nec ullam tamen rationem

nem reddunt, à quo, & quam ob causam; sed tantum cum fortuna se digladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicunque aliquos consolati sunt ob interitum, amissionemque carorum; fortunæ nomen acerrimis accusationibus prosciderunt: nec omnino ulla eorum disputatio de virtute est, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in sua consolatione pugnasse se semper contra fortunam loquitur; eamque à se esse superatam, cum fortiter inimicorum impetus retudisset; ne tum quidem se ab ea fractum, cum domo pulsus, patria caruit: tum autem, cum amiserit carissimam filiam, victum se à fortuna turpiter confitetur.

Cedo inquit, * en manum tollo. Quid
hoc homine miserius, qui sic jaceat?

* &.

Insipienter, inquis; sed qui hoc profitetur se esse sapientem. Quid ergo sibi vult assumptio nominis? Quid contemptus ille rerum, qui magnificis verbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ * dantur; si nemo, qui sapiat, adhuc inventus est? Et quisquam nobis invidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes? cum ipsi nec scire se quicquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne effingere quidem quicquam possint; quod faciunt in rebus cæteris: tum vero ignorantiæ admonentur; & quasi furibundi exiliunt; & exclamant se cæcos esse, & excordes. Anaxagoras pronuntiat, circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur; tanquam illi ad cogitandum rheda, & quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, veritatem jacere demersam: nimirum stulte, ut cætera. Non enim tanquam in puteo demersa est veritas; quo vel descendere, vel etiam cadere illi licebat; sed tanquam in summo montis excelsi vertice, vel potius in cœlo; quod est verissimum. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quam in summum levatam? nisi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus constituere malebat, potius quam in pectore, aut in capite. Adeo remotissimi fuerunt ab ipsa veritate; ut eos ne status quidem

* datis.

sui corporis admoneret, veritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est; qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc academiæ disciplina manavit: si tamen disciplina dici potest, in qua ignoratio & discitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiam sibi assumpserunt, id ipsum, quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat; per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, sibique sæpe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid vellent, statuere, ac dijudicare non possis. Quid igitur pugnes adversos eos homines, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores, ut eos destruas, quos sua ipsos destruit, atque affligit oratio? Aristoteles (inquit Cicero) veteres philosophos accusans, ait eos aut stultissimos, aut gloriosissimos fuisse, qui existimassent philosophiam suis ingeniis perfectam: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quando est aut à quibus absoluta? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam; verum est: sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut à veteribus cœptam, aut à novis auctam, aut mox à posterioribus perfectum iri putavit: nunquam enim potest investigari, quod non per viam suam quæritur.

28. Sed repetamus id quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est: nec sic habendum est, tanquam sit in aliquo sensu. Siquidem fortuna est accidentium rerum subitus, atque inopinatus eventus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta volunt esse sapientes; qui fortunæ sexum mutant; eamque non deam, sicut vulgus, sed Deum esse dicunt. Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam vocant; quod multa (inquit idem Cicero) efficiat inopinata nobis propter obscuritatem, ignorationemque causarum. Cum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid; & ipsum, qui faciat, ignorent, necesse est. Idem in opere valde

valde serio, in quo præcepta vitæ deprompta ex philosophia filio dabat; magnam, inquit, esse fortunæ vim in utramque partem, quis nesciat? Nam &, cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervenimus optatos; &, cum reflaverit, affligimur. Primum, qui negat sciri posse quicquam, sic hoc dixit, tanquam & ipse, & omnes sciant. Deinde, qui, etiam quæ clara sunt, dubia conatur efficere; hoc putavit esse clarum; quod illi esse debuit vel maxime dubium, nam sapienti omnino falsum est. Quis, inquit, nescit? Ego vero nescio. Doceat me (si potest) quæ sit illa vis, qui flatus iste, & qui reflatus. Turpe igitur est, hominem ingeniosum dicere id, quod, si neges, probare non possit. Postremo, quod is, qui dicit, assensus esse retinendos; quod stulti sit hominis, rebus incognitis temere assentiri: is plane vulgi, & imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant esse, quæ hominibus tribuat bona, & mala: nam simulachrum ejus cum copia, & gubernaculo fingunt; tanquam hæc & opes tribuat; & humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Virgilius assentit, qui fortunam omnipotentem vocat: & historicus, qui ait: Sed profecto fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris diis loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest; aut sola colitur, si omnia? Vel, si tantum mala immittit; aliquid causæ proferant, cur, si dea sit, hominibus invideat, eosque perditos cupiat, cum ab his religiose colatur: cur æquior sit malis, iniquior autem bonis: cur insidietur, affligat, decipiat, & exterminet: quis illam generis hominum vexatricem perpetuam constituerit: cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis, quam ex vero celebret, obscuretque. Hæc inquam philosophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accusare fortunam: quæ etiam si sit aliqua; nihil tamen afferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, suasque virtutes contra fortunam superbissime jactant; nihil aliud sunt, quam deliramenta inconsideratæ levitatis. Quare non invideant nobis; quibus aperuit veritatem Deus: qui sicut scimus, nihil esse fortunam; ita scimus,

respir. · audivit · generi · humano · ut hæ

scimus, esse pravum, ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis, hostisque justitiæ; qui contraria faciat, quam Deus: cujus invidiæ causam in secundo libro explicavimus. Hic ergo insidiatur universis: sed eos, qui nesciunt Deum, errore impedit; stultitia obruit; tenebris circumfundit; ne quis possit ad divini nominis pervenire notitiam: in quo una & sapientia continetur, & vita perpetua. Eos autem, qui Deum sciunt, dolis & * astutia aggreditur; ut cupiditate, ac libidine irretiat; ac * peccati blandimentis depravatos, impellat ad mortem, vel, si dolo nihil profecerit, vi & violentia dejicere conatur. Idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad pœnam detrusus à Deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem: quæ nisi agitetur, ni assidua vexatione roboretur; non potest esse perfecta: siquidem virtus est perferendorum malorum fortis, ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla sit, si adversarius desit. Hujus itaque perversæ potestatis cum vim sentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent; fortunæ vocabulum sibi inane finxerunt. Quod quam longe à sapientia sit remotum, declarat Juvenalis his versibus:

* astu.

* peccatis blandientibus.

Nullum numen abest, si sit prudentia: sed nos
Te facimus Fortuna deam, cœloque locamus.

Stultitia igitur, & error, & cæcitas (& ut Cicero ait) ignoratio rerum, atque causarum; Naturæ, ac Fortunæ nomina induxit. Sed ut adversarium suum nesciunt; sic nec virtutem quidem sciunt; cujus scientia ab adversarii notione descendit. Quæ si conjuncta est cum sapientia, vel (ut ipsi dicunt) eadem ipsa sapientia est: ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest veris armis instrui, si hostem, contra quem fuerit armandus, ignorat: nec adversarium vincere; qui in dimicando non hostem verum, sed umbram petit. Prosternetur enim, qui alio intentus,

tentus, venientem vitalibus suis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

29. DOCUI, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philosophos iter à veritate tenuisse. Scio tamen, quam multa præterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc necessario divertendum fuit ut ostenderem, tot, & tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta; nequis forte à pravis religionibus exclusus, ad eos se conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes homini, una salus in hac doctrina, quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat, & colat: hoc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaque voce possum, testificor, proclamo, denuntio. * Hoc est illud, quod philosophi omnes in tota sua vita quæsierunt; nec unquam tamen investigare, comprehendere, tenere valuerunt; quia religionem aut pravam * tenuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur illi omnes, qui humanam vitam non instruunt, sed turbant. Quid enim docent? aut quem instruunt; qui seipsos nondum instruxerunt? Quem sanare ægroti, quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiæ, conferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcesilas, & Carneades videant, sentiant, percipiant? Ecce vox de cœlo veritatem docens, & nobis sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus? & sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines contritis in quærendo ætatibus suis, nunquam reperire potuerunt? Qui vult sapiens, ac beatus esse, audiat Dei vocem; discat justitiam; sacramentum nativitatis suæ norit; humana contemnat, divina suscipiat; ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus universis; & omnibus, quæcunque in earum defensionem dici vel solebant,

* *Hic hic.*

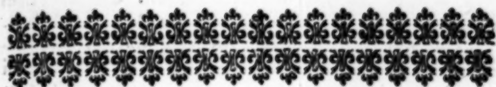
* *retinuerunt.*

sentio

bant, vel poterant, refutatis; deinde convictis philosophiæ disciplinis, ad veram nobis religionem, sapientiamque veniendum est; quoniam est (ut docebo) utrumque conjunctum; ut eam vel argumentis, vel exemplis vel idoneis testibus afferamus; & stultitiam, quam nobis isti Deorum cultores objectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quamquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones; & * hic, cum falsam sapientiam tollerem, ubi veritas sit ostenderim: planius tamen, quæ religio, & quæ sapientia vera sit, liber proximus indicabit.

* hoc.

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER IV.

De Vera Sapientia & Religione.

COgitanti * mihi Constantine Imper. & cum animo meo sæpe reputanti priorem illum generis humani statum; & mirum pariter, & indignum videri solet, quod unius seculi stultitia, religiones varias suscipientis, Deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque religio Dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo summum bonum quærentibus, sed in terra. Quam ob causam profecto

* *Consideranti.*

cto seculorum veterum mutata felicitas est. Cœperunt enim relicto parente, & constitutore omnium Deo, insensibilia digitorum suorum figmenta venerari: quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipsa declarat: aversi namque à summo bono; quod ideo beatum, ac sempiternum est, quia videri, tangi, comprehendi non potest; & virtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt æque immortales; ad hos corruptos, & fragiles Deos lapsi; & studentes iis rebus, quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum Diis, & cum bonis corporalibus quæsierunt, quia morti corpus omne subjectum est. Insecuta est igitur hujusmodi religiones injustitia, & impietas; sicut fuerat necesse: desierunt enim vultus suos in cœlum tollere, * sed deorsum mentes hominum depressæ, terrenis ut religionibus, sic etiam bonis * inhærebant: secutum est dissidium generis humani, & fraus, & nefas omne; quia spretis æternis, atque incorruptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci; temporalia, & brevia maluerunt; majorque hominibus ad malum fides fuit; qui pravum recto, quia præsentius fuerat, prætulerunt. Sic humanam vitam prioribus seculis in clarissima luce versatam caligo, ac tenebræ comprehenderunt: &, quod huic pravitati congruens erat; postquam sublata sapientia est; tum demum sibi homines sapientum nomen vendicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel assiduis hortamentis liberare populum vitiis, & erroribus: sed adeo in totum sapientia ceciderat; ut ex ipsa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, * apparuerit fuisse sapientem. Et tamen prius, quam hæc, philosophia quæ dicitur esse, inveniretur; septem fuisse traduntur; qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere, ac disputare sunt ausi, sapientes haberi, appellarique meruerunt. O miserum, calamitosumque seculum; quo per orbem

* &.

* adhæserunt.

* appareat.

orbem totum ſeptem ſoli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur: nemo enim poteſt jure dici homo, niſi qui ſapiens eſt. Sed ſi cæteri omnes, præter ipſos, ſtulti fuerunt; ne illi quidem ſapientes; quia nemo ſapiens eſſe vere, judicio ſtultorum poteſt. Adeo ab his abfuit ſapientia; ut ne poſtea quidem increſcente doctrina, & multis, magniſque ingeniis in id ipſum ſemper intentis, potuerit perſpici veritas, & comprehendi. Nam poſt illorum ſeptem ſapientum gloriam, incredibile eſt, quanto ſtudio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarſerit. Ac primum, nomen ipſum ſapientiæ arrogans putaverunt; ſeque non ſapientes, ſed ſtudioſos ſapientiæ vocaverunt. Quo facto & illos, qui temere ſapientum ſibi nomen aſciverant, erroris, ſtultitiæque damnaverunt, & ſe quoque ipſos ignorantiæ; quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunque rerum natura ingeniis eorum quaſi manus oppoſuerat, ne rationem poſſent aliquam reddere; teſtificari ſolebant, nihil ſcire ſe, nihil cernere. Unde multo ſapientiores inveniuntur, qui ſe aliqua ex parte viderunt; quam illi, qui ſe ſapere crediderunt.

2. QUARE, ſi neque illi fuere ſapientes, qui ſunt appellati; neque poſteriores, qui non dubitaverunt inſipientiam confiteri; quid ſupereſt, niſi ut alibi ſit quærenda ſapientia, quando non eſt, ubi quærebatur, inventa? Quid autem putemus fuiſſe cauſæ, cur tot ingeniis, totque temporibus ſummo ſtudio, & labore quæſita non reperiretur; niſi quod eam philoſophi extra fines ſuos quæſierunt? Qui quoniam peragratis, & exploratis omnibus, nuſquam nullam ſapientiam comprehenderunt; & alicubi eſſe illam neceſſe eſt: apparet, illic potiſſimum eſſe quærendam, ubi ſtultitiæ titulus apparet; cujus velamento Deus, ne arcanum ſummi ſui divini operis in propatulo eſſet, theſaurum ſapientiæ, ac veritatis abſcondit. Unde equidem ſoleo mirari, quod cum Pythagoras, & poſtea Plato, amore indagandæ veritatis accenſi, ad Ægyptios, & Magos, & Perſas uſque penetraſſent, ut earum gentium ritus, & ſacra cognoſcerent (ſuſpicabantur enim,

enim, ſapientiam in religione verſari) ad Judæos tantum non acceſſerint; penes quos tunc ſolos erat; & quo facilius ire potuiſſent. Sed averſos eſſe arbitror divina providentia, nec ſcire poſſent veritatem: quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem Dei veri, juſtitiamque * cognoſcere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, Ducem magnum cœlitus mittere, qui eam perfido, ingratoque populo ablatam, * exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar diſputare; ſi prius oſtendero ſapientiam cum religione ſic cohærere, ut divelli utrumque non poſſit.

* noteſcere.

* cæteris.

3. DEORUM cultus, ut in priore libro docui, non habet ſapientiam; non modo quia divinum animal hominem, terrenis, fragilibuſque ſubſternit; ſed quia nihil ibi diſſeritur, quod proficiat ad mores excolendos, vitamque formandam, nec habet inquiſitionem aliquam veritatis, ſed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, ſed miniſterio corporis conſtat. Et ideo non eſt illa religio vera judicanda; quia nullis juſtitiæ, virtutiſque præceptis erudit, efficitque meliores. Itaque philoſophia, quia veram religionem, id eſt ſummam pietatem non habet, non eſt vera ſapientia. Nam ſi divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum ſuſtentat, & quaſi paterna indulgentia fovet; vult profecto gratiam ſibi referri, & honorem dari: nec conſtare homini ratio pietatis poteſt, ſi cœleſtibus beneficiis extiterit ingratus; quod non eſt utique ſapientis. Quoniam igitur (ut dixi) philoſophia, & religio Deorum disjuncta ſunt, longeque diſcreta; ſiquidem alii ſunt profeſſores ſapientiæ, per quos utique ad Deos non aditur; alii religionis antiſtites, per quos ſapere non diſcitur: apparet, nec illam eſſe veram ſapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philoſophia potuit veritatem comprehendere; nec religio deorum, rationem ſui, quia caret, reddere. Ubi autem ſapientia cum religione, inſeparabili nexu cohæret; utrumque verum eſſe neceſſe eſt:

quia

quia & in colendo ſapere debemus, id eſt ſcire, quid nobis,& quomodo ſit colendum; & in ſapiendo colere, id eſt re, & actu, quod ſcierimus, implere. Ubi ergo ſapientia cum religione conjungitur? ſcilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita, & actus omnis ad unum caput, & ad unam ſummam refertur. Denique iidem ſunt doctores ſapientiæ, qui & Dei ſacerdotes. Nec tamen moveat quenquam, quia ſæpe factum eſt, & fieri poteſt, ut philoſophus aliquis, Deorum ſuſcipiat ſacerdotium: quod cum fit, non tamen conjungitur philoſophia cum religione; ſed & philoſophia inter ſacra ceſſabit; & religio, quando philoſophia tractabitur. Illa enim religio muta eſt; non tantum, quia mutorum eſt; ſed quia ritus ejus in manu, & digitis eſt; non in corde, aut lingua, ſicut noſtra, quæ vera eſt. Idcirco & in ſapientia religio, & in religione ſapientia eſt. Ergo non poteſt ſegregari; quia ſapere nihil aliud eſt, niſi Deum verum juſtis, ac piis cultibus honorare. Multorum autem Deorum cultus non eſſe ſecundum naturam, etiam hoc argumento colligi poteſt, & comprehendi: Omnem Deum, qui ab homine colitur, neceſſe eſt inter ſolennes ritus, & precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod & antiquior eſt homine; & quod vitam, ſalutem, victum præſtat, ut pater. Itaque ut Jupiter à precantibus pater vocatur, & Saturnus & Janus, & Liber, & cæteri deinceps; quod Lucilius in Deorum concilio irridet:

Ut nemo ſit noſtrum, quin pater optimus divûm.
Ut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Janus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum.

Quod ſi natura non patitur, ut ſint unius hominis plures patres (ex uno enim procreatur;) ergo Deos etiam multos colere, contra naturam eſt, contraque pietatem. Unus igitur colendus eſt; qui poteſt vere pater nominari. Idem etiam dominus ſit, neceſſe eſt; quia ſicut poteſt indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus eſt, quia nobis multa, & magna largitur: dominus ideo, quia caſtigandi, ac puniendi habet maximam poteſtatem. Dominum vero eundem eſſe,

qui ſit pater, etiam juris civilis ratio demonſtrat. Quis enim poterit filios educare, niſi habeat in eos domini poteſtatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat: videlicet nomen patris complectitur etiam ſervos, quia familias ſequitur: & nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet, eundem ipſum & patrem eſſe ſervorum, & dominum filiorum. Denique & filius manumittitur tanquam ſervus; & ſervus liberatus, patroni nomen accipit, tanquam filius: quod ſi propterea paterfamilias nominatur, ut appareat, eum duplici poteſtate præditum; quia & indulgere debet, quia pater; & coercere, quia dominus: ergo idem ſervus eſt, qui & filius; idem dominus, qui & pater. Sicut igitur naturæ neceſſitate non poteſt eſſe niſi unus pater, ita nec dominus niſi unus: quid enim faciat ſervus, ſi multi domini diverſa imperaverint? Ergo contra rationem, contraque naturam ſunt religiones multorum Deorum: ſiquidem nec patres multi poſſunt eſſe, nec domini; Deos autem, & patres, & dominos nuncupari, neceſſe eſt. Teneri ergo veritas non poteſt, ubi homo idem multis patribus, dominiſque ſubjectus eſt; ubi animus in multa diſperſus, huc, atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem religio poteſt, quando certo, & ſtabili domicilio caret. Cultus igitur Deorum veri eſſe non poſſunt; eodem modo, quo matrimonium dici non poteſt, ubi mulier una multos viros habet; ſed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur: à qua enim pudor, caſtitas, fides abeſt, virtute careat neceſſe eſt. Sic & religio Deorum impudica eſt, & inceſta; quia fide caret; quia honos ille inſtabilis, & * inceſtus, caput, atque originem non habet.

* *incertus.*

4. QUIBUS rebus apparet, quam inter ſe conjuncta ſint ſapientia, & religio: ſapientia ſpectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad ſervos, quæ exigit timorem. Nam ſicut illi patrem diligere debent, & honorare; ſic hi dominum colere, ac vereri. Deus autem, qui unus eſt, quoniam utramque perſonam ſuſtinet, & patris, & domini: & amare eum debemus, quia filii ſumus, & timere, quia ſervi. Non poteſt igitur

igitur nec religio à sapientia separari, nec sapientia à religione secerni; quia idem Deus est, qui & intelligi debet, quod est sapientiæ; & honorari, quod est religionis. Sed sapientia præcedit; religio sequitur: quia prius est, Deum scire; consequens, colere. Ita in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientiæ, & religionis Deus est: à quo hi duo rivi si aberraverint, arescant necesse est: quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi: sic fit, ut philosophi, & qui Deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis, aut servis fugitivis; quia neque illi patrem quærunt, neque hi Dominum: & sicut abdicati, hæreditatem patris non assequuntur, & fugitivi impunitatem; ita neque philosophi immortalitatem * accipiunt, quæ est regni cœlestis hæreditas, id est summum bonum; quod illi maxime quærunt; neque cultores Deorum, pœnam sempiternæ mortis effugient, quæ est animadversio veri Domini adversus fugitivos suæ majestatis, ac nominis. Deum vero esse patrem, eundemque Dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores Deorum, quam ipsi sapientiæ professores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt; aut religiones falsas approbaverunt; aut, etiam si vim, potestatemque summi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi Deum; & M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione à summo Deo esse generatum; tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt: quod erat consequens, ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo (ut supra ostendi) sed etiam ratio declarat: quia neque, fictum esse a Diis hominem, traditur, neque, Deos ipsos antecedere originem hominis, invenitur: siquidem fuisse in terra homines, ante quam Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipse Jupiter nascerentur, apparet. Sed neque, Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus assignari solet. Quod si nullus eorum, qui coluntur, formasse à principio atque instituisse hominem traditur, nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest; ita ne Deus quidem.

* accipient.

Ergo fas non est, venerari eos, à quibus non sit homo generatus; quia neque à multis generari potest. Unus igitur, ac solus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cœlum ipsum, terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem, cœlum, terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui creavit; solus Dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ, ac necis veram, & perpetuam potestatem: quem qui non adorat; & insipiens servus est, qui Dominum suum aut fugiat aut nesciat;& impius filius, qui suum verum patrem vel oderit, vel ignoret.

5. NUNC, quoniam docui sapientiam, & religionem non posse diduci; superest, ut de ipsa religione, ac sapientia disseramus. Sentio quidem, quam sit difficilis de rebus cœlestibus disputatio: sed tamen audendum est; ut illustrata veritas pateat; multique ab errore, atque interitu liberentur; qui eam sub velamine stultitiæ latentem aspernantur, ac respuunt. Sed prius quam incipiam de Deo, & operibus ejus dicere; mihi pauca de prophetis ante dicenda sunt: quorum testimoniis nunc uti necesse est; quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem studet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere; sed etiam tempora, per quæ quisque illorum fuerit, diligentissime inquirere; ut sciat & quæ futura prædixerint; & post quot annos prædicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis inest ulla: testati sunt enim, sub quo quisque rege divini spiritus fuerit passus instinctum. Multique scriptores libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyse; qui Trojanum bellum nongentis fere annis antecessit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexisset, successorem habuit * Josuem; qui septem, & viginti annis tenuit principatum. Exinde sub judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta: tum mutato statu reges habere cœperunt: quibus imperium tenentibus per annos * quadringentos LX. usque ad Sedechiæ regnum,

* *Jesum.*

* *quinquaginta.*

gnum, oppugnati à rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt; donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris, ac sedibus suis redderet; qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series & ex Judaicis, & ex Græcis, Romanisque historiis colligatur; etiam singulorum prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit; quem constat sub Dario rege, secundo anno regni ejus, octavo mense cecinisse. Adeo antiquiores etiam Græcis scriptoribus prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero; ut errorem suum sentiant, qui scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam, & recens fictam; ignorantes ex quo fonte sanctæ religionis origo manaverit. Quod siquis collectis, perspectisque temporibus, fundamentum doctrinæ salubriter jecerit; & veritatem penitus comprehendet; & errorem, cognita veritate, deponet.

6. DEUS igitur machinator, constitutorque rerum, sicuti in secundo libro diximus; ante quam præclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum, incorruptibilem, spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos angelos dicimus; hunc tamen solum primogenitum divini nominis appellatione dignatus est, patria scilicet virtute, ac majestate pollentem, esse autem summi Dei filium, qui sit potestate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces prophetarum, sed etiam Trismegisti prædicatio, & Sibyllarum vaticinia demonstrant. Hermes in eo libro, qui ὁ λόγος τέλειος inscribitur, his usus est verbis; ὁ Κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητὴς, ὃν Θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε Θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητὸν (αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθάνεσθαι αὐτὸν, περὶ γὰρ τούτου οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο, ἀλλ' ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν) ἐπεὶ τοῦτον ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἡγίασέ τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον. Sibylla Erythræa in carminis sui principio, quod

quod à summo Deo exorsa est, filium Dei, Ducem, & Imperatorem omnium his versibus prædicat.

> Παντότροφον κτίστην ὅστις γλυκὺ πνεῦμα ἅπασι
> Κάτθετο, χ' ἡγητῆρα θεῶν πάντων ἐποίησε.

Et rursus in fine ejusdem carminis:

> Αὐτὸν ἔδωκε Θεὸς πιστοῖς ἀνδράσι γεραίρειν.

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognosci:

> Αὐτὸν σὸν γίνωσκε Θεὸν Θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Videlicet ipse est Dei filius, qui per Solomonem sapientissimum regem divino spiritu plenum locutus est, ea quæ subjecimus: Deus condidit me in initio viarum suarum, in opera sua ante secula. Fundavit me in principio, antequam terram faceret, & ante quam abyssos constitueret; prius quam prodirent fontes aquarum: ante omnes colles genuit me Dominus: fecit regiones, & terras inhabitabiles sub cœlo. Cum pareret cœlum, aderam illi; & cum secerneret suam sedem, cum super ventos faceret validas nubes; & cum confirmatos poneret montes sub cœlo: quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego eram, cui adgaudebat; quotidie autem jucundabar ante faciem ejus, cum lateretur orbe profecto. Idcirco autem Trismegistus δημιουργὸν τοῦ Θεοῦ dixit: & Sibylla σύμβουλον appellat; * qui tanta sapientia, & virtute sit instructus à Deo patre, ut & consilio ejus, & manibus uteretur in fabricatione mundi.

* quòd.

7. FORTASSE quærat aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam Deo carus, & quod nomen habeat; cujus prima nativitas non modo antecesserit mundum, verum etiam prudentia disposuerit, virtute construxerit.

Primum scire nos convenit, nomen ejus neque angelis quidem notum esse, qui morantur in cœlo; sed ipsi soli, ac Deo patri:

patri: nec ante id publicabitur, ut est sanctis literis traditum; quam dispositio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari posse hominis ore: sicut Hermes docet hæc dicens:

Αἰτία δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ Θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι.

Et paulo post ad Filium:

Ἔστι τις ὦ τέκνον ἀπόρρητος λόγος σοφίας ὅσιος περὶ τὸν μόνον Κύριον πάντων, καὶ προεννοούμενον
* Κυρίου, ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστι. * Θεοῦ.

Sed quamvis nomen ejus, quod ei à principio pater summus imposuit, nullus alius præter ipsum sciat; habet tamen & inter angelos aliud vocabulum, & inter homines aliud. Jesus quippe inter homines nominatur: nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis, & regni: sic enim Judæi reges suos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio est propter ignorantium errorem; qui eum immutata litera Christum solent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut sacrum conficerent unguentum; quo perungi possent ii, qui vocabantur ad sacerdotium vel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ, insigne est regiæ dignitatis assumptæ; sic illis unctio sacri unguenti, nomen, ac potestatem regiam conferebat. Verum quoniam Græci veteres χρίεσθαι dicebant ungi, quod nunc ἀλείφεσθαι, sicut indicat Homericus versus ille,

Αὐτὰρ δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ.

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est, unctum, qui hebraice Messias dicitur. Unde in quibusdam Græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretata sunt, ἠλειμμένος, id est unguendo curatus, scriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex significatur: non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit, sed quod cœleste

leſte, ac ſempiternum; de quo differemus in ultimo libro: nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

8. IN primis enim teſtificamur, illum bis eſſe natum; primum in ſpiritu, poſtea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur: Prius quam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipſum: Beatus qui erat ante, quam naſceretur; quod nulli alii contigit, præter Chriſtum. Qui cum eſſet à principio filius Dei, regeneratus eſt denuo ſecundum carnem: quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem; circumfunditque tenebras etiam iis, qui veræ religionis ſacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monſtrabimus; ut amatores ſapientiæ facilius, ac diligentius inſtituantur. Qui audit, Dei filium dici; non debet tantum nefas mente concipere, ut exiſtimet ex connubio, ac permiſtione fœminæ alicujus Deum procreaſſe; quod non facit niſi animal corporale, mortique ſubjectum. Deus autem, cum ſolus ſit, cui permiſcere ſe potuit? aut cum eſſet tantæ poteſtatis, ut quicquid vellet, efficeret; utique ad creandum ſocietate alterius non indigebat: niſi forte exiſtimabimus, Deum, ſicut Orpheus putavit, & marem eſſe, & fœminam, quod aliter generare nequiverit, niſi haberet vim ſexus utriuſque: quaſi aut ipſe ſecum coierit; aut ſine coitu non potuerit procreare. Sed Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit αὐτοπάτορα, ϗ αὐτομήτορα. Quod ſi ita eſſet, ut à prophetis pater dicitur, ſic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec ſciri à quoquam poſſunt, nec narrari opera divina; ſed tamen ſanctæ literæ docent; in quibus cautum eſt illum Dei filium, Dei eſſe ſermonem; itemque cæteros angelos Dei ſpiritus eſſe. Nam ſermo eſt ſpiritus cum voce aliquid ſignificante prolatus. Sed tamen quoniam ſpiritus, & ſermo diverſis partibus proferuntur; ſiquidem ſpiritus naribus, ore ſermo procedit; magna inter hunc Dei filium, & cæteros angelos differentia eſt. Illi enim ex Deo taciti ſpiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, ſed ad miniſterium creabantur. Ille vero cum ſit & ipſe ſpiritus; tamen cum voce, ac ſono ex Dei ore proceſſit, ſicut verbum, ea ſcilicet ratione, quia voce ejus ad populum

pulum

pulum fuerat usurus; id est, quod ille magister futurus esset doctrinæ Dei, & cœlestis arcani ad homines perferendi: quod ipsum primo locutus est, ut per eum ipse ad nos loqueretur; & ille vocem Dei, ac voluntatem nobis revelaret. Merito igitur sermo, & verbum Dei dicitur: quia Deus procedentem de ore suo vocalem spiritum, quem non utero, sed mente conceperat; inexcogitabili quadam majestatis suæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio sensu, ac sapientia vigeat; comprehendit; & alios item spiritus in angelos figuravit. Nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus. Dei autem spiritus & vivunt, & manent, & sentiunt; quia ipse immortalis est, & sensus, & vitæ dator. Nostræ voces licet auræ misceantur, atque evanescant; tamen plerunque permanent literis comprehensæ: quanto magis Dei vocem credendum est & manere in æternum; & sensu, ac virtute comitari, quam de Deo patre tanquam rivus de fonte traduxerit. Quod siquis miratur ex Deo Deum prolatione vocis, ac spiritus potuisse generari; si sacras voces prophetarum cognoverit, desinet profecto mirari. Solomonem, patremque ejus David potentissimos reges fuisse, & eosdem prophetas, etiam iis fortasse sit notum, qui divinas literas non attigerunt; quorum alter, qui posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum & quadraginta annis antecessit. Hujus pater divinorum scriptor hymnorum in psalmo XXXII. sic ait: Verbo Dei cœli solidati sunt, & in spiritu oris ejus omnis virtus eorum. Item rursus in Psalmo quadragesimoquarto: Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Contestans videlicet, nulli alii opera Dei esse nota, nisi filio soli; qui est verbum Dei; & quem regnare in perpetuum, necesse est. Item Solomon ipsum, verbum Dei esse demonstrat, cujus manibus opera ista mundi fabricata sint. Ego, inquit, ex ore altissimi prodivi ante omnem creaturam; ego in cœlis feci ut oriretur lumen indeficiens; & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi; & thronus meus in columna nubis. Joannes quoque ita tradidit: In principio erat verbum; & verbum erat apud Deum; & Deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, & sine ipso factum est nihil.

9. SED

9. SED melius Græci λόγον dicunt, quam nos verbum sive sermonem: λόγος enim & sermonem significat, & rationem; quia illa est & vox, & sapientia Dei. Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt: siquidem Zenon rerum naturæ dispositorem, atque opificem universitatis λόγον prædicat; quem & fatum, & necessitatem rerum, & Deum, & animum Jovis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba; cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei; quem ille animum Jovis nominavit: nam Trismegistus, qui veritatem pene universam nescio quomodo investigavit; virtutem, majestatemque verbi sæpe descripsit; sicut declarat superius illud exemplum; in quo fatetur esse ineffabilem quendam, sanctumque sermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. Nunc de secunda, quoniam controversia est in ea maxima, latius differendum est; ut veritatem scire cupientibus, lumen intelligentiæ præferamus.

10. IN primis igitur scire homines oportet, sic à principio processisse dispositionem summi Dei, ut esset necesse, appropinquante seculi termino, Dei filium descendere in terram: ut constitueret Deo templum, doceretque justitiam: veruntamen non in virtute angeli, aut potestate cœlesti; sed in figura hominis, & conditione mortali: ut cum magisterio functus fuisset; traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet; ut ea quoque per virtutem domita resurgeret; & homini, quem induerat, quem gerebat, & spem vincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionem nequis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo videmus esse completa. Nemo asseverationi nostræ fidem commodet; nisi ostendero prophetas ante multam * temporum seriem prædicasse, fore, aliquando, ut filius Dei nasceretur sicut homo; & mirabilia faceret; & cultum Dei per totam terram seminaret; & postremo, patibulo figeretur; & tertia die resurgeret. Quæ omnia cum

* *annorum.*

cum probavero eorum ipſorum literis, qui Deum ſuum mortali corpore utentem violaverunt; quid aliud obſtabit, quo minus veram ſapientiam clarum ſit, in hac ſola religione verſari? Nunc à principio totius ſacramenti origo narranda eſt. Majores noſtri, qui erant principes Hebræorum, cum ſterilitate, atque inopia laborarent, tranſierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia; ibique diutius commorantes, intolerabili ſervitutis jugo premebantur: tum miſertus eorum Deus, eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum, poſt annos * trecentos triginta, duce Moyſe; per quem poſtea illis lex à Deo data eſt: in qua eductione oſtendit virtutem ſuæ majeſtatis Deus. Trajecit enim populum medio mari rubro, præcedente angelo, & ſcindente aquam, ut populus per ſiccum gradi poſſet; quem verius (ut ait poeta)

* *quadringentos.*

Curvata in montis faciem circumſtitit unda.

Quare audita, tyrannus Ægyptiorum cum magna ſuorum manu inſecutus, & mare adhuc patens temere ingreſſus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus eſt. Hebræi vero egreſſi, in ſolitudine multa mirabilia viderunt. Nam cum ſitim paterentur; ictu virgæ rupe percuſſa, proſiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rurſus eſuriente, cœleſtis alimenti pluvia deſcendit: quin etiam coturnices in caſtra eorum ventus * induxit; ut non modo pane cœleſti, ſed etiam inſtructioribus epulis ſaturarentur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt: ſed depulſa jam ſervitute; jam ſiti, fameque depoſita, in luxuriam prolapſi, ad prophanos Ægyptiorum ritus animos tranſtulerunt. Cum enim Moyſes dux eorum aſcendiſſet in montem, atque ibi 40 diebus moraretur; aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos ſigno præcederet, figurarunt. Quo peccato, ac ſcelere offenſus Deus, impium, & ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit; & legi, quam per Moyſen dederat, ſubjugavit. Poſtea vero cum in deſerto quadam parte Syriæ conſediſſent, amiſerunt vetus nomen Hebræi: &

* *invexit.*

& quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi ſunt appellati; & terra, quam incoluere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum ſubjecti fuerunt; ſed populo, ac legi civiles judices præſedebant; non tamen in annum conſtituti ſunt, ſicut Romani conſules, ſed perpetua juriſdictione ſubnixi. Tum ſublato judicum nomine, poteſtas regalis inducta eſt. Verum judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones ſæpe ſuſceperant; atque offenſus ab his Deus, toties eos alienigenis ſubjugabat, donec rurſus pœnitentia populi mitigatus, liberaret eos ſervitute. Item ſub regibus finitimorum bellis, ob delicta vexati, poſtremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis ſuæ, gravi ſervitio pependerunt, donec Cyrus veniret in regnum; qui ſtatim Judæos reſtituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt uſque ad Herodem; qui fuit ſub imperio Tiberii Cæſaris; cujus anno quintodecimo, id eſt, duobus Geminis conſulibus, ante diem * ſeptimam Calendarum Aprilium Judæi Chriſtum cruci affixerunt: hic rerum textus, hic ordo in arcanis ſanctarum literarum continetur. Sed prius oſtendam, qua de cauſa in terram veniret Chriſtus; ut fundamentum divinæ religionis, & ratio clareſcat.

* decimum.

11. CUM ſæpe Judæi præceptis ſalutaribus repugnarent, atque à divina lege deſciſcerent, aberrantes ad impios cultus Deorum; tum Deus juſtos, & electos viros ſpiritu ſancto implebat, prophetas in media plebe conſtituens; per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet; & nihilominus hortaretur ad pœnitentiam ſceleris agendam: quam niſi egiſſent, atque abjectis vanitatibus ad Deum ſuum rediſſent; fore, ut teſtamentum ſuum mutaret, id eſt, hæreditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes; aliumque ſibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem à prophetis increpati, non modo verba eorum reſpuerunt; ſed quod ſibi peccata exprobrarentur, offenſi, eos exquiſitis cruciatibus necaverunt: quæ omnia divinæ literæ ſignata conſervant. Dicit enim propheta Jeremias: Miſi ad vos ſervos meos prophetas: ante lucem mittebam,

tebam, & non audiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis: Convertatur unusquisque à via sua mala, & à nequissimis affectationibus vestris; & habitabitis in terra ista, quam dedi vobis, & patribus vestris à seculo usque in seculum. Nolite ambulare post Deos alienos, ut serviatis eis; & ne incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad disperdendos vos. Hesdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, à quo Judæi sunt restituti; sic loquitur: Desciverunt à te; & abjecerunt legem tuam post * cor suum; & prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos, ut reverterentur ad te. Item Helias in libro βασιλειῶν tertio: Æmulans æmulatus sum Domino Deo omnipotenti; quia dereliquerunt te filii Israel; & altaria tua demolierunt; & prophetas tuos interfecerunt gladio; & remansi ego solitarius; & quærunt animam meam auferre à me. Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum; itaque desiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum, illum opificem rerum, & consiliatorem suum delabi jussit è cœlo, ut religionem sanctam Dei transferret ad gentes, id est, ad eos, qui Deum ignorabant; doceretque justitiam, quam perfidus populus abjecerat; quod jampridem denuntiaverat se facturum: sicut Malachias propheta indicat dicens: Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus; & sacrificium acceptum non habeo ex manibus vestris; quoniam à solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes. Item David in Psalmo XVII: Constitues me in caput gentium: populus, quem non cognovi, serviet mihi. Esaias quoque sic loquitur: Venio colligere omnes gentes, & linguas; & venient, & videbunt claritatem meam, & dimittam super eos signum; & mittam ex his conservatos in gentes, quæ longe sunt; quæ non audierunt gloriam meam; & nuntiabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur Deus metatorem templi sui mittere in terram; noluit eum in potestate, & claritate cœlesti mittere; ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur; ac pœnas pro facinoribus suis lueret; qui Dominum, ac Deum suum non recepisset; quod olim prophetæ cecine-

* *corpus.*

cecinerant, eſſe facturum. Eſaias enim, quem ipſi Judæi ſerra conſectum crudeliſſime necaverunt, ita dicit: Audi cœlum, & percipe auribus terra, quoniam Dominus locutus eſt: filios genui,& exaltavi: ipſi autem ſpreverunt me: agnovit bos poſſeſſorem ſuum, & aſinus præſæpium domini ſui; Iſrael autem me non cognovit; & populus meus me non intellexit. Hieremias quoque ſimiliter ait: Cognovit tempus ſuum turtur, & hirundo; & ruris paſſeres cuſtodierunt tempora introitus ſui; populus autem meus non cognovit judicium Domini. Quomodo dicitis, Sapientes ſumus; & lex Domini nobiſcum eſt? Incaſſum facta eſt metatura; falſi ſcribæ, & confuſi ſunt; ſapientes trepidaverunt, & capti ſunt, quoniam verbum Domini roprobaverunt. Ergo (ut cœperam dicere) cum ſtatuiſſet Deus, doctorem virtutis mittere ad homines; renaſci eum denuo in carne præcepit; & ipſi homini ſimilem fieri; cur dux, & comes, & magiſter eſſet futurus. Sed tamen quoniam clemens eſt, & pius erga ſuos Deus; ad eos ipſos eum miſit, quos oderat, ne illis in perpetuam ſalutis viam clauderet; ſed daret his liberam facultatem ſequendi Deum; ut & præmium vitæ adipiſcerentur, ſi ſecuti fuiſſent; quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt: & culpa ſua in pœnam mortis incurrerent, ſi regem ſuum repudiaſſent, quod ſciebat eſſe facturos. Apud illos igitur, & ex eorum ſemine regenerari eum juſſit, ne, ſi fuiſſet alienigena, juſtam poſſent excuſationem de lege prætendere, quod eum non ſuſcepiſſent; ſimul, ut nulla omnino gens eſſet in terra, cui ſpes immortalitatis negaretur.

12. DESCENDENS itaque de cœlo ſanctus ille ſpiritus Dei, ſanctam Virginem, cujus utero ſe inſinuaret, elegit. At illa divino ſpiritu hauſto repleta concepit, & ſine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod ſi animalia quædam vento, * aut aura concipere ſolere, omnibus notum eſt; cur quiſquam mirum putet, cum ſpiritu Dei, cui facile eſt quicquid velit; gravatam eſſe Virginem dicimus? Quod ſane incredibile poſſet videri, niſi hoc futurum ante multa ſecula prophetæ ceciniſſent. Solomon ita dicit: Infirmatus

* &c.

matus est uterus Virginis, & accepit fœtum; & gravata est, & facta est in multa miseratione mater Virgo. Item propheta Esaias; cujus verba sunt hæc: Propter hoc dabit Deus ipse vobis signum; Ecce Virgo accipiet in uterum, & pariet filium; & vocabitis nomen ejus Hemanuel. Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista Judæi, qui eum negaverunt: si quis nos hæc fingere arbitratur; ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Hemanuel autem nunquam vocitatus est, sed Jesus; qui Latine dicitur salutaris, sive salvator; quia cunctis gentibus salutifer venit. Sed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus esset. Hemanuel enim significat nobiscum Deus; scilicet quia illo per virginem nato, confiteri homines oportebat, Deum secum esse, id est, in terra, & in carne mortali. Unde David in Psalmo 84: Veritas, inquit, de terra orta est; quia Deus, in quo veritas est, terrenum corpus accepit; ut terrenis viam salutis aperiret. Item Esaias ipse: Ipsi autem non crediderunt, & exacerbaverunt Spiritum sanctum, & conversus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnavit; & recordatus est dierum seculi; qui suscitavit de terra pastorem ovium. Quis autem futurus esset ille pastor, declaravit alio loco, dicens: Exultent cœli desuper; & nubes induant justitiam; aperiatur terra, & pullulet salvatorem. Ego enim Dominus Deus creavi eum. Salvator vero est (ut supra diximus) Jesus. Sed & alio loco idem propheta sic prædicavit: Ecce natus est nobis Puer; & datus est nobis Filius; cujus imperium super humeros ejus: & vocatum est nomen ejus, magni consilii nuntius. Idcirco enim missus est à Deo patre, ut universis gentibus, quæ sub cœlo sunt, singularis, & veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. Daniel quoque similia prælocutus est: Videbam, inquit, in visu noctis; & ecce in nubibus cœli ut Filius hominis veniens; & usque ad vetustum dierum pervenit. Et qui assistebant, obtulerunt eum; & datum est ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ servient ei; & potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit; & regnum ejus, quod non corrumpetur.

conciepi-
ed in
utero.
vocabi-
-tur.

Insigna-
-vit

ko

rumpetur. Quomodo igitur Judæi & confitentur, & sperant Christum Dei? qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus est. Nam cum ita sit à Deo constitutum, ut idem Christus bis veniat in terram, semel, ut unum Deum gentibus nuntiet; deinde rursus, ut regnet: quomodo in secundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt? Atqui Propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit: Ecce, inquit, in nubibus cœli, ut Filius hominis veniens: non dixit, ut Filius Dei, sed Filius hominis; ut ostenderet, quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura, & conditione mortali, doceret homines justitiam: & cum mandatis Dei functus, veritatem gentibus revelasset; multaretur etiam morte; ut inferos quoque vinceret, ac resignaret; atque ita demum resurgens, ad patrem proficisceretur in nube sublatus. Adjecit enim propheta, & ait: Et usque ad antiquum dierum pervenit; & oblatus est ei. Antiquum dierum appellavit Deum summum; cujus ætas, & origo non potest comprehendi; quia solus à seculis fuit, & erit semper in secula. Christum autem post passionem, aut resurrectionem ascensurum esse ad Deum patrem, David in psalmo centesimo nono contestatus est his verbis: Dixit Dominus domino meo, sede à dexteris meis; quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum. Qui propheta, cum rex esset; quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram Dei, nisi Christum filium Dei; qui est Rex regum, & Dominus dominorum? Quod Esaias apertius ostendit dicens: Sic dicit Dominus Deus Christo domino meo, cujus tenui dexteram; Obaudire ante eam gentes faciam; & fortitudinem regum disrumpam. Aperiam ante illam portas; & civitates non claudentur. Ego ante ibo; & montes deplanabo; & fores æreas conteram; & seras ferreas confringam; & dabo tibi thesauros absconditos & invisibiles; ut scias, quia ego sum Dominus Deus, qui voco nomen tuum, Deus Israel. Denique ob virtutem, ac fidem, quam Deo exhibuit in terra; datum est ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ, servient ei; & potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit; & regnum ejus non corrumpetur. Quod quidem duobus modis

dis intelligitur; quia & nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes, & omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem consitentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur: habet imperium, atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant: & idem postea, cum rursus advenerit, in potestate, ac claritate, ut omnem animam judicet, & justos restituat ad vitam: tunc vere totius terræ regimen obtinebit: tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum seculum (ut poetæ vocant) id est justum, ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro differemus, cum de secundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

13. SUMMUS igitur Deus, ac Parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset; doctorem justitiæ misit è cœlo: ut novis cultoribus novam legem in eo, vel per eum daret: non sicut ante fecerat per hominem; sed tamen nasci eum voluit tanquam hominem; ut per omnia summo patri similis existeret. Ipse enim pater Deus, & origo, & principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ, atque ἀμήτωρ à Trismegisto verissime nominatur; quod ex nullo sit procreatus. Idcirco etiam Filium bis nasci oportuit, ut ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate spiritali ἀμήτωρ fuit; quia sine officio matris, à solo Deo patre generatus est. In secunda vero carnali ἀπάτωρ fuit; quoniam sine patris officio, virginali utero procreatus est; ut mediam inter Deum, & hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilem, imbecillemque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere: factus est & Dei filius per spiritum, & hominis per carnem: id est, & Deus, & homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex passione, quam pertulit: quam cur susceperit, paulo post docebo. Interim & Deum fuisse, & hominem ex utroque genere permistum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse testatur his verbis: Fatigata est Ægyptus, & natio Æthiopum, & Saba; viri alti ad te transgredientur; & tui erunt servi; & post te ambulabunt vincti compedibus; & adorabunt te; & te precabuntur; quoniam

in te Deus eſt; & non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, & neſciebamus, Deus Iſrael ſalvator. Confundentur, & reverebuntur omnes, qui adverſantur tibi; & cadent in confuſionem. Item propheta Hieremias ſic ait: Hic Deus noſter eſt, & non deputabitur alius abſque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ; & dedit eam Jacob puero ſuo, & Iſrael dilecto ſibi. Poſt hæc in terris viſus eſt; & cum hominibus verſatus eſt. Item David in Pſalmo XLIV: Thronus tuus Deus in ſecula ſeculorum, virga æquitatis, virga regni tui. Dilexiſti juſtitiam, & odio habuiſti injuſtitiam; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis. Quo verbo etiam nomen oſtendit: ſiquidem (ut ſupra docui) ab unctione appellatus eſt Chriſtus. Deinde hominem fuiſſe eundem, Hieremias docet, dicens: Et homo eſt; & quis cognovit eum? Item Eſaias: Et mittet eis Deus hominem, * & ſalvabit eos: & judicans ſanabit eos. Sed & Moyſes in Numeris ita loquitur: Orietur ſtella ex Jacob; & exurget homo ex Iſrael. Propterea Mileſius Apollo conſultus utrumne Deus, an homo fuerit, hoc modo reſpondit:

* *qui*

Θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα, σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
Ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίων κριθεὶς ὅπλοις συναλωθεὶς,
Γόμφοις καὶ σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

Primo verſu verum quidem dixit; ſed argute conſultorem fefellit, ſacramentum veritatis penitus neſcientem. Videtur enim negaſſe illum Deum: ſed cum fatetur ſecundum carnem fuiſſe mortalem; quod etiam nos prædicamus; conſequens eſt, ut ſecundum ſpiritum Deus fuerit; quod nos affirmamus. Quid enim fuerit neceſſe carnis facere mentionem? cum ſatis eſſet dicere, fuiſſe mortalem. Sed veritate preſſus negare non potuit quemadmodum res ſe haberet; ſicut illud, quod ait, fuiſſe ſapientem. Quid ad hoc Apollo reſpondes? Si ſapiens eſt; ergo doctrina ejus ſapientia eſt, nec ulla alia; & ſapientes, qui ſequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro ſtultis, & vanis, & ineptis habemur; qui ſectamur

stamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit; assentiri nobis jam videtur; cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, & ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum necessitate dixisset, jam deorum, ac sui proditor videbatur; nisi quod ab eo veritas extorserat, mendacio fallente celasset. Ait ergo, illum fecisse quidem opera miranda, verum, non divina virtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo veritatem ignorantibus persuasit; cum Judæi quoque cultores (ut videbantur) summi Dei, idem putaverint? cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula quæ eis prophetæ futura prædixerant: nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem inter cæteros prophetas vel maxime legunt; in Psalmo XXVII. sic eos damnat: Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt opera Domini. Ex hujus ipsius domo Christum generatum iri secundum carnem, & ipse David, & alii prophetæ annuntiaverunt. Apud Esaiam ita scriptum est: Et erit illa die radix Jesse; & qui exurget principari in nationes, in eum gentes sperabunt; & erit requies ejus in honore: & alio loco: Exiet virga de radice Jesse; & flos de radice ejus ascendet, & requiescet super eum spiritus Dei, spiritus sapientiæ, & intellectus, spiritus consilii, & fortitudinis, spiritus scientiæ, & pietatis, & implebit eum spiritus timoris Domini. Jesse autem fuit pater David; ex cujus radice ascensurum esse florem, prælocutus est; cum scilicet, de quo Sibylla dixit:

ἀνθήσει δ᾽ ἄνθος καθαρόν— Item in βασιλειῶν libro secundo. Propheta Nathan missus est ad David volentem Deo templum fabricare: & fuit verbum Domini ad Nathan dicens: Vade, & dic servo meo David, Hæc dicit Dominus omnipotens: Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum; sed cum impleti fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te; & parabo * semen ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo; & erigam thronum

* *regnum*

ejus usque in seculum; & ego ero ei in patrem, & ipse erit mihi in filium; & fidem consequetur domus ejus, & regnum ejus usque in seculum.

Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, & civitatem, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupavit. Itaque ad ipsum, quæ à propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit: annis enim XL. regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus est, sed filius David; & domus, quam ædificavit, non est fidem consecuta, sicut ecclesia, quæ est verum templum Dei; quod non in parietibus est, sed in corde, ac fide hominum; qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater ejus in Psalmo CXXVI, de operibus filii sui prophetavit hoc modo: Si dominus non ædificaverit domum; in vanum laboraverunt, qui illam ædificaverunt: si Dominus non custodierit civitatem; in vanum vigilavit, qui eam custodivit.

14. QUIBUS ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiasse de Christo, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus constitueret æternum templum Deo, quod appellatur ecclesia; & universas gentes ad religionem Dei veram convocaret. Hæc est domus fidelis, hoc immortale templum; in quo siquis non sacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi & magni, & æterni, quoniam Christus fabricator fuit; idem, necesse est, habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec potest nisi per eum, * qui constituit ad templum, & ad conspectum Dei perveniri. David in Psalmo CIX. id ipsum docet dicens: Ante luciferum genui te. Juravit Dominus, & non pœnitebit eum: tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech. Item in *βασιλειῶν* lib. primo: Et suscitabo mihi Sacerdotem fidelem; qui

* *Al qui constituit templum, ad adytum templi, & ad conspectum, &c.*

qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat; & ædificabo ei domum fidelem; & transibit in conspectu meo omnibus diebus. Quis autem futurus esset, cui Deus æternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito, apertissime docuit: Et ostendit mihi Dominus Deus Jesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli Domini; & diabolus stabat ad dextram ipsius, ut adversaretur ei. Et dixit Dominus ad diabolum: Imperet Dominus in te; qui elegit Hierusalem: & ecce titio ejectus ab igne; & Jesus erat indutus vestimentis sordidis, & stabat ante faciem Angeli; & respondit, & dixit ad circumstantes ante faciem ipsius dicens: Auferte vestimenta sordida ab eo; & induite eum tunica talari; & ponite cydarim mundam super caput ipsius; & cooperuerunt eum vestimento; & imposuerunt cydarim mundam super caput ejus; & Angelus Domini stabat, & testificabatur, ad Jesum dicens: Hæc dicit Dominus omnipotens; si in viis meis ambulaveris; & præcepta mea servaveris; tu judicabis domum meam, & dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Audi itaque Jesu sacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Judæos arbitretur, qui cum hæc legerent, & audirent, nefandas manus Deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit; usque ad annum quintumdecimum imperii Tiberii Cæsaris; quo Christus crucifixus est; prope quingenti anni numerantur: siquidem Darii, & Alexandri adolevit ætate; qui fuerunt non multo post, quam Tarquinius Superbus exactus est: sed illi rursus eodem modo falsi, deceptique sunt, putantes hæc de Jesu esse dicta filio Nave; qui successor fuit Mosi; aut de sacerdote Jesu filio Josedech; in quos nihil congruit eorum, quæ propheta narravit. Non enim sordidati illi unquam fuerunt; cum alter eorum princeps potentissimus fuerit; alter sacerdos: aut perpessi sunt aliquid adversi, ut, tanquam titio ejectus ex igne, putarentur. Aut aliquando in conspectu Dei, & Angelorum steterunt; aut propheta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus est igitur de Jesu filio Dei; ut ostenderet, eum primo in humilitate, & carne esse venturum. Hæc enim est vestis sordida; ut pararet templum Deo; & sicut

titio igni combureretur; id est, ab hominibus cruciamenta perferret; & ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem semiustum, extinctum. Quomodo autem, & cum quibus mandatis à Deo mitteretur in terram, declaravit spiritus Dei per prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem summi patris fideliter, & constanter implesset; acciperet judicium, atque imperium sempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, & præcepta mea servaveris; tu judicabis domum meam.

Quæ fuerint viæ Dei, & quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obscurum est. Deus enim, cum videret malitiam, & falsorum Deorum cultus per orbem terræ ita invaluisse; ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuisset pene sublatum (siquidem Judæi quoque, quibus solis arcanum Dei creditum fuerat; relicto Deo vivo, ad colenda figmenta, irretiti dæmonum fraudibus aberrassent; nec increpiti per prophetas, reverti ad Deum vellent) filium suum legavit ad homines; ut eos converteret ab impiis, & vanis cultibus, ad cognoscendum, & colendum Deum verum: item, ut eorum mentes à stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad justitiæ opera traduceret. Hæ sunt viæ Dei; in quibus ambulare eum, præcepit. Hæc præcepta, quæ servanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem: docuit enim quod unus Deus sit; eumque solum coli oportere: nec unquam se ipse Deum dixit: quia non servasset fidem; si missus, ut Deos tolleret, & unum assereret; induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium; nec ejus, qui miserat, sed suum proprium negotium gerere; ac se ab eo, quem * illustratum venerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret: & sacerdotis perpetui dignitatem, & regis summi honorem, & judicis potestatem, & Dei nomen accepit.

* illustraturus

15. QUONIAM de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit; veniamus ad opera illa miranda, quæ cum essent cœlestis indicia virtutis, magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit adolescere, tinctus est à Joanne

Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro spirituali peccata non sua, quæ utique non habebat; sed carnis, quam gerebat, aboleret: ut quemadmodum Judæos suscepta circumcisione, sic etiam gentes baptismo, id * est * purificati roris perfusione salvaret. * purifici Tunc vox audita de cœlo est: Filius meus es tu: ego hodie genui te. Quæ vox apud David prædicta invenitur: & descendit super eum spiritus Dei, formatus in speciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præstigiis magicis, quæ nihil veri, ac solidi ostentant; sed vi, ac potestate cœlesti: quæ jampridem prophetis nuntiantibus canebantur. Quæ opera tam multa sunt, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breviter, & generatim, sine ulla personarum, ac locorum dísignatione; ut ad exponendam passionis ejus, crucisque rationem possim pervenire; quo jamdudum festinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit: quod quacunque iter faciebat, ægros, ac debiles, & omni morborum genere laborantes, uno verbo, unoque momento reddebat incolumes; adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero, ac pedum vitio afflictis, non modo gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant, eorum oculos in pristinum restituebat aspectum. Mutorum quoque linguas in eloquium, sermonemque solvebat. Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos, ac sparsos maculis, repurgabat. Et hæc omnia non manibus, aut aliqua medela, sed verbo, ac jussione faciebat sicut etiam Sibylla prædixerat.

Πάντα λόγῳ πράττων πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia; cum ipse esset Dei verbum, cœlesti virtute, ac potestate subnixum. Nec satis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod ægris & languentibus sanitatem, nisi

etiam mortuos suscitaret, velut è somno solutos; ad vitamque revocaret. Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca potentia fieri arguebant: cum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanæ illorum literæ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Esaiæ verba dicentis: Confortamini manus resolutæ; & genua debilia consolamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere: Dominus noster judicium retribuet: ipse veniet, & salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum: & aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus; & plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, & rivus in terra sitienti. Sed & Sibylla, eadem cecinit his versibus:

Νεκρῶν δ' ἀνάστασις ἔσται
Καὶ χωλῶν δρόμος ἔσσ' ὠκὺς, καὶ κωφὸς ἀκούσει.
Καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

Ob has ejus virtutes, & opera divina, cum magna illum multitudo sequeretur, vel debilium, vel ægrorum, vel eorum, qui curandos suos auferre cupiebant, ascendit in montem quendam desertum, ut ibi adoraret: ubi cum triduo moraretur, ac fame populus laboraret; vocavit discipulos, quærens, quantos secum cibos gestarent: At illi quinque panes, & duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferri ea jussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli facerent, frangebat ipse panem minutatim; carnemque piscium comminuebat: & utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponi illa populo, discipulis imperasset, saturata sunt quinque hominum millia, & insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim: Cujus versus tales feruntur:

Εἰν ἄρτοις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσσι δυοῖσιν
Ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
Καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα
Δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Quæro

Quæro igitur quid hic potuerit ars magica moliri, cujus peritia nihil aliud, quam ad circumſcribendos oculos valet. Idem ſeceſſurus orandi gratia, ſicut ſolebat, in montem; præcepit diſcipulis, ut naviculam ſumerent, ſeque præcederent. At illi urgente jam veſpere profecti, contrario vento laborare cœperunt: cumque jam medium fretum tenerent; tum pedibus mare ingreſſus conſecutus eſt eos; tanquam in ſolido gradiens; non ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem; qui demerſa corporis parte, humero ſuperemi-net undas. Et rurſus cum obdormiſſet in navi; & ventus uſque ad extremum periculum ſævire cœpiſſet: excitatus ſomno, ſilere ventum protinus juſſit; & fluctus, qui maximi ferebantur, conquieſcere: ſtatimque ſub verbo ejus, tranquillitas inſecuta eſt. Mentiuntur fortaſſe literæ ſanctæ, docentes tantam fuiſſe in eo poteſtatem, ut imperio ſuo cogeret ventos obſequi, maria ſervire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus ſuis ante docuerunt? quarum una, cujus ſupra fecimus mentionem, ſic ait:

Τὲς ἀνέμες παύσει τε λόγῳ, στώσει δὲ θάλασσαν
Μαινομένην ποσὶν εἰρήνῃ πίστει τε πατήσας.

Et rurſus alia, quæ dicit:

Κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
Ζήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλοῖς,
Ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτυ κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν.

His teſtimoniis quidam revicti, ſolent eo confugere, ut aiant, non eſſe illa carmina Sibyllina, ſed à noſtris conficta, atque compoſita. Quod profecto non putabit, qui Ciceronem, Varronemque legerit, alioſque veteres; qui Erythræam Sibyllam, cæteraſque commemorant: quarum ex libris iſta exempla proferimus, qui auctores ante obierunt, quam Chriſtus ſecundum carnem naſceretur. Verum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita ſint,

cum ea nemo tum intelligeret: Denuntiabant enim monstruosa quædam miracula: quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur insana, & mendax. Ait enim:

Φήσουσι Σιβύλλην———
Μαινομένην ψεύστειραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
Τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε κ' οὐκ ἔτι μ' οὐδεὶς
Μαινομένην φήσει με Θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

Latuerunt igitur multis seculis; postea vero animadversa sunt, quam Christi nativitas, & passio patefecit arcana; sicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, & eo amplius lectæ fuissent à populo Judæorum, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus & verbo, & operibus interpretatus est. Illum enim prophetæ annuntiaverunt: nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

16. VENIO nunc ad ipsam passionem: quæ velut opprobrium nobis objectari solet, quod & hominem, & ab hominibus insigni supplicio affectum, & excruciatum colamus: ut doceam, eam ipsam passionem ab eo cum magna, & divina ratione susceptam; & in ea sola, & virtutem, & veritatem, & sapientiam contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, & per omnem vitam in summa felicitate regnasset; quisquam illum sapiens, aut Deum credidisset, aut honore divino dignum judicasset: quod faciunt veræ * religionis expertes: qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona non tantum suscipiunt, verum etiam consecrant; & scientes, memoriæ mortuorum deserviunt, fortunam jam extinctam colentes: quam ne vivam quidem, præsentemque sapientes colendam sibi unquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile, cœloque dignum: sed sola est virtus, sola justitia, quæ potest verum bonum, & cœleste, & perpetuum judicari; quia nec datur

* divinitatis

datur cuiquam, nec aufertur: qua virtute, ac justitia quoniam Christus instructus venit in terram; imo vero, quoniam ipse virtus, & ipse justitia est, descendit, ut eam doceret, hominemque formaret: quo magisterio, ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul & docuit, & fecit, ab omnibus gentibus & meruit, & potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum vel ob justitiam, quam docebat, vel ob miracula, quæ faciebat, subinde confluceret; & præcepta ejus audiret; & à Deo missum, Deique filium crederet: tum primores Judæorum, & sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpebantur, & invidia depravati, quod confluente ad eum multitudine contemni se, ac deseri videbant; & (quod caput sceleris illorum fuit) stultitia, & errore cæcati, & immemores præceptorum cœlestium, ac prophetarum, coierunt adversus eum; impiumque consilium de eo tollendo, cruciandoque ceperunt: quod prophetæ multo ante descripserant. Nam & David in principio psalmorum suorum providens in spiritu, quantum facinus admissuri essent, beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum. Et Solomon in libro sapientiæ, his verbis usus est: Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis, & exprobrat nobis peccata legis: promittit se scientiam Dei habere; & filium Dei se nominat: factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum: gravis est nobis etiam ad videndum; quoniam dissimilis est aliis vita illius; & immutatæ sunt viæ illius: tanquam nugaces æstimati sumus ab eo: continet se à viis nostris, quasi ab immundiciis; & præfert novissima justorum; & gloriatur, patrem se habere Deum: Videamus ergo si sermones illius veri sunt; & tentemus quæ ventura sunt illi contumeliis, & tormentis interrogemus eum: ut sciamus reverentiam illius, & probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt; & erraverunt. Excæcavit enim illos stultitia ipsorum: & nescierunt sacramenta Dei. Nonne ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuisse videatur? Atqui à Solomone, qui hæc cecinit, usque ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, nihil addimus. Habe-

fingimus

bant

bant hæc, qui ſecerunt: legebant, in quos hæc dicta ſunt: ſed & nunc hæredes nominis, ac ſceleris illorum hæc & habent; & damnationem ſuam prophetarum voce prædictam, quotidianis lectionibus perſonant; nec aliquando in cor ſuum, quæ pars eſt & ipſa damnationis, admittunt. Increpiti ergo à Chriſto ſæpe Judæi, exprobrante illis peccata, & injuſtitias, & à populo pene deſerti, concitati ſunt ad eum necandum. Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus: Nam cum legerent, cum quanta virtute, & claritate filius Dei venturus eſſet è cœlo; Jeſum autem cernerent, humilem, quietum, ſordidum, informem; non credebant, filium Dei eſſe; ignorantes, duos ejus adventus à prophetis eſſe prædictos: Primum in humilitate carnis obſcurum: Secundum in fortitudine majeſtatis manifeſtum. De primo David in Pſalmo ſeptuageſimo primo ſic ait: Deſcendet ſicut pluvia in vellus: & orietur in diebus ejus juſtitia, & abundantia pacis; donec extollatur luna: Sicut enim pluvia, ſi deſcendat in vellus, animadverti non poteſt, quia ſtrepitum non facit: ita Chriſtum in terram ſine cujuſquam ſuſpicione venturum eſſe dixit, ut juſtitiam doceret, & pacem. Eſaias quoque ita tradidit: Domine quis credidit auditui noſtro? & brachium Domini cui revelatum eſt? Annuntiavimus coram ipſo ſicut pueri, & ſicut radix in terra ſitienti: non eſt figura ejus, neque claritas: & vidimus illum, & non habuit figuram, neque decorem; ſed figura ejus, ſine honore, & deficiens præter cæteros homines: homo in plaga poſitus eſt, ſciens ferre imbecillitatem, quia averſus eſt, & non eſt computatus. Hic peccata noſtra portat, & pro nobis hic dolet: & nos putavimus, ipſum eſſe in dolore, & in plaga, & in vexatione. Ipſe autem vulneratus eſt propter facinora noſtra, & infirmatus eſt propter peccata noſtra: doctrina pacis noſtræ ſuper illum: livore ejus nos ſanati ſumus. Omnes ſicut oves erravimus: & Deus tradidit illum pro peccatis noſtris: Et Sibylla eodem modo locuta eſt:

Οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος ἐν οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

Propter hanc humilitatem, Deum ſuum non agnoſcentes, inierunt

inierunt consilium detestandum, ut privarent eum vita, qui, ut eos vivificaret, advenerat.

17. SED iræ, atque invidiæ suæ, quam in cordibus suis gerebant, intus inclusa malitia, causas præferebant, quod legem Dei per Mosen datam solveret; id est, quod sabbatis non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacue faceret; quod abstinentiam suillæ carnis auferret. In quibus rebus Judaicæ religionis sacramenta consistunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ non dum ad Christum * secesserat, à sacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei solveret; cum hoc ille non suo judicio, sed ex Dei voluntate, & secundum prædicta faceret prophetarum. Micheas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo: Lex de Syon proficiscetur, & sermo Domini ex Hierusalem; & judicabit inter plurimos populos; & revincet, & deliget validas nationes. Illa enim prior lex, quæ per Mosen data est; non in monte Syon, sed in monte Oreb data est: quam Sibylla, fore ut à Filio Dei solveretur, ostendit:

* *accesserat*

Ἀλλ' ὅτε ταῦτ' ἂν ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
Εἰς αὐτὸν πᾶς λύσεται νόμος. ——

Sed & ipse Moses, per quem datam sibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt à Deo, & Deum non agnoverunt; prædixerat, fore, ut propheta maximus mittatur, à Deo, qui sit supra legem; qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptum reliquit: Et dixit Dominus ad me: prophetam excitabo eis de fratribus eorum, sicut te; & dabo verbum meum in os ejus: & loquetur ad eos ea, quæ præcepero ei; & quisquis non audierit ea, quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum. Denuntiavit scilicet Dominus per ipsum legiferum, quod Filium suum, id est, vivam, præsentemque legem missurus esset; & illam veterem per mortalem datam soluturus; ut denuo per eum, qui

qui esset æternus, legem sanciret æternam. Item de circumcisione solvenda Esaias ita prophetavit: Hæc dicit Dominus viris Juda, qui inhabitant Hierusalem. Renovate inter vos novitatem: & ne seminaveritis in spinis. Circumcidite vos Domino Deo vestro; & circumcidite præputium cordis vestri; ne exeat ira mea sicuti ignis, & exurat, & non sit qui extinguat. Item Moses ipse: In novissimis diebus circumcidet Dominus cor tuum ad Dominum Deum tuum amandum. Item Jesus Nave successor ejus: Et dixit Dominus ad Jesum: Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, & sede, & circumcide secundo filios Israel. Secundam circumcisionem futuram esse dixit, non carnis, sicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur; sed cordis, ac spiritus, quam tradidit Christus, qui verus Jesus fuit. Non enim Propheta sic ait: Et dixit Jesus ad me, sed ad Jesum; ut ostenderet quod non de eo loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc Deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Jesus: qui cum primum Auses vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum Jesum vocari; ut quoniam dux militiæ delectus esset adversus Amalech, qui oppugnabat filios Israel; & adversarium debellaret per nominis figuram, & populum in terram promissionis induceret. Et idcirco etiam Mosi successit, ut ostenderet, novam legem per Christum Jesum datam, veteri legi successuram, quæ data per Mosem fuit. Nam illa carnis circumcisio caret utique ratione; quia si Deus id vellet, sic à principio formasset hominem, ut præputium non haberet: sed hujus secundæ circumcisionis figura erat, significans, nudandum esse pectus, id est, aperto, & simplici corde oportere nos vivere: quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quandam similitudinem cordis, & est pudenda. Ob hanc causam Deus nudari eam jussit; ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id est, ne quod pudendum facinus intra conscientiæ secreta velemus. Hæc est cordis circumcisio, de qua prophetæ loquuntur; quam Deus à carne mortali ad animam transtulit, quæ sola mansura est. Volens enim vitæ, ac saluti nostræ pro æterna sua pietate consulere, pœnitentiam nobis in illa circumcisione proposuit, ut si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra

confessi

confessi satis Deo fecerimus, veniam consequamur; quæ contumacibus, & admissa sua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, sicut homo, sed intimas & arcana pectoris intuetur. Eodem spectat etiam carnis suillæ interdictio; à qua cum eos abstinere Deus jussit, id potissimum voluit intelligi; ut se à peccatis, atque immunditiis abstinerent. Est enim lutulentum hoc animal, & immundum; nec unquam cœlum aspicit, sed in terra toto & corpore & ore projectum, ventri semper, & pabulo servit; nec ullum alium, dum vivit, præstare usum potest, sicut cæteræ animantes; quæ vel sedendi vehiculum præbent; vel in cultibus agrorum juvant; vel plaustra collo trahunt; vel onera tergo gestant; vel indumentum exuviis suis exhibent; vel copia lactis exuberant; vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur; ne ventri, ac voluptatibus servientes ad faciendam justitiam inutiles essent, ac morte afficerentur. Item ne se fœdis libidinibus immergerent, sicut sus, quæ se ingurgitat cœno: vel ne terrenis serviant simulachris, ac se luto inquinent: luto enim se oblinunt, qui Deos, id est, qui lutum, terramque venerantur. Sic universa præcepta Judaicæ legis ad exhibendam justitiam spectant, quoniam per ambagem data sunt; ut per carnalium figuram spiritualia noscerentur.

18. CUM igitur ea, quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas suos multis seculis ante prædixit, Christus impleret; ob ea incitati, & divinas literas nescientes, coierunt, ut Deum suum condemnarent. Quod cum sciret futurum; ac subinde diceret, oportere se pati, ac interfici pro salute multorum; secessit tamen cum discipulis suis; non ut vitaret, quod necesse erat perpeti, ac sustinere; sed ut ostenderet, quod ita fieri oporteat in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur: ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas præmio illectus tradidit eum Judæis. At illi comprehensum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulaverunt; objicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se filium Dei esse,

&

& regem Judæorum: item quod dixerat: Si solveritis hoc templum, quod ædificatum est annis
* XL. * XLVI. ego illud in triduo sine manibus suscitabo; significans, brevi futuram passionem suam; & se à Judæis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tanquam infaustas, & impias insectabantur. Quæ cum Pilatus audisset, & ille in defensionem sui nihil diceret; pronuntiavit, nihil in eo damnatione dignum videri. At illi justissimi accusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare cœperunt, & crucem ejus violentis vocibus flagitare. Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis tetrarchæ instigatione, metuentis ne regno pelleretur, victus est. Nec tamen ipse sententiam protulit, sed tradidit eum Judæis, ut ipsi de illo secundum legem suam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum; & prius quam cruci affigerent, illuserunt: indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutaverunt; & dederunt ei cibum fellis; & miscuerunt ei aceti potionem. Post hæc, conspuerunt faciem ejus, & palmis ceciderunt. Cumque ipsi carnifices de vestimentis ejus contenderent, sortiti sunt inter se de tunica, & pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant; crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem describimus, quam Marc. Tul. universæ eloquentiæ suæ nervis, ac viribus, velut effusis totius ingenii fontibus prosecutus est; facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, & illo supplicio indignus; mortalis tamen, & ab homine scelesto, qui justitiam ignoraret, affectus est. Quid de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus à cultoribus Dei suspensus est, atque suffixus? Quis tam facundus, & tanta rerum, verborumque copia instructus existet? quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret; quam mundus ipse, & mundi tota elementa luxerunt? Hæc

autem

autem ſic futura fuiſſe, & prophetarum vocibus, & Sibyllinis carminibus denuntiatum eſt. Apud Eſaiam ita ſcriptum invenitur: Non ſum contumax, neque contradico: dorſum meum poſui ad flagella, & maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti à fœditate ſputorum. Similiter David in Pſalmo XXXIV. Congregata ſunt ſuper me flagella, & ignoraverunt: diſſoluti ſunt, nec compuncti ſunt: tentarunt me, & deriſerunt deriſu; & ſtriderunt ſuper me dentibus ſuis. Sibylla quoque eadem futura monſtravit:

Εἰς ἀνόμους χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
Δώσουσι δὲ Θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
Καὶ στόμασιν μιαροῖσι τὰ πτύσματα φαρμακόεντα,
Δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.

Item de ſilentio ejus, quod uſque ad mortem pertinaciter tenuit, Eſaias iterum ſic locutus eſt: Sicut ovis ad immolandum ductus eſt; & ſicut agnus coram tondentibus ſe ſine voce, ſic non aperuit os ſuum. Et Sibylla ſupradicta:

Καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μήτις ἐπιγνῷ
Τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ,
Καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον.——

De cibo vero, & potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in Pſalmo LXVIII. ſic ait: Et dederunt in eſcam meam fel: & in ſiti mea potum mihi dederunt acetum. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata eſt:

Εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν καὶ εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν
Τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

& alia Sibylla Judæam terram his verſibus increpat:

Αὐτὴ γὰρ σὺ ἄφρων τὸν σὸν Θεὸν οὐκ ἐνόησας
Παίζοντ' ἐν θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ καὶ ἀκάνθαις,

Ἔστεψαν στεφάνῳ φοβερήν τε χολὴν ἐκέρασαν.

Fore autem ut Judæi manus inferrent Deo suo, eumque interficerent, testimonia prophetarum hæc antecesserunt. Apud Esdram ita scriptum est: Et dixit Esdras ad populum: Hoc pascha Salvator noster est, & refugium nostrum: cogitate, & ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo: & post hæc sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in æternum tempus, dicit Dominus Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque exaudiritis annuntiationem ejus; eritis derisio in gentibus. Unde apparet, Judæos nullam aliam spem habere, nisi se abluerint à sanguine, ac speraverint in eum ipsum, quem * negaverunt. Esaias quoque facinus eorum designat, & dicit: In humilitate ejus judicium sublatum est. Nativitatem ejus quis enarrabit? quoniam auferetur à terra vita ejus: à facinoribus populi mei adductus est ad mortem, & dabo malos pro sepultura ejus, & divites pro morte ejus: quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est. Propterea ipse consequetur multos, & fortium dividet spolia: propterea quod traditus est ad mortem, & inter facinorosos deputatus est: & ipse * peccatum multorum pertulit: & propter facinora illorum traditus est. David quoque in Psalmo XCIII. Captabunt in animam justi; & sanguinem innocentem condemnabunt: & factus est mihi Dominus in refugium. Et Hieremias; Domine significa mihi; & cognoscam: tunc vidi meditationes eorum; ego sicut agnus sine macula perductus sum ad victimam: in me cogitaverunt cogitationem, dicentes: Venite, mittamus lignum in panem ejus; & eradamus è terra vitam ejus: & nomen ejus non erit in memoria amplius. Lignum autem crucem significat, & panem corpus ejus, quia ipse est cibus, & vita hominum, qui credunt in carnem, quam portavit, & in crucem, in qua pependit. De qua tamen apertius ipse Moses in Deuteronomio ita prædicavit: Et erit pendens vita tua ante oculos tuos: & timebis die, ac nocte: & non credes vitæ tuæ. Idem rursus in Numeris:

* necaverunt

* peccata

ris: Non quasi homo Dominus suspenditur; neque quasi Filius hominis minas patitur. Zacharias etiam sic tradidit: Et intuebuntur in me, quem transfixerunt. Item David in Psalmo XXI: Effoderunt manus meas, & pedes meos: dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, & viderunt me: diviserunt sibi vestimenta mea, & super vestem meam sortem miserunt. Quæ utique Propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, & nunquam perpessus est illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni à regno David usque ad crucem Christi. Sed & Solomon filius ejus; qui Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctæ crucis, prophetavit: Quod si avertimini à me, dicit Dominus, & non custodieritis veritatem meam: rejiciam Israel à terra, quam dedi illis: & domum hanc, quam ædificavi illis in nomine meo, projiciam illam ex omnibus: & erit Israel in perditionem, & in opprobrium populo; & domus hæc erit deserta; & omnis, qui transibit per illam, admirabitur, & dicet: Propter quam rem fecit Dominus terræ huic, & huic domui hæc mala? Et dicent: Quia reliquerunt Dominum Deum suum; & persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo; & cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis Deus mala hæc.

19. QUID amplius jam de facinoribus Judæorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanibili furore correptos; qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt; neque quin facerent, cavere potuerunt? Suspensus igitur, atque affixus, exclamavit ad Dominum voce magna, & ultro spiritum posuit. Et eadem hora terræmotus factus est. Et velum templi, quod separabat duo tabernacula; scissum est in duas partes; & Sol repente subductus est, & ab hora sexta usque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re Amos propheta testatur: Et erit in illo die dicit Dominus, occidet Sol meridie; & obtenebrabitur dies lucis; & convertam dies festos vestros in luctum, & cantica vestra in lamentationem. Item Hieremias: Exterrita est, quæ parit, & tæduit animam; &

occidit Sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est, & maledicta; reliquos eorum in gladium dabo, in conspectu inimicorum eorum; & Sibylla:

> Ναοῦ δὲ σχισθήσεται τὸ πέτασμα, καὶ ἤματι μέσσῳ
> Νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρισὶν ὥραις.

Cum hæc facta essent, ne prodigiis quidem cœlestibus facinus suum intelligere quiverunt. Sed quoniam prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturum; metuentes, ne à discipulis surrepto, & amoto corpore, universi resurrexisse eum crederent, & fieret multo major in plebe confusio; detraxerunt eum cruci; & conclusum in monumento firmiter militari custodia circundederunt. Verum tertio die ante lucem terræmotu facto, repente patefactum est sepulchrum; & custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integre è sepulchro, ac vivus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret: in sepulchro vero nihil repertum est, nisi exuviæ, quibus convolutum corpus incluserant. Illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum, prophetæ cecinerant. David in Psalmo XV. Non derelinques animam meam apud inferos; nec dabis sanctum tuum videre interitum. Item in tertio: Ego dormivi, & somnum cepi, & resurrexi; quoniam Dominus auxiliatus est mihi. Oseas quoque primus XII. Prophetarum de resurrectione ejus testificatus est: Hic filius meus sapiens; propter quod nunc resistet in contribulatione filiorum suorum; & de manu inferorum eruam eum. Ubi est judicium tuum mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco. Vivificavit nos post biduum die tertio. Et ideo Sibylla, impositurum esse morti terminum dixit, post tridui somnum:

> Καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
> Καὶ τότ' ἀποφθιμένων ἀναδείξας εἰς φάος ἥξει
> Πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam enim nobis acquisivit morte superata.

Nulla

Nulla igitur ſpes alia conſequendæ immortalitatis homini datur, niſi crediderit in eum; & illam crucem portandam, patiendamque ſuſceperit.

20. PROFECTUS ergo in Galilæam (noluit enim ſe Judæis oſtendere, ne adduceret eos in pœnitentiam, atque impios reſanaret) diſcipulis iterum congregatis, ſcripturæ ſanctæ literas, id eſt, prophetarum arcana patefecit; quæ ante, quam pateretur, perſpici nullo modo poterant; quia ipſum, paſſionemque ejus annuntiabant. Idcirco Moſes, & iidem ipſi prophetæ, legem, quæ Judæis data erat, teſtamentum vocant; quia niſi teſtator mortuus fuerit, nec confirmari teſtamentum poteſt, nec ſciri quid in eo ſcriptum ſit; quia clauſum, & obſignatum eſt. Itaque niſi Chriſtus mortem ſuſcepiſſet; aperiri teſtamentum, id eſt, revelari, & intelligi myſterium Dei non potuiſſet. Verum Scriptura omnis in duo Teſtamenta diviſa eſt. Illud, quod adventum Domini, paſſionemque anteceſſit, id eſt lex, & prophetæ; vetus dicitur. Ea vero, quæ poſt reſurrectionem ejus ſcripta ſunt, novum Teſtamentum nominatur. Judæi veteri utuntur, nos novo: ſed tamen diverſa non ſunt; quia novum veteris adimpletio eſt, & in utroque idem teſtator eſt Chriſtus; qui pro nobis morte ſuſcepta, nos hæredes regni æterni fecit, abdicato, & exhæredato populo Judæorum; ſicut Hieremias propheta teſtatur, cum loquitur talia: Ecce dies veniunt, dicit Dominus, & conſummabo domui Iſrael, & domui Juda teſtamentum novum; non ſecundum teſtamentum, quod diſpoſui patribus eorum, in die, qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Ægypti; quia ipſi non perſeveraverunt in teſtamento meo, & ego neglexi eos, dicit Dominus. Item alio loco ſimiliter ait: Dereliqui domum meam: dimiſi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta eſt hæreditas mea mihi, ſicut leo in ſilva: dedit ipſa ſuper me vocem ſuam; ideo odi eam: cum ſit hæreditas ejus, cæleſte regnum; non utique ipſam hæreditatem ſe dicit odiſſe, ſed hæredes, qui adverſus eum ingrati, & impii extiterunt. Facta eſt, inquit, mihi hæreditas mea, ſicut leo; id eſt præda, & devoratio, factus ſum hæredibus meis, qui me immolaverunt

runt sicut pecus: dedit super me vocem suam, id est, sententias adversus me mortis, crucisque dixerunt. Nam quod superius ait, consummaturum se domui Juda testamentum novum; ostendit, vetus illud testamentum, quod per Mosen est datum, non fuisse perfectum; id autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domum autem Juda, & Israel non utique Judæos significat, quos abdicavit; sed nos, qui ab eo convocati ex gentibus, in illorum locum adoptione successimus, & appellamur filii Judæorum, quod declarat Sibylla cum dicit:

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

Quod autem futurum esset id genus, Esaias docet; apud quem Pater summus ad filium loquitur, dicens: Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam; & tenebo manum tuam, & confirmabo; & dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, & de domo carceris sedentes in tenebris. Cum igitur nos antea tanquam cæci, & tanquam carcere stultitiæ inclusi, sederemus in tenebris, ignorantes Deum, & veritatem; illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit; & liberatos malis vinculis, atque in lucem sapientiæ productos, in hæreditatem regni cœlestis ascivit.

21. ORDINATA vero discipulis suis evangelica, ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cœlum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat, dicens: Et ecce in nubibus cœli ut Filius hominis veniens, usque ad vetustum dierum pervenit. Discipuli vero per provincias dispersi, fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt; facientes & ipsi nomine magistri Dei magna, & pene incredibilia miracula; quia discedens instruxerat eos virtute, ac potestate, qua posset novæ annuntiationis ratio fundari, & confirmari: sed & futura aperuit illis omnia; quæ Petrus, & Paulus Romæ prædicaverunt; & ea prædicatio in memoriam scripta permansit; in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse, dixerunt; ut post

breve

breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, & civitates eorum ſolo adæquaret, ipſos autem fame, ſitique confectos obſideret. Tum fore, ut corporibus ſuorum veſcerentur, & conſumerent ſe invicem. Poſtremo ut capti venirent in manus hoſtium; & in conſpectu ſuo vexari acerbiſſime conjuges ſuas cernerent; violari, ac proſtitui virgines; diripi pueros; allidi parvulos; omnia denique igni, ferroque vaſtari; captivos in perpetuum terris ſuis exterminari; eo quod exultaverint ſuper amantiſſimum, & probatiſſimum Dei filium. Itaque poſt illorum obitum, cum eos Nero interemiſſet; Judæorum nomen, & gentem, Veſpaſianus extinxit, fecitque omnia, quæ illi futura prædixerant.

22. CONFIRMATA ſunt (ut opinor) quæ falſa, & incredibilia putantur ab iis, quos vero cœleſtium literarum doctrina non imbuit: ſed tamen ut refellantur à nobis etiam illi, qui nimium non ſine malo ſuo ſapiunt, rebuſque divinis fidem detrahunt; argumentis quoque illorum coarguamus errorem, ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuiſſe, ſicut nos oſtendimus factum. Et quanquam apud bonos judices ſatis habeant firmitatis, vel teſtimonia ſine argumentis, vel argumenta ſine teſtimoniis; nos tamen non contenti alterutro ſumus, cum ſuppetat nobis utrumque; ne cui perverſe ingenioſo, aut non intelligendi, aut contra differendi locum relinquamus. Negant fieri potuiſſe, ut naturæ immortali quicquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, ſeque infirmitate carnis oneraret; ut paſſionibus, ut dolori, ut morti ſe ipſe ſubjiceret: quaſi non facile illi eſſet, ut citra corporis imbecillitatem, ſe hominibus oſtenderet, eoſque juſtitiam doceret (ſiquidem id volebat) majore auctoritate ut *profeſſi Dei. Tunc enim cunctos fuiſſe præceptis cœleſtibus parituros; ſi ad ea virtus, ac poteſtas Dei præcipientis accederet. Cur igitur (aiunt) ad docendos homines, non ut Deus venit? Cur ſe tam humilem, imbecillemque conſtituit; & ab hominibus ut contemni, & pœna affici poſſet? cur vim ab imbecillis, & mortalibus paſſus

* præceptis

sus est; cur non manus hominum aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut invalidus in judicium ductus est; ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Refutabo hæc diligenter, nec quenquam patiar errare. Illa enim magna, & mirabili ratione sunt facta: * quæ quicunque perceperit, non tantum mirari desinet, Deum ab hominibus esse cruciatum; verum etiam facile pervidebit, ne Deum quidem potuisse credi, si eà ipsa, quæ arguit, facta non essent.

* quam

23. QUICUNQUE præcepta dat hominibus, ac vitam, moresque fingit aliorum; quæro, debeatne ipse facere, quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit; soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt, quæ præcipiuntur; si vitam hominum in optimo statu collocant; non se debet ipse præceptor à numero, cœtuque hominum segregare, inter quos agit; & ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum; ne si aliter vixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat; levioremque doctrinam suam faciat, si reipsa resolvat, quod verbis nitatur astruere. Unusquisque enim, cum audit præcipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi; tanquam sibi jus libertatis adimatur: * respondebit itaque doctori hoc modo: Non possum facere, quæ jubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci; vetas cupere; vetas libidine commoveri; vetas dolorem; vetas mortem timere: sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subjecta sint; vel si adeo putas repugnari posse naturæ; tu ipse * quæ præcipis, fac ut sciam, fieri posse. Cum autem ipse non facias; quæ insolentia est, ut homini libero imponere velis leges, quibus ipse non pareas? Prius disce, qui doces; & ante quam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget justam esse hanc responsionem? quin etiam in contemptum veniet hujusmodi doctor, & deludetur vicissim; quia videbitur & ipse deludere. Quid ergo faciat ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusationem contumacibus;

* respondet

* qui

macibus; nisi ut præsentibus factis doceat, possibilia se docere? Inde evenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile est, præstare difficile. Utinamque tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt; abest ab iis fides. Et si homines fuerint, contemnentur, ut leves; si Deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanæ. Superest, ut factis verba firmentur, quod philosophi facere nequeunt: itaque cum ipsi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere: neminem possunt ad virtutem, quam falso prædicant, erudire; ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum * esse sapientem, id est, in quo summæ doctrinæ, ac scientiæ, summa virtus, & perfecta justitia consenserit: quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum talis extitit, nisi Christus; qui & verbo sapientiam tradidit, & doctrinam præsenti virtute firmavit.

* *extitisse*

24. AGE nunc consideremus, an doctor è cœlo missus, possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor, quem venisse à Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo esse mittendum; qui vitam hominum, rudimentis virtutis instituat, & ad justitiam formet. Nemini dubium potest esse; quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omnium, quam virtute perfectus; ne nihil inter cœlestem, terrenumque differat. Nam in homine, interna, & propria doctrina esse, nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis visceribus inclusa, & tabe corporis impedita, aut comprehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit; summam tamen virtutem capere nequeat, & omnibus vitiis resistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At vero cœlestis, cui scientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit; in docendo quoque, sicut in cæteris, perfectus, & consummatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus assumat: cur autem fieri non possit, ratio clara est. Nam si veniat ad homines, ut

Deus

Deus; ut omittam, quod mortales oculi claritatem majestatis ejus conspicere, ac sustinere non possunt; ipse certe Deus virtutem docere non poterit; quia expers corporis non faciet, quæ docebit; ac per hoc doctrina ejus, perfecta non erit. Alioqui summa virtus est, dolorem patienter pro justitia, officioque perferre; si virtus est, mortem ipsam & intentatam non metuere, & illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus, & docere ista præcipiendo, & confirmare faciendo: quia qui dat præcepta vivendi, amputare debet omnium excusationum vias; ut imponat hominibus parendi necessitatem, non vi aliqua, sed pudore; & tamen libertatem relinquat; ut & præmium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere, si vellent: & non parentibus pœna, quia poterant parere, si vellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet; & sit quasi prævius; & manum porrigat secuturo? quem ad modum autem potest facere quæ docet, si non sit similis ei, quem docet? nam si nulli subjectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere: Volo equidem non peccare, sed vincor; indutus sum enim carne fragili, & imbecilla; hæc est, quæ concupiscit, quæ * irasci, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus; & pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me & ipse peccare; sed necessitas fragilitatis impellit: cui repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit præceptor ille justitiæ? quomodo refutabit, ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi & ipse carne fuerit indutus; ut ostendat, etiam carnem posse capere virtutem? Contumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet magistrum, doctoremque virtutis, hominum simillimum fieri; ut vincendo peccatum, doceat hominem, vinci ab eo posse peccatum. Si vero sit immortalis; exemplum proponere homini nullo modo potest. Existet enim constans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiscis, quia immortali nihil

* *irascitur*

nihil est necessarium. Mihi vero multis rebus opus est, ut tuear hanc vitam. Mortem non times; quia valere in te non potest. Dolorem contemnis; quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo; quia cruciatus mihi gravissimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non potest. Doctor itaque virtutis etiam hanc excusationem debuit hominibus auferre; ne quis, quod peccat, necessitati potius ascribat, quam culpæ suæ. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo, qui docendus est: ut si forte dixerit, impossibilia præcipis; respondeat, ecce ipse facio. At ego carne indutus sum, cujus est peccare proprium. Et ego eandem carnem gero; & tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia aliter non potest in hoc corpore. Ecce & mihi corpus est, & tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non possum pro justitia nec dolorem ferre, nec mortem; quia fragilis sum. Ecce & in me dolor, ac mors habet potestatem; & ea ipsa, quæ times, vinco; ut victorem te faciam doloris, ac mortis. Prior vado per ea, quæ sustineri non posse, prætendis; si præcipientem sequi non potes, sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio; & fateri hominem necesse est, sua culpa injustum esse, qui doctorem virtutis, & eundem ducem non sequatur. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux esse mortali potest; quam immortalis; quia patientiam docere non potest, qui subjectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam; sed ut ostendam, neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem Deus: ut authoritate cœlesti necessitatem parendi, hominibus imponat; neque Deum, nisi mortali corpore induatur; ut præcepta sua factis adimplendo, cæteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux, ut justitiæ sit magister, corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut sit illius plena & perfecta doctrina, habeatque radicem, & fundamentum, stabilisque apud homines, ac fixa permaneat: ipsum autem subire carnis, ac corporis imbecillitatem; virtutemque in se recipere, cujus doctor est; ut eam simul & verbis doceat, & factis. Item, subjectum esse morti, & passionibus cunctis;

quoniam & in passione toleranda, & in morte subeunda, virtutis officia versantur; quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

25. DISCANT igitur homines,& intelligant,quare Deus summus, cum legatum, ac nuntium suum mitteret, ad erudiendam præceptis justitiæ suæ mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui,& cruciatu affici, & morte multari. Nam cum justitia nulla esset in terra; doctorem misit,quasi vivam legem; ut nomen, ac templum novum conderet; ut verum, ac pium cultum per omnem terram verbis, & exemplo seminaret. Sed tamen,ut certum esset, à Deo missum; non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur, ex mortali utroque concretus; sed ut appareret, etiam * in homine illum esse cœlestem, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim * specialem patrem Deum: & sicut pater spiritus ejus Deus sine matre; ita mater corporis ejus virgo sine patre. Fuit igitur & Deus, & homo, inter Deum, atque hominem medius constitutus. Unde illum Græci μεσίτην vocant; ut hominem perducere ad Deum posset, i. e. ad immortalitatem: quia si Deus tantum fuisset (ut supra dictum est) exempla virtutis homini præbere non posset; si homo tantum, non posset homines ad justitiam cogere, nisi auctoritas, ac virtus homine major accederet. Etenim cum constet homo ex carne, & spiritu; & oporteat spiritum justitiæ operibus emereri, ut fiat æternus: caro, quoniam terrena est, ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers, dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat; quoniam caro impedit spiritum, quo minus Deum sequatur. Est enim fragilis, & subjecta peccato: peccatum autem pabulum mortis est. Itaque idcirco mediator advenit, id est Deus in carne; ut caro eum sequi posset; & ut eriperet morti hominem, cujus est dominatio in carne. Ideo carne se induit; ut desideriis carnis edomitis, doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi, ac voluntatis. Una enim nobis, & magna, & præcipua cum

* *hominem*

* *spiritalem*

carne

carne luctatio eſt; cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec Dominum retinere patiuntur; ſed eam voluptatibus, & illecebris ſuavibus mancipatam, morte afficiunt ſempiterna. Quibus ut repugnare poſſemus, Deus nobis viam ſuperandæ carnis & aperuit, & oſtendit. Quæ virtus perfecta, & omnibus numeris abſoluta, coronam vincentibus, & mercedem nobis immortalitatis impertit.

26. DIXI de humilitate, & fragilitate, & paſſione, cur hæc Deus ſubire maluerit: nunc ipſius crucis ratio reddenda eſt, & vis enarranda. voluerit Quid ſummus pater à principio diſpoſuerit, & quemadmodum cuncta, quæ geſta ſunt, ordinarit; non tantum divinatio prophetarum, quæ in Chriſtum vera præceſſit, ſed etiam ratio ipſius paſſionis docet. Quæcunque enim paſſus eſt, non fuerunt inania, ſed habuerunt figuram, & ſignificantiam magnam, ſicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis, & potentia valebat quidem in præſens, ſed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cæcorum lumina cœleſtis virtus, & lucem non videntibus reddidit. Et hoc facto ſignificabat fore, ut converſus ad gentes, quæ Deum neſciebant, inſipientium pectora illuminaret luce ſapientiæ, & ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci ſunt, qui cœleſtia non videntes, & tenebris ignorantiæ circumfuſi, terrena, & fragilia venerantur. Patefecit aures ſurdorum. Non utique hactenus vis illa cœleſtis operata eſt: ſed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, & audirent, & intelligerent divinas Dei voces. Vere enim ſurdos dixeris, quæ cœleſtia, & vera, & facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium ſolvit: admirabilis, etiam cum fieret, potentia: ſed inerat huic virtuti alia ſignificatio, quæ oſtenderet, mox futurum, ut rerum cœleſtium nuper ignari, percepta ſapientiæ diſciplina, de Deo, & veritate diſſererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vero elinguis, & mutus eſt, licet omnium diſertiſſimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id eſt virtutem, majeſtatemque Dei ſingularis interpretari; tum demum officio naturæ ſuæ fungitur: quamdiu autem falſa loquitur, in uſu ſuo non eſt: & ideo infans ſit, neceſſe eſt, qui divina proloqui

loqui non poteſt. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit. Laudabilis divini operis fortitudo; ſed figura id continebat: quod cohibitis erroribus vitæ ſecularis, ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam conſequendam. Is enim vere claudus exiſtimandus eſt, qui caligine, ac tenebris inſipientiæ implicatus, & quo tendat ignarus, offenſilibus, & caducis greſſibus per viam mortis incedit. Item labes, & maculas inquinatorum corporum repurgavit: non exigua immortalis potentiæ opera: verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus, ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura eſſet, eruditione juſtitiæ. Leproſi enim vere, atque * elephantici debent haberi; quos vel infinitæ cupiditates ad ſcelera, vel inſatiabiles voluptates ad flagitia compellunt; & dedecorum maculis inuſtos, labe afficiunt ſempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit, eoſque nominibus ſuis inclamatos, à morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium ſeculorum; quam decurſam vitam reſignaſſe; completiſque hominum temporibus tempora adjeciſſe, arcana mortis revelaſſe? Sed hæc inenarrabilis poteſtas, imago virtutis majoris fuit; quæ demonſtrabat, tantam vim habituram eſſe doctrinam ſuam; ut gentes in orbe toto, quæ alienæ à Deo, ſubjectæ morti fuerunt; cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mortuos exiſtimaveris, qui datorem vitæ Deum neſcientes, atque animas ſuas à cœlo in terram deprimentes; in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præſens; imagines erant futurorum: quæ illæſis, affectiſque corporibus * adhibebat; ea ſpiritualium figuram gerebant; ut & in præſenti, virtutis nobis non terrena opera monſtraret; & in futurum poteſtatem cœleſtis ſuæ majeſtatis oſtenderet. Ergo ſicut opera ejus ſignificantiam quoque majoris poteſtatis habuerunt; ita etiam paſſio non ſimplex, nec ſupervacua, nec fortuita præceſſit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem, ac poteſtatem doctrinæ ejus ſignificabant; ſic ea, quæ paſſus eſt, odio futu-

* elephantiaci

* exhibebat

futuram esse sapientiam nuntiabant: aceti enim potus, ac fellis cibus, acerbitates, & amaritudines, in hac vita, sectatoribus veritatis pollicebatur. Et quanquam passio ipsa per se acerba, & amara, specimen nobis futurorum tormentorum dabat; quæ morantibus in hoc seculo, virtus ipsa proponit: tamen illiusmodi potus, & cibus, in os doctoris nostri veniens, pressurarum nobis ac laborum, & miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare, ac perpeti necesse est eos, qui veritatem sequuntur; quoniam veritas acerba est,& invisa omnibus, qui virtutis expertes, vitam suam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona spinea, capiti ejus imposita, id declarabat; fore, ut divinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur, circumstans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei, fuimus injusti, spinæ, id est mali, & nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum; & à justitiæ notione, atque operibus alieni, omnia scelere, ac libidine polluebamus. Electi ergo ex dumis, & sentibus sanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipso, & circumfusi undique ad eum, magistro, ac doctori Deo assistimus; regemque illum mundi, & omnium viventium Dominum coronamus. Quod vero ad crucem spectat, magna in ea vis, ac ratio est; quam nunc conabor ostendere. Deus namque (sicut superius exposui) cum statuisset hominem liberare, magistrum virtutis legavit in terram; qui & præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam; & operibus, factis præsentibus, justitiæ viam panderet; qua gradiens homo, & doctorem suum sequens, ad vitam æternam pervenit. Is igitur corporatus est, & veste carnis indutus; ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis & exempla, & incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis, justitiæ specimen præbuisset; ut doloris quoque patientiam, mortisque contemptum, quibus perfecta, & consummata sit virtus, traderet homini; venit in manus impiæ nationis; cum & vitare potuisset, scientia futuri, quam gerebat; & repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, & verbera, & spinas. Postremo etiam mortem suscipere non recusavit; ut homo illo duce subactam, & cathenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem

summus

ſummus pater id potiſſimum genus mortis elegerit, quo affici eum ſineret; hæc ratio eſt. Dicat enim fortaſſe aliquis; cur ſi Deus fuit, & mori voluit, non ſaltem honeſto aliquo mortis genere affectus eſt? cur potiſſimum cruce? quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum. Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus, & infimis opem ferret, & omnibus ſpem ſalutis oſtenderet; eo genere afficiendus fuit, quo humiles, & infimi ſolent; ne quis eſſet omnino, qui eum non poſſet imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conſervaretur, quem die tertio reſurgere ab inferis oportebat. Nec enim hoc cuiquam ignorandum eſt, quod ipſe ante de ſua paſſione prædicans, etiam id notum fecerit; habere ſe poteſtatem, cum vellet, deponendi ſpiritum, & reſumendi: * fixus itaque cum ſpiritum depoſuiſſet, neceſſarium carnifices non putaverunt, oſſa ejus ſuffringere (ſicut mos eorum ferebat) ſed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum eſt, & ſepulchro diligenter incluſum. Quæ omnia idcirco facta ſunt, ne læſum, ac diminutum corpus ad reſurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit cauſa, cur Deus crucem maluerit; quod illa exaltari eum fuit neceſſe; & omnibus gentibus paſſionem Dei noteſcere. Nam quoniam is, qui patibulo ſuſpenditur, & conſpicuus eſt omnibus, & cæteris altior; crux potius electa eſt, quæ ſignificaret illum tam conſpicuum, tamque ſublimem futurum, ut ad eum cognoſcendum, pariter & colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana eſt, nulla regio tam remota, cui aut paſſio ejus, aut ſublimitas majeſtatis ignota ſit. Extendit ergo in paſſione manus ſuas, orbemque dimenſus eſt; ut jam tunc oſtenderet, ab ortu ſolis, uſque ad occaſum, magnum populum ex omnibus linguis, & tribubus congregatum, ſub alas ſuas eſſe venturum; ſignumque illud maximum, atque ſublime, frontibus ſuis ſuſcepturum. Cujus rei figuram Judæi etiam nunc exhibent; cum limina ſua de cruore agni notant. Deus enim percuſſurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos;

* *ſuffixus itaque cum ſpiritum ſponte deponeret,*

bræos; præceperat his, ut agnum candidum, ſine macula immolarent; ac ſignum liminibus ſuis de ſanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogeniti una nocte interiſſent; Hebræi ſoli, ſigno ſanguinis, tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in ſe vim gerebat, ut hominibus ſaluti eſſet; ſed imago fuerat rerum futurarum. Nam agnus candidus, ſine macula, Chriſtus fuit, id eſt innocens, & juſtus, & ſanctus, qui ab iiſdem Judæis immolatus, ſaluti eſt omnibus, qui ſignum ſanguinis id eſt crucis, quæ ſanguinem fudit, in ſua fronte conſcripſerint. Frons enim ſummum limen eſt hominis; & lignum ſanguine delibutum, crucis ſignificatio eſt. Denique immolatio pecudis ab iis ipſis, qui faciunt, Paſcha nominatur, quia paſſionis figura eſt; quam Deus præſcius futurorum, tradidit per Moſen populo ſuo celebrandam. Sed tum figura valuit in præſenti ad depellendum periculum; ut appareret, quantum veritas ipſa valitura ſit, ad plebem Dei protegendam, in extrema totius orbis neceſſitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes ſint futuri, qui ſignum hoc veri, & divini ſanguinis in ſummo corporis ſui notaverint; in noviſſimo libro docebo.

27. NUNC ſatis eſt, hujus ſigni potentiam, quantum valeat, exponere. Quanto terrori ſit dæmonibus hoc ſignum, ſciet, qui viderit, quatenus adjurati per Chriſtum, de corporibus, quæ obſederint, fugiant. Nam ſicut ipſe, cum inter homines ageret, univerſos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, & malis incurſibus furiatas, in ſenſus priſtinos reponebat: ita nunc ſectatores ejus, eoſdem ſpiritus inquinatos, de hominibus, & nomine magiſtri ſui, & ſigno paſſionis excludunt. Cujus rei non difficilis eſt probatio. Nam cum Diis ſuis immolant, ſi aſſiſtat aliquis ſignatam frontem gerens, ſacra nullo modo litant. Nec reſponſa poteſt conſultus reddere vates. Et hæc ſæpe cauſa præcipua juſtitiam perſequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam miniſtrorum noſtrorum ſacrificantibus dominis aſſiſterent; impoſito frontibus ſigno, Deos illorum fugaverunt; ne poſſent in viſceribus hoſtiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruſpices; inſtigantibus iiſdem dæmonibus, qui-

bus profecrant; conquerentes, profanos homines facris intereffe; egerunt principes fuos in furorem; ut * expurgarent Dei templum, feque vero facrilegio contaminarent; quod graviffimis perfequentium pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipfo cæci homines intelligere poffunt; aut hanc effe veram religionem, cui ad vincendum tanta vis ineft; aut illam, falfam, quæ fubfiftere, aut congredi non poteft. Sed aiunt, hoc Deos non nutu, verum odio facere: quafi quifquam poffit odiffe nifi eum, qui aut noceat, aut poffit nocere: immo vero congruens majeftati fuit, ut eos, quos oderant, præfentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos poffunt, in quibus cœleftem notam viderint; nec iis nocere, quos fignum immortale munierit, tanquam inexpugnabilis murus; laceffunt eos per homines, & manibus perfequuntur alienis; quos profecto fi effe confitentur, vicimus. Neceffe eft enim veram effe hanc religionem, quæ & rationem dæmonum novit, & aftutiam intelligit, & vim retundit; & eos fpiritalibus armis domitos, ac fubactos, cedere fibi cogit. Si negant; teftimoniis poetarum, ac philofophorum refellentur. Quod fi effe, & malos effe, inficias non eunt; quid fupereft, nifi ut alios dicant effe Deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentias generis utriufque; ut fciamus quid colendum, quid execrandum fit. Habeant ne inter fe aliquod confortium; an vero inimici fint? Si funt aliqua neceffitudine copulati; quatenus eos difcernemus? aut quomodo utriufque generis honorem, cultumque mifcebimus? Si autem funt inimici; cur aut dæmones Deos non timent, aut dii dæmones fugare non poffunt? Ecce aliquis inftinctu dæmonis percitus dementit, effertur, infanit: ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia fanare homines Jupiter nefcit, in Æfculapii, vel Apollinis fanum. Jubeat utriuflibet facerdos, Dei fui nomine, ut nocens ille fpiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri poteft. Quæ igitur vis Deorum eft, fi fubjectos fibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones adjurati per nomen Dei veri, protinus fugiunt. Quæ ratio eft, ut Chriftum timeant; Jovem autem non timeant, nifi quod iidem funt dæmones, quos vulgus

* expugnarent

vulgus Deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio & i, quem constat incursum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis vates, eodem modo Dei nomen horrebunt; & tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille dæmoniacus; & adjurato, fugatoque Deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse; iidem dii, quibus supplicant. Si nobis credendum esse non putant, credant Homero; qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit; sed & aliis poetis, ac philosophis; qui eosdem modo dæmonas, modo Deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adjurantur, ibi se dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi se Deos mentiuntur; ut errores hominibus immittant, & avocent à veri Dei notione; per quam solam potest mors æterna vitari. Iidem sunt, qui dejiciendi hominis causa, varios sibi cultus,* per diversa regionum condiderunt; mentitis tamen, assumptisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant; asciverunt sibi nomina potentium regum; sub quorum titulis honores sibi Deorum vendicarent. Qui error discuti potest; & in lucem veritatis protrahi. Nam siquis studet altius inquirere; congreget eos; quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes; & interrogati loquentur; & de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum; non aderit, non apparebit; quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus * hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo patre * omnia, de filio locutus est multa; quæ divinis continentur arcanis.

* *perversâ religione*

* *hanc*

* *omnium*

28. QUÆ cum ita se habeant ut ostendimus; apparet, nullam aliam spem vitæ, homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus, & errore miserabili, Deum cognoscat, &

Deo serviat; nisi huic temporali renuntiet vitæ; ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ religionis instituat. Hac enim conditione gignimur; ut generanti nos Deo, justa, & debita obsequia præbeamus; hunc solum noverimus; hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti, Deo religati sumus; unde ipsa religio nomen accepit; non ut Cicero interpretatus est, à relegendo; qui in libro de Natura Deorum secundo dicit ita: Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem à religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, & immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, retractarent, & tanquam relegerent; ii dicti sunt religiosi ex religendo, tanquam ex eligendo elegantes, & ex deligendo diligentes, intelligendo intelligentes. His enim omnibus inest vis legendi, eadem, quæ in religioso: ita factum est in superstitioso, & religioso, alterum vitii nomen; alterum laudis. Hæc interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. Nam si in iisdem diis colendis & superstitio & religio versatur; exigua, vel potius nulla distantia est. Quid enim mihi afferet causæ, cur precari pro salute filiorum semel, religiosi; & idem decies facere, superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere optimum est; quanto magis sæpius? Si hora prima; ergo & tota die. Si una hostia placabilis; placabiliores utique hostiæ plures, quia multiplicata obsequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odiosi videntur ii famuli, qui assidui, & frequentes ad obsequium fuerint, sed magis cari. Cur igitur sit in culpa, & nomen reprehensibile suscipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos * satis honorat; laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari, & immolare criminis est; ergo & semel. Si superstites filios subinde optare, vitiosum est; superstitiosus igitur & ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen sit ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil justius optari potest? Nam quod ait, religiosos à relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum Deorum pertineant: cur

* *magis*

cur ergo illi, qui hoc ſæpe in die faciant, religioſorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex aſſiduitate ipſa relegant ea, quibus dii coluntur? Quid ergo eſt? Nimirum religio veri cultus eſt, ſuperſtitio falſi. Et omnino quid colas, intereſt; non quem ad modum colas, aut quid precere. Sed quia Deorum cultores religioſos ſe putant, cum ſint ſuperſtitioſi: nec religionem poſſunt à ſuperſtitione diſcernere; nec ſignificantiam nominum exprimere. Diximus nomen religionis à vinculo pietatis eſſe deductum; quod hominem ſibi Deus religaverit, & pietate conſtrinxerit: quia ſervire nos ei, ut Domino; & obſequi, ut patri neceſſe eſt: melius ergo id nomen Lucretius interpretatus eſt; quia ait, religionum ſe nodos exſolvere. Superſtitioſi autem vocantur, non quia filios ſuos ſuperſtites optant (omnes enim optamus) ſed aut ii, qui ſuperſtitem memoriam defunctorum colunt; aut qui parentibus ſuis ſuperſtites, colebant imagines eorum domi tanquam Deos penates. Nam qui novos ſibi ritus aſſumebant, ut Deorum vice mortuos honorarent; quos ex hominibus in cœlum receptos putabant; hos ſuperſtitioſos vocabant. Eos vero, qui publicos, & antiquos Deos colerent, religioſos nominabant. Unde Virgilius:

Vana ſuperſtitio, veterumque ignara Deorum.

Sed cum veteres quoque Deos inveniamus eodem modo conſecratos eſſe poſt obitum; ſuperſtitioſi ergo qui multos, ac falſos Deos colunt. Nos autem religioſi, qui uni, & vero Deo ſupplicamus.

29. FORTASSE quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum patrem, & Deum Filium; quæ aſſeveratio pleroſque in maximum * impingit errorem. Quibus cum probabilia videantur eſſe, quæ dicimus; in hoc uno

* *impegit*

no * labare nos arbitrantur; quod & alterum, & mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum patrem, & Deum filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus, quia nec Pater sine Filio potest; nec Filius à Patre secerni; siquidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum igitur & Pater Filium sociat, & Filius patrem; una utrique mens, unus spiritus, una substantia est; sed ille quasi exuberans fons est; hic tanquam defluens ex eo rivus: ille tanquam sol; hic quasi radius à sole porrectus: qui quoniam summo patri & fidelis, & carus est, non separatur, sicut nec rivus à fonte, nec radius à sole: quia & aqua fontis in rivo est, & solis lumen in radio: æque neque vox ab ore sejungi, nec virtus, aut manus à corpore divelli potest. Cum igitur à Prophetis idem manus Dei, & virtus, & sermo dicatur, utique nulla discretio est; quia & lingua sermonis ministra est, & manus, in qua est virtus, individuæ sunt corporis portiones. Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo, & manu patris; licet ei nomen Domini, potestatemque concedat; civili tamen jure & domus una, & unus Dominus nominatur. Sic hic mundus, una Dei domus est; & Filius, ac Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia & unus & tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum; cum & Filius sit in Patre, quia Pater diligit Filium,*& Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter paret, nec unquam faciat aut fecerit, nisi quod Pater aut voluit, aut jussit. Denique unum Deum esse tam Patrem quam Filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, cum diceret: Adorabunt te, & in te precabuntur; quoniam in te Deus est; & non est alius Deus præter te. Sed & alio loco similiter ait: Sic dicit Deus rex Israel; & qui eruit eum Deus æternus: ego primus, & ego novissimus; & præter me nemo Deus. Cum duas personas proposuisset Dei regis, i. e. Christi; & Dei Patris, qui eum post passionem ab inferis excitavit, sicut ostendisse

* laborare

ſtendiſſe diximus Oſeam prophetam, qui ait; Et de manu inferorum eruam eum: tamen ad utramque perſonam referens, intulit, & præter me non eſt Deus; cum poſſet dicere præter nos: ſed fas non erat plurali numero, ſeparationem tantæ neceſſitudinis fieri. Unus eſt enim ſolus, liber, Deus ſummus, carens origine; quia ipſe eſt origo rerum; & in eo ſimul & Filius & omnia continentur. Quapropter cum mens, & voluntas alterius in altera ſit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur; quia quicquid eſt in Patre, ad Filium transfluit; & quicquid in Filio, à Patre deſcendit. Non poteſt igitur ille ſummus, ac ſingularis Deus niſi per Filium coli: qui ſolum Patrem ſe colere putat; ſic ut Filium non colit, ita ne Patrem quidem. Qui autem Filium ſuſcipit, & nomen ejus gerit; is vero cum Filio ſimul & Patrem colit; quoniam legatus, & nuntius, & ſacerdos ſummi Patris eſt Filius. Hic templi maximi janua eſt, hic lucis via, hic dux ſalutis, hic oſtium vitæ.

30. SED quoniam multæ hæreſes extiterunt; & inſtinctibus dæmonum, populus Dei ſciſſus eſt; determinanda & nobis veritas breviter, & in ſuo proprio domicilio collocanda; ut ſiquis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam; ſed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus, perenni luce potiatur. Ante omnia ſcire nos convenit, & ipſum, & legatos ejus prædixiſſe, quod plurimæ ſectæ, & hæreſes haberent exiſtere; quæ concordiam ſancti corporis rumperent: ac monuiſſe, ut ſumma prudentia caveremus, nequando in laqueos, & fraudes illius adverſarii noſtri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dediſſe certa mandata, quæ in perpetuum cuſtodire deberemus. Quorum plerique immemores, deſerto itinere cœleſti, vias ſibi devias per anfractus, & præcipitia condiderunt; per quas partem plebis incautam, & ſimplicem, ad tenebras, mortemque deducerent. Quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam noſtrorum vel minus ſtabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui diſſidium facerent

rent unitatis, & Ecclesiam dissiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum nosse se, & colere simularent, augendis opibus, & honori studentes, affectabant maximum sacerdotium; & à potioribus victi, * secedere cum suffragatoribus suis maluerunt, * quam eos ferre praepositos, quibus concupierant ipsi ante praeponi. Quidam vero non satis coelestibus literis eruditi, cum veritatis accusatoribus respondere non possent, objicientibus vel impossibile, vel incongruens esse, ut Deus in uterum se mulieris includeret; nec coelestem illam majestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumeliae, & ludibrio esset; postremo etiam cruciamenta perferret, atque execrabili patibulo figeretur: quae omnia cum neque ingenio, nec doctrina defendere, ac refutare possent (nec enim vim, rationemque penitus pervidebant) depravati sunt ab itinere recto, & coelestes literas corruperunt; ut novam sibi doctrinam sine ulla radice, ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus & veri prophetae, & ipse praedixerat, exciderunt à doctrina Dei, & traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes daemoniacis fraudibus irretiti, quas prospicere, & cavere debuerant, divinum nomen & cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitae, aut Anthropiani *, seu quilibet alii nominantur; Christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana, & externa vocabula induerunt. Sola igitur Catholica Ecclesia est, quae verum cultum retinet. Hic est fons veritatis; hoc est domicilium fidei; hoc templum Dei: quo siquis non intraverit, vel à quo siquis exiverit; à spe vitae, ac salutis aeternae alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita, & salute: cui nisi caute, ac diligenter consulatur; amissa & extincta erit. Sed tamen, quia singuli quique coetus haereticorum, se potissimum Christianos, & suam esse Catholicam Ecclesiam putant;

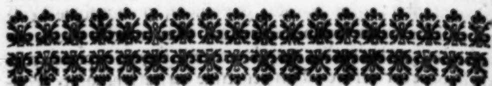
* cadere se

* nec

* aut Ariani

putant; ſciendum eſt, illam eſſe veram, in qua eſt confeſſio, & pœnitentia; quæ peccata, & vulnera, quibus ſubjecta eſt imbecillitas carnis, ſalubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli; nequis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore; dum penetrale veritatis ignorat. Poſtea plenius, & verius contra omnes mendaciorum ſectas proprio, ſeparatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam ſatis de religione vera, & ſapientia locuti ſumus; in proximo libro de juſtitia diſſeramus.

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum

LIBER V.

De Justitia.

ON est apud me dubium, [Constantine Imperator Max.] quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum conditor, & hujus immensi rector asseritur, siquis attigerit ex istis inepte religiosis (ut sunt nimia superstitione impatientes) insectetur etiam maledictis, & vix lecto fortasse principio, affligat, projiciat, execretur; seque inexpiabili scelere contaminari, atque astringi putet, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest; humanitatis jure postulamus, ut non prius

prius damnet, quam universa cognoverit: nam si sacrilegis, & proditoribus, & veneficis potestas defendendi sui datur; nec prædamnari quenquam incognita causa licet: non injuste petere videmur, ut si quis erit ille, qui inciderit in hæc; si leget, perlegat; si audiet, sententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam; nunquam impetrabimus. Timent enim ne à nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipsa veritate cogantur. Obstrepunt igitur, & intercedunt, ne audiant; & oculos suos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. Quo plane ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt; cum neque cognoscere, neque congredi audent, quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur è medio sapientia, vi geritur res,

Ut ait Ennius: & quia student damnare tanquam nocentes, quos utique sciunt innocentes; constare de ipsa innocentia nolunt: quasi vero major iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne si audierint, damnare non possint. Et ideo cultores Dei summi, hoc est justos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt; quia ipsi errant; irascuntur iis, qui veram viam sequuntur; & cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis * coacervant; innocentium cruore maculantur: & dicatas Deo mentes, evisceratis corporibus extorquent: cum talibus nunc congredi, & disputare contendimus; hos ad veritatem ab inepta persuasione traducere; qui sanguinem facilius hauserint, quam verba justorum. Quid igitur? operamne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos à morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus; si ab illo itinere devio ad vitam, lucemque revocare; quoniam ipsi saluti suæ repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis radicibus fundata, & fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui lite-

* coacerbant

posse.

Tertull: Apol:

rarum

rarum aliquid * attigerint. Nam & in hoc philosophi, & oratores, & poetæ perniciosi sunt; quod incautos animos facile irretire possunt suavitate sermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Mella sunt hæc venenum tegentia. Ob eamque causam volui sapientiam cum religione conjungere, nequid studiosis inanis illa doctrina possit officere, ut jam scientia literarum non modo nihil noceat religioni, atque justitiæ, sed etiam prosit quamplurimum; si is, qui eas didicerit, sit virtutibus instructior, & in veritate sapientior. Præterea, etiam si nulli alii, nobis certe proderit: delectabit se conscientia, gaudebitque mens, in veritatis se luce versari: quod est animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfusum. Verum non est desperandum. Fortasse non canimus surdis. Nec enim tam in malo statu res est, ut desint sanæ mentes; quibus & veritas placeat; & monstratum sibi rectum iter & videant, & sequantur. Circumlinatur modo poculum cœlesti melle sapientiæ; ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari; dum illiciens prima dulcedo acerbitatem saporis asperi, sub prætextu suavitatis occultat. Nam hæc in primis causa est, cur apud sapientes, & doctos, & principes hujus seculi, scriptura sancta fide careat; quod Prophetæ communi, ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire, vel legere nisi expolitum, ac disertum volunt; nec quicquam inhærere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono permulcet. Illa vero, quæ sordida videntur; anilia, inepta, vulgaria existimantur. Adeo nihil verum putant, nisi quod auditu suave est; nihil credibile, nisi quod potest incutere voluptatem: nemo rem veritate ponderat, sed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent; sed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia sunt & ipsi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane sint eloquentes, perraro contingit; cujus rei causa in aperto est. Eloquentia enim seculo servit; populo se jactare, & in rebus malis placere gestit: siquidem veritatem sæpius expugnare conatur, ut vim suam monstret; opes expetit; honores concupiscit; summum denique gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia

* attigerunt

humilia despicit; arcana tanquam contraria sibi fugit; quippe quæ publico gaudeat; & multitudinem, celebritatemque desideret. Eo fit, ut sapientia, & veritas idoneis præconibus indigeat. Et siqui forte literatorum se ad eam contulerunt, defensioni ejus non suffecerunt. Ex iis, qui mihi noti sunt, Minutius Felix, non ignobilis inter causidicos loci fuit. Hujus liber cui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset; si se totum ad id studium contulisset. Septimus quoque Tertullianus fuit omni genere literarum peritus, sed in eloquendo parum facilis, & minus comptus, & multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, & clarus extitit Cyprianus; quoniam & magnam sibi gloriam ex artis oratoriæ professione quæsierat; & admodum multa conscripsit in suo genere admiranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, & (quæ sermonis maxima est virtus) aperto; ut discernere nequeas, utrum-ne ornatior in eloquendo, an facilior in explicando, an potentior in persuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba, sacramentum ignorantibus non potest, quoniam mystica sunt, quæ locutus est; & ad id præparata, ut à solis fidelibus audiantur. Denique à doctis hujus seculi, quibus forte scripta ejus innotuerunt, derideri solet. Audivi ego quendam hominem sane * disertum, qui eum immutata una litera Coprianum vocaret; quasi quod elegans ingenium, & melioribus rebus aptum, ad anileis fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei, cujus eloquentia non insuavis est; quid tandem putemus eis accidere, quorum sermo jejunus est, & ingratus; qui neque vim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

* *sacrilegum*

2. ERGO quia defuerunt apud nostros idonei, peritique doctores; qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent; qui causam omnem veritatis ornate, copioseque defenderent: provocavit quosdam hæc ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam lacesserunt.

Ego

Je. Hom: perscc: c. 1. 14. 11. Ego cum in Bithynia oratorias literas accitus docerem; contigissetque, ut eodem tempore Dei templum everteretur: duo extiterunt ibidem, qui jacenti, atque abjectæ veritati, nescio utrum superbius, an importunius insultarent; quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur: verum ita vitiosus; ut continentiæ magister, non minus avaritia, quam libidinibus arderet; in victu tam sumptuosus, ut in schola virtutis assertor, parsimoniæ, paupertatisque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi: tamen vitia sua capillis, & pallio, & (quod maximum est velamentum) divitiis prætegebat; quas ut augeret, ad amicitias judicum miro ambitu penetrabat; eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat; non modo, ut eorum sententias venderet; verum etiam ut confines suos, quos sedibus, agrisque pellebat, à suo repetendo, hac potentia retardaret. Hic vero, qui suas disputationes moribus destruebat, vel mores suos disputationibus arguebat; ipse adversus se gravis censor, & accusator acerrimus, eodem ipso tempore, quo justus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra religionem, nomenque Christianum; Professus ante omnia, philosophi officium esse, erroribus hominum subvenire; atque illos ad veram viam revocare, id est, ad cultus Deorum; quorum numine, ac majestate (ut ille dicebat) mundus gubernetur; nec pati, homimines imperitos quorundam fraudibus illici; ne simplicitas eorum, prædæ, ac pabulo sit hominibus astutis. Itaque se suscepisse hoc munus, philosophia dignum; ut præferret non videntibus lumen sapientiæ; non modo ut susceptis Deorum cultibus resanescant, sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita, corporis cruciamenta devitent; neu sævas membrorum lacerationes frustra perpeti velint. Ut autem appareret, cujus rei gratia opus illud elaborasset; effusus est in principum laudes; quorum pietas, & providentia (ut quidem ipse dicebat) cum in cæteris rebus humanis, tum præcipue in defendendis Deorum religionibus claruisset; consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia, & anili superstitione, universi homines legitimis sacris vacarent, ac propitios sibi Deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem;

Jeul

tionem; ineptus, vanus, ridiculus apparuit: quia gravis ille consultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur, nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt; quamvis temporis gratia conniverent, animo tamen derisere, utpote cum viderent hominem profitentem, se illuminaturum alios, cum ipse cæcus esset; reducturum alios ab errore, cum ipse ignoraret, ubi pedes suos poneret; eruditurum alios ad veritatem, cujus ille ne scintillam quidem unam vidisset aliquando; quippe cum sapientiæ professor, profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant; quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem, ac tempori servientem! Verum hic pro sua inanitate contemptus est; qui & gratiam, quam speravit, non est adeptus; & gloria, quam captavit, in culpam, reprehensionemque conversa est. Alius eandem materiam mordacius scripsit; qui erat tum è numero judicum; & qui auctor in primis faciendæ persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est: composuit enim libellos duos, non contra Christianos; ne inimice insectari videretur; sed ad Christianos; ut humane, ac benigne consulere putaretur: in quibus ita falsitatem scripturæ sacræ arguere conatus est, tanquam sibi esset tota contraria: nam quædam capita, quæ repugnare sibi videbantur, exposuit; adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse videatur. Quod si fuit; quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis, cui fuerat assensus; & fidei, cujus nomen induerat; & sacramenti, quod acceperat, proditor factus est: nisi forte casu in manus ejus divinæ literæ inciderunt. Quæ igitur temeritas erat, id audere dissolvere, quod illi nemo interpretatus* est? Bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abest à divinis literis repugnantia; quantum ille abfuit à veritate. præcipue tamen Paulum, Petrumque laceravit, cæterosque discipulos, tanquam fallaciæ seminatores; quos eosdem tamen rudes, & indoctos fuisse, testatus est; nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quæstum: quasi ægre ferret,

* est bene? quòd &c.

ret,

ret, quod illam rem non Aristophanes aliquis, aut Aristarchus commentatus sit.

3. ABFUIT ergo ab his fingendi voluntas, & astutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus, apta inter se, & cohærentia fingere; cum Philosophorum doctissimi Plato, & Aristoteles, & Epicurus, & Zenon, ipsi sibi repugnantia, & contraria dixerint? Hæc est enim mendaciorum natura, ut cohærere non possint. Illorum autem traditio, quia vera est, quadrat undique, ac sibi tota consentit; & ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est: non * igitur quæstus, & commodi gratia, religionem istam commenti sunt; quippe qui & præceptis, & re ipsa eam vitam secuti sunt, quæ & voluptatibus caret; & omnia, quæ habentur in bonis, spernit; & qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se & scierint, & prædixerint; & postea universos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba, & nefanda passuros. Ipsum autem Christum affirmavit à Judæis fugatum, collecta noningentorum hominum manu, latrocinia fecisse. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane: nam fortasse hoc illi in somnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, & quotidie pereunt; utique multos & ipse damnasti; quis eorum post crucem suam, non dicam Deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrastis, ut Deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucem sustulissent. Item cum facta ejus mirabilia destrueret, nec tamen negaret; voluit ostendere, Apollonium vel paria, vel etiam majora fecisse. Mirum quod Apuleium prætermisit; cujus solent & multa, & mira memorari. Cur igitur ô delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? nisi forte tu solus, illo scilicet Deo dignus; cum quo te in sempiternum verus Deus puniet. Si magus Christus, quia mirabilia fecit; peritior utique Apollonius, qui (ut describis) cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit; quam ille, qui & comprehensus est, & cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit

* *enim*

voluit arguere, quod Deum se constituerit; ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum majora faceret, ut hic putat; tamen id sibi non arrogaverit. Omitto nunc ipsa opera * compatare; quia in secundo, & superiore libro de fraude, ac praestigiis artis magicæ dixi. Nego esse quenquam, qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam Reges maximi concupiscunt. Cur enim sibi homines sepulchra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte suscepta, student opiniones hominum promereri? Cur denique ipse ingenii tui monimentum hoc detestabile, stultitia, tanquam cœno ædificatum, constituere voluisti; nisi quod immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum igitur est, id putare Apollonium noluisse, quod optaret utique, si posset: quia nemo est, qui immortalitatem recuset, maxime cum eum dicas & adoratum esse à quibusdam, sicut Deum; & simulachrum ejus, sub Herculis Alexicaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiam nunc honorari. Non potuit ergo post mortem Deus credi, quia & hominem, & magum fuisse constabat; & ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. * Nostri vero & potuit Deus credi, quia magus non fuit; & creditus est, quia, verus fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi Deum, quia noluerit; sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adjunximus, quam vos; qui ob exigua portenta Deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui à Dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quæ legisti; cum Judæi, qui à principio prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum Dei fuerat assignatum; tamen quid legerint, ignoraverint. Disce igitur, siquid tibi cordis est, non solum idcirco à nobis Deum creditum Christum, quia mirabilia fecit; * sed quia vidimus in eo facta esse omnia; quæ nobis annuntiata sunt vaticinio prophetarum. Fecit mirabilia

* *comparare*

* *Noster vero & poterat &c.*

* *verum etiam quia videmus &c.*

detestabili stult. adorari sibi [handwritten margin notes]

R

rabilia; magum putassemus; ut & vos nuncupatis; & Judæi nunc putaverunt; si non illa ipsa facturum Christum prophetæ omnes uno spiritu prædicassent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis, operibusque mirandis; quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis; quoniam simul & illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti potest credi?) sed prophetarum testimonio, qui omnia, quæ fecit, ac passus est, multo ante cecinerunt; fidem divinitatis accepit; quod neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit aut potest aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantiæ suæ deliramenta fudisset, cum veritatem penitus *excidere connixus esset; ausus est libros suos nefarios, ac Dei hostes φιλαληθεῖς annotare. O cæcum pectus, ô mentem cimmeriis, ut aiunt, tenebris atriorem! Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atque eadem cæcitas est, & vero, falsitatis; & mendacio, veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolus voluit lupum sub ovis pelle celare; ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto; inscitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti veritatem? nisi quod assertor Deorum, eos ipsos ad ultimum prodidisti. Prosecutus enim summi Dei laudes, quem Regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem, altoremque viventium confessus es; ademisti Jovi tuo regnum; eumque summa potestate depulsum, in ministrorum numerum redegisti. Epilogus itaque te tuus arguit stultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas Deos esse; & illos tamen subjicis, & mancipas ei Deo, cujus religionem conaris evertere.

* exscindere

4. Ii ergo, de quibus dixi, cum præsente me, ac dolente, sacrilegas suas literas explicassent: & illorum superba impietate stimulatus, & veritatis ipsius conscientia; & (ut ego arbitror) Deo, suscepi hoc munus; ut omnibus ingenii mei viribus accusatores justitiæ refutarem; non ut contra hos scriberem,

berem, qui paucis verbis obtineri poterant; sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno * semel impetu profligarem. Non dubito enim, quin & alii plurimi, & multis in locis, & non modo Græcis, sed etiam Latinis literis, monimentum injustitiæ suæ * struxerint: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut & priores cum omnibus suis scriptis perverterem; & futuris omnem facultatem scribendi, aut respondendi amputarem; præbeant modo aures: efficiam profecto, ut quicunque ista cognoverit; aut suscipiat, quod ante damnavit; aut quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen est: tamen quoniam aliud est, accusantibus respondere, quod in defensione, aut negatione sola positum est; aliud instituere, quod nos facimus; in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri; non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem, atque obstrepentem veritati, redarguere conatur: qua materia non est usus, ut debuit: non enim scripturæ testimoniis quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat; sed argumentis, & ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formare hunc à principio tanquam rudem debuit; eique paulatim lucis principia monstrare; ne toto lumine objecto caligaret. Nam sicut infans, solidi, ac fortis cibi capere vim non potest, ob stomachi teneritudinem; sed liquore lactis, ac mollitudine alitur; donec firmatis viribus, vesci fortioribus possit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana testimonia offerri, id est, philosophorum & historicorum; ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum literarum; ut iis solis contentus esset, quibus fides constat: accessi Deo inspirante, ut ego facerem; & simul viam cæteris ad imitandum para-

* simul

* instruxerint

rem. * At si hortatu nostro docti homines, ac diserti huc se conferre cœperint; & ingenia sua, vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint: evanituras brevi religiones falsas, & occasuram esse omnem philosophiam, nemo dubitaverit; si fuerit omnibus persuasum, cum hanc solam religionem, tum etiam solam veram esse sapientiam. Sed evagatus sum longius, quam volebam.

5. NUNC reddenda est de Justitia proposita disputatio; quæ aut ipsa est * summa virtus; aut fons est ipsa virtus: quam non modo philosophi quæsierunt, sed poetæ quoque, qui & priores multo fuerunt, & ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt, abesse hanc à rebus humanis; eamque finxerunt offensam vitiis hominum, cessisse terra, in cœlumque migrasse: atque ut doceant, quid sit juste vivere (solent enim præcepta per ambages dare) à Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla justitiæ; narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum Deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitiæ, neque bella.

* *Sola virtus; aut fons est ipsa virtus.*

Non dum vesanos rabies nudaverat enseis,

Ut Germanicus Cæsar in Aratæo carmine:

Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Imo ne alienigenis quidem: sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsente, ac vigente Justitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de

pernicie

pernicie alterius cogitaret, cum nemo quicquam concupiſceret?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cic. in ſuo narrat; quod eſt proprium noſtræ religionis.

Ne ſignare quidem, aut partiri limite campum

Fas erat: in medium quærebant: quippe cum Deus communem omnibus terram dediſſet, ut communem degerent vitam; non ut rabida, & furens avaritia ſibi omnia vendicaret; nec ulli deeſſet, quod omnibus naſceretur. Quod poetæ dictum ſic accipi oportet, non ut exiſtimemus nihil omnino tum fuiſſe privati; ſed more poetico figuratum: ut intelligamus, tam liberales fuiſſe homines, ut natas ſibi fruges non includerent; nec ſoli abſconditis incubarent? ſed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.

Nec mirum; cum promptuaria juſtorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipiens beneficia divina, famem, ſitimque vulgo faceret; ſed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large, copioſeque donarent. Sed poſtquam Saturnus à filio pulſus, in Latiumque delatus eſt,

Arma Jovis fugiens, & regnis exul ademptis,

Cum jam populus vel novi regis metu, vel ſua ſponte depravatus, Deum colere deſiſſet; Regemque pro Deo habere cœpiſſet; cum ipſe propemodum paricida, exemplo cæteris eſſet ad violandam pietatem;

Deſeruit propere terras juſtiſſima virgo.

Sed non, ut ait Cicero:

Et Jovis in regno, cœlique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno residere, aut commorari; qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exulem toto orbe jactavit?

Ille malum virus serpentibus addidit atris,
prædarique lupos jussit: ———

id est, odium, & invidiam, & dolum hominibus insevit, ut tam essent, quam serpentes, venenati; tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui justos, ac fideles Deo, persequuntur, dantque judicibus sæviendi adversus innoxios potestatem. Fortasse aliquid ejusmodi Jupiter fecerit ad expugnandam, tollendamque justitiam; & idcirco efferasse serpentes, ac lupos acuisse tradatur.

Tum belli rabies, & amor successit habendi:

Neque immerito: sublata enim Dei religione, boni quoque, ac mali scientiam perdiderunt: sic hominibus intercidit communitas vitæ; & diremptum est fœdus societatis humanæ. Tum inter se manus conserere cœperunt, & insidiari, & gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

6. QUORUM omnium malorum fons, cupiditas erat: quæ scilicet ex contemptu veræ majestatis erupit: non tantum enim, non participabant aliis ii, quibus aliquid affluebat; sed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia; & quæ antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim servitio cæteros subjugarent, in primis necessaria vitæ subducere, & colligere cœperunt; eaque firmiter conclusa servare; ut beneficia cœlestia, facerent sua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipsis erat; sed ut omnia cupiditatis, & avaritiæ instrumenta corraderent: leges etiam

sibi

* sibi nomine justitiæ, iniquissimas, injustissimasque sanxerunt; quibus rapinas, & avaritiam suam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his vestigium justitiæ fuit; cujus officia sunt humanitas, æquitas, misericordia; jam superba, & tumida inæqualitate gaudebant; altioresque se cæteris hominibus, satellitum comitatu, & ferro, & insigni veste faciebant. Hinc honores sibi, & purpuras, & fasces invenerunt; ut securium, gladiorumque terrore subnixi, quasi jure dominorum perculsis, ac paventibus imperarent. In hac conditione humanam vitam rex ille constituit, qui debellato, ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem vi, & hominibus armatis occupavit; & aureum illud, justumque seculum sustulit; coegitque homines, malos, & impios fieri, vel ex hoc ipso; quod ipsos avertit à Deo, ad se adorandum: quod terror insolentissimæ potestatis expresserat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant; quem ferri, & gladiorum fulgor insuetus circundabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robustam, & excellentem viribus gentem bello vicerat, occidione deleverat? Quid mirum, si omnis multitudo, insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat? hunc venerabantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores, ac vitia regis imitari, genus obsequii judicatur; abjecerunt omnes pietatem; ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent. Sic assidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; & paulatim male vivendi consuetudo, mos factus est. Nec jam quicquam ex antecedentis seculi pio, atque optimo statu mansit; sed explosa justitia, & veritatem secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitatem. Imprudenter igitur poetæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim seculo, quod vocant aureum, justitia in terra fuit; à Jove utique pulsa est, qui aureum seculum commutavit. Seculi autem commutatio, & expulsio justitiæ, nihil aliud ut dixi, quam desertio divinæ religionis

* *sub justitiæ nomine iniquissimas*

putanda est; quæ sola efficit, ut homo hominem carum habeat; eumque sibi fraternitatis vinculo sciat esse constrictum: siquidem pater idem omnibus Deus est, ut Dei, patrisque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur; nulli noceat; nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti; sed sit largus, beneficus, liberalis: quas regias esse laudes Tullius existimavit. Hæc est profecto justitia, & hoc aureum seculum, quod Jove primum regnante corruptum; mox & ipso, & omni ejus progenie consecrata, Deorumque multorum suscepto cultu, fuerat omne sublatum.

7. SED Deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium suum misit; qui vetus illud seculum, fugatamque justitiam reduceret; ne humanum genus maximis, & perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo species illius aurei temporis; & reddita quidem terræ, sed paucis assignata Justitia est; quæ nihil aliud est, quam Dei unici pia & religiosa cultura. Sed moveat aliquem fortasse; cur si hæc sit justitia, non omni humano generi sit data; nec in ea multitudo universa consenserit. Magnæ hoc disputationis est; cur à Deo, cum justitiam terræ daret, sit retenta diversitas: quod & alio loco declaravi; & ubicunque oportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id brevissime satis est: Virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum, ac malorum voluit esse distantiam; ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero potest. Deus ergo non exclusit malum; ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam, nomenque retineret, si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur devota Deo suo fides; nisi esset aliquis, qui à Deo vellet avertere? Nam ideo potentiores esse injustos permisit, ut cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus esset pretiosa, * quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie, ac breviter ostendit in capite obvoluto. Nam quæ, inquit, virtus

* *que*

virtus esset innocentia; nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, ut odium, cupiditas, ira, in id, quod incubuerint, agant cæcos; supra hominem videtur culpa vacare. Alioqui si natura pares omnibus * affectibus dedisset, pietas nihil erat. Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis. Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare; apparet, sine malo, ac vitio nullam esse virtutem, quam Deus ut absolutam, perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium; cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatem capit; & quanto frequentius impellitur, tanto firmius roboratur. Hæc nimirum causa efficit, ut quamvis sit hominibus missa justitia, tamen aureum seculum non esse dicatur; quia malum non sustulit, ut retineret diversitatem; quæ sacramentum divinæ religionis continet sola.

* affectus

8. QUI ergo putant, justum esse neminem; ante oculos habent justitiam; sed eam nolunt cernere. Quid est enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni sermone describant, conquerentes ejus absentiam; cum sit facillimum, bonos esse, si velint? Quid vobis inanem justitiam depingitis, & optatis cadere de cœlo, tanquam in aliquo simulachro figuratam? Ecce in conspectu vestro est; suscipite, si potestis; eamque in domicilio vestri pectoris collocate: nec difficile, aut alienum à temporibus existimetis. Estote æqui, ac boni; & sequetur vos sua sponte justitia, quam quæritis. Deponite omnem malam cogitationem de cordibus vestris, & statim vobis illud tempus aureum revertetur: quod aliter consequi non potestis, quam si Deum verum colere cœperitis. Vos autem manente cultu Deorum, justitiam desideratis in terra; quod fieri nullo pacto potest; sed ne tum quidem potuit, cum putatis: quia nondum natis diis istis, quos impie colitis, necesse est unius Dei cultum fuisse per terram; ejus scilicet qui execratur malitiam, exigitque bonitatem; cujus templum est, non lapides, aut lutum; sed homo ipse, qui figuram Dei gestat. Quod templum non auro, & gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis virtutum muneribus

bus ornatur: discite igitur (siquid vobis reliquæ mentis est) homines ideo malos, & injustos esse, quia Dii coluntur; & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravescere, quia Deus hujus mundi effector, & gubernator derelictus est; quia susceptæ sunt, contra quam fas est, impiæ religiones: postremo, quia ne coli quidem vel à paucis Deum sinitis. Quod si solus Deus coleretur, non essent dissensiones & bella; cum scirent homines unius se Dei filios esse; ideoque divinæ necessitudinis sacro, & inviolabili vinculo copulatos; nullæ fierent insidiæ; cum scirent cujusmodi pœnas Deus animarum interfectoribus præparet, qui clandestina scelera, & ipsas etiam cogitationes prævidet: non essent fraudes, neque rapinæ; si Deo præcipiente didicissent, & suo & parvo esse contenti; fragilibus, & caducis solida, & æterna præferrent. Non essent adulteria, & stupra, & mulierum prostitutiones, si omnibus notum esset damnari à Deo, quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obscœnissimum quærat; cum & mares libidinem * contemnerent; & habentium pia, & religiosa collatio, non habentibus subveniret. Non essent mutua, ut dixi, hæc omnia in terris mala; si ab hominibus in legem Dei conjuraretur; si ab universis fierent, quæ unus noster populus operatur: quam beatus esset, quamque aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & temperantia, & fides moraretur. Denique ad regendos homines, non opus esset tam multis, & tam variis legibus; cum ad perfectam innocentiam, Dei lex una sufficeret: neque carceribus, neque gladiis præsidum, neque terrore pœnarum; cum præceptorum cœlestium salubritas, humanis pectoribus infusa, ultro * justitiæ opera homines erudiret. Nunc autem mali * sunt ignoratione recti, ac boni: quod quidem Cicero vidit: disputans enim de legibus, Sicut una, inquit, eademque natura, mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret, ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate

* continerent

* ad

* homines

te

te dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, & subjectos omnes per unam, eandemque tutelam: quod si teneretur, Deorum profecto vitam homines viverent. Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, injustus, atque impius Deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum, tanquam prodigi, ac rebelles liberi, abnegassent:

9. NONNUNQUAM tamen sentiunt, se malos esse; & veterum seculorum statum laudant; & de suis moribus, meritisque conjectant, abesse justitiam: quam obversantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt; verum etiam violenter oderunt, & persequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse justitiam, quam nos sequimur; quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient? qui laniant, & occidunt eos, quos & ipsi fatentur, imitatores esse justorum, quia bona operentur, & justa; cum si tantummodo malos occiderent, digni essent, ad quos justitia non veniret; cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant; & ipsos justitiæ sectatores pro hostibus ducant; imo vero plus quam pro hostibus? quibus, utique cum animas eorum, & opes, & liberos ferro, & igni appetant, tamen parcitur victi, & est locus inter arma clementiæ: aut si adeo sævire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos, qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbissimi, justitiæ facere mentionem, qui feras immanitate vincunt: qui placidissimum Dei gregem vastant, lupi ceu Raptores atra in nebula, quos improba ventris Exegit cæcos rabies. Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta prædatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum, ac pium nomen justitiæ, ore illo violent, quod cruore innocentium,

centium, tanquam * bestiarum, madet. Hujus tanti & tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Utrumne veritas odium parit, ut ait Poeta, quasi divino spiritu instinctus? an erubescunt coram justis, & bonis esse nequam? an potius utrumque? Nam & veritas ideo semper invisa est; quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter se putat male factorum voluptate securius perfrui posse; quam si nemo sit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam scelerum, & malitiæ suæ testes extirpare funditus nituntur, & tollere; gravesque sibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestive boni, qui corruptis moribus publicis, convitium bene vivendo faciant? cur non omnes sint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulenti? quin potius auferantur, quos coram male vivere, pudet; qui peccantium frontem, etsi non verbis, quia tacent; tamen ipso vitæ genere dissimili feriunt, & verberant. Castigare enim videtur, quicunque dissentit. Nec est magnopere mirandum, si adversus homines ista fiunt; cum adversus ipsum Deum, propter eandem causam, insurrexerit etiam populus in spe constitutus, nec Dei nescius; sequiturque justos eadem necessitas, quæ ipsum justitiæ violavit auctorem. Vexant ergo, & exquisitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere, quos oderunt; nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris, vel mortis metu, vel suapte perfidia, cæleste sacramentum deseruerint, & ad funesta sacrificia consenserint; eos laudant, & honoribus mactant; ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magni æstimaverint fidem; cultoresque se Dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinæ suæ viribus, veluti sanguinem sitiant, incumbunt; & desperatos vocant; quia corpori suo minime parcunt: quasi quicquam desperatius esse possit, quam torquere, ac dilaniare eum, quem scias esse innocentem. Adeo * nec pudor ullus apud eos superest, à quibus abest omnis humanitas: & retorquent in homines justos convitia sibi congruentia. Impios enim vocant ipsi scilicet pii, & ab humano sanguine abhorrentes,

* rictus

* vero

horrentes, cum si & actus suos considerent, & illorum, quos tanquam impios damnant; jam * intelligant, quam mendaces sint; & iis omnibus, quæ adversus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed ex illorum numero semper existunt, qui vias obsideant armati, maria prædentur; vel si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur; aut maritos, ut adulteris nubânt; qui natos ex se pueros aut strangulent, aut si nimium pii fuerint, exponant; qui libidines incestas nec à filia, nec à sorore, nec à matre, nec à sacerdote contineant; qui adversos cives suos, patriamque conjurent; qui nec culeum metuant; qui denique sacrilegia committant; & Deorum, quos colunt, templa dispolient; &, ut quæ levia sunt, atque * inusitata dicamus, qui hæreditates captent, testamenta supponant; justos hæredes vel auferant, vel excludant; qui corpora sua libidinibus prostituant; qui denique immemores, quid nati sint, cum fœminis patientia certent; qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant, & profanent; qui virilia sua ferro metant, &, quod est sceleratius, ut sint religionis antistites; qui ne vitæ quidem suæ parcant, sed extinguendas publice animas suas vendant; qui si judices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti; aut noxios impune dimittant; qui cœlum quoque ipsum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc inquam, & his plura scelera utique ab iis fiunt, qui Deos colunt. Quis inter hæc tot, ac tanta, justitiæ locus est? Et ego de multis pauca collegi; non ut arguerem, sed ut ostenderem. Qui volent scire omnia, Senecæ libros in manum sumant; qui morum, vitiorumque publicorum & descriptor verissimus, & accusator acerrimus fuit. Sed & Lucilius tenebrosam istam vitam circumscripte, breviterque depinxit his versibus:

* *intelligent*

* *illis usitata*

Nunc vero à mane ad noctem, festo, atque profesto
Totus item pariterq; die, populusque, patresq;
Jactare,* indufori se omnes; decedere nusquam.

* *induforum*

Uni

Uni se, atque eidem studio omnes dedere, & arti,
Verba dare ut caute possint; pugnare, dolose
Blandiri, certare, bonum simulare virum se;
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Nostro autem populo quid horum potest objici; cujus omnis religio est, sine scelere, ac sine macula vivere? Cum igitur videant & se, ac suos ea, quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum, & bonum; poterant, si quid saperent, ex hoc intelligere, & illos, qui bonum faciunt, pios esse; & se impios, qui nefandum committunt. Neque enim fieri potest, ut qui in omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa summa errent: hoc est in religione, quæ rerum omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo, quod est summum * per cætera universa sequeretur. Æque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, & in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorem suum * servaret in cæteris. Ita fit ut in utraque parte de conditione rerum, quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

* *bonum, per cætera universa frequentatur; eoq; fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vitâ, non &c.*

* *servat &*

10. OPERÆPRETIUM est, cognoscere illorum pietatem; ut ex iis, quæ clementer, ac pie faciunt, possit intelligi, qualia sint, quæ ab his contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer incessere, aliquam mihi personam poeticam sumam, quæ sit vel maximum pietatis exemplum: Apud Maronem rex ille

—Quo justior alter
Nec pietate fuit, nec bello major, & armis,
Quæ nobis documenta justitiæ protulit?
Vinxerat & post terga manus, quos mitteret umbris,
Inferias cæso sparsurus sanguine flammas.

Quid

Quid potest esse hac pietate * clementius; quam mortuis humanas victimas immolare; & ignem cruore hominum, tanquam oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius vitium fuerit, sed poetæ, qui illum insignem pietate virum, insigni scelere * fœdaverit. Ubi est igitur, ò poeta, pietas illa, quam sæpissime laudas?

* *dementius*

* *fœdavit.*

> * Ecce pius Æneas,
> ——Sulmone creatos
> Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Uphens,
> Viventeis rapit: inferias quos immolet umbris;
> Captivoque rogi perfundat sanguine flammas.

* *Tum*

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat? Equidem & vivis concedere vellem; cum quos vivos habebat in potestate, vice pecudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui literas fortasse non didicerat, sed tua; qui, cum esses eruditus, ignorasti tamen, quid esset pietas; & illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti: videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod bonus Æneas haud aspernanda precanteis trucidavit? adjuratus enim per eundem patrem, & spes surgentis Juli, nequaquam pepercit, furiis accensus, & ira. Quisquamne igitur hunc putet aliquid in se virtutis habuisse; qui & furore, tanquam stipula, exarserit, & manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frænare nequiverit? Nullo igitur modo pius; qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit. Dicet hic aliquis. Quæ ergo, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt; qui concordiam cum * omnibus servant; qui amici sunt etiam inimicis; qui omnes homines pro fratribus diligunt: qui cohibere iram sciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum, & errorum nubes, hominum pectora obduxit; qui

* *omni vi*

qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii? Quanto enim religiosius, terrenis istis simulachris inserviunt; tanto magis scelerati adversus nomen veræ divinitatis existunt. Itaque pro merito impietatis suæ gravioribus malis sæpe vexantur; quorum causam quia nesciunt, fortunæ culpa omnis ascribitur; & locum invenit Epicuri philosophia, nihil ad Deos pertinere censentis; nec gratia eos tangi, nec ira moveri; quia & contemptores eorum sæpe videant beatos, & cultores sæpe miseros. Quod eo fit; quia cum religiosi videantur, & natura boni; nihil tale creduntur mereri quale sæpe patiuntur. Consolantur se tamen accusatione fortunæ; nec sentiunt, quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur hujusmodi pietatem pœna consequitur; & offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum, gravi eos infortunio mactat; qui licet sanctis moribus vivant, in summa fide, atque innocentia; tamen, quia Deos colunt, quorum ritus impios, ac profanos Deus verus odio habet, à justitia, & à nomine veræ pietatis alieni sunt. Nec est difficile docere, cur Deorum cultores, boni, & justi esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt, qui colunt cruentos Deos, Martem, atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulsorem patris sui Jovem? aut natis ex se infantibus, qui * Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam, & adulteram, & quasi apud Deos prostitutam? quomodo se à rapinis, & fraudibus abstinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis, non fraudis esse, decipere, sed astutiæ? quomodo libidines coercebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosque venerantur; quorum adulteria, & stupra in mares, & fœminas, non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter hæc justi esse homines: qui etiam si natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad * justitiam? Ad placandum enim Deum, quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere, ac delectari scias. Sic fit, ut vitam colentium Deus pro quali-

tate

* *colunt*

* *injustitiam*

tate nominis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

11. IIS igitur hominibus, qui Deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est, & acerba justitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violenter exercent. Nec immerito à prophetis bestiæ nominantur. Præclare itaque M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestiæ, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferato? mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibique adeo placent, quod homines nati sunt; quorum nihil, nisi lineamenta, & summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit; fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione

Funditur ater ubique cruor, crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, & plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere; quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; & non tantum artus hominum dissipat, sed & ossa ipsa comminuit; & in cineres furit; nequis extet sepulturæ locus: quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulchra veniatur; ac non ut ipsi ad Deum perveniant. Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur, nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis, necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit; sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint,

rint, enarrare, impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim potestate, pro suis moribus quisque * sævivit. Alii præ nimia timiditate, plus ausi sunt, quam jubebatur. Alii suo proprio adversus justos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, & hoc officio viam sibi ad altiora munirent; aliquid ad occidendum præcipites extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto sævior, tanto * clementior invenitur. Illud vero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur; ille gravior, ille sævior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaque dici non potest, hujusmodi judices quanta, & quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propositi sui pervenirent. Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentium peremisse (nam & ipse audivi aliquos gloriantes, * quia administratio sua, in hac parte, fuerit incruenta) sed & invidiæ causa, ne aut ipsi vincantur, aut illi virtutis suæ gloriam consequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus, nihil aliud, quam victoriam * excogitant. Sciunt enim, certamen esse illud, & pugnam. Vidi ego in Bithynia, præsidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorum gentem aliquam subegisset; quod unus, qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus est. Contendunt igitur, ut vincant; & exquisitos dolores corporibus immittunt; & nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quasi vero mors tantummodo beatos faciat; ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto * majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci stultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, & reparetur novus sanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest? non curassent tam solicite,

* sævit. timiditate, al: jubebantur

* dementior

* quod

* cogitant.

* majoris

vite quos amarent. Hæc est Deorum disciplina. Ad hæc opera cultores suos erudiunt; hæc sacra desiderant. Quin etiam sceleratissimi homicidæ contra pios jura impia condiderunt. Nam & constitutiones sacrilegæ, & disputationes Jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius de officio Proconsulis, * libris septem rescripta principum nefaria collegit; ut doceret, quibus pœnis affici oportet eos, qui se cultores Dei confiterentur.

* *libro septimo*

12. QUID iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum tyrannorum adversus innocentes rabide sævientium? Et cum sint injustitiæ, crudelitatisque doctores; justos se esse tamen, ac prudentes videri volunt; cœci, & hebetes, & rerum, & veritatis ignari. Adeone vobis ô perditæ mentes, invisa justitia est, ut eam summis sceleribus adæquetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam judicetis? Sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere; pectusque, purum ab omni sceleris contagione præstare. Et quoniam communiter cum Deorum cultoribus loquimur; liceat per vos benefacere vobiscum. Hæc est enim lex nostra, hoc opus, hæc religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini: Si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet: nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus sapientiæ vestræ. Hanc stultitiam malumus: hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus; & in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus. Est apud Ciceronem non abhorrens à vero locus, in ea disputatione, quæ habetur à Furio contra justitiam: Quæro, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa justitia, singulari fide; alter insigni scelere, & audacia; & si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimetur esse summa probitate, ac fide; proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat; postremo, jure etiam optimo omnibus

miſerrimus eſſe videatur: contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiæ conferantur; vir denique optimus omnium exiſtimatione, & digniſſimus omni fortuna judicetur: Quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit? Profecto quaſi divinaret, quæ nobis mala, & quo modo ventura eſſent propter juſtitiam, hoc poſuit exemplum. Hæc enim populus noſter patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo eſt errore civitas, vel potius orbis ipſe totus, ut bonos, & juſtos viros tanquam malos, & impios perſequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem eſſe tam dementem, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit; ille quidem, ut is, qui contra juſtitiam diſſerebat, hoc ſenſit, malle ſapientem malum eſſe cum bona exiſtimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem abſit hæc amentia, ut falſum vero anteponamus. An boni noſtri qualitas ex populi potius pendebit erroribus, quam ex conſcientia noſtra, & judicio Dei? Aut aliqua nos illiciet unquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falſam cum omni proſperitate malimus? Sua ſibi habeant regna Reges, ſuas divitias divites (ut loquitur Plautus) ſuam vero prudentiam prudentes, relinquant nobis ſtultitiam noſtram; quam vel ex hoc apparet eſſe ſapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim ſtulto invideat, niſi qui ipſe ſit ſtultiſſimus? Illi autem non ſunt adeo ſtulti, ut ſtultis invideant; ſed ex eo, quod accurate, quod ſolicite perſequuntur, ſtultos non eſſe concedunt: cur enim tam crudeliter ſæviant, niſi quia metuunt, ne in dies invaleſcente juſtitia, cum Diis ſuis * carioſis relinquantur? ſi ergo cultores Deorum ſapientes ſunt, & nos ſtulti; quid metuant, ne ſapientes illiciantur à ſtultis?

* *narinoſis*

13. CUM autem noſter numerus ſemper Deorum cultoribus augeatur; nunquam vero, ne in ipſa quidem perſecutione minuatur; (quoniam peccare homines, & inquinari ſacrificio poſſunt; averti autem non poſſunt à Deo: valet

enim

enim vi sua veritas) quis est tam demens, tam excors, tamque cæcus, qui non videat, in utra sit parte sapientia? Sed illi malitia, & furore cæcantur, ne videant; stultosque arbitrantur esse, qui cum habeant in sua potestate supplicia vitare, cruciari tamen, & emori malunt; cum possunt ex eo ipso pervidere, non esse stultitiam, in quam tanta hominum millia, per orbem totum, una, & pari mente consentiant. Si enim fœminæ sexus infirmitate labuntur (nam interdum isti muliebrem aut anilem superstitionem vocant) viri certe sapiunt. Si pueri, si adolescentes, improvidi sunt per ætatem, maturi certe, ac senes habent stabile judicium. Si una civitas desipuerit; cæteræ, utique innumerabiles, stultæ esse non possunt. Si una provincia, una natio *providentia caret; cæteros omnes habere intelligentiam recti, necesse est. Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, & omnis sexus, omnis ætas, & gens, & regio unitis, ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis; intelligere debuerant, aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti, ac soliditatis, quod eam religionem non tantum injuriis, ac vexatione non solvat, sed augeat semper, & faciat firmiorem. Nam & in hoc quoque malitia illorum convincitur; qui evertisse se funditus religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint; cum à Deo satisfacere liceat; & nullus sit tam malus Dei cultor, *qui data facultate, ad placandum Deum non revertatur, & quidem devotione majori. Peccati enim conscientia, & metus pœnæ religiosiorem facit; & semper multo firmior est fides, quam reponit pœnitentia. Si ergo ipsi, cum Deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, & sacrificiis, & odoribus placari eos credunt: quid est tandem, quod Deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent; ut videatur is jam Christianus esse non posse, qui Diis eorum coactus, invitusque libaverit? nisi forte contaminatos semel putant, animum translaturos, ut sua sponte jam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat quod ab injuria cœpit?

* prudentia

* quin

cœpit? Quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis oderit Deos, propter quos æterna pœnarum insignia, & impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit, ut data divinitus pace, & qui fuerint, universi redeant; & alius propter miraculum virtutis, novus populus accedat. Nam cum videat vulgus, dilacerari homines variis tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam; existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverentiam morientium vanam esse; nec ipsam patientiam sine Deo cruciatus tantos posse superare: latrones, & robusti corporis viri, ejusmodi lacerationes perferre nequeunt; exclamant, & gemitus edunt; vincuntur enim dolore; quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de viris taceam) pueri, & mulierculæ, tortores suos taciti vincunt; & exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, & Mutio glorientur aut Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret mortem se vitare non posse, manum foco injecit; ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere; eaque pœna veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus * infirmus, & fragilis ætas dilacerari se toto corpore, utique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent; sed voluntate, quia confidunt Deo. Hæc est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi, non re, sed verbis inanibus jactant; disserentes, nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati, atque constantiæ, quam nullis terroribus de sententiæ proposito posse depelli; sed tanti esse, cruciari, & emori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat injustum: nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit:

Justum, & tenacem propositi virum,
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida,

Quo

Quo nihil verius dici potest; si hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant; ne à fide, justitiaque declinent; qui non tyrannicas jussiones, non præsidum gladios tremunt, quo minus veram, & solidam libertatem constanti mente defendant; quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in cœlum tollere? quis imponat mihi necessitatem vel colendi, quod nolim; vel quod velim, non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? nemo istud efficiet; siquid nobis ad contemnendam mortem, doloremque virtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti judicantur, facientes ea, quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca, incongruentiam hominibus objectans, ait: Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem pro furioso habent; quod est utique summæ perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores, eadem stultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erythræa κωφὺς καὶ ἀνοήτυς vocat; surdos scilicet, & excordes; qui nec audiant divina, nec sentiant, sed terram digitis suis imaginatam metuant, & adorent.

14. QUÆ vero causa sit, ut eos, qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est: nec enim frustra falluntur. Quæ nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem (si fieri possit) agnoscant. Justitia suapte natura, speciem quandam stultitiæ habet; quod ego & divinis, & humanis testimoniis confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agemus; nisi eos de suis doceamus auctoribus, non posse quenquam justum esse, quod est conjunctum cum vera sapientia, nisi idem stultus esse videatur. Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in differendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit * is ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii; apud quem differens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse explicari, nec si Carneadem ipsum orcus remittat: Is, cum legatus ab Athenien-

* ipsum

sibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba, & Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie, contraria disputatione subvertit; & justitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cujus firma, & stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere, in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios * quodlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Cicer. L. Furius recordatur: credo, quoniam de Republ. disserebat, ut defensionem, laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse Rempubl. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret, ac Platonem, justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur; ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum, justitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit; ut, quid esset, aut qualis, à philosophis cerneretur. Atque utinam tot, ac tales viri quantum eloquentiæ, quantumque animi, tantum etiam scientiæ ad implendam defensionem summæ virtutis habuissent; cujus origo in religione, ratio in æquitate est. Sed ii, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte, ac breviter, quid sit, ostendere; ut intelligatur, philosophos ignorasse justitiam; nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Justitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur; tamen duæ sunt omnium principales, quæ ab illa divelli, separarique non possunt, pietas, & æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & cætera hujusmodi, vel natura, vel institutis parentum, possunt esse in iis hominibus, quia justitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani veteres, qui justitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur; quæ (ut dixi) proficisci à justitia possunt, & ab ipso fonte secerni. Pietas vero, & æquitas, quasi venæ sunt ejus: his enim duobus fontibus constat tota justitia. Sed caput ejus, & origo in illo primo est, in secundo vis omnis, ac ratio. Pietas autem nihil aliud est, quam Dei notio; sicut Trismegistus verissime definivit; ut

* quidlibet

ut alio loco diximus. Si ergo pietas est, cognoscere Deum; cujus cognitionis hæc summa est, ut eum colas: ignorat utique justitiam, qui religionem Dei non tenet. Quomodo enim potest eam * nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno Deo, locutus est, à quo ait constitutum esse mundum: sed nihil de religione: somniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod si justitiæ defensionem vel ipse, vel quilibet alius implere voluisset; in primis religiones Deorum evertere debuit, quia contrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus est; ut jam tunc appareret, quid esset futurum * in hominibus, qui justitiam veram defendere, Deoque singulari servire cœpissent. Altera justitiæ pars est æquitas; æquitatem dico non utique bene judicandi, quod & ipsum laudabile est in homine justo; sed se cum cæteris coæquandi; quam Cic. * æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, & inspirat, omnes æquos, id est pares esse voluit. Eandem conditionem vivendi omnibus posuit; omnes ad sapientiam genuit; omnibus immortalitatem spospondit; nemo * à beneficiis ejus cœlestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes; victum sumministrat; quietem somni dulcissimam tribuit: sic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater est; æquo jure omnes liberi sumus. Nemo Deo pauper est, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius, nisi qui bonus, & innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci justitiam tenere potuerunt, quia dispares multis gradibus homines habuerunt, à pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, à privatis denique usque ad regum sublimissimas potestates. Ubi enim non sunt universi pares, æquitas non est; & excludit

* *ipsam*

* *iis*

* *æqualitatem*

* *enim*

dit inæqualitas ipsa justitiam; cujus vis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari sorte venerunt.

15. DUOBUS igitur illis justitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, & omnis veritas tollitur; & ipsa justitia remigrat in cœlum. Ideo non est illud verum bonum à philosophis repertum; quia ignorabant, vel unde oriretur, vel quid efficeret: quod nullis aliis, præterquam nostro populo revelatum est. Dicet aliquis: Non ne sunt apud vos alii pauperes, alii divites, alii servi, alii domini? non ne aliquid inter singulos interest? Nihil: nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur; tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt; sed eos & habemus, & dicimus spiritu fratres, religione conservos. Divitiæ quoque non faciunt insignes, nisi * quos possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis ad opera justitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia & non egent, & nihil concupiscunt. Cum igitur & liberi servis, & divites pauperibus, humilitate animi pares simus; apud Deum tamen virtute discernimur. Et tanto quisque sublimior est, quanto justior. Si enim justitia est, parem se etiam minoribus facere, quanquam hoc ipso præcellat, quod se inferioribus coæquavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit; utique multo altiorem dignitatis gradum, Deo judice, consequetur. Nam profecto in hac vita seculari, quoniam brevia, & caduca sunt omnia; & præferunt se alteris homines; & de dignitate contendunt: quo nihil fœdius, nihil arrogantius, & nihil à * sapientis ratione semotius. Rebus enim cœlestibus contraria sunt ista universa terrena. Sicut enim sapientia hominum, summa sapientia est apud Deum; stultitia autem (ut docui) summa stultitia est: sic Deo humilis, & abjectus est, qui fuerit conspicuus, & sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præsentia ter-

* quod

* sapientiæ

Iocleo

ræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria sunt, & vigorem mentis enervant, quæ tandem * post firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potentia; cum possit Deus reges quoque ipsos, inferiores etiam infimis facere? Et ideo consulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue posuit: Qui se extollit, humiliabitur; & qui se humiliat, exaltabitur. Cujus præcepti salubritas docet, quod qui se apud homines planum fecerit, humilemque præbuerit; hic apud Deum præcellens, & insignis habeatur. Nec enim falsa est illa sententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

* *potest*

labebitur.

16. EXPOSUI causam, cur philosophi nec invenire justitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id, quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quæ à philosophis * afferebantur; sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Ejus disputationis summa hæc fuit: Jura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; & apud eosdem pro temporibus sæpe mutata; jus autem naturale esse nullum: omnes & homines, & alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde, aut nullam esse justitiam; aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam; quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens: & inferebat hæc argumenta: Omnibus populis, qui florerent imperio, & Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justi velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum; & in * necessitate, ac miseriis jacendum. Tum omissis communibus, ad propria veniebat. Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem, ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, & ideo proscribat, ut vendat; utrum ne profitebitur, fugitivum servum, ac pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur; bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus judicabitur; quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit; erit quidem

* *differebantur* l: *ferebantur*

* *egestate*

dem ſapiens, quia * rei conſulet ; ſed idem malus, quia fallet. Rurſus, ſi reperiat aliquem, qui aurichalcum ſe putet vendere,cum ſit illud aurum;aut plumbum,cum ſit argentum: tacebitne,ut id parvo emat : an * indicabit,ut magno ? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat, & eum, qui ſit juſtus, ac bonus, ſtultum eſſe ; & eum,qui ſapiens,malum. Et tamen ſine pernicie fieri * poſſe,ut ſint homines paupertate contenti. Tranſcendebat ergo ad majora, in quibus nemo poſſet ſine periculo vitæ juſtus eſſe. Dicebat enim : Nempe juſtitia eſt, hominem non occidere, alienum prorſus non attingere. Quid ergo juſtus faciet, ſi forte naufragium fecerit ; & aliquis imbecillior viribus, tabulam ceperit ? non ne illum tabula deturbabit, ut ipſe conſcendat, eaque nixus evadat ? maxime cum ſit nullus medio mari teſtis ? Si ſapiens eſt, faciet : ipſi enim pereundum eſt, niſi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri ; jam non juſtus ille, ſed ſtultus eſt ; qui vitæ ſuæ non parcat, dum parcit alienæ. Item, ſi acie ſuorum fuſa, hoſtes inſequi cœperint ; & juſtus ille nactus fuerit aliquem ſaucium equo inſidentem : ei ne parcet, ut ipſe occidatur ; an dejiciet ex equo,ut ipſe poſſit hoſtem effugere ? Quod ſi fecerit,ſapiens, ſed idem malus ; Si non fecerit, juſtus, ſed idem ſtultus ſit neceſſe eſt. Ita ergo juſtitiam cum in duas partes diviſiſſet, alteram civilem eſſe dicens, alteram naturalem ; utramque ſubvertit ; quod illa civilis, ſapientia ſit quidem, ſed juſtitia non ſit : naturalis autem illa, juſtitia ſit quidem, ſed non ſit ſapientia. Arguta hæc plane,ac venenata ſunt,& quæ M.Tul. non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio reſpondentem, proque juſtitia dicentem, irrefutata hæc, tanquam foveam, prætergreſſus eſt : ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen ſtultitiæ venerat, ſed illam civilem defendiſſe juſtitiam, quam Furius ſapientiam quidem eſſe conceſſerat, ſed injuſtam.

* ſibi
* id
* poteſt

17. QUOD ad præſentem diſputationem pertinebat, oſtendi,

ostendi, quomodo justitia similitudinem stultitiæ gerat, ut appareat, non sine causa decipi eos, qui putant, nostræ religionis homines stultos esse; qui talia facere videantur, qualia ille proposuit. Nunc majus à me exigi sentio; ut ostendam, quare justitiam Deus, stultitiæ specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre; si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Lælius: qui profecto licet sapiens fuerit ut vocabatur, patrocinari tamen veræ justitiæ nullo modo poterat; qui caput ipsum, fontemque justitiæ non tenebat. Nobis autem facilior est ista defensio; quibus cœlesti beneficio familiaris est, ac penitus nota justitia; quique illam non nomine, sed re, novimus. Nam Plato, & Aristoteles honesta quidem voluntate justitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem animi & ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juvisset. Itaque opus illorum inane, atque inutile jacuit: nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum præscripto viveret: quia fundamentum à cœlo disciplina illa non habuit. Nostrum opus certius sit necesse est, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, & imaginabantur justitiam, quæ in conspectu non erat; nec præsentibus exemplis confirmare poterant, quæ * afferebant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita vivi, sicut illi sua disputatione præscriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ sequerentur. Nos autem non verbis modo, sed etiam exemplis ex vero petitis, vera esse, quæ à nobis dicuntur, ostendimus. Sensit igitur Carneades quæ sit natura justitiæ, nisi quod parum alte prospexit, stultitiam non esse: quanquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. Non enim vere existimavit, eum stultum esse, qui justus est: sed cum sciret, non esse, & rationem, * cur ita videretur, non comprehenderet; voluit ostendere, latere in abdito veritatem, ut decretum disciplinæ suæ tueretur: cujus summa sententia est, nihil percipi posse. Videamus ergo, utrum ne justitia fœdus aliquod habere cum stultitia possit. Justus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit,

* *differebant*

* *tamen*

rit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium, nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem vere justus sit, ejusmodi casus eveniat: quia justus neque cuiquam nato inimicus est, neque quicquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, ac se alienis furoribus misceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua versetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur; qui nec lucrum sciet appetere, cui sufficit victus; & non modo ipse cædem facere, sed interesse facientibus, ac spectare, ducat nefas? Sed omitto ista: quoniam fieri potest, ut vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Adeone ergo justitiam ô Furi, vel potius ô Carneade, cujus est illa omnis oratio; tam inanem, tam supervacuam, tamque contemptam Deo putas; ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui valeat? Sed videlicet, * qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia; quanta sit vis justitiæ, scire non possunt. Nam & cum de virtute disputant, quamvis intelligant ærumnis, ac miseriis esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa: ejus enim præmia, quæ sunt æterna, & immortalia, nullo modo vident: sic rebus omnibus ad hanc præsentem vitam relatis, virtutem plane ad stultitiam redigunt: siquidem tantos hujus vitæ labores frustra, & inaniter suscipit. Sed hæc alio loco plenius; interim de justitia, ut cœpimus: cujus tanta vis est, ut cum oculos in cœlum sustulerit, à Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiæ vim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec viribus, quacunque iter fecerit:

* *quia*

Integer vitæ, scelerisque purus
Non eget Mauri jaculis, nec arcu,
Nec venenatis gravida sagittis,
Fusce, pharetra.

Sive

Sive per syrteis iter æstuosas,
Sive facturus per inhospitalem
Caucasum, vel quæ loca fabulosus
Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem justum inter discrimina tempestatum, atque bellorum, cœlestis tutela custodiat; ac non etiam si cum paricidis, & nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una justa, & innocens anima liberetur; aut certe pereuntibus cæteris sola servetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus: quid ergo justus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? non invitus confiteor; morietur potius, quam * occidet. Nec ideo tamen justitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius esse homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum; morique malueris, nequid de innocentiæ ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienæ animæ parcere cum pernicie suæ. Num etiam pro amicitia perire, stultum * judicabitur? Quid ergo illi familiares Pythagoræi laudantur à vobis quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit: alter ad præstitutum tempus, cum jam sponsor ejus duceretur, præsentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrunque servando, & hominis crudelissimi natura mutatâ. Quin etiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent; non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos, & sapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia, & fide mori, summa gloria computetur; non etiam pro innocentia perire, sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo; cum ipsi eum, qui pro homine mori voluit, in cœlum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse

* *occidat*

* *judicabit*

clarius

posse eundem justum esse, ac stultum, eundem sapientem, & injustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est; quid sit justum, ac bonum nescit; & ideo semper peccat. Ducitur enim quasi captivus à vitiis; nec resistere ullo modo potest; quia caret virtute, quam nescit. Justus autem ab omni peccato se abstinet; quod aliter facere non potest, quam si habeat recti, pravique notitiam. Rectum autem discernere à pravo; quis potest nisi sapiens? Ita fit, ut nunquam possit esse justus, qui stultus est; neque sapiens, qui fuerit injustus. Quod si est verissimum; manifestum est, eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse; quia hæc facere peccatum est; à quo se sapiens abstinet. Videri tamen & ipse confiteor, per hominum errorem, ignorantium cujusque rei proprietatem. Itaque omnis hæc quæstio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis, dictisque, per ignorantiam recti, ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcit, * dum ne noceat alteri; quod est, malum. Quod quidem nobis & ratio, & veritas ipsa præscribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint: nesciunt enim, quia malum est, nocere. Homo vero, * quia scientiam boni, ac mali habet, abstinet se à nocendo, etiam cum incommodo suo; quod animal irrationale facere non potest: & ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet, sapientissimum esse, qui mavult perire, ne noceat; ut id officium, quo à mutis discernitur, servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit; ut aurum parvo emat; aut qui non profitetur, fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro, & commodo suo consulens; non est ille sapiens ut Carneades videri volebat, sed callidus, & astutus. Calliditas, & astutia in mutis quoque animalibus sunt; vel cum insidiantur aliis, & dolo capiunt, ut devorent; vel cum insidias aliorum vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim

* *dummodò alteri non noceat;*

* *qui*

enim intelligentia vel ad bonum, rectumque faciendum; vel abstinentia dictorum, factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet; quia bona hæc terrena contemnit: nec quemquam falli patitur; quia boni viri officium est, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem socialis est hominis, ac benefica natura; * quo solo cognationem cum Deo habet.

* *quâ solâ*

18. SED nimirum hæc causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere, aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri; quod hominem morte deleri putant. * Ex qua persuasione omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus; profecto stultissimi est hominis, non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina, & commodis omnibus plena. Quod qui faciet, à justitiæ regula discedat, necesse est. Si autem superest homini vita melior, & longior; quod & philosophorum magnorum argumentis, & vatum responsis, & prophetarum divinis vocibus discimus: hanc præsentem cum suis bonis contemnere, sapientis est; cujus omnis jactura, immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ille justitiæ defensor Lælius, vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces. Est plane, & quidem virtute dignissima quam tu Læli * nequaquam poteras suspicari: nihil enim divinarum noveras literarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas, ab homine præmium solvi posse virtuti; cum ipse alio loco verissime dixeris; Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana: sua bona divina judicat. Quis ergo te sapientem Læli putet, cum ipse tibi loquare contraria? & paulo post virtuti adimas, quæ dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam, labantemque sententiam. Deinde quid adjungis? Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes; suis virtutem præmiis spoliant. O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si

* *Ex eâque*

* *nunquam*

spoliari præmio suo potest! Quæ si bona sua divina judicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? Næ illa se, inquit, multis solatiis oblectat; maximeque suo decore se ipsa sustentat. Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen sæpe veniat, & in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, si (ut Furius dicebat) rapiatur, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur ei oculi, damnetur, vinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur; perdet ne suum præmium virtus? An potius peribit ipsa? Minime. Sed & mercedem suam Deo judice accipiet; & vivet; & semper vigebit. Quæ si tollas; nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cujus naturalis bonitas, & honestas docere nos potest, animam non esse mortalem; divinumque illi à Deo præmium constitutum. Sed idcirco virtutem ipsam Deus, sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis suæ esset arcanum; ut has religiones, sapientiamque terrenam extollentem se altius, sibique multum placentem, vanitatis, errorisque damnaret; ut proposita denique difficultate; * angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perduceret. Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. Nam cruciari, atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa, in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare, quam suam. Nesciunt enim, quantum sit nefas, adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum, atque terram; qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. Quod si servorum nequissimus habetur, qui Dominum summum fuga deserit; isque verberibus, & vinculis, & ergastulo, & cruce, & omni malo dignissimus judicatur; & si filius eodem modo perditus, atque impius existimatur, qui patrem suum derelinquit, ne illi obsequatur; ob eamque causam dignus putatur, qui sit exhæres; & cujus nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis, qui Deum deserit, in quem duo vocabula, domini,

* *per angustissimos tramites ad &c.*

ni, & patris, æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui servum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præterquam alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat? Et qui filium generat, non habet *potestatem, ut concipiatur, ut nascatur, ut vivat. Unde apparet, non esse illum patrem sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo suppliciis dignus est desertor ejus, qui & dominus verus, & pater est; nisi quæ Deus ipse constituit? qui spiritibus injustis æternum paravit ignem; quod ipse per vates suos impiis, ac rebellibus comminatur.

* *in potestate*

19. DISCANT igitur & suarum, & alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: Primum, quod seipsos jugulant, perditissimis dæmonibus serviendo, quos Deus in æterna supplicia damnavit; Deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur; sed avertere homines ad mortifera sacra contendunt, nituntur que summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ salvo statu suo spectet in cœlum. Quid aliud dicam quam miseros, qui prædonum suorum instigationibus parent, quos Deos esse opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem sciunt; sed inhærentes persuasioni vulgari, libenter errant, & stultitiæ suæ favent. A quibus si persuasionis ejus rationem requiras, nullam possint reddere, sed ad majorum judicia confugiant, quod illi sapientes fuerint, illi probaverint, illi scierint, quid esset optimum: seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec se, nec Deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere vellent. Alios etiam in consortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint; fingantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare. Num igitur hoc, sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; sed vi, atque tormentis. O mira, & cæca dementia! in iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur; in carnificibus

Ignorantia

 autem

autem bona: in iis ne mala mens est, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec sævissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeo ne etiam sibi mentiuntur, ut vicissim, boni, ac mali nomina transferant, & immutent? Quid ergo non, diem, noctem vocant? solem, tenebras? Alioquin eadem impudentia est, bonis, malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; justis, impiorum: quinimmo, siqua illis fiducia est, vel in philosophia, vel in eloquentia; arment se, ac refellant hæc nostra, si possunt; congrediantur comminus, & singula quæque discutiant. Decet eos, suscipere defensionem Deorum suorum; nec, si nostra invaluerint (ut quotidie invalescunt) cum delubris, ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt (augetur enim religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius, & hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi; flamines, augures, item reges sacrificoli, quique sunt sacerdotes, & antistites religionum. Convocent nos ad concionem; cohortentur * ad suscipiendos cultus Deorum; persuadeant, multos esse, quorum numine, ac providentia regantur omnia; ostendant, origines, & initia sacrorum, ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio sit, explicent; proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat; quare ab hominibus coli se velint; quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat: quæ omnia non asseveratione propria (nec enim valet quicquam mortalis hominis auctoritas) sed divinis aliquibus testimoniis confirment; sicuti nos facimus. Non est opus vi, & injuria; quia religio cogi non potest: verbis, potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas: distringant aciem ingeniorum suorum: si ratio eorum vera est, afferatur: parati sumus audire, si doceant: tacentibus certe nihil credimus, sicut ne sævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, * aut rationem rei totius exponant. Nos enim non illicimus, ut ipsi objectant, sed docemus, probamus, ostendimus. Itaque nemo à nobis retinetur

* nos

* ut

asseveratione (handwritten margin note)

tinetur

tinetur invitus: inutilis est enim Deo, qui devotione, ac fide caret. Et tamen nemo discedit, ipsa veritate retinente. Doceant isti hoc modo, siqua illis fiducia veritatis est; loquantur; hiscant; audeant inquam disputare nobiscum aliquid ejusmodi: jam profecto ab aniculis, quas contemnunt, & à pueris nostratibus error illorum, ac stultitia irridebitur. Cum enim sint peritissimi, Deorumque progeniem, & res gestas, & imperia, & interitus, & sepulchra de libris noverint; ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus natos sciant: incredibilis dementia est, Deos putare, quos fuisse mortales, negare non audeant; vel si tam impudentes fuerint, ut negent; suæ illos, ac suorum literæ coarguant, ipsa denique illos sacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum, & falsum: quando ipsi quum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti, ac rudes possunt, quia res ipsa, & veritas loquitur. Quid ergo sæviunt? ut stultitiam suam dum minuere volunt, augeant? longe diversa sunt, carnificina, & pietas; nec potest aut * veritas cum vi, aut justitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quicquam docere divinis, ne * à nostris derideantur, & à suis deserantur. Nam * fere vulgus, cui simplex, incorruptumque judicium est, si mysteria illa cognoscat, in memoriam mortuorum constituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret. * Hinc fida silentia sacris instituta sunt ab hominibus calidis, ut nesciat populus, quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut * non credunt, qui utrumque novimus? aut invident, quia falsis vera prætulimus? Sed defendenda sunt, inquiunt, suscepta publice sacra. O quam * honesta voluntate miseri errant! Sentiunt enim, nihil esse in rebus humanis religione præstantius, eamque summa vi oportere defendi: sed ut in ipsa religione, sic in defensionis ge-

* *pietas*
* *&*
* *forte*
* *Nunc*
* *nostris*
* *inhonesta*

nere falluntur. Defendenda enim religio est, non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide: illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse est, bonum in religione versari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere velis; jam non defendetur illa, sed polluetur, atque violabitur. Nihil est enim tam voluntarium, quam religio; in qua si animus sacrificantis aversus est; jam * sublata, jam nulla est. Recta igitur ratio est, ut religionem patientia, vel morte defendas: in qua fides conservata, & ipsi Deo grata est, & religioni addit auctoritatem. Nam si is, qui in hac terrestri militia regi suo fidem servat, in aliquo egregio facinore; si postea vixerit; acceptior fit, & charior, si perierit, summam gloriam consequitur, quod pro duce suo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides servanda est; qui non tantum viventibus, sed etiam mortuis præmium * potest virtutis exolvere? Igitur Dei cultus, quoniam * militiæ cœlestis est, devotionem maximam, fidemque desiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo; aut quomodo præstabit precanti, quicquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, & cum templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod ejusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque * firmos atque immutabiles. Traducuntur itaque ab his homines facile; quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorum Deorum? quæ vis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quo tendit? aut

** supplicatio nulla est.*

** mortis exolvet?*

** militia*

** firmæ atque immutabiles esse.*

aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero religio eo firma est, & solida, & immutabilis; quia justitiam docet; quia nobiscum semper est; quia tota in animo colentis est; quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, & fumus, & inepta libatio: hic, bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt sine delectu adulteræ, impudicæ, lenæ procaces, obscœnæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici; & precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut occidant? Quid venenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimum peccet? Quid adultera, * nisi aut mortem viri, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonis exuat? Quid fur, nisi ut plura * compilet? Hic vero etiam levi, communique peccato locus est nullus. Et siquis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit, quæ illi Deus comminetur; ille, qui latebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est; qui exigit justitiam; qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt, quam malum sit, quod colunt; quandoquidem flagitiis omnibus inquinati, veniunt ad precandum: & se pie sacrificasse opinantur, si cutem laverint: tanquam libidines intra pectus inclusas, ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est, mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur; & uno virtutis, ac fidei lavacro universa vitia depellere. Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum, ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

* *nisi ut mortem viri optet, aut &c.*

* *rapiat*

20. Ipsi autem, quia nesciunt, vel quid, vel quomodo sit colendum; cæci, & imprudentes, in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos; latrones, & interfectores suos victimis placant; & animas suas cum thure ipso cremandas,

aris detestabilibus imponunt. Irascuntur etiam miseri, quod non similes alii pereant, incredibili mentium cæcitate: quid enim videant, qui solem non vident? Quasi vero si dii essent, indigerent hominum auxilio, adversus contemptores suos: quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? nisi, quod ipsi Deos suos destruunt; quorum potestati diffidunt, magis irreligiosi, quam qui omnino non colunt. Cicero in suis legibus, cum caste ad sacrificia præciperet accedere, Pietatem, inquit, adhibento, opes amovento: qui secus facit, Deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem. Neque enim fas est, desperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, * si suam non potest? Libet igitur, ex his quærere, cui potissimum præstare se putent, cogendo invitos ad sacrificium. Ipsis-ne, quos cogunt? at non est beneficium, quod ingeritur recusanti; sed consulendum est etiam nolentibus; quando quid sit bonum, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, si salvos * volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis * perdant, aut inutiles faciant, quibus velint esse consultum? An vero diis præstant? at non est sacrificium, quod exprimitur invito. Nisi enim sponte, atque ex animo fiat, execratio est; cum homines proscriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti, faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur; vel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coli volunt; digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lachrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos contra, non expetimus, ut Deum nostrum, qui est omnium * velint, nolint; colat aliquis invitus; nec, si non coluerit, irascimur. Confidimus enim majestati ejus, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quam servorum suorum labores, & injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur: sed Deo remittimus ultionem; non ut ii faciunt, qui

* qui

* esse

* aut

* creator, velit, nolit, colat &c.

qui defensores Deorum suorum videri volunt, & sæviunt efferate adversus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non sit bonum, Deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi sunt, qui destruunt religiones. Num pejus nos destruimus, quam natio Ægyptiorum? qui turpissimas bestiarum, ac pecudum figuras colunt; quædam etiam pudenda dictu tanquam Deos adorant. Num pejus quam iidem ipsi? qui, cum Deos colere se dicant, tamen eos publice, turpiterque derident: de quibus etiam * mimos agi cum risu, & voluptate patiuntur. Qualis hæc religio, aut quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui hæc fecerint, non pœnas violati numinis pendunt, sed honorati etiam, laudatique discedunt. Num pejus nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos Deos esse aiunt; sed omnia sua sponte * nata; omnia fortuitu fieri, quæ geruntur? Num pejus quam epicurei, qui esse quidem Deos, sed curare quicquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent colendos omnino non esse: siquidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Præterea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo Deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus, & audiuntur libenter, & differuntur impune.

* *per*

* *esse*

21. NON ergo ideo adversus nos insaniunt, quia dii non coluntur à nobis; * sed quia veritas penes nos est, quæ (ut est verissime dictum) odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos, quid patiantur? * Perciti enim perferuntur cæco, & irrationabili furore; quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati, ac perditi, quibus veritas & nota est,

* *à multis enim non coluntur; sed &c.*

* *Pergitur ergo cæco*

&

& inviſa; inſinuant ſe mentibus eorum, & inſtigant neſcios in furorem. Hi enim, quamdiu pax eſt in populo Dei, fugitant juſtos, & pavent: & cum corpora hominum occupant, animaſque divexant; adjurantur ab his, & nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, & uri ſe, verberarique teſtantur; & interrogati, qui ſint, quando venerint, quomodo in hominem irrepſerint, confitentur: ſic extorti, & excruciati virtute divini nominis, exulant: propter hæc verbera, & minas, ſanctos, & juſtos viros ſemper oderunt. Et quia per ſe nocere his nihil poſſunt, publicis eos odiis perſequuntur, quos ſibi graves ſentiunt, exercentque ſævitiam, quam violentiſſime poſſunt; ut aut eorum fidem minuant per dolorem; aut, ſi id efficere non quiverint, auferant omnino de terra; ne ſint, qui poſſint eorum nequitiam coercere. Non me fugit, quid reſponderi è contrario poſſit. Cur ergo Deus ille ſingularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem Dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur; nec cultores ſuos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, & opulenti, & potentes, & beati ſunt; & honoribus, regnoque potiuntur; eoſque ipſos ditioni ſuæ, ac poteſtati ſubjectos habent? Reddenda & hujus rei ratio eſt, nequid remaneat erroris. Nam in primis hæc cauſa eſt, cur exiſtimetur religio Dei vim non habere; quod inducuntur homines ſpecie terrenorum, ac præſentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere juſtos vident, & affluere injuſtos; & Dei cultum inanem arbitrantur, in quo ineſſe illa non cernunt; & Deorum ritus æſtimant veros, quoniam cultores eorum & divitiis, & honoribus, & regnis fruantur. Verum ii, qui ſunt in hac exiſtimatione, non perſpiciunt altius vim, rationemque hominis; quæ non in corpore, ſed in mente eſt. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus ſcilicet; quod, quia oculis, manuque tractabile eſt; imbecillum, fragile, mortale eſt; cujus ſunt illa omnia bona, quæ cupiditati, ac miraculo ſunt, opes, honores, imperia; quoniam corpori afferunt voluptates; & ideo tam caduca ſunt, quam corpus ipſum. Animus vero, in quo ſolo eſt homo; quoniam ſubjectus oculis non eſt; nec bona

na

na ejus * aspici possunt, quæ in sola virtute sunt posita; & ideo tam stabilis, & constans, & perpetuus sit, necesse est, sicut ipsa virtus, in qua est animi bonum.

* *inspici*

22. LONGUM est, universas * virtutis species promere; ut de singulis doceam, quam necesse sit, sapientem, ac justum virum longe ab illis omnibus bonis abhorrere, quibus quia fruuntur injusti, Deorum cultus veri, & efficaces esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionem, satis est, si ex una virtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna, & præcipua virtus est patientia; quam pariter & vulgi voces publicæ, & philosophi, & oratores summis laudibus *celebrant. Quod si negari non potest, quin summa sit virtus; necesse est, justum, & sapientem virum in potestate esse hominis injusti, ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo justus, ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; qua carebit omnino, si nihil patietur adversi. Contra, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, & virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque servare non potest: quæ & ipsa justo, & sapienti viro, propria virtus est. Sed & nocet sæpe, & concupiscit aliena: & rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio, peccatoque subjectus est, & fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet. Inde injusti, ac Deum nescientes, & divitiis, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta, injustitiæ præmia sunt; quia & perpetua esse non possunt, & per cupiditatem, violentiamque quæruntur. Justus vero, ac sapiens, quia illa omnia, humana, (ut est à Lælio dictum) sua bona, divina judicat; nec alienum quicquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino; nec ullam potentiam, honoremve desiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, & eadem conditione generatos, jure fraternitatis esse conjunctos. Sed & suo contentus, & parvo; quia fragilitatis suæ memor, non amplius

* *virtutum*

* *concelebrant*

plius quærit, quam unde vitam sustentet; & ex eo ipso, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius est: pietas * etiam summa virtus est. Accedit, quod voluptates caducas, vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur; quoniam continens est, ac libidinum victor. Idem nihil timoris, atque insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput; sed placidus, & concors, & comis; & planus est, quia conditionem suam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat; nec aliena * cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat, cum sciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus est: necesse est, justum hominem subjectum esse injusto, & contumeliis affici ab insipiente sapientem; ut & ille peccet, quia injustus est; & hic in * servitutem abeat, quia justus est. Siquis autem volet scire plenius, cur malos, & injustos, Deus, potentes, beatos, & divites fieri sinat; pios contra humiles, miseros, inopes esse patiatur: sumat eum Senecæ librum, cui titulus est, Quare bonis viris multa mala accidant, cum sit providentia: in quo ille multa non plane imperitia seculari, sed sapienter, ac pene divinitus elocutus est. Deus, inquit, homines pro liberis habet; sed corruptos, & vitiosos, luxuriose, ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem, quos diligit, castigat sæpius, & assiduis laboribus ad usum virtutis exercet; nec eos caducis, ac mortalibus bonis corrumpi, ac depravari sinit. Unde * nemini mirum debet videri, si pro nostris sæpe delictis castigamur à Deo. Imo vero, cum vexamur, ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri; quod corruptelam nostram non patitur longius procedere; sed plagis, ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, esse nos Deo curæ; quibus, quoniam peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo & opes, & regna largiri, sicut dederat ante Judæis: quorum nos successores, ac posteri sumus: idcirco eum voluit sub aliena ditione, atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in

** autem*

** rapiat*

** se virtutem habeat*

** nec*

in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret; sicut illi majores nostri, qui sæpe terrenis, ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt à disciplina*; & legis vincula ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata servassent; & tamen eos emendaret si præceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia; premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit; ut & labantes confirmet; & corruptos ad fortitudinem reparet; & fidos experiatur, ac tentet. Quomodo enim potest Imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen adversarius exurgit invito; quia mortalis est, & vinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat; non qui contra ipsum Deum pugnent, sed contra milites ejus; ut devotionem, ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec * pressuræ & verberibus defluentem corrigat disciplinam. Est & alia causa, cur adversum nos persecutiones fieri sinat; ut Dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo id fiat. Primum, fugantur à Deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis: qui enim talia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam virtus, ac fides ipsa. Nonnulli suspicantur, Deorum cultum non sine causa malum putari à tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere; quod alii faciunt, ut vivant. Aliqui cupiunt scire,* quidnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defenditur; quod omnibus, quæ in hac vita, jucunda sunt, & chara, præfertur; à quo nec bonorum, nec lucis amissio, nec dolor corporis, nec viscerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum; sed illæ maxime causæ nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circumstans populus, inter ipsa tormenta dicentes, non sacrificare se lapidibus humana manu factis, sed Deo vivo, qui sit in cœlo. Multi hoc verum esse intelligunt, & in pectus admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se invicem quærunt, quæ sit hujus perseverantiæ causa, multa, quæ

* *legis, vinculaque ruperunt.*

* *pressuræ verberibus*

* *quodnam*

quæ ad religionem pertinent, divulgata, ac per rumorem vicissim aucupata, discuntur: quæ quia bona sunt, placeant, necesse est. Præterea, ultio consecuta, sicut semper accidit, ad credendum vehementer impellit. Nec hæc quidem levis causa est; quod immundi dæmonum spiritus, accepta licentia, multorum se corporibus immergunt; quibus postea ejectis, omnes, qui resanati fuerint, adhæreant religioni, cujus potentiam senserunt. Hæ tot causæ in unum collatæ, magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

23. QUIDQUID ergo adversum nos mali principes moliuntur, fieri ipse permittit. Et tamen injustissimi persecutores, quibus Dei nomen contumeliæ, ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignationis adversus nos ejus quasi ministri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui accepta potestate supra humanum modum fuerint abusi; & insultaverint etiam Deo superbius; ejusque nomen æternum, vestigiis suis subjecerint, impie, nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum se in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes & hic in præsenti soleat vindicare; tamen jubet nos expectare patienter illum cœlestis judicii diem, quo ipse pro suis quenque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ, contemptos & inultos fore, quos * sic obterunt. Veniet veniet rabiosis, & voracibus lupis merces sua; qui justas, & simplices animas, nullis facinoribus admissis, excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil * in nobis, nisi sola justitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur à Deo simul & ultionem passionis & præmium.

* *hic*

* *aliud*

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER VI.

De Vero Cultu.

QUOD erat officium suscepti muneris, divino spiritu instruente, ac suffragante ipsa veritate complevimus. Cujus asserendæ, atque illustrandæ causam mihi & scientiam, & fides, & ipse Dominus noster imposuit: sine quo, nec sciri quicquam potest, nec explicari. Venio nunc ad * id, quod est summum operis hujus, & maximum; ut doceam quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa

* *ipsum*

ſumma rerum, & omnis beatæ vitæ ratio conſiſtit: quandoquidem propterea * ficti, & inſpirati ab eo ſumus, non ut cœlum videremus, & ſolem (quod Anaxagoras putavit) ſed ut artificem ſolis, & cœli, Deum, pura, & integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris, pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quoque ipſo elucere, vel maxime poteſt. Nihil enim, ſancta, & ſingularis illa majeſtas, aliud ab homine deſiderat, quam ſolam innocentiam: quam ſiquis obtulerit Deo; ſatis pie, ſatis religioſe litavit. Homines autem neglecta juſtitia, cum ſint omnibus flagitiis, ac ſceleribus inquinati, religioſos ſe putant, ſi templa, ac aras, hoſtiarum ſanguine cruentaverint; ſi focos * odorati, ac veteris vini profuſione madeſecerint. Quin etiam ſacras dapes apparant; & exquiſitas epulas, quaſi aliquid inde libaturis offerunt. Quicquid aſpectu rarum, quicquid opere, aut odore pretioſum eſt, * id gratum eſſe diis ſuis, non ex aliqua divinitatis ratione, quam neſciunt, ſed ex ſuis cupiditatibus judicant; nec intelligunt, terrenis opibus Deum non indigere. Nihil enim ſapiunt, niſi terram; bonaque, & mala, ſolius corporis ſenſus, & voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, ſic totius vitæ ſuæ acta diſponunt. Et quoniam ſe ſemel à cœli contemplatione averterunt, ſenſumque illum cœleſtem corpori mancipaverunt; libidinibus fræna permittunt; tanquam ſecum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere feſtinant; cum animus miniſterio corporis, non corpus miniſterio animi uti debeat. Iidem maximum bonum judicant opes: quas ſi bonis artibus aſſequi non poſſunt, malis aſſequuntur; fraudant; rapiunt; ſpoliant; inſidiantur; abjurant: nihil denique moderati, aut penſi habent, dummodo auro coruſcent; argento, gemmis, veſtibus fulgeant; aviſſimo ventri opes ingerant; ſtipati familiarium gregibus, per dimotum populum ſemper incedant. Sic addicti, & ſervientes voluptatibus, vim, vigoremque mentis extinguunt;

* facti

* adoraverint

* & hæc grata diis &c.

&

& cum vivere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. Nam sicut in secundo libro docuimus; cœli ratio in animo, terræ autem in corpore est: qui bona negligunt animi, & corporis appetunt; in tenebris, ac morte versantur quæ sunt terræ, atque corporis; quia vita, & lumen à cœlo est; cujus quoniam expertes sunt, corpori serviendo, longe absunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miseros ubique cæcitas premit: sicut enim qui sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

2. MACTANT igitur opimas, ac pingues hostias, Deo quasi esurienti; profundunt vina, tanquam sitienti; accendunt lumina, velut in tenebris agenti. Quod si suspicari, aut percipere animo possent, quæ sint bona illa cœlestia; quorum magnitudinem, terreno adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus: jam se cum his officiis inanibus, stultissimos esse cognoscant. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, contemplari velint; jam sentiant,

*quod non indigeat lucernis eorum De-
us; qui ipse in usum hominis tam claram, * quàm

tam candidam lucem dedit: & tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem, non amplius, quam humani capitis videtur habere mensuram, tantum sit fulgoris, ut eum mortalium luminum acies non queat contueri; & si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo, ac tenebræ consequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum Deum, penes quem nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus; tantumque istarum rerum dedit ei, quantum mortalia corpora pati possint, aut frugum maturitas postularet. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori, & datori luminis, candelarum, ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille à nobis exigit lumen, & quidem non fumidum, sed (ut ait poeta) liquidum, atque clarum, mentis scilicet; propter quod à poetis φῶς nuncupatur; quod exhibere non potest, nisi qui Deum agnoverit. Illorum autem Dii, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores,

V

res, quia cœleste nihil sapiunt; etiam religiones, quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus est; quia ratio ejus, & natura tenebrosa est. Itaque diis non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt: ideoque illis necessaria, & grata credunt esse, quæ nobis; quibus aut esurientibus, opus est cibo; aut sitientibus, potu; aut veste, algentibus; aut cum sol decesserit, lumine, ut videre possimus. Nullis igitur ex rebus tam probari, & intelligi potest, Deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos esse, quam ex ipso ritu, qui est totus è terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus, quo aras inquinant? nisi forte Deos existimant eo vesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis illis hanc saginam præstiterit, quamvis ille grassator, adulter, veneficus, parricida sit; beatus, ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur, huic omnia, quæ optaverit, præstant. Merito ergo Persius hujuscemodi superstitiones suo more deridet.

—Qua tu (inquit) mercede Deorum
Emeris auriculas; pulmone, & lactibus unctis?

Sentiebat videlicet, non carne opus esse ad placandam cœlestem majestatem, sed mente sancta, & justo animo, & pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est religio cœlestis, non quæ constat ex rebus corruptis, sed quæ virtutibus animi, qui oritur è cœlo. Hic verus est cultus; in quo mens colentis, seipsam Deo immaculatam victimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendum, quomodo præstandum sit, docebit hujus libri disputatio. Nihil enim tam præclarum, hominique conveniens potest esse, quam erudire homines ad justitiam. Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam rebus omnibus præferens, malle se dicit vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententia non utique Catuli, qui fortasse illud non dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo ut libellos, quos de officiis erat scripturus, commendaret: in quibus

ipsis,

ipsis, nihil esse testatur in omni philosophia melius, & fructuosius, quam præcepta vitæ dare. Quod si hoc illi faciunt, quibus non est veritas cognita; quanto magis nos facere debemus, qui à Deo eruditi, & illuminati, possumus vera præcipere? Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tradamus, quod est infinitum; sed tanquam docendum susceperimus eum, qui apud illos jam perfectos esse videatur. • Manentibus enim præceptis eorum, quæ solent ad probitatem recte * dari, ignota illis superstruemus, ad perficiendam, consummandamque justitiam, quam non tenent.

* *dare*

Ea vero, quæ possunt cum illis esse communia, prætermittam; nequid ab iis videar mutari, quorum errores coarguere, atque aperire, decreverim.

3. DUÆ sunt viæ [Constantine Imp.] per quas humanam vitam progredi necesse est; * una, quæ in cœlum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas & poetæ in carminibus, & philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum; eamque, quæ sit assignata virtutibus, primo aditu esse & arduam, & confragosam; in qua si quis difficultate superata, in summum ejus evaserit, habere eum de cætero planum iter, lucidum, amœnumque campum, & omnes laborum suorum capere fructus uberes, atque jucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit; eos in eam vitiorum viam labi, atque deflectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna, multoque tritior: deinde cum in eam paulo ulterius processerint, amœnitatis ejus speciem repente subduci: exoriri autem viam præcipitem, nunc saxis asperam, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus intercisam, vel torrentibus rapidam, ut laborare, hærere, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat, in virtutibus capiendis, labores esse maximos; in perceptis autem maximos fructus, & solidas, atque incorruptas voluptates: vitia vero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos hominum; & inanium jucunditatum specie captos, ad acerbas

* *scilicet*

amaritudines, miseriasque perducere. Sapiens prorsus disputatio, si virtutum ipsarum formas, atque terminos scirent. Non enim didicerant, vel quæ sint, vel quid eas mercedis à Deo maneat; quod nos his duobus libris docebimus. Hi vero; quia ignorabant, aut dubitabant, animas hominum immortales esse: * virtutes, & vitia terrenis honoribus, aut pœnis æstimaverunt.

* &

Omnis ergo hæc de duabus viis disputatio; ad frugalitatem, ac luxuriam spectat. Dicunt enim humanæ vitæ cursum Y literæ esse similem; quod unusquisque hominum, cum * primum adolescentiæ limen attigerit, & in eum locum venerit, parteis ubi se via findit in ambas; hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem; hoc est, si aut philosophiam didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ artis, quo evadat ad bonam frugem; quod fieri sine labore maximo non potest: honestam, ac copiosam vitam, disputant, peracturum: Si vero doctorem frugalitatis non invenerit; in sinistram viam, quæ melioris speciem mentiatur, * incedere; id est, desidiæ, inertiæ, luxuriæ se tradere; quæ suavia quidem videntur ad tempus, vera bona ignoranti; post autem amissa omni dignitate, ac re familiari, in omnibus miseriis, ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, & ad hanc vitam quam in terra ducimus, fines earum viarum retulerunt. Poetæ fortasse melius, qui hoc bivium apud inferos esse voluerunt. Sed in eo falluntur; quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo vere, sed tamen utrique non recte; quia oportuit, vias ipsas ad vitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius, & verius, qui duas istas vias, cœli, & inferorum esse dicimus; quia justis immortalitas, injustis pœna æterna proposita est.

* primæ

* incidere

Quomodo autem * vitæ istæ vel in cœlum tollant, vel ad inferna præcipitent, explicabo; aperiamque, quæ sint virtutes, quas philosophi nescierunt: tum, earum quæ sint præmia; simul etiam quæ sint vitia, quæve eorum supplicia, monstrabo.

* viæ

bo. Nam fortasse aliquis expectet, ut separatim de vitiis, ac virtutibus dicam; cum de bono, aut malo differentibus nobis, etiam quod est contrarium possit intelligi. Sive enim virtutes inseras; vitia, sua sponte decedent: sive etiam vitia eximas; virtutes ultro subibunt: sic bonorum, ac malorum constituta natura est ut se invicem semper oppugnent, semper expellant: ita fit, ut neque vitia detrahi sine virtutibus possint, nec virtutes inseri sine detractione vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus, quam à philosophis induci solent: Primum, quod utrique præpositum esse dicimus Ducem, utrumque immortalem: sed alterum honoratum, qui virtutibus, ac bonis* præsit; alterum damnatum, qui vitiis, ac malis. Illi autem in dexteriore tantum via ducem ponunt, neque unum, neque perpetuum. Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt, qui à desidia revocet homines, & frugi esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam, nisi pueros, & adolescentes; videlicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem, omnis sexus, & generis, & ætatis, in hoc cœleste iter inducimus: quia Deus, qui ejus viæ dux est, immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque ipsarum viarum non ita est, ut illi putaverunt. Quid enim opus est Y litera in rebus contrariis, atque diversis? Sed altera illa melior, conversa est ad solis ortum; altera illa deterior, ad occasum: quoniam qui veritatem, ac justitiam sequitur, is accepto immortalitatis præmio, perenni luce potietur: qui autem ab illo malo duce illectus, prætulerit vitia virtutibus, mendacium veritati; necesse est, ad occasum, & tenebras deferatur. Describam igitur utramque; & earum proprietates, habitusque monstrabo.

* *sit præditus*;

5. UNA est itaque virtutis, ac bonorum via; quæ fert non in Elysios campos (ut poetæ loquuntur) sed ad ipsam mundi arcem.

> ——— At læva malorum
> Exercet pœnas, & ad impia tartara mittit.

Eſt enim criminatoris illius, qui pravis religionibus inſtitutis, avertit homines ab itinere cœleſti, & in viam perditionis inducit. Cujus viæ ſpecies, & figura ſic eſt compoſita in aſpectu, ut plana, & patens, & omni genere florum, atque fructuum delectabilis eſſe videatur: in ea enim * poſuit omnia, quæ pro bonis habentur in terra; opulentiam dico, honorem, quietem, voluptatem, illecebras omnes: ſed cum his pariter injuſtitiam, crudelitatem, ſuperbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, diſcordiam, ignorantiam, mendacium, ſtultitiam, cæteraque vitia. Exitus autem * hujus vitæ talis eſt. Cum ventum fuerit ad extremum, unde jam regredi non licet; cum omni ſua pulchritudine tam ſubito præciditur, ut non ante quis fraudem proſpicere poſſit, quam præcipitatus * in altitudinem profundam cadat. Quiſquis enim præſentium bonorum ſpecie captus, & in his cônſequendis, ac fruendis occupatus, non præviderit ea, quæ poſt mortem ſecutura ſunt; ſeque à Deo averterit: is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur pœnam. Via vero illa cœleſtis, difficilis, & clivoſa propoſita eſt, vel ſpinis horrentibus aſpera, vel ſaxis extantibus impedita; ut cum ſummo labore, ac pedum tritu, cumque magna cadendi ſolicitudine ſit cuique gradiendum. In hac poſuit juſtitiam, temperantiam, patientiam, fidem, caſtitatem, abſtinentiam, concordiam, ſcientiam, veritatem, ſapientiam, cæteraſque virtutes; ſed ſimul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quiſquis enim ſpem ſuam porrexerit longius, & meliora maluerit; carebit his terræ bonis; ut expeditus, ac levis difficultatem viæ ſuperet. Nec enim poteſt, qui ſe apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, anguſtias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis, & injuſtis facilius provenire, quæ cupiant; quia prona, & declivis eſt eorum via: bonis autem, quæ optent, difficile procedere; quia difficili, & arduo itinere gradiuntur. Juſtus ergo, quoniam durum, aſperumque iter ingreſ-

ſus

* poſuit Deus &c. Al. poſita ſunt &c.

* talis eſt viæ.

* ex altitudine in profunda cadat.

conſec. · el vale-tudines · illa

ſus eſt, contemptui, deriſui, odio ſit, neceſſe eſt. Omnes e-nim quos cupiditas, aut voluptas præcipites trahit, invident ei, qui virtutem capere potuit; & inique ferunt, id habere aliquem, quod ipſi non habent. Erit, itaque pauper, humilis, ignobilis, ſubjectus injuriæ; & tamen omnia, quæ amara ſunt, perferens. Et ſi patientiam jugem, ad ſummum illum gradum, finemque perduxerit, dabitur ei corona virtutis; & à Deo pro laboribus, quos in vita propter juſtitiam pertulit, immortalitate donabitur, Hæ ſunt viæ, quas Deus humanæ vitæ aſſignavit; in quibus ſingulis & bona oſtendit, & mala; ſed ordine præpoſtero, atque converſo.

In * una enim monſtravit temporalia prius mala, cum æternis bonis; qui eſt ordo melior: in altera, temporalia prius bona, cum æternis malis; qui eſt ordo deterior: ut quicunque præſentia mala cum juſtitia delegerit; majora, & certiora conſequatur bona, quam fuerunt illa, quæ ſprevit: quiſquis autem præſentia bona præpoſuerit juſtitiæ; in majora, & longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc e-nim vita * temporalis; quia brevis eſt; idcirco & bona ejus, & mala, brevia ſint, neceſſe eſt. Illa vero ſpiritalis, quæ huic terrenæ contraria eſt; quoniam ſempiterna eſt; idcirco & bona ejus, & mala ſempiterna ſunt. Ita fit, ut & bonis brevibus mala æterna, & malis brevibus bona æterna ſuccedant. Itaque cum ſimul propoſita ſint homini bona, & mala; conſiderare unumquemque ſecum decet, quanto ſatius ſit, perpetuis bonis mala brevia penſare? quam pro brevibus, & caducis bonis, mala perpetua ſuſtinere. Nam ſicut in hoc ſeculo, cum eſt propoſitum cum hoſte certamen, prius laborandum eſt, ut ſis poſtmodum in otio; eſuriendum; ſitiendum; æſtus, frigora perferenda; humi quieſcendum; vigilandum; periclitandum eſt, ut ſalvis pignoribus, & domo; & re familiari, & omnibus pacis, ac victoriæ bonis perfrui poſſis: ſin autem præſens otium malueris, quam laborem, malum tibi maximum facias, neceſſe eſt: præoccupabit enim adverſarius non reſiſtentem; vaſtabuntur agri; deripietur domus; in prædam uxor, ac liberi venient; & tu ipſe interfici-ere,

* ſuâ

* corporalis

ere, * aut capiere: quæ omnia ne ac-
* *ac rapiere* cidant, præsens commodum differendum est, ut majus, longiusque pariatur: Sic in omni hac vita, quia nobis adversarium Deus reservavit, ut possemus capere virtutem; omittenda est præsens voluptas, ne hostis opprimat; vigilandum, stationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor; omnia denique amara,
* *gravia* & * graviora, patienter ferenda; eo quidem promptius, quo nobis Imperator noster Deus præmia pro laboribus æterna constituit. Et cum in hac terrena militia, tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt; certe nobis nullus labor
* *qua* . *quo* . est recusandus, * quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti. Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare; & intentis acriter animis,
* *vel invisibilis* ad unius * hostis insidias, vel apertos impetus vigilare; qui nos, sicut periti, & exercitati duces solent, variis artibus captat, pro cujusque natura, & moribus sæviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit; ut opibus suis tanquam compedibus illigatos, à via veritatis excutiat. Alios inflammat iræ stimulis; ut ad nocendum potius intentos, à Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit; ut voluptati, & corpori servientes, ad virtutem respicere non possint. Aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, nisi eorum, quos oderint, felicitatem. Alios * inflammat ambitionibus. Ii
* *inflat* sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitæ suæ operam, curamque convertunt; ut fastos signent, & annis nomen imponant. Quorundam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant: sed ut infinita, & perpetua potestate Dominos se dici velint universi generis humani. Quos autem pios viderit * vanis implicat religionibus, ut
* *inanibus* impios faciat. Iis vero, qui sapientiam

am quærunt, philosophiam in oculos impingit; uti specie lucis excæcet; nequis comprehendat, ac teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, & obsepsit *vias, publicis lætus erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, & armavit vera, cœlestique virtute; de qua nunc mihi differendum est.

* *omnes vias publicas latis erroribus:*

5. SED prius quam singulas virtutes exponere incipiam, determinanda est ipsa virtus, quam non recte philosophi definierunt, quid esset, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt, vim vero, & rationem, & effectum perdiderunt. Quæcunque autem in definitionem virtutis solent dicere, paucis versibus colligit, & enarrat Lucilius: quos malo equidem ponere; ne, dum multorum sententias refello, sim longior, quam necesse est:

Virtus Albine est, pretium persolvere verum;
Queis in versamur, queis vivimus rebus adesse.
Virtus est hominis, scire id, quod quæque habeat res.
Virtus, scire, homini, rectum, utile, quid sit honestum,
Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhonestum.
Virtus, quærendæ finem rei scire, modumque.
Virtus, divitiis pretium persolvere posse.
Virtus, id dare, quod re ipsa debetur honori:
Hostem esse, atq; inimicum hominum, morumq; malorum;
Contra, defensorem hominum, morumque bonorum;
Hos magnifacere, his bene velle, his vivere amicum:
Commoda præterea patriæ sibi prima putare,
Deinde parentum, tertia jam, postremaque nostra.

Ab iis definitionibus, quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panætium Stoicum secutus; eaque tribus voluminibus inclusit. Hæc autem quam falsa sint, mox videbimus; ut appareat, quantum in nos dignatio divi-

divina contulerit, quæ nobis apperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire, quid sit bonum, & malum; quid turpe, quid honestum; quid utile, quid minus: brevius facere potuit, si tantum bonum, ac malum diceret; quia nihil potest esse utile, vel honestum, quod non idem bonum sit; nihil inutile, ac turpe, quod non idem malum *. Quod & philosophis videtur; & idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit.

* *sit.*

Verum scientia non potest esse virtus; quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est; quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est; quia posita est in audiendo. Virtus tota nostra est; quia posita est in voluntate faciendi * bona. Sicut ergo in itinere celerando nihil prodest, viam nosse; nisi conatus, ac vires * suppeditent ambulandi: ita vero scientia nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii, qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum, & malum sentiunt; & quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt, & ideo celare nituntur. Sed cum eos, boni, & mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur, ut peccent; quia deest illis virtus, id est cupiditas, recta, & honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni, malique; aliud virtutem; * quod potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit.

* *bonum.*

* *suppetant*

* *quia*

In quo, quoniam recte, ad culpam pertinet, non fecisse, quæ scieris; recte voluntas prava, & vitiosus animus, quem excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut virtus non est, bonum, ac malum scire; ita virtus est, bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute conjuncta est, ut scientia præcedat virtutem, virtus sequatur scientiam; quia nihil prodest cognitio, nisi & actio subsequatur. Horatius igitur paulo melius *;

* *definivit:*

Virtus

Virtus est, vitium fugere; & sapientia prima.

Sed inepte, quod eam contrario terminavit, ut si diceret: Bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio; ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione; quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse. Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est, iram cohibere; cupiditatem compescere; libidinem refrænare: id est enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quæ fiunt injuste, atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur; omnes hominum contentiones malæ sopientur; nemo insidiabitur; nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur; nemo terra, marique grassabitur; nemo exercitum ducet, ut rapiat, & vastet aliena. Item si * arbor libidinum comprimatur; omnis ætas & sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quicquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera, & flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita, moribusque tollentur. Quæ sedatio commotionum, & affectuum, hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. * Omnis igitur virtutis officium est, non peccare: quo profecto fungi non potest, qui Deum nescit: quoniam ignoratio ejus; à quo bona oriuntur; imprudentem impingat in vitia, necesse est. Itaque ut brevius, & significantius utriusque rei summa officia determinemus; scientia est, Deum nosse; virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia continetur.

* *ardor*

* *Omne*

6. DIXI, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem: deinde, quid sit bonum, & malum, nescisse philosophos, breviter ostendam; quod pene declaratum est libro tertio, cum de summo bono disputarem. Qui autem, quid esset summum *, nescierunt; & in cæteris bonis, malisve, quæ summa non sunt erraverint, necesse est: quæ non potest

* *bonum*,

vero

vero judicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum Deus est; malorum vero ille, scilicet divini nominis semper inimicus, de quo sæpe diximus, Ab his duobus principiis bona, malaque oriuntur. Quæ veniunt à Deo, hanc habent rationem; ut immortalitatem parent; quod est summum bonum: quæ autem ab illo altero; id habent officium; ut cœlestibus avocatum, terrenisque demersum, * pœnam interficiant sempiternam; quod est summum malum. Num igitur dubium est, quin illi omnes quid esset bonum, & malum, ignoraverint, qui nec Deum, nec adversarium humani generis scierint. Itaque finem bonorum, ad corpus, & ad hanc brevem vitam retulerunt; quam scilicet solvi, & occidere, necesse est: non sunt progressi ulterius: sed omnia eorum præcepta, & omnia, quæ inducunt, bona, terræ inhærent, & humi jacent; quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur: pertinent enim non ad vitam homini comparandam, sed ad quærendas, vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam; quæ sunt universa mortalia, tam scilicet, quam ille, qui, ut ea sibi contingerent, laboravit. Hinc est illud:

* pœnâ interficiant sempiternâ;

Virtus, quærendæ finem rei scire, modumque,

Præcipiunt enim quibus modis, & quibus artibus, res familiaris quærenda sit; quia vident male quæri solere: sed hujusmodi virtus non est proposita sapienti. Nec enim virtus est, opes quærere; quarum neque inventio, neque possessio in nostra potestate est. Itaque & quæstu, & obtentu faciliores sunt malis, quam bonis. Non potest ergo virtus esse in iis rebus quærendis, in quarum contemptu, vis, ac ratio virtutis apparet; nec ad ea ipsa transfugiet, quæ magno, ac excelso animo calcare, ac proterere gestit: neque fas est, animam cœlestibus intentam bonis, ut hæc fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus avocari. Sed potissimum in iis rebus comparandis, virtutis ratio consistit; quas nobis

nec

nec homo ullus, nec mors ipsa possit auferre. Cum hæc ita se habeant; illud, quod sequitur, verum est:

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Qui versus idem fere significat, quod primi duo: sed neque ipse, neque quisquam philosophorum scire potuit, pretium ipsum vel quale, vel quod sit. Id enim poeta, & illi omnes, quos secutus est, putaverunt, recte opibus uti, hoc est, frugi, esse; non instruere convivia sumptuose; nec largiri temere; non effundere, in res supervacuas, aut turpes, rem familiarem. Dicet aliquis fortasse: Quid tu? negasne hanc esse virtutem? Non equidem nego: contraria enim videar probare, si negem. Sed veram nego; quia non sit illa cœlestis, sed tota terrena; quandoquidem nihil efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit aut recte opibus uti, & qui sit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui cœpero. Jam cætera, quæ sequuntur, nullo modo vera sunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defensionem suscipere, potest cum malis esse commune. Quidam enim probitate ficta, viam sibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni solent; eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt: utinamque tam facile esset præstare, quam facile est simulare bonitatem. Sed ii, cum esse cœperint propositi, ac voti sui compotes, & summum potentiæ gradum ceperint; tum vero simulatione deposita, mores suos detegunt: rapiunt omnia, & violant, & vexant; eosque ipsos bonos, quorum causam susceperant, insequuntur; & gradus, per quos ascenderunt, amputant; nequis illos contra ipsos possit imitari. Veruntamen putemus, hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere facile est; implere, difficile: quia cum te certamini, congressionique commiseris; in arbitrio Dei, non tuo, posita victoria est. Et plerumque improbi & numero, & conspiratione sunt potentiores quam boni; ut ad eos superandos, non tam virtus sit, quam felicitas, necessaria. An aliquis ignorat, * aliquoties melior, justiorque

* *quotiens*

pars

pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbæ in cives extiterunt. Plena est exemplis omnis historia; sed nos contenti erimus uno. Cn. Pompeius bonorum voluit esse defensor, siquidem pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. * Is tamen victus, cum ipsa libertate occidit; & à spadonibus Ægyptiis detruncatus, insepultus abjectus est. Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum; quia virtus incertis casibus non potest esse subjecta.

* *Idem*

Commoda præterea patriæ sibi prima putare.
Sublata hominum concordia, virtus nihil est omnino.

Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius civitatis, aut gentis incommoda? Id est fines propagare, aliis violenter ejectis; augere imperium; vectigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. In primis enim tollitur humanæ societatis conjunctio; tollitur innocentia; tollitur alieni abstinentia; tollitur denique ipsa justitia, quæ dissidium generis humani ferre non potest; & ubicunque arma fulserint, hinc eam fugari, exterminari necesse est. Verum est enim Ciceronis illud: Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant; dirimunt hi communem generis humani societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur. Nam quomodo potest justus esse, qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest; quod solum teneri non potest, quia eripi potest. Hæc itaque (ut ipsi appellant) bona quisquis patriæ acquisierit; hoc est, qui eversis civitatibus, gentibusque deletis, ærarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cœlum; in hoc putatur summa, & perfecta esse virtus. Qui error non modo populi, & imperitorum, sed etiam philosophorum

phorum est;qui præcepta quoq; dant ad injustitiam; ne stultitiæ, ac malitiæ,disciplina,& auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant; neque ad justitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam, moremque civilem; quem non esse justitiam, & res indicat, & ipse Cicero testatus est: Sed nos,inquit, veri juris, germanæque justitiæ solidam, & expressam effigiem nullam tenemus. Umbra, & imaginibus utimur: easque ipsas utinam sequeremur: feruntur enim ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Umbra est igitur, & imago justitiæ, quam illi justitiam putaverunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur, in philosophis esse nullam? Aut cum Frabritius, inquit, fortis, aut Aristides justus nominatur; aut ab illo fortitudinis,aut ab hoc justitiæ petitur,tanquam à sapiente, exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi. Nec ii, qui sapientes habiti, & nominati, M. Cato, & C. Lælius sapientes fuerunt: ne illi quidem septem; sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant, speciemque sapientium. Si * & philosophis, ipsorum confessione, adempta sapientia est; & iis, qui justi habiti sunt, adempta justitia est: omnes igitur illæ virtutis descriptiones falsæ sint, necesse est; quia quæ sit virtus vera, scire non potest, nisi justus, ac sapiens: * quod nemo est, nisi quem Deus præceptis cœlestibus erudivit.

ergo

Justus autem ac sapiens nemo &c.

7. NAM illi omnes qui per aliorum confessam stultitiam sapientes existimantur, specie virtutis inducti, umbras, & imagines apprehendunt; nihil * verum, quod ea sit ratione;quoniam via illa mendax, quæ fert ad occasum, multos tramites habet, propter studiorum, & disciplinarum varietatem; quæ sunt in vita hominis dissimiles, atque diversæ. Nam sicut via illa sapientiæ habet aliquid simile stultitiæ; quod libro præcedente monstravimus;

verum. Quod eâ sit ratione; &c.

vimus; ita hæc, cum ſit tota ſtultitia, habet aliquid ſimile ſapientiæ; quod arripiunt ii, qui ſtultitiam publicam intelligunt: & ut habet vitia manifeſta; ſic habet aliquid, quod ſimile eſſe videatur virtuti: ut habet apertum ſcelus; ſic imaginem quandam, ſpeciemque juſtitiæ. Quomodo enim * percurſor ejus viæ, cujus vis, & poteſtas omnis in fallendo eſt, univerſos in fraudem poſſet inducecere, niſi veriſimilia hominibus oſtentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum ejus in aperto eſſet, poſuit in via ſua, quæ homines pro malis, & turpibus aſpernarentur; ut averſi à ſapientia, & veritate, quam ſine ullo duce requirebant, in id ipſum inciderent, quod vitare, ac fugere cupiebant. Itaque illam perditionis, ac mortis viam multiplicem oſtendit, vel quod multa ſunt genera vitæ, vel quod Dii multi, qui coluntur. Hujus dux prævaricator, ac ſubdolus; ut videatur eſſe diſcrimen aliquod falſi, & veri, mali, ac boni. Alia ducit luxurioſos, alia eos, qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia ſtrenuos; alia ſtultos, alia philoſophos; & eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates, aut divitias non refugiunt, ab hac publica, & celebri via modice ſegregat: eos autem, qui aut virtutem ſequi volunt, aut contemptum rerum profitentur, per confragoſa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ ſpeciem bonorum oſtentant, non ſunt aliæ viæ, ſed diverticula, & ſemitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroverſum ſeparari; ad eandem tamen, & ad unum omnes exitum ſub ipſo fine referuntur. Ibi enim dux ille conjungit omnes; ubi opus fuerat, bonos à malis, fortes ab inertibus, ſapientes à ſtultis ſeparari; in Deorum ſcilicet cultu; in quo ille univerſos, quia ſine ullo diſcrimine ſtulti fuerunt, uno mucrone jugulat, & præcipitat in mortem. Hæc autem via, quæ eſt veritatis, & ſapientiæ, & virtutis, & juſtitiæ; quorum omnium fons unus eſt, una vis, una ſedes, ſuavis, & ſimplex eſt; quod paribus animis, ſummaque concordia unum ſequamur, & colamus Deum; & anguſta, quoniam paucioribus virtus data eſt; & ardua, quoniam ad bonum, quod ſummum, atque ſublime

* præcurſor

Iuſt.

me est, nisi cum summa difficultate, ac labore non potest perveniri.

8. HÆC est via, quam philosophi quærunt; sed ideo non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quærunt. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, qua in alto iter navibus quæritur; quæ nisi aliquod cœli lumen observent, incertis cursibus vagantur. Quisquis autem rectum iter vitæ tenere nititur, non terram debet aspicere, sed cœlum, & (ut apertius loquar) non hominem sequi debet, sed Deum; non his terrestribus simulachris, sed Deo servire cœlesti; non ad corpus referre omnia, sed ad mentem; non huic vitæ dare operam, sed æternæ. Itaque si oculos in cœlum semper intendas, & solem, quà oritur, observes, eumque habeas vitæ, quasi navigii ducem; sua sponte in viam pedes dirigentur; & illud cœleste lumen, quod sanis mentibus multo clarius sole est, quam hic, quem carne mortali videmus; sic reget, sic gubernabit, ut ad* summam sapientiæ, virtutisque portum sine ullo errore perducat. Suscipienda igitur Dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat, illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Republ. tertio pene divina voce depinxit; cujus ego, ne plura dicerem, verba subjeci. Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium, jubendo; vetando, à fraude detereat: quæ tamen neque probos frustra jubet, aut vetat; nec improbos jubendo, aut vetando movet. Huic legi nec promulgari fas est; neque derogari ex hac aliquid licet; neque tota abrogari potest. Nec vero aut per senatum, aut per populum solvi hac lege possumus. Neque est quærendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia posthac; sed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & sempiterna, & immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister, & imperator omnium Deus;

* *summum*

X ille

Ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur; hoc ipso luet maximas pœnas, etiam si cætera supplicia, quæ putantur, effugerit. Quis sacramentum Dei sciens, tam significanter enarrare legem Dei possit, quam illam homo longe à veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudenter loquuntur, sic habendos puto, tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Quod si ut legi sanctæ vim, rationemque pervidit; ita illud quoque scisset, aut explicasset, in quibus præceptis lex ipsa consisteret: non philosophi functus esset officio, sed prophetæ. Quod quia facere ille non poterat; nobis faciendum est; quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro, & imperatore omnium Deo.

9. HUJUS legis caput primum est, ipsum Deum nosse; soli obtemperare; solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ suæ Deum nescit; quod est summum nefas. Quæ ignoratio facit, ut diis alienis serviat: quo nihil sceleratius committi potest. Hinc jam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri, ac singularis boni; quia Deus quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si justitiam sequi volet Dei; divini tamen juris ignarus, gentis suæ leges, tanquam verum jus amplectitur; quas non utique justitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa, & varia jura sunt condita; nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem à justitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet; qui * per feciales bella indicendo, & legitime injurias inferendo, semperque aliena cupiendo, atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit. Verum hi justos putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam timori ascribi potest, si præsentium pœnarum metu, sceleribus abstineant. Sed concedamus sane, ut id natura, vel (ut ait philosophus) sua sponte faciunt quod legibus facere coguntur. Nam idcirco justi erunt, quia parent institutis hominum; qui & ipsi aut errare, aut injusti esse potuerunt? Sicut illi duodecim tabularum conditores, qui certe publicæ utili-

* *perfida*

tati

tati pro conditione temporum servierunt. Aliud est igitur civile jus; quod pro moribus ubique variatur: aliud est vera justitia; quam uniformem, ac simplicem proposuit omnibus Deus; quem qui ignorat, & * ipsum Deum ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali, & ingenito bono, veras virtutes capiat; qualem fuisse Cimonem Atheniis accepimus; qui & egentibus stipem dedit; & pauperes invitavit; & nudos induit. Tamen cum illud unum, quod est maximum, deest, agnitio Dei: jam illa bona omnia supervacua sunt, & inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus, similis *est humano corpori caput habenti: in quo tametsi membra omnia & locis suis constent, & figura, & habitudine; tamen quoniam deest id, quod est omnium principale, & vita, & omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent; tam scilicet, quam caput sine corpore. Cui similis est, qui cum Deum non ignoret, vivit injuste: id enim solum habet, quod est summum; sed frustra; quoniam virtutibus tanquam membris eget. Itaque ut sit vivum, ac sensibile corpus, & agnitio Dei necessaria est, quasi caput; & omnes virtutes, quasi corpus: ita fiet homo perfectus, ac vivus: sed tamen summa omnis in capite est: quod quamvis constare non potest sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal vitiosum, ac debile; sed tamen vivet; sicut & is, qui & Deum novit, & in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque sine membris aliquibus vivi potest, sine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philosophi, etiam si natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. Omnis doctrina, & virtus eorum sine capite est; quia Deum nesciunt; qui est virtutis, ac doctrinæ caput: quem qui non agnoscit; licet videat, cæcus est; licet audiat, surdus; licet loquatur, elinguis est. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit; tunc & videbit, & audiet, & loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, & lingua: nam profecto is videt, qui veritatem, in qua Deus est, vel Deum, in quo veritas

* ipsam justitiam

* erit non.

tas est, oculis cordis aspexerit : is audit, qui divinas voces ac præcepta vitalia pectori suo affigit : is loquitur, qui cœlestia differens, virtutem, ac majestatem Dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis Deum non agnoverit, omnesque virtutes ejus, quas habere, aut tenere se putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ est tota tenebrarum. Quapropter nihil est, quod aliquis sibi gratuletur, si has inanes virtutes adeptus est : quia non tantum miser, qui bonis præsentibus careat ; sed etiam stultus sit, necesse est ; qui labores in vita sua maximos suscipiat incassum. Nam dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua religione versantibus, cujus assequendæ gratia virtus appetenda est, & quicquid malorum acciderit, perferendum ; maxima erit profecto vanitas, obsequi velle virtutibus, quæ frustra homini calamitates afferunt, & labores. Nam si virtus est, egestatem, exilium, dolorem, mortemque, quæ timentur à cæteris, pati fortiter, ac subire ; quid tandem in se boni habet, cur eam propter seipsam philosophi dicant expetendam ; Nimirum supervacuis, & inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille. Si enim mortales sunt animæ, si virtus dissoluto corpore nihil futura est ; quid fugimus attributa nobis bona, quasi non ingrati, aut indigni, qui divinis muneribus perfruamur ? Quæ bona ut habeamus, scelerate, impieque vivendum est ; quia virtutem, id est justitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe majore proposita, iis bonis quibus cæteri utuntur in vita, labores, & cruciatus, & miserias anteponat. Si autem virtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia constat, ad eam nasci hominem ; subesse debet spes aliqua major, quæ malorum, & laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat, præclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit, haberi pro bono potest ; quam si acerbitatem suam maximo bono penset. Æque non aliter his bonis præsentibus abstinendum est, quam si sint * aliqua majora propter quæ tanti sit & voluptates omittere, & mala omnia sustinere. Ea vero nulla sunt alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ vitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi Deus, qui virtutem ipsam proposuit ? Ergo

* alia

in

in Dei agnitione, & cultu, rerum summa versatur: in hoc est spes omnis, ac salus hominis: hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis verus pater; eumque solum pietate debita prosequamur; huic pareamus; huic devotissime serviamus; in eo promerendo actus omnis, & cura, & opera collocetur.

10. DIXI, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit: quanquam id ipsum, quod homini tribueris, Deo tribuitur; quia homo Dei simulachrum est. Sed tamen primum officium justitiæ est, conjungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria est justorum, & cultorum Dei; quod ea sola vitæ communis in se continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ei munimentis ab incursu, & periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum, fragilemque formavit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foveat, contraque omnia pericula & accipiat, & præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas: quod qui disruperit, nefarius, & parricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur; certe consanguinei sumus; & ideo maximum scelus putandum est odisse hominem vel nocentem. Propterea Deus præcepit inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos, qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos mitigemus. Item si ab uno Deo inspirati omnes, & animati sumus, quid aliud quam fratres sumus? Et quidem conjunctiores qui animis, quam qui corporibus. Itaque non errat Lucretius, cum dicit,

Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est.————

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui hominibus

 nocent,

nocent, qui contra jus humanitatis, & fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant. Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos Deus, malum nunquam facere, semper bonum. Id autem ipsum bene facere, quid sit, idem ipse praescribit: praestare auxilium depressis, & laborantibus; impertiri victum non habentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos voluit esse sociale. Itaque in aliis hominibus, nos ipsos cogitare debemus: non meremur in periculo liberari, si non succurrimus: non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem, philosophorum nulla praecepta sunt; quippe qui falsae virtutis specie capti, misericordiam de homine sustulerunt; & dum volunt sanare,* vitia, auxerunt. Et cum iidem plerunque fateantur, societatis humanae communionem esse retinendam; ab ea plane seipsos inhumanae suae virtutis rigore dissociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum est, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendae originem, atque causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per sylvas, & campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis, aut juris vinculo cohaerent; sed frondes, & herbam pro cubilibus; speluncas, & antra pro domibus haberent; bestiis, & fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; praesidium implorasse; & primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse; ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem * multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam coepisse munire; vel ut quietem noctis tutam sibi facerent; vel ut incursiones, atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus arcerent. O ingenia hominibus indigna, quae has ineptias protulerunt; miseros, atque miserabiles, qui stultitiam suam literis, memoriaeque mandaverunt. Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingenitam esse rationem vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugi-

* vitiaverunt

* nec

imperi-tando

fugiendi, vel mali cavendi, vel cubicula sibi, & latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non sibi exemplis admoneri, ac discere potuisse, quid metuere sibi, quid cavere, quid facere deberent; aut nunquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestiæ comedissent. Hæc aliis delira visa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, & communionis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est. Siquidem causæ dispares sunt, res eadem est. Potuit igitur utrunque, quia non repugnat; sed tamen utrunque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines è terra, tanquam ex draconis alicujus dentibus præseminati, (ut poetæ ferunt) sed unus homo à Deo factus est; ab eoque uno omnis terra humano genere completa est; eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium: quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est ejusmodi congregatio; nec unquam fuisse homines in terra, qui propter infantiam non loquerentur, intelliget, cui ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quæ otiosi, & inepti senes fabulantur; ut eos suis potissimum sensibus, & suis rationibus refellamus. Sed hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur: succurrendum est igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim præsidii causa homines societatem cum hominibus inierint, & sanxerint; fœdus illud inter homines à principio ortus sui initum, aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se à præstando auxilio removet; etiam ab accipiendo se removeat, necesse est; quia nullius * ope indigere se putat, qui alteri suam denegat. Huic vero, qui se ipse dissociat, ac secernit à corpore; non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod fieri si non potest; retinendum * est igitur omni modo vinculum societatis humanæ; quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium præ-

* opera

* est omni

stare, ut possimus accipere. Sin vero (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo certe hominem debet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes, & adhuc feri homines, & fecerunt nondum constituta loquendi ratione: quid putemus hominibus expolitis, *sermone, rerumque omnium commercio inter se copulatis, esse faciendum; qui assueti hominibus, solitudinem ferre non possunt?

* *sermonis*

II. CONSERVANDA est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam diligere hominem; quia homo sit, & idem, quod nos sumus? Discordia igitur, atque dissensio non est secundum hominis rationem. Verumque est illud Ciceronis, quod ait, hominem naturæ obedientem homini nocere non posse: ergo si nocere homini, contra naturam est: prodesse igitur homini, secundum naturam sit, necesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione dispoliat; quia humanitatis officium est, necessitati hominis, ac periculo subvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti, ac misereri non putant esse sapientis; si homo ab aliqua bestia comprehensus, auxilium sibi armati hominis imploret; utrumne succurrendum putent, an minime? Non sunt tam *impudentes, ut negent fieri oportere, quod flagitat, quod exposcit humanitas. Item si aliquis circumveniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur; num putent hominis esse, non auxiliari? non sunt ipsi homines, si putent. Nemo enim potest ejusmodi periculis non esse subjectus. Imo vero non hominis, & fortis viri esse dicent, servare periturum. Si ergo in ejusmodi casibus, qui periculum vitæ homini afferunt, succurrere, humanitatis esse concedunt: quid causæ est, cur, si homo esuriat, sitiat, algeat, succurrendum esse non putent? Quæ cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis, & unam, eandemque humanitatem desiderent; tamen illa discernunt; quia non reipsa vera, sed utilitate præsenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo surripiunt, sperant

* *imprudentes*

rant sibi gratiam relaturos. Egentes autem, quia non sperant, perire arbitrantur, quicquid ejusmodi hominibus impertiant. Hinc illa Plauti detestanda sententia.

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam & illud, quod dat, perit:
Et illi producit vitam ad miseriam.

At enim poeta fortasse pro persona locutus est. Quid Marcus Tullius in suis officialibus libris, nonne hoc idem suadet; non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: Largitio, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit; ita * bonitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis: & idem paulo post.

* benignitate

Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiæ refrænat homines ab humanitate: monetque ut rem familiarem diligenter custodiant; malintque arcam, quam justitiam conservare. Quod cum intelligeret inhumanum esse, ac nefarium; mox ex alio capite, quasi actus pœnitentia, sic ait: Nonnunquam tamen largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum; & sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum. Quid est idoneis? nempe iis, qui restituere, ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto. Hic hic M. Tull. aberrasti à vera justitia; eamque uno verbo sustulisti, cum pietatis, & humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est, sed quantum potest, non idoneis. Id enim juste, id pie, id humane fit, quod sine spe recipiendi feceris. Hæc est vera illa, & germana justitia, cujus solidam, & expressam effigiem nullam tenere vos * dicitis. Ipse pluribus locis clamans, mercenariam non esse virtutem; faterisque in libris legum tuarum, liberalitatem gratuitam esse, his verbis: Nec est dubium, quin is, qui liberalis, benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. Cur ergo idoneis

* dicis

idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedem recipias? Te igitur auctore, ac præceptore justitiæ, quisquis idoneus non erit, nuditate, siti, fame conficietur; nec homines copiosi, & usque ad delicias abundantes, subvenient ultimæ necessitati. Si virtus * justitiam non exigit; si propter se (ut dicitis) expetenda est: ergo justitiam matrem principemque virtutum suo pretio, non tuo commodo æstima; eique potissimum tribue, à quo nihil speres. Quid personas eligis? quid membra inspicis? Pro homine tibi habendus est, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas, imaginesque justitiæ, atque ipsam veram, & expressam tene: largire cæcis, debilibus, claudis, destitutis; quibus nisi largiare, moriendum est: inutiles sunt hominibus, utiles Deo; qui * eos vita; qui spiritu donat; qui luce dignatur. Fove quantum in te est, & animas hominum, ne extinguantur, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neque naturam retinent; neque præmium in eo quod sit, sciunt; dum perdere timent, perdunt; & in id, quod maxime cavent, incidunt; ut quicquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant; qui conservare humanitatem sine damno suo volunt; patrimonia sua effundunt; ut aut peritura, & fragilia sibi comparent; aut certe maximis suis damnis nihil consequantur. Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt? nisi eos dementes, ac furiosos; qui præstent id populo, quod & ipsi perdant; & nemo eorum, quibus præstatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca & brevis, oculorum maxime, & aurium; & obliviscuntur homines, & alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; ut si adeo placuerint, nihil amplius, quam inanem favorem, paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Num

* *mercedem*

* *eos retinet in vitâ;*

ergo illi sapientius, qui utiliora, & diuturniora civibus suis exhibent munera? ii scilicet, qui publicis operibus extructis, memoriam nomini suo quærunt? ne isti quidem recte bona sua in terram sepeliunt: quia nec memoria quicquam mortuis confert; nec opera eorum sempiterna sunt: siquidem aut uno tremore terræ dissipantur, & corruunt; aut fortuito consumuntur incendio; aut hostili aliquo impetu diruuntur; aut certe vetustate ipsa dissoluta labuntur. Nihil est enim (ut ait orator) opere, & manu factum, quod non conficiat, & consumat vetustas. Ad hæc justitia, & lenitas florescit quotidie magis. Illi ergo melius, qui tribulibus suis, aut clientibus largiuntur; aliquid enim præstant hominibus, & prosunt: sed non est illa vera, & justa largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicunque necessitas non est. Perit ergo quicquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus, aut cum fœnore redit, & beneficentia non erit. Quod etsi gratum est iis, quibus datur; justum tamen non est; quia, si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum, & verum liberalitatis officium est, egentes, atque inutiles alere.

12. HÆC est illa perfecta justitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus, ac verissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorem salutem; non ad præsentem suum fructum, sed ad justitiam, quæ sola non interit. Tenendum est igitur omnimodo, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Hujus enim operis, & officii merces à Deo est expetenda solo: nam si ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, sed beneficii fœneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod fecit, non alteri, sed sibi præstat: & tamen res eo redit, ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab eo commodi sperans, vere sibi præstet; quia mercedem capiet à Deo. Idem Deus præcepit, ut siquando cœnam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non possint, & vicem reddere; ut omnis actus vitæ nostræ non careat misericordiæ munere. Nec tamen quisquam interdictum sibi putet aut communione cum amicis, aut caritate cum proximis: sed notum nobis

Deus

Deus fecit, quod sit verum, & justum opus; ita nos oportere cum proximis vivere, dummodo sciamus, illud ad hominem, hoc Deum pertinere. Præcipua igitur virtus est hospitalitas; quod philosophi quoque aiunt; sed eam detorquent à vera justitia, & ad commodum rapiunt. Recte, inquit, Cicero, à Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illustrium hospitibus illustribus. Eodem modo rursus erravit, quo tum, cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim justi, & sapientis viri domus illustribus debet patere, sed humilibus, & abjectis. Nam illustres illi, ac potentes nulla re possunt indigere; quos opulentia sua & munit, & honorat. Nihil autem à viro justo faciendum est, nisi quod sit beneficum. Beneficium autem, si refertur, interit, atque finitur: nec enim possumus id habere integrum, cujus pretium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis justitiæ ratio versatur, quæ salva, & incorrupta permanserint: permanent autem non aliter, quam si præstentur hominibus iis, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus nihil spectavit aliud, nisi utilitatem; nec dissimulavit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim, * quid faciat potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii, & amicitiæ jure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, redargui posset; nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat quæcunque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat simplicis, & aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid, & prætendere, aliud agere videri, cum aliud agat; præstare se alteri fingere, quod sibi præstet: sed malitiosi potius, & astuti, & fallacis, & subdoli. Quomodo ergo defenderet, quo minus ambitiosa illa hospitalitas, malitia esset? Tu mihi per omnes portas circumcurses, ut advenientes populorum, atque urbium principes domum tuam invites: ut per eos apud cives eorum, potentiam consequare; velisque te justum, & hospitalem videri, cum studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille non potius incaute. Quid enim minus in Ciceronem convenit?

* *qui id faciat*

nit? Sed ignorantia veri juris, prudens, ac sciens in * hoc se laqueos induxit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est, non ad veram justitiam, quam non teneat, præcepta se dare; sed ad umbram, imaginemque justitiæ. Ignoscendum est igitur umbratico & imaginario præceptori; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur. Captivorum redemptio magnum atque præclarum justitiæ munus est: quod idem ipse Tullius approbavit. Itaque hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ est utilis, redimi è servitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinem benignitatis, largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum. Proprium igitur justorum opus est, alere pauperes, ac redimere captivos: cum apud injustos, siqui hæc faciant, graves, & magni appellentur. Iis enim maxime laudis est bene facere, quod nemo speravit esse facturos. Nam qui bonum facit vel consanguineo, vel proximo, vel amico; aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur; quia facere debet; sitque impius, ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo & natura ipsa & necessitudo exigit; & si facit, non tam gloriæ assequendæ, quam reprehensionis vitandæ gratia facit. Qui autem facit alieno, & ignoto; is vero dignus est laude; quoniam, ut faceret, sola ductus est humanitate. Ibi ergo justitia est, ubi ad benefaciendum necessitatis vinculum nullum est. Hoc igitur officium benignitatis ne anteponere quidem largitioni munerum debuit; quod est comparantis, & è duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonia sua in mare abjicientium, inanis, & levis, & ab omni justitia remotissima est. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere non meretur. Non minus magnum justitiæ opus est, pupillos, & viduas, destitutos, & auxilio indigentes tueri, atque defendere: quod adeo universis divina lex illa præscribit, quandoquidem boni quique judices ad officium suum judicant pertinere; ut eos naturali humanitate foveant; ac iisdem prodesse nitantur. Verum hæc opera, propria nostra sunt; qui legem, qui verba ipsius Dei

* *hos se laqueos induit.*

Dei præcipientis accepimus. Nam illi sentiunt quidem natura esse justum, tueri eos, qui tutela carent; sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cujus perpetua clementia est; idcirco viduas, pupillosque defendi, ac foveri jubet, nequis respectu, ac miseratione pignorum suorum retardetur, quo minus mortem pro justitia, fideque suscipiat; sed incunctanter, ac fortiter subeat; cum sciat se caros suos Deo relinquere; nec his unquam præsidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit, qui assistat, curandos, fovendosque suscipere, summæ humanitatis, & magnæ operationis est: quod qui fecerit, hic vivam hostiam Deo acquiret; & quod alteri dederit ad tempus, ipse à Deo accipiet in æternum. Ultimum illud, & maximum pietatis officium est, peregrinorum & pauperũ sepultura: quod illi virtutis, justitiæque doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia * metiebantur. In cæteris enim, quæ supradicta sunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quasi odore quodam veritatis retenti, propius * oberraverunt: hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt. Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam; nihilque esse dicerent mali, jacere inhumatum, atque abjectum: quorum impiam sapientiam cum omne humanum genus respuit, tum divinæ voces, quod id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non esse faciendum; sed, si forte non fiat, nihil esse incommodi. Itaque in ea re non tam præcipientium, quam consolantium funguntur officio; ut si forte id sapienti evenerit, ne se ob hoc miserum putet. Nos autem non quid sapienti * ferendum sit dicimus; sed quid facere ipse debeat. Itaque non quærimus nunc, utrumne tota sepeliendi ratio sit utilis, necne: * sed hæc, etiamsi sit inanis (ut illi existimant) tamen facienda est, vel ob hoc solum, quod apud homines bene & humane fieri videtur. Animus enim quæritur, & propositum ponderatur. Non enim patiemur, figuram, & figmentum

* sua

* aberrarunt

* deserendum

* Non

tum

tum Dei, feris, ac volucribus in prædam jacere; sed reddamus id terræ, unde ortum est, & quamvis in homine ignoto necessariorum munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas; & ubicunque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis justitiæ ratio consistit, quam in eo, ut quod præstamus nostris per affectum, præstemus alienis per humanitatem; quæ est multo certior, justiorque, * quæ cum sit, jam non homini præstatur, qui nihil sentit, sed Deo soli: cui carissimum sacrificium est, opus justum. Dicet aliquis fortasse: Si hæc omnia fecero, nihil habebo. Quid enim si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur; ut hæc facientem, vel uno die patrimonio exui, sit necesse: perdamne rem familiarem, meo, aut majorum labore quæsitam; ut jam ipsi mihi aliena misericordia vivendum sit? Quid, tu tam pusillo animo paupertatem times? quam etiam vestri philosophi laudant; nihil hac tutius, nihilque tranquillius esse testantur. Hoc, quod times, solicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subjaceas? Quæ tecum bene agent, si sine tuo cruore transierint. Tu vero præda onustus incedis, & spolia geris, quæ irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas, bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid verere, fluxum, & fragile bonum facere sempiternum; aut thesauros tuos custodi Deo credere; ubi non furem, prædonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud Deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si justitiam tanti putas; sequere abjectis oneribus, quæ te premunt: libera te ipsum compedibus, & catenis; ut expeditus ad Deum curras. Magni, & excelsi animi est, despicere, & calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in * arcam Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista præcepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente conjunctus est, &

* cum jam non homini &c.

* aram

reddere
-mm.
sepulture
-hi nil
& neg-
-le in
humanitatem.
Iustitia
-ur bil
meorum
ipsa

& cohæret ſicut homo unus. Si ſolus magnis operibus non ſufficis; pro virili parte operare juſtitiam, ſic tamen, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellas. Neque nunc ſuaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias, ſed quæ in ſupervacua fueras impenſurus, ad meliora convertas. Unde beſtias emis, hinc captos redime; unde feras paſcis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocenteis mortuos ſepeli. Quid prodeſt, perditæ nequitiæ beſtiarios facere locupletes, & inſtruere ad flagitia? Transfer ad magnum ſacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus, habeas à Deo munus æternum. Magna eſt miſericordiæ merces; cui Deus pollicetur, peccata ſe omnia remiſſurum. Si audieris, inquit, preces ſupplicis tui, & ego audiam tuas: ſi miſertus laborantium fueris, & ego in tuo labore miſerebor. Si autem non reſpexeris, nec adjuveris; & ego animum tuum contra te geram, tuiſque te legibus judicabo.

13. QUOTIES igitur rogaris, tentari te à Deo crede, an ſis dignus exaudiri. Circumſpice conſcientiam tuam, & quantum potes, medere vulneribus; nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes: abolentur enim, ſi Deo largiare, quia peccaveras: nam ſi fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines à peccatis maxime cupit, ideoque agere pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam, nihil aliud eſt, quam profiteri, & affirmare, ſe ulterius non peccaturum. Ignoſcitur itaque iis, qui ad peccatum * imprudenter, incauteque labuntur: veniam non habet, qui ſciens peccat. Nec tamen ſi aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum ſibi ab opere largitionis exiſtimet; quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo vero tum magis juſtitiam debet operari, cum factus eſt juſtus; ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, poſtmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo eſſe ſine delicto poteſt, quamdiu indumento carnis oneratus eſt. Cujus infirmitas triplici modo ſubjacet dominio peccati; factis, dictis, cogitationibus. Per hos

* ignoranter,

hos gradus ad summum culmen justitia procedit. Primus est virtutis gradus, malis operibus abstinere; secundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum ascendit, satis justus est; qui secundum, jam perfectæ virtutis; siquidem neque factis, neque sermone delinquat: qui tertium, is vero similitudinem Dei assecutus videtur. Est enim pene supra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittere, quod sit vel factu malum, vel improbum dictu. Itaque etiam justi homines, qui frænare se possunt ab omni opere injusto, nonnunquam tamen ipsa fragilitate vincuntur; ut vel in ira malum dicant; vel in aspectu rerum delectabilium, cogitatione tacita concupiscant. Quod si mortalis conditio non patitur, esse hominem ab omni macula purum; debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis, & justi, & * vitalis viri opus, divitias suas in sola justitia collocare: qua profecto qui eget; licet ille Crœsum, aut Crassum divitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus est. Danda igitur opera, ut indumento justitiæ, pietatisque velemur; quo nos exuat nemo; quod nobis sempiternum præbet ornatum. Nam si Deorum cultores simulachra insensibilia excolunt, & quicquid pretiosi habent, in ea conferunt, quibus nec uti possunt, nec gratias agere, qui acceperint: quanto justius est, & verius, viventia Dei simulachra excolere, ut promereare viventem? Quæ sicut usui habent quicquid acceperint, & gratias agunt: ita Deus, in cujus conspectu bonum feceris; * probabit, & mercedem pietatis exolvet.

* *Spiritualis*

* *&*

14. SI ergo in homine præclarum, & excellens est bonum misericordia; idque divinis testimoniis, & bonorum, malorumque consensu, optimum judicatur: apparet, philosophos longe abfuisse ab humano bono, qui neque præceperunt ejusmodi quicquam, neque fecerunt; sed hanc virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores; qui

 miseri-

misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem, virtutes à vitiis distinguere; quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem à prodigo separare (ut illi faciunt) aut * parcum à sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum à timido? quod hæc, quæ sunt bona, fines suos habeant; quos si excesserint, in vitia labuntur; ita ut constantia, nisi pro veritate suscepta sit, fit impudentia. Item fortitudo, si nulla necessitate cogente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertetur. Libertas quoque, si alios insectetur, potius quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium pœnas coerceat, fit sæva crudelitas. Itaque dicunt eos, qui mali videantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere; sed bonorum specie lapsos, incidere in mala, dum bonorum, ac malorum discrimen ignorant. Hæc quidem falsa non sunt; sed ad corpus cuncta referuntur. Nam * parcum esse, aut constantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut severum, virtutes sunt quidem, sed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaque & virtutes quasdam pro vitiis, & vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt; cupiditatem, lætitiam, metum, mœstitiam; quorum duo priora ex bonis sunt, aut futuris aut præsentibus; posteriora, ex malis. Eodem modo hæc quatuor, morbos (ut dixi) vocant, non tam natura insitos, quam prava opinione susceptos. Et idcirco eos censent extirpari posse radicitus, si bonorum, malorumque opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardescet; nec lætitia gestiet; nec metu terrebitur; nec ægritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant: interim, propositum arrogans, ac pene furiosum; qui se putent mederi, & eniti posse contra vim, rationemque naturæ.

* *purum*

* *purum*

15. HÆC

15. HÆC enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat; quæ iisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi negant posse, quia nobiscum simul nata sint; & conantur ostendere, quam providenter, & quam necessario Deus, sive natura (sic enim dicunt) his nos armarit affectibus; quos tamen, quia vitiosi plerumque * sunt, si nimii sint, posse ab homine adhibito modo salubriter temperari; ut tantum homini, quantum naturæ satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt; rebusque à natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quod si, ut medici dicunt, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere; quod est animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam se virtutem tollere; cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere, ac reprimere; quod negare non possunt: caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat, necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frænare; nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum, virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt; nec virtuti quidem locus est; sicut nec victoriæ quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas est naturalis animorum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fœcundus, exuberat; sic animus incultus vitiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim * cedentibus vitiis, fruges virtutis oriuntur. Deus itaque, cum homi-

* *fiunt* *id.*

* *cadentibus*

nem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem; sicut terra culturam; posuitque materiam vitiorum, in affectibus; virtutis, in vitiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit; si desint ea, per quæ vis ejus aut apparet, aut constat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum, malorumque nasci putant; quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant, quoniam intelligunt & natura insitos esse, & sine his nihil moveri, nihil agi posse; alia quædam in eorum locum, vicemque supponunt: ut pro cupiditate substituunt voluntatem: quasi vero non multo sit præstabilius, bonum cupere, quam malum velle. Item pro lætitia gaudium; pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis * ejus, ratio deficit. Itaque ægritudinem penitus, id est, mœstitiam, doloremque animi sustulerunt: quod fieri nequaquam potest. Quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis * everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? nisi cujus mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt; aut implenda fuerat curta hæc, & debilis disputatio; id est, etiam pro ægritudine aliquid reponendum: quoniam superioribus, ita ordinatis, hoc consequens erat. Ut enim præsentibus lætamur bonis; sic malis angimur, ac dolemus. Si ergo lætitiæ, quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt; sic ægritudini, quoniam & ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet, non illis rem defuisse, sed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus; & ostendere, aut sermonis ornandi, augendæque copiæ gratia, multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare.

* *eos ratio defecit.*

* *invaserit,*

Nam

Nam & cupiditas à voluntate incipit,& cautio à metu oritur; & lætitia nihil aliud est, quam profusum gaudium. Sed putemus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem, ac perpetuam voluntatem; lætitiam vero, insolenter se efferens gaudium; metum autem, nimiam, & excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea, quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent; siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non possunt, moderanda sint. Ergo errant, qui non efficiunt, quod volunt; & longo asperoque circuitu in eandem viam redeunt.

16. AT ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto; qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiis etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit, primum, ne vitia essent: nec enim quicquam vitiosum nasci potest; sed vitia fieri, si male utamur affectibus; si bene, virtutes. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, lætitia nimia gestiendum, sed modice, ac temperate. Hoc vero tale est, quale, si dicerent, non esse currendum concitate, sed gradiendum quiete. At potest & qui graditur, errare; & qui currit, rectam viam tenere. Quid si ostendero, esse aliquid, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere, vitiosum sit; & aliud contra, in quo vel exultare lætitia, minime criminosum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro, utrumne sapienti lætandum putent, si quid inimico suo mali videat accidere; aut utrumne lætitiam frænare debeant, si victis hostibus, aut oppresso tyranno, libertas, & salus civibus parta sit? Nemo dubitat, quin & in illo, exiguum lætari; & in hoc, parum lætari, sit maximum crimen. Eadem de cæteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis sapientiæ ratio versatur, sed in causis eorum; quoniam extrinsecus commoventur; nec ipsis potissimum frænos imponi oportuit, quoniam, & exigui possint in maximo crimine, & maximi possunt esse sine crimine. Sed assignandi fuerunt certis temporibus, & rebus, & locis;

medio temperanda.

moderate.

refrenare

possunt

locis; ne vitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum; sic moveri affectibus in rectum, bonum est; in pravum, malum. Nam si libido extra legitimum torum non evagetur, licet sit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienam, licet sit mediocris, vitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoveri; sed iracundum esse, morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut * cui non oportet, irascitur. Qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo versari debuit; ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia vitæ; dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam cursus offensione, ac periculo careat.

* cùm

17. SED evectus sum coarguendi studio longius; cum sit mihi propositum, ea, quæ vitia philosophi putaverunt, ostendere non tantum vitia non esse, verum etiam magnas esse virtutes. Ex aliis docendi gratia, sumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum, seu timorem in maximo vitio ponunt, summamque imbecillitatem esse animi putant; cui sit contraria fortitudo, quæ si sit in homine, locum timori esse nullum. Credit ne ergo aliquis, fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit; qui eos, quos contra disputat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; sed simpliciter ostendam, summum metum summam esse virtutem. Nemo dubitat quin timidi, & imbecilli sit animi, aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus judicatur. Qui autem Deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum, argumentis opus non est; spectatæ sunt enim, spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei; in quibus excruciandis nova, & inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret

horret animus recordari; cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix, atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, & ipsis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus Dei fecit. Itaque (ut dicebam) non evellendus, ut Stoici; neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt, sed in veram viam dirigendus est; auferendique sunt metus, sed ita, ut is solus relinquatur: qui quoniam legitimus, ac verus est; solus efficit, ut possint cætera omnia non timeri. Cupiditas quoque inter vitia numeratur; sed si hæc, quæ terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si cœlestia. Qui enim justitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam; eaque omnia, quæ Deus homini pollicetur, consequi cupit; opes istas, & honores, & potentatus, & regna ipsa contemnet. Dicet fortasse Stoicus, Voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate. Imo vero parum est velle. Multi enim volunt; sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat, quæ si efficit, ut contemptui sint omnia, quæ à cæteris appetuntur, summa virtus est; siquidem continentiæ mater est. Ideoque illud potius efficere debemus; ut affectus, quibus prave uti vitium est, dirigamus in rectum. Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt; in quo recte moderando, summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit; quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit; licet placide, ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic cursus ille vitæ, qui affectibus, velut equis pernicibus ducitur; si viam rectam teneat, fungetur officio. Metus igitur, & cupiditas, si projiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, si ad divina referantur. Parsimoniam contra virtutis loco habent: quæ si studium est habendi, non potest esse virtus; quia in augendis, vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus; sed omne officium solius animæ conservatione metimur. Quod si (ut supra do-

cui) patrimonio minime parcendum eſt, ut humanitatem, juſtitiamque teneamus ; non eſt virtus, frugi eſſe : quod nomen virtutis ſpecie fallit, ac decipit. Eſt enim frugalitas abſtinentia quidem voluptatum ; ſed eo vitium, quia ex habendi amore deſcendit ; cum ſit & voluptatibus abſtinendum, & pecuniæ minime temperandum. Nam parce, id eſt, mediocriter uti pecunia, quaſi quædam puſillitas animi eſt aut pertimentis, ne ſibi deſit ; aut deſperantis, poſſe ſe illam reparare ; aut contemptum terreſtrium non capientis. Sed illi rurſus eum, qui rei familiari ſuæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem diſtinguunt à prodigo ; quod is liberalis ſit, qui cibum & benemeritis, & cum oportet, & quantum ſatis eſt, largiatur : prodigus vero, qui & non meritis, & cum opus non eſt, & ſine reſpectu rei familiaris effundat. Quid ergo ? Prodigum ne dicemus eum, qui miſericordiæ cauſa tribuat egentibus victum ? Atqui multum refert, utrumne ſcortis propter libidinem largiare, an miſeris propter humanitatem : utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenoneſque diripiant ; an illam pietati, ac Deo præſtes : utrumne illam ventri, ac gulæ ingeras ; an in theſauro juſtitiæ reponas. Ut ergo vitium eſt, effundere in malam partem ; ſic in bonam, virtus. Si virtus eſt, non parcere opibus, quæ poſſunt reparari ; ut hominis vitam ſuſtentes, quæ reparari non poteſt: vitium igitur parſimonia eſt. Quare nihil aliud dixerim, quam inſanos, qui hominem mite, ac ſociale animal, orbant ſuo nomine ; qui evulſis affectibus, quibus omnis conſtat humanitas, ad immobilem ſtuporem mentis perducere volunt ; dum ſtudent animum à perturbationibus liberare, & (ut ipſi dicunt) quietum, tranquillumq; reddere. Quod fieri non tantum non poteſt, quia vis, & ratio ejus in motu eſt; ſed ne oportet quidem : quia ſicut aqua ſemper jacens & quieta, inſalubris & magis turbida eſt : ſic animus immotus ac torpens, inutilis eſt etiam ſibi ; nec vitam ipſam tueri poterit, quia nec faciet quicquam, nec cogitabit ; cum cogitatio ipſa nihil aliud ſit, quam mentis agitatio, Denique qui hanc *immobilitatem animi aſſerunt, privare animum vita volunt; quia vita actuoſa eſt, mors quieta. Quædam etiam recte pro virtutibus habent ;

* *immutabilitatem*

bent; sed earum modum non tenent. Virtus est constantia; non ut inferentibus injuriam resistamus; his enim cedendum est; quod cur fieri debeat, mox docebo; sed ut jubentibus facere nos contra Dei legem, contraque justitiam, nullis minis, aut suppliciis terreamur, quo minus Dei jussionem hominis jussioni præferamus. Item virtus est, mortem contemnere; non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus; sicut philosophorum plurimi & maximi sæpe fecerunt; quod est sceleratum, ac nefarium; sed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus; libertatemque defendamus adversus impotentium stultam, vecordemque violentiam; * & omnes seculi minas, atque terrores fortitudine animi provocemus. * ut Sic ea, quæ alii timent; excelsa & insuperabili mente, dolorem, mortemque calcamus. Hæc est virtus; hæc vera constantia, in hoc tuenda, & conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis à Deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est. Nemo, inquit, justus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet. Item Senecæ in libris moralis philosophiæ dicentis: Hic est ille homo honestus, non apice, purpurave, non lictorum insignis ministerio, sed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia videt, non sic perturbatur, tanquam rem novam viderit; qui, sive toto corpore tormenta patienda sunt, sive flamma ore recipienda est, sive extendendæ per patibulum manus, non quærit, quid patiatur, sed quam bene. Qui autem Deum colit, hæc patitur, nec timet. Ergo justus. His rebus efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactissimos limites nosse, aut tenere possit omnino, quisquis est à religione Dei singularis alienus.

18. SED omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia præ se ferunt; aut qui non perspiciunt etiam quæ sciunt; aut qui, quoniam se putant scire, quæ nesciunt, inepte, arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum revertamur) quibus solus à Deo veritas revelata, & cœlitus missa sapientia est, faciamus, quæ jubet illuminator noster Deus; sustineamus invicem, & labores

res hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus; nec tamen, ſiquid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo: monet enim Deus, operatorem juſtitiæ non oportere eſſe jactantem; ne non tam mandatis cœleſtibus obſequendi, quam ſtudio placendi, humanitatis officio functus eſſe videatur; habeatque jam pretium gloriæ, quod captavit; nec præmium cœleſtis illius, ac divinæ mercedis accipiat. Cætera, quæ obſervare cultor Dei debet, facilia ſunt, illis virtutibus comprehenſis; ut non mentiatur unquam, decipiendi, aut nocendi cauſa. Eſt enim nefas, eum, qui veritati ſtudeat, in aliqua re eſſe fallacem; atque ab ipſa, quam ſequitur, veritate diſcedere. In hac juſtitiæ, virtutumque omnium via, nullus mendacio locus eſt. Itaque viator ille verus, ac juſtus non dicet illud Lucilianum:

Homini amico, ac familiari non eſt mentiri meum, ſed etiam inimico, atque ignoto exiſtimabit non eſſe mentiri ſuum: nec aliquando committet, ut lingua interpres animi, à ſenſu, & cogitatione diſcordet. Pecuniæ, ſi quam crediderit, non accipiat uſuram; ut & beneficium ſit incolume, quod ſuccurrat neceſſitati, & abſtineat ſe prorſus alieno. In hoc enim genere officii debet ſuo eſſe contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere quam dederit, injuſtum eſt. Quod qui facit, inſidiatur quodammodo, ut ex alterius neceſſitate prædetur. At juſtus nunquam prætermittet, quo minus aliquid miſericorditer faciat; nec inquinabit ſe hujuſmodi quæſtu; ſed efficiet, ut ſine ullo ſuo damno, id ipſum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat à paupere; ut ſiquid ipſe præſtiterit, eo bonum ſit, quo fuerit gratuitum. Male dicenti bene dicto reſpondeat, nunquam ipſe male dicat; * nec verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, nequando inimicum ſua culpa faciat; & ſiquis extiterit tam protervus, qui bono, & juſto faciat injuriam; clementer, ac moderate ferat; & ultionem * non ſibi aſſumat, ſed judicio Dei * ſervet. Innocentiam ſemper, & ubique cuſtodiat. Quod præ-

* *ne*

* *ſuam*
* *reſervet.*

præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipsam injuriam non inferat; sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus, & æquissimus judex, speculator, ac testis omnium. Hunc homini præferat; hunc malit de causa sua pronuntiare; cujus sententiam nemo effugere potest, nec defensione cujusquam, nec gratia. Ita fit, ut homo justus contemptui sit omnibus: & quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni, & inerti. Qui autem fuerit ultus inimicum; hic fortis, hic strenuus judicatur; hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille, tametsi prodesse omnibus, vel pluribus possit; illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit: sed justum pravitas hominum depravare non poteri[illegible] quo minus Deo studeat obtemperare; malitque conte[illegible]modo semper boni fungatur officio, mali nunquam. [illegible] in iisdem illis officialibus libris: At vero siquis voluerit, inquit, animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. O quam simplicem, veramque sententiam duorum verborum adjectione corrupit. Quid enim opus fuerat, adjungere, nisi lacessitus injuria? ut vitium bono viro quasi caudam turpissimam apponeret; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima est, faceret expertem? Nociturum esse dixit bonum virum, si fuerit lacessitus; jam ex hoc ipso boni viri nomen amittat, necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnæ, contentionesque nascuntur; nisi quod improbitati opposita impatientia, magnas sæpe concitat tempestates? Quod si patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homini dignius inveniri potest, improbitati opposueris; extinguetur protinus; tanquam si igni aquam superfuderis. Sin autem provocatrix illa improbitas, impatientiam sibi comparem nacta est; tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquid, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio est; quam sapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc sola efficit: quæ si detur omnibus; nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid * ergo bono

* *enim*

viro

viro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam irae fraena permittere; quae illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione dispoliet? Siquidem nocere alteri, ut ipse verissime ait, non est secundum hominis naturam. Nam & pecudes, si lacessas, aut calce, aut cornu repugnant: & serpentes, ac ferae, nisi persequaris, ut occidas; negotium non exhibent; & (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque, & insipientes, siquando accipiunt injuriam, caeco, & irrationabili furore ducuntur; & iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens, ac bonus vir à malis, & insipientibus differt; nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se, ac mitigare iram suam novit; quam illi, quia virtute indigent, refraenare non possunt? Sed videlicet haec illum res fefellit, quia cum de virtute * quaereretur, in quacunque contentione vinceret, putavit esse virtutis: nec videre ullo modo potuit, hominem dolori, & irae succumbentem; & iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari; & ruentem * quamcunque improbitas provocarit; virtutis officium non tenere. Qui enim referri injuriam nititur; eum ipsum, à quo laesus est, gestit imitari. Ita qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono, & sapienti viro, innocentiam, patientiamque, detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam (sicut Sallustius ab Appio dictum refert) exercuit; voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quae retributio contumeliae quam perniciosa sit, & quas edere soleat strages; unde opportunius * petetur exemplum, quam ex ipsius * doctoris tristissimo casu; qui dum his philosophorum praeceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? Quod si lacessitus injuria patientiam tenuisset; si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset; nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, & *levitate, & insania profudisset:

* *loqueretur*

* *quacunq; in parte*

* *peteretur*

* *praeceptoris*

* *levitas*

diſſet: nunquam capite ſuo roſtra, in quibus ante floruerat, cruentaſſet: nec rempublicam funditus proſcriptio illa deleſſet. Sapientis ergo, ac boni viri non eſt, velle certare; ac ſe periculo committere, quoniam & vincere non eſt in noſtra poteſtate; & eſt anceps omne certamen: ſed eſt ſapientis, atque optimi viri, non adverſarium velle tollere; quod fieri ſine ſcelere, ac periculo non poteſt; ſed certamen ipſum; quod fieri & utiliter, & juſte poteſt. Summa igitur virtus habenda patientia eſt: qua ut non careret homo juſtus, voluit illum Deus (ut ſupra dictum eſt) pro inerte contemni. Niſi enim contumeliis fuerit affectus; quantum habeat fortitudinis in ſeipſo cohibendo, ignorabitur. Si autem laceſſitus injuria, lædentem perſequi cœperit; victus eſt. Si vero motum illum ratione compreſſerit; hic plane imperat ſibi, & hic regere ſe poteſt. Quæ ſuſtentatio ſui, recte patientia nominatur: quæ una virtus omnibus eſt oppoſita vitiis, & affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem ſuam revocat; hæc mitigat; hæc hominem ſibi reddit. Ergo quoniam naturæ repugnare impoſſibile eſt, & inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen quam commotio illa proſiliat ad nocendum, quoad fieri poteſt, maturius ſopiatur. Præcepit Deus non occidere ſolem ſuper iram noſtram, ne furoris noſtri teſtis abſcedat. Denique M. Tullius contra ſuum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus poſuit. Spero, inquit, Cæſar, qui obliviſci nihil ſoles, niſi injurias. Quod ſi hoc ille faciebat, homo non à cœleſti tantum, ſed à publica quoque, civilique juſtitia remotiſſimus: quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis * velamine candidati ſumus?

* *velut candidati*

19. STOICIS, cum affectus ex homine, tanquam morbos conantur evellere, Peripatetici ſe opponunt; eoſque non modo retinent, ſed etiam defendunt; nihilque in homine eſſe dicunt, quod non magna ratione, ac providentia ſit innatum. Recte id quidem, ſi ſingularum rerum veros terminos ſcirent. Itaque hanc ipſam iram, comitem dicunt eſſe virtutis,

virtutis, tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendunt, nec quid sit virtus scire se; nec cur homini tribuerit iram Deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines; quid immanius homine; quid similius feris belluis existimandum est, quam id animal, quod ad communionem, & innocentiam Deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora præcipites agunt, ira, cupiditas, libido. Propterea poetæ tres furias esse dixerunt, quæ mentes hominum exagitant; ira ultionem desiderat; cupiditas opes; libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites statuit: quos si transcenderint, majoresque esse cœperint; necesse est naturam suam depravent, & in morbos, ac vitia vertantur. Qui autem sint isti limites; non est magni laboris ostendere. Cupiditas ad ea comparanda nobis data est, quæ sunt ad vitam necessaria, libido ad sobolem propagandam; iræ affectus ad coercenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est ut arctiore disciplina minor ætas ad probitatem, justitiamque formetur, quæ in metu cohibeatur; licentia pariet audaciam; quæ ad omne flagitium, & facinus evadet. Itaque ut ira uti adversum minores, & justum est, & necessarium; sic & adversum pares, & perniciosum est, & impium. Impium, quod violatur humanitas; perniciosum, quod illis repugnantibus aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem, quam dixi, esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus; ex ipsius Dei præceptis intelligi potest; qui jubet, uti * maledictis & lædentibus non irascamur; manus autem nostras supra minores semper habeamus; hoc est, ut peccantes eos assiduis verberibus corrigamus; ne amore inutili, & indulgentia nimia educentur ad malum, & ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti, & rationis ignari, eos affectus, qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminaverunt; & latius, quam ratio postulat, evagantur. Inde injuste, atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares: hinc dissidia, hinc expulsiones, hinc bella contra justitiam nata sunt. Utuntur cupiditate ad congregandas opes; hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera orta sunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates: hinc stupra,

* *maledicis*

pra, hinc adulteria, hinc corruptelæ omnes extiterunt. Quicunque igitur illos affectus intra fines suos redegerit; quod ignorantes Deum facere non possunt; hic patiens, hic fortis, hic justus est.

20. RESTAT, ut contra quinque sensuum voluptates dicam breviter: nam & ipsius libri mensura jam modum flagitat: quæ omnes, quoniam vitiosæ, ac mortiferæ sunt; virtute superari, atque opprimi debent; vel (quod paulo ante dicebam de affectibus) ad rationem suam revocari. Cæteræ animantes præter unam voluptatem, quæ ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Utuntur ergo sensibus ad naturæ suæ necessitatem: vident, ut appetant ea, quibus opus est ad vitam tuendam, audiunt invicem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quæ utilia sunt ad victum; aut ex odore inveniunt, aut ex sapore percipiunt; inutilia respuunt, aut recusant. Edendi, ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero solertissimi artificis providentia dedit voluptatem infinitam, & in vitium cadentem; quia proposuit ei virtutem, quæ cum voluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone majore: Stupra vero, inquit, & adulteria, & omne flagitium nullis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri, ac dono nihil tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse; neque in voluptatis regno virtutem posse consistere, sed è contrario Deus idcirco virtutem dedit, ut expugnaret, ac vinceret voluptatem; eamque egredientem fines sibi datos, infra præscriptum coerceret, ne hominem suavitatibus delinitum, atque captum ditioni suæ subjiceret, ac sempiterna morte multaret. Voluptas oculorum varia, & multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum, quæ sunt in usu hominum vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aiunt enim multo esse præclarius, & homine dignius, cœlum potius, quam cœlata intueri; & hoc pulcherrimum opus intermicantibus astrorum luminibus, tanquam floribus adornatum, quam picta & ficta, & gemmis distincta mirari.

Sed

Sed cum diſerte ad contemptum terreſtrium nos exhortati ſunt, & ad cœli ſpectaculum excitaverunt; tamen ſpectacula hæc publica non contemnunt. Itaque his & delectantur, & libenter interſunt. Quæ,quoniam maxima ſunt irritamenta vitiorum; & ad corrumpendos animos potentiſſime valent; tollenda ſunt nobis, quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, ſed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamvis ob merita damnatum, in conſpectu ſuo jugulari pro voluptate computat; conſcientiam ſuam polluit;tam ſcilicet,quam ſi homicidii,quod ſit occulte,ſpectator, & particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus ſanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus ſeceſſit humanitas;ut cum animas hominum interficiant, ludere ſe opinentur, nocentiores iis omnibus quorum ſanguinem voluptati habent. Quæro nunc, an poſſint pii,& juſti homines eſſe, qui conſtitutos ſub ictu mortis, ac miſericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, ſed efflagitant feruntque ad mortem crudelia, & inhumana ſuffragia, nec vulneribus ſatiati, nec cruore contenti: quin etiam percuſſos, jacenteſque repeti jubent, & cadavera ictibus diſſipari; nequis illos ſimulata morte deludat. Iraſcuntur etiam pugnantibus, niſi celeriter è duobus alter occiſus eſt; & tanquam humanum ſanguinem ſitiant, oderunt moras. Alios illis compares dari poſcunt recentiores, ut quamprimum oculos ſuos ſatient. Hac conſuetudine imbuti, humanitatem perdiderunt. Itaque non parcunt etiam innocentibus; ſed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Hujus igitur publici homicidii ſocios,& participes eſſe non convenit eos, qui juſtitiæ viam tenere nituntur. Non enim cum occidere Deus vetat, latrocinari non tantum prohibet, quod ne per leges quidem publicas licet; ſed ea quoque ne fiant, monet, quæ apud homines pro licitis habentur. Ita neque militare juſto licebit, cujus militia * eſt in ipſa juſtitia; neque vero accuſare quenquam crimine capitali; quia nihil diſtat utrum ne ferro, an verbo potius occidas, quoniam occiſio ipſa prohibetur. Itaque in hoc Dei præcepto nullam prorſus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem ſit ſemper nefas,

* *eſt ipſa*

fas, quem Deus sanctum animal esse voluit. Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut *recentes nato liceat *oblidere; quæ vel maxima est impietas: ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant; rudibus adhuc, & simplicibus animis abnegant lucem non à se datam. Expectet vero aliquis, ut alieno sanguini parcant, qui non parcunt suo? sed hi sine ulla controversia scelerati, & injusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus objiciunt; & quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent. Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum non tribuit? qui etiam si contingat ei, quod voluit, ut alatur; addixit certe sanguinem suum vel ad servitutem, vel ad lupanar. Quæ autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu, vel per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est, exponere, quam necare. At enim parricidæ facultatum angustias conqueruntur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendunt; quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium; aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, & ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare; satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet; nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor: siquidem populo sanguis ille præstatur. In scenis quoque nescio an sit corruptela vitiosior. Nam & comicæ fabulæ de stupris virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; & quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent; & facilius inhærent audientium memoriæ versus numerosi, & ornati. Item tragicæ historiæ subjiciunt oculis parricidia, & incesta regum malorum, & cothurnata scelera demonstrant. Histrionum quoque impudicissimi motus, quid aliud nisi libidines docent, & instigant?

* recens
* allidere al. elidere.

congressum.

quorum enervata corpora, & in muliebrem inceſſum, habitumque mollita, impudicas fœminas inhoneſtis geſtibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus diſciplinam; qui docent adulteria, dum fingunt, & ſimulatis erudiunt ad vera? Quid juvenes, aut virgines faciant, cum hæc & fieri ſine pudore, & ſpectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utique quid facere poſſint, & inflammantur libidine, quæ aſpectu maxime concitatur; ac ſe quiſque pro ſexu in illis imaginibus præfigurat: probantque illa, dum rident; & adhærentibus vitiis, corruptiores ad cubicula revertuntur: nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet; ſed etiam ſenes, quos peccare jam non * decet. Circenſium quoque ludorum ratio quid aliud habet, niſi levitatem, vanitatem, inſaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic impetu curritur: ut jam plus ſpectaculi exhibeant, qui ſpectandi gratia veniunt, cum exclamare, & efferri, & exilire cœperint. Vitanda ergo ſpectacula omnia; non ſolum ne quid vitiorum pectoribus inſidat, quæ ſedata, & pacifica eſſe debent; ſed ne cujus nos voluptatis conſuetudo deliniat: & à Deo, atque à bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, Deorum feſta ſunt: ſiquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes ſunt conſtituti. Et primitus quidem venationes, quæ vocantur munera, Saturno attributæ ſunt; ludi autem ſcenici Libero; circenſes Neptuno. Paulatim vero & cæteris Diis idem honos tribui cœpit; ſingulique ludi * numinibus eorum conſecrati ſunt; ſicut Siſinnius Capito in libris ſpectaculorum docet. Siquis igitur ſpectaculis intereſt, quæ religionis gratia convenitur; diſceſſit à Dei cultu, & ad deos ſe contulit; quorum natales, & feſta celebravit.

* *decet, in celerem vitiorum ſentinam dilabuntur.*

* *nominibus*

21. AURIUM voluptas ex vocum, & cantuum ſuavitate percipitur; quæ ſcilicet tam vitioſa eſt, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxurioſum, ac nequam

nequam putet eum, qui scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrum ne luxuriam solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de spectaculis dictum est: restat unum, quod est nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ verbis carent, id est aeris, & nervorum suaves soni, possunt facile contemni; quia non adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem compositum, & oratio cum suavitate decipiens, capit mentes, & quo voluerit impellit. Inde homines literati cum ad Dei religionem accesserint, si non fuerint ab aliquo * imperito doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus, & politis, sive orationibus, sive carminibus, divinarum literarum simplicem, communemque sermonem pro sordido aspernantur. Id enim quærunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quicquid suave est; & animo penitus, dum delectat, insidet. Num igitur Deus & mentis, & vocis, & linguæ artifex, diserte loqui non potest? Imo vero summa providentia carere fuco voluit ea, quæ divina sunt; ut omnes intelligerent, quæ ipse omnibus loquebatur. Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abjiciat inimicas, ac noxias voluptates, quæ animam sibi * vinciant, ut corpus cibi dulces: præferantur vera falsis, æterna brevibus, utilia jucundis: nihil aspectu gratum sit, nisi quod pie, quod juste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus; qui nobis ideo datus est, ut doctrinam Dei percipere possemus. Itaque si voluptas est, audire cantus, & carmina; Dei laudes canere & audire, jucundum sit. Hæc est voluptas vera, quæ comes, & socia virtutis est. Hæc est non caduca, & brevis, ut illæ, quas appetunt, qui corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua, & sine ulla intermissione delectans. Cujus terminos siquis excesserit, nihilque aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem; hic mortem meditatur; quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulerit, cœlestia non habebit.

* perito

* subjiciunt

22. AD voluptates autem saporis, & odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent; nihil est, quod à nobis disputetur; nisi forte quis exigit, ut dicamus, turpe esse sapienti, ac bono, si ventri, & gulæ serviat; si unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat; quod qui facit, utique insipiens, ineptus, & nihili est, & quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit; Cur ergo illa facta sunt, nisi ut iis fruamur? At enim jam sæpe dictum est, virtutem nullam fuisse futuram, nisi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus, ad instruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ istæ voluptatum arma sunt illius, cujus opus unum est, expugnare virtutem, justitiamque ab * omnibus excludere. His blandimentis, & suavitatibus titillat animas. Scit enim, quia mortis est fabricatrix voluptas. Nam sicut Deus hominem ad vitam non nisi per virtutem, ac laborem vocat; ita ille ad mortem per delicias, ac voluptates; & sicut ad verum bonum per fallacia mala, sic ad verum bonum per fallacia bona pervenitur. Cavenda sunt igitur oblectamenta ista, tanquam laquei, & plagæ; ne suavitudinum mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

* *hominibus*

23. VENIO nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, voluptatem, qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut vestibus; sed de sola libidine dicendum mihi puto; quæ maxime coercenda est, quia maxime nocet. Cum excogitasset Deus duorum sexuum rationem; attribuit iis, ut se invicem appeterent, & * conjunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiscuit, ut in hos affectus avidissime ruerent; eaque ratione propagari, & multiplicari genera possent. Quæ cupiditas, & appetentia, in homine vehementior, & acrior invenitur; vel quia hominum multitudinem voluit esse majorem, vel quoniam virtutem soli homini dedit; ut esset laus, & gloria in coercendis voluptatibus, & abstinentia sui. Scit

* *commixtione*

ergo

ergo adversarius ille noster, quanta sit vis hujus cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt, eamque à recto, & bono ad malum, & pravum transfert. Illicita enim desideria immittit; ut aliena contaminent, quibus habere propria, sine delicto licet. * Objicitque oculis irritabiles formas, suggeritque fomenta; & vitiis pabulum subministrat: tum intimis visceribus stimulos omnes conturbat, & commovet, & naturalem illum incitat, atque inflammat ardorem; donec irretitum hominem, implicatumque decipiat. Ac nequis esset, qui pœnarum metu abstineret alieno, lupanaria quoque constituit; & pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos, qui faciunt, quam quas pati, necesse est. His obscœnitatibus animas ad sanctitatem genitas, velut in cœni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam flagitavit. Idem etiam mares maribus admiscuit; & nefandos coitus contra naturam, contraque * justitiam Dei machinatus est: sic imbuit homines,& armavit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum iis, qui ætatem imbecillam, & præsidio indigentem, libidini suæ depopulandam, fœdandamque substraverint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quam impios, & parricidas, quibus non sufficit sexus à Deo datus, nisi & suum * profane, ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos levia, & quasi honesta sunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent? Piget dicere: sed quid his fore credamus, quos non piget facere? & tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum teterrima libido, & execrabilis furor ne capiti quidem parcit. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? vincit officium linguæ, sceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera, & hæc facinora designet; armandi adversus eam virtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frænare non potest, cohibeat eos intra præscriptum legitimi tori, ut & illud, quod avide expetit, * assequatur;

* Objicit quippe

* institutum

* sexum

* consequatur

proftigavit

quatur; & tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perditi volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur: si ipsam per se appetunt; justa, & legitima frui, licet. Quod si aliqua necessitas prohibebit; tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis toris, quæ attingere non licet; verum etiam publicis, vulgatisque corporibus abstinendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se cœno immiserit, cœno sit oblitus necesse est: & corpus quidem cito ablui potest; mens autem contagione impudici corporis inquinata, non potest, nisi & longo tempore, & multis bonis operibus, ab ea, quæ inhæserit, colluvione purgari. Oportet ergo sibi quemque * præponere, duorum sexuum conjunctionem, generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut spectemus, voluptatemque capiamus; sed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitæ necessitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa, nisi efficiendæ sobolis accepimus. * Huic divinæ legi summa devotione parendum est: sint omnes, qui se discipulos Dei profitebuntur, ita morati, & instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, * morteque condemnant; quia se corpori addixerunt, in quo habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia, & mente tueatur: nec tantum legibus publicis pareat; sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum in deteriora descendere: modo placeant recta, & honesta; quæ melioribus jucundiora sunt, quam prava, & inhonesta pejoribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum; quam non modo Deus intra privatos parietes,

* proponere

* Cui

* ad mortemque condemnant;

tes, sed etiam præscripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque servam, neque liberam habere insuper velit, sed matrimonio fidem servet. Non enim, sicut juris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium; maritus autem, etiam si plures habeat, à crimine adulterii solutus est. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod est in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diversa distraxerit. Nec ob aliam causam Deus, cum cæteras animantes suscepto fœtu, maribus repugnare voluisset; solam omnium mulierem, patientem viri fecit; scilicet ne feminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere; eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiæ caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto fœtu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est, in dolorem, atque in periculum veniat, si admiserit. Nulla igitur laus est, non facere, quod facere non possis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur; quia non naturalis est, sed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri est; imo exemplo continentiæ, docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse non possis. Quæ iniquitas *effecit profecto, ut essent adulteria, feminis ægre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla est tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc causam vitiis suis prætendat; injuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintil. expressit: Homo, inquit, neque alieni matimonii abstinens, neque sui custos; quæ inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus, potest vacare domesticæ sanctitati; & uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipso * incitata, aut imitari se putat, aut vindicare. Cavendum igitur, ne occasionem vitiis nostra intemperantia demus; sed assuescant invicem mores duorum; & jugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam fere in hoc justitiæ summa consistit; ut non facias alteri,

* id efficit profecto

* concitata

 teri,

teri, quicquid ipſe ab altero pati nolis. Hæc ſunt, quæ ad continentiam præcipiuntur à Deo. Sed tamen nequis divina præcepta circumſcribere ſe putet poſſe; addantur illa, ut omnis calumnia, & occaſio fraudis removeatur; adulterum eſſe, qui à marito dimiſſam duxerit; & eum, qui præter crimen adulterii uxorem dimiſerit, ut alteram ducat: diſſociari enim corpus, & diſtrahi Deus noluit. Præterea non tantum adulterium eſſe vitandum, ſed etiam cogitationem; nequis aſpiciat alienam, & animo concupiſcat: adulteram enim fieri mentem, ſi vel imaginem voluptatis ſibi ipſa depinxerit. Mens eſt enim profecto, quæ peccat; quæ immoderatæ libidinis fructum cogitatione complectitur: in hac crimen eſt, in hac omne delictum. Nam etſi corpus nulla ſit labe maculatum; non conſtat tamen pudicitiæ ratio, ſi animus inceſtus eſt; nec illibata caſtitas videri poteſt, ubi conſcientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis exiſtimet, difficile eſſe, frænos imponere voluptati, eamque vagam, & errantem, caſtitatis, pudicitiæque limitibus includere; cum propoſitum ſit hominibus, eam vincere; ac plurimi beatam, atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique ſint, qui hoc cœleſti genere vitæ feliciſſime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tanquam aſtringat; quia generari homines oportet; ſed tanquam ſinat. Scit enim quantam his affectibus impoſuerit neceſſitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam, incomparabilemque mercedem. Quod continentiæ genus quaſi faſtigium eſt, omniumque conſummatio virtutum. Ad quam ſiquis eniti, atque eluctari potuerit; hunc ſervum dominus, hunc diſcipulum magiſter agnoſcet; hic terram triumphabit; hic erit conſimilis Deo, qui virtutem Dei cepit. Hæc quidem difficilia videntur; ſed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione conſiſtit, omnia gravia ſunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia: per ipſas difficultates nobis exuendum eſt, qui ad ſummum bonum tendimus.

24. NEC tamen deficiat aliquis, aut de ſe ipſe deſperet; aut cupiditate victus, aut libidine impulſus, aut errore deceptus,

ptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci, ac liberari; si enim pœniteat actorum; & ad meliora conversus, satisfaciat Deo: quod fieri posse, Cicero non putavit; cujus hæc in Academico tertio verba sunt: Quod si liceret ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutos corrigere errorem pœnitendo; felicior esset emendatio temeritatis. Licet plane. Nam si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus pœnitere, correctos esse arbitramur; & abdicatos, abjectosque, rursus tamen suscipimus, fovemus, amplectimur: cur desperemus, clementiam Dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem Dominus, ac parens indulgentissimus, remissurum se pœnitentibus peccata promittit, & * obliteraturum omnes iniquitates ejus, qui justitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodest male viventi, ante actæ vitæ probitas; quia superveniens nequitia, justitiæ opera delevit: ita nihil officiunt peccata vetera correcto; quia superveniens justitia, labem vitæ prioris abolevit. Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit: ideoque Græci melius, & significantius μετάνοιαν dicunt, quam nos possimus resipiscentiam dicere: resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget, castigatque seipsum dementiæ, & confirmat animum suum ad rectius vivendum; tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eosdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, fiunt postmodum cautiora; vitantque semper ea omnia, in quibus dolos, insidiasque senserunt. Sic hominem pœnitentia cautum, ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ semel fraude deciderit. Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco Deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui fragilitas * nostra subjecta est, medicina pœnitentiæ subveniret. Ergo quicunque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat, ac reformet.

* *oblitururum*

* *carnis*

Sed

quatur; & tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perditi volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur: si ipsam per se appetunt; justa, & legitima frui, licet. Quod si aliqua necessitas prohibebit; tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis toris, quæ attingere non licet; verum etiam publicis, vulgatisque corporibus abstinendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se cœno immiserit, cœno sit oblitus necesse est: & corpus quidem cito ablui potest; mens autem contagione impudici corporis inquinata, non potest, nisi & longo tempore, & multis bonis operibus, ab ea, quæ inhæserit, colluvione purgari.

Oportet ergo sibi quemque * præponere, duorum sexuum conjunctionem, generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut spectemus, voluptatemque capiamus; sed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitæ necessitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa, nisi efficiendæ sobolis accepimus. * Huic divinæ legi summa devotione parendum est: sint omnes, qui se discipulos Dei profitebuntur, ita morati, & instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, * morteque condemnant; quia se corpori addixerunt, in quo habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia, & mente tueatur: nec tantum legibus publicis pareat; sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum in deteriora descendere: modo placeant recta, & honesta; quæ melioribus jucundiora sunt, quam prava, & inhonesta pejoribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum; quam non modo Deus intra privatos parietes,

* proponere

* Cui

* ad mortemque condemnant;

tes, ſed etiam præſcripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque ſervam, neque liberam habere inſuper velit, ſed matrimonio fidem ſervet. Non enim, ſicut juris publici ratio eſt, ſola mulier adultera eſt, quæ habet alium; maritus autem, etiam ſi plures habeat, à crimine adulterii ſolutus eſt. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod eſt in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quiſquis compagem corporis in diverſa diſtraxerit. Nec ob aliam cauſam Deus, cum cæteras animantes ſuſcepto fœtu, maribus repugnare voluiſſet; ſolam omnium mulierem, patientem viri fecit; ſcilicet ne feminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere; eoque facto, caſtitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiæ caperet, ſi peccare non poſſet. Nam quis mutum animal pudicum eſſe dixerit, quod ſuſcepto fœtu mari repugnat? Quod ideo facit, quia neceſſe eſt, in dolorem, atque in periculum veniat, ſi admiſerit. Nulla igitur laus eſt, non facere, quod facere non poſſis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur; quia non naturalis eſt, ſed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri eſt; imo exemplo continentiæ, docenda uxor, ut ſe caſte gerat. Iniquum eſt enim, ut id exigas, quod præſtare ipſe non poſſis. Quæ iniquitas *effecit profecto, ut eſſent adulteria, feminis ægre ferentibus præſtare ſe fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla eſt tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc cauſam vitiis ſuis prætendat; injuriam ſe peccando non facere, ſed referre. Quod optime Quintil. expreſſit: Homo, inquit, neque alieni matimonii abſtinens, neque ſui cuſtos; quæ inter ſe natura connexa ſunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus, poteſt vacare domeſticæ ſanctitati; & uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipſo * incitata, aut imitari ſe putat, aut vindicare. Cavendum igitur, ne occaſionem vitiis noſtra intemperantia demus; ſed aſſueſcant invicem mores duorum; & jugum paribus animis ferant. Nos ipſos in altero cogitemus. Nam ferę in hoc juſtitiæ ſumma conſiſtit; ut non facias alteri,

* *id efficit profecto* al: [illegible] fecit

* *concitata*

teri, quicquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt, quæ ad continentiam præcipiuntur à Deo. Sed tamen nequis divina præcepta circumscribere se putet posse; addantur illa, ut omnis calumnia, & occasio fraudis removeatur; adulterum esse, qui à marito dimissam duxerit; & eum, qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram ducat: dissociari enim corpus, & distrahi Deus noluit. Præterea non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem; nequis aspiciat alienam, & animo concupiscat: adulteram enim fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit. Mens est enim profecto, quæ peccat; quæ immoderatæ libidinis fructum cogitatione complectitur: in hac crimen est, in hac omne delictum. Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum; non constat tamen pudicitiæ ratio, si animus incestus est; nec illibata castitas videri potest, ubi conscientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis existimet, difficile esse, frænos imponere voluptati, eamque vagam, & errantem, castitatis, pudicitiæque limitibus includere; cum propositum sit hominibus, eam vincere; ac plurimi beatam, atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique sint, qui hoc cœlesti genere vitæ feliciſſime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tanquam astringat; quia generari homines oportet; sed tanquam sinat. Scit enim quantam his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam, incomparabilemque mercedem. Quod continentiæ genus quasi fastigium est, omniumque consummatio virtutum. Ad quam siquis eniti, atque eluctari potuerit; hunc servum dominus, hunc discipulum magister agnoscet; hic terram triumphabit; hic erit consimilis Deo, qui virtutem Dei cepit. Hæc quidem difficilia videntur; sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione consistit, omnia gravia sunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia: per ipsas difficultates nobis exuendum est, qui ad summum bonum tendimus.

24. NEC tamen deficiat aliquis, aut de se ipse desperet; aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus,

ptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci, ac liberari; si enim pœniteat actorum; & ad meliora conversus, satisfaciat Deo: quod fieri posse, Cicero non putavit; cujus hæc in Academico tertio verba sunt: Quod si liceret ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutos corrigere errorem pœnitendo; felicior esset emendatio temeritatis. Licet plane. Nam si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus pœnitere, correctos esse arbitramur; & abdicatos, abjectosque, rursus tamen suscipimus, fovemus, amplectimur: cur desperemus, clementiam Dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem Dominus, ac parens indulgentissimus, remissurum se pœnitentibus peccata promittit, & * obliteraturum omnes iniquitates ejus, qui justitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodest male viventi, ante actæ vitæ probitas; quia superveniens nequitia, justitiæ opera delevit: ita nihil officiunt peccata vetera correcto; quia superveniens justitia, labem vitæ prioris abolevit. Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit: ideoque Græci melius, & significantius μετάνοιαν dicunt; quam nos possimus resipiscentiam dicere: resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget, castigatque seipsum dementiæ, & confirmat animum suum ad rectius vivendum; tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eosdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, fiunt postmodum cautiora; vitantque semper ea omnia, in quibus dolos, insidiasque senserunt. Sic hominem pœnitentia cautum, ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ semel fraude deciderit. Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco Deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui fragilitas * nostra subjecta est, medicina pœnitentiæ subveniret. Ergo quicunque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat, ac reformet.

* obliturum

* carnis

Sed

Sed revocare gradum, ſuperaſque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor eſt.

Deguſtatis enim male jucundis voluptatibus, vix divelli ab his poſſunt: facilius recta ſequerentur, ſi earum ſuavitates non attigiſſent. Sed ſi eripiant ſe malæ ſervituti, condonabitur his omnis error, ſi errorem ſuum vita meliore correxerint. Nec lucrari ſe quiſquam putet, ſi delicti conſcium non habebit: ſcit enim ille omnia, in cujus conſpectu vivimus: nec ſi univerſos homines celare poſſumus, Deum poſſumus; cui nihil abſconditum, nihil poteſt eſſe * ſecretum: quod exhortationibus ſuis Seneca mirabili ſententia terminavit. Magnum, inquit, neſcio quid, majuſque, quam cogitari poteſt, numen eſt, cui vivendo operam damus. Huic nos approbemus. Nam nihil prodeſt incluſa conſcientia, patemus Deo. Quid verius dici poteſt ab eo, qui Deum noſſet, quam dictum eſt ab homine veræ religionis ignaro? nam & majeſtatem Dei expreſſit, majorem eſſe dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere poſſet; & ipſum veritatis attigit fontem, ſentiendo, vitam hominum ſupervacuam non eſſe, ut Epicurei volunt, ſed Deo ab his operam vivendo dari; ſi quidem juſte, ac pie vixerint. Potuit eſſe verus Dei cultor, ſiquis illi monſtraſſet; ac contempſiſſet profecto Zenonem, & magiſtrum ſuum Socionem, ſi veræ ſapientiæ ducem nactus eſſet. Huic nos, inquit, approbemus. Cœleſtis prorſus oratio, niſi antecederet ignorantiæ confeſſio; nihil prodeſt incluſam habere conſcientiam; patemus Deo: nullus ergo mendacio, nullus diſſimulationi locus eſt: quia parietibus oculi hominum ſubmoventur: Dei autem divinitas, nec viſceribus ſubmoveri poteſt, quo minus totum hominem perſpiciat, & norit. Idem in ejuſdem operis primo. Quid agis inquit? quid machinaris? quid abſcondis? Cuſtos te tuus ſequitur; alium tibi peregrinatio ſubduxit, alium mors, alium valetudo: hæret hic, quo carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, & arbitros removes? Putas tibi contigiſſe, ut oculos omnium

* *ſecretum. Seneca exhortationes ſuas mirabili &c.*

omnium effugias demens? Quid tibi prodest non habere conscium, habenti conscientiam? Non minus mirabiliter de conscientia, & Deo Tullius. Meminerit, inquit, Deum se habere testem; id est (ut ego arbitror) mentem suam; qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Item cum de bono, & justo viro loqueretur. Itaq; talis vir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat prædicare. Purgemus igitur conscientiam, quæ oculis Dei pervia est, &, ut ait idem, semper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur; putemusque nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit) orbis terræ theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui & judex & testis * idem futurus est: cui rationem vitæ reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, & perniciem rescissis vulneribus effundere; quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis; visum cæcis reddidit; maculata membra purgavit; mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet; extirpabit libidines; invidiam * distrahet; iram mitigabit. Ille reddet veram & perpetuam sanitatem. Appetenda est hæc omnibus medicina; quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; & quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio est. Neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim sanum, si efferatur ira; * superbia tumidus infletur; libidini serviat; cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos; opes non admiretur; alienam mulierem sancte videat: nihil omnino appetat, nihil concupiscat alienum; non invideat ulli; non fastidiat quenquam; sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua versetur: ille homo sanus, ille justus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus præceptis cœlestibus obtemperaverit; hic cultor est veri Dei, cujus sacrificia sunt, mansuetudo animi, & vita innocens, & actus boni. Quæ omnia qui exhibet;

* *ipse*

* *detrahet*

* *superbiæ tumore infletur;*

exhibet; toties sacrificat, quoties bonum aliquid, ac pium fecerit: Deus enim non desiderat victimam neque muti animalis, neque mortis, ac sanguinis, sed hominis & vitæ. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque fibris, neque cespitibus, quæ sunt utique vanissima; sed iis, quæ de intimo corde proferuntur. Itaque in aram Dei, quæ vere maxima est, & quæ in corde hominis collocata, coinquinari non potest sanguine; justitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinentia. Hic est verissimus ritus; hæc illa lex Dei (ut à Cicerone dictum) præclara, & divina; semper quæ recta, & honesta jubet; vetat prava, & turpia: cui parentem sanctissimæ, ac certissimæ legi, juste, ac legitime necesse est vivere. Cujus legis pauca equidem capita posui; quod sum pollicitus, ea me tantummodo esse dicturum, quæ summum fastigium virtuti, & justitiæ imponerent. Si quis volet cætera omnia comprehendere; ex fonte ipso petat; unde ad nos rivus iste manavit.

25. NUNC de sacrificio ipso pauca dicemus. Ebur, inquit Plato, non castum donum Deo. Quid ergo? Picta scilicet & texta pretiosa? imo vero non castum donum Deo, quicquid surripi, quicquid corrumpi potest. Sed sicut hoc vidit, non oportere viventi offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, non debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, & verius? Vultisne vos, inquit, Deum cogitare magnum, & placidum; & majestate leni verendum; amicum, & semper in proximo? Non immolationibus, & sanguine multo colendum; (quæ enim ex trucidatione immerentium, voluptas?) sed mente pura, bono, honestoque proposito. Non templa illi congestis in altitudinem saxis extruenda sunt: in suo cuique consecrandus est pectore. Vestes igitur, gemmas, & cætera, quæ habentur in pretio; siquis putet Deo cara; is plane, quid sit Deus, nescit; cui putat voluptati esse eas res; quas etiam homo siquis contempserit, jure laudabitur. Quid ergo castum, quid Deo dignum, nisi quod ipse in illa divina lege sua poposcit? Duo sunt, quæ offerri debeant, donum, & sacrificium; donum in perpetuum; sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo

nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quicquid auro, argentoque fabricatur; item quicquid purpura, & serico texitur. Sacrificium est *victima, & quæcunque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus; quia & ipse incorruptus est; & illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur. Donum est integritas animi; sacrificium, laus, & hymnus. Si enim Deus non videtur; ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute, ac justitia constat. Quomodo autem Deus justitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim justus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo serviet. Homines autem, non nisi ad justitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cic. suspicatur: differens enim de legibus: Sed omnium, inquit, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. Id ergo solum Deo exhibere, atque offerre debemus; ad quod capiendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus, quam sit verissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est: qui nobiscum, i.e. cum prophetis, quos sequimur, tam verbis quam re congruit; sicque de justitia locutus est: Hoc verbum ô fili adora, & cole. Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone profecto: Cum exaudisset Asclepium quærentem à filio suo, utrum placeret patri ejus, offerri thus, & alios odores ad sacrificium Dei; exclamavit: Bene, bene * ô mi nate Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno illo, ac singulari bono in animum inducere. Hæc & his similia huic non conveniunt. Omnium enim quæcunque sunt, plenus est, & omnium minime indigens. Nos vero gratias agentes, adoremus. Hujus *sacrificium sola benedictio, recte est. Verbo ergo sacrificari oportet Deo; siquidem Deus verbum est; ut ipse confessus est. Summus igitur colendi Dei ritus est, ex ore justi hominis ad Deum directa laudatio: quæ tamen ipsa ut Deo sit accepta, humilitate, & timore, & devotione maxima opus est; nequis forte integritatis,

* &

*ominare ô Asclepiades

* enim

tatis, & innocentiæ fiduciam gerens, timoris, & arrogantiæ crimen incurrat; eoque facto, gratiam virtutis amittat: sed ut sit Deo carus, omnique macula careat; misericordiam Dei semper imploret; nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam; licet nulla sint. Siquid aliud desideraverit; non est opus dicto, scienti, quid velimus. Siquid ei boni evenerit, gratias agat; siquid mali, satisfaciat; & illud sibi ob peccata sua * venisse fateatur: & nihilo minus etiam in malis gratias agat, & in bonis satisfaciat: ut idem sit semper & stabilis, & immutabilis, & inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum, sed & domi, & in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum; quoniam ipse est Dei templum. Quod si Deo patri, ac domino hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit; consummata, & perfecta justitia est; quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) Deo paruit; hic religioni, atque suo officio satisfecit.

* evenisse

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER VII.

De Vita Beata.

BENE habet; jacta sunt fundamenta; ut ait eximius orator. Verum nos non fundamenta solum jecimus, quæ firma, & idonea essent operi * perferendo; sed magnis, robustisque molibus ædificium totum pene usque ad summa perduximus. Restat, id quod est multo facilius; vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera & inutilia sunt, & ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut

* *perficiendo*;

aut vanitatem falsæ sapientiæ pervidere, aut, quæ sit vera cognoscere? Quid inquam prodest cœlestem illam justitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum Dei tenere, quæ est summa virtus? nisi * eum divinum præmium beatitudinis perpetuæ subsequatur; de qua nobis est in hoc libro differendum; ne priora omnia, irrita, & infructuosa videantur; si hoc, cujus causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus: nequis forte arbitretur tantos labores incassum suscipi, dum eorum cœlesti mercede diffidit; quam Deus statuit ei, qui hæc suavia terræ bona pro sola, nudaque virtute contempserit. Satis & huic parti faciamus, * cum testimoniis divinarum literarum, tum etiam probabilibus argumentis; * æque clarum sit, & futura præsentibus, & divina terrenis, & perpetua brevibus esse anteponenda; quoniam temporalia sunt præmia vitiorum, sempiterna virtutum. Exponam igitur rationem mundi; ut facile possit intelligi, quando, & quare sit effectus à Deo: quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire potuit, nec explicare; quippe qui cœleste mysterium, quod non nisi prophetis, ac Deo docente discitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum: quod longe secus est; quoniam quicquid est solido, ac gravi corpore; ut initium cepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristot. cum non videret, quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire; & hanc præscriptionem vellet effugere; semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit; quia quicquid est, necesse est aliquando habuerit principium; nec omnino quicquam potest esse, nisi cœperit. Nam cum terram, & aquam, & ignem disperire, consumi, extinguique videamus; quæ sunt utique mundi partes; intelligitur, id totum esse mortale, cujus membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit, quicquid potest interire. Sed & omne, quod sub visum oculorum venit; & corporale, ut ait Plato, & solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus auctore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, & ortum, & aliquando esse periturum. Nec tamen

* eam

* ium

* ni æque

quo

habuit

habeat

aliquando

men rationem ullam reddere potuit; scilicet aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore *resolvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit; nec conjecturis id assequimur, sed traditione cœlesti; docebimus sedulo; ut tandem studiosis veritatis appareat, nec vidisse, nec comprehendisse philosophos veritatem; sed ita leviter odoratos; ut tamen, unde eos odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflarit, *nullo modo senserint. Interim necessarium puto, admonere *lectores; quod hæc nostra, quæ tradimus, pravæ, vitiosæque mentes aut omnino non intelligent; (hebetatur enim acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ sensus omnes gravant imbecillesque reddunt) aut etiam si intelligent; dissimulabunt tamen, & hæc vera esse nolent, quia trahuntur à vitiis, & scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur; & virtutis viam deserunt, cujus acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia, & opum inexplebili quadam siti flagrant; quia non possunt venditis, aut dilargitis, quæ amant, tenui cultu vitam degere; sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati (ut ait poeta) in furias, ignemque ruunt; utique incredibilia nos afferre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentiæ; quæ illos à voluptatibus suis prohibent; quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentiæ inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt; nec si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ, quæ illos jubet, omni potentia, & honore contempto, humiles vivere; atque ita humiles, ut & accipere injuriam possint, & referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra veritatem clausis oculis *quoquomodo latrant. Qui autem sani *erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint; & credent his, & libenter accedent; & quæcunque dicimus, aperta, plana, simplicia, & quod maxime opus est,

* solvatur.

* nullus senserit.

* lectuos

* canino

* sunt vel

est, vera, & inexpugnabilia illis videbuntur. Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem, non facile est omnibus: ii possunt, quos paupertas, & rerum indigentia exercuit, & capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum; non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt; quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt, assuetudine, ac desiderio bonorum, quæ sola noverunt. Eo fit, ut pauperes, & humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti; quam divites, qui sunt impedimentis * plurimis implicati; imo vero cathenati, & compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis; quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec possunt in cœlum aspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes. Angustus admodum tramen est, per quem justitia hominem deducit in cœlum. Hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus, & nudus. Nam isti locupletes multis, & ingentibus sarcinis onerati, per viam mortis incedunt; quæ latissima est; quoniam late perditio dominatur. His acerba sunt, his * venena, quæ Deus ad justitiam * præcepit; quæque nos Dei magisterio de virtute, ac veritate disserimus. Quibus si repugnare audebunt, necesse est, hostes se esse virtutis, justitiæque fateantur. Aggrediar nunc, quod superest; ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de judicio Dei disseramus; quod tum constituetur, cum Dominus noster redierit in terram; ut unicuique pro merito aut præmium persolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu ejus diximus; sic in hoc secundum referamus adventum, quem Judæi quoque & confitentur, & sperant, sed frustra; quoniam necesse est, ad eos consolandos revertatur, ad quos convocandos prius venerat: nam qui violaverunt impie humilem, sentient in potestate victorem; eaque omnia, quæ legunt, & non intelligunt, Deo * repensante patientur; quippe qui peccatis omnibus inquinati, & insuper sancto cruore perfusi, ab illo ipso, cui nefandas

* *suis*

* *venenata*

* *præcipit;*

* *compensante*

sanctas manus intulerunt, sint ad æterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Judæos separata materia; in qua illos erroris, & sceleris* convincemus.

* *revincemus.*

2. NUNC ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi Dei sic ordinatum; ut injustum hoc seculum, decurso temporum spatio, terminum sumat; extinctaque protinus omni malitia, & piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique (ut poetæ vocant) seculum, Deo ipso regnante, florescat. Inprimis, causa errorum omnium philosophis hæc fuit; quod rationem mundi, quæ totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio, & interna intelligentia non potest comprehendi; quod illi sine doctore per seipsos facere voluerunt, itaque in varias sibique sæpe contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitum non haberent; & in eodem luto (sicut comicus ait) hæsitaverunt, scilicet assumptionibus eorum non respondente ratione; cum assumpsissent quidem vera, sed quæ affirmari, probarique non possent sine scientia veritatis, rerumque cœlestium; quæ (ut sæpe jam dixi) non potest esse in homine, nisi Deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, potest & facere: nam intelligere, est quasi è vestigio subsequi. Non potest autem facere, quæ Deus; quia mortali corpore indutus est: ergo nec intelligere quidem potest, quæ fecit Deus. Quod * autem fieri possit, ex immensitate rerum, atque operum divinorum, facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus, quæ sunt in eo, contemplari velis; intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera divina, & humana interest; tantum distare inter Dei hominisque sapientiam necesse est. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis est, & ideo perfectus, quia sempiternus est; sapientia quoque ejus perinde, ut ipse, perfecta est: nec obstare illi quicquam potest; quia nulli rei Deus ipse subjectus est. Homo autem quia subjectus est passioni; subjecta est & sapientia ejus errori: & sicut hominis vitam multæ res impediunt;

facit.

* *an* al: fieri non possit

diunt, quo minus possit esse perpetua; ita sapientiam quoque ejus multis rebus impediri necesse est, quo minus in perspicienda penitus veritate, perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem veri, scientiamque nitatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, & in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius evagari, neque clarius perspicere veritatem potest; cujus notio divinæ conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt. Homo autem non cogitando, aut disputando assequi eam potest; sed discendo, & audiendo ab eo, qui scire solus potest, & docere. Ideo M. Tul. sententiam Socratis de Platone transferens dicentis, venisse tempus, ut ipse migraret è vita; illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere vitam: Utrum melius sit, inquit, Dii immortales sciunt; hominem * arbitror scire neminem. Quare necesse est, omnes philosophiæ sectas, alienas esse à veritate; quia homines * errant, qui eas constituerunt; nec ullum fundamentum, aut firmitatem possunt habere, quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

* *autem*

* *erant,*

3. ET quoniam de philosophorum erroribus loquimur; Stoici naturam in duas partes dividunt; unam, quæ efficiat; alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse vim sentiendi; in hac materiam; nec alterum sine altero esse posse. Quomodo potest idem esse quod tractat, & quod tractatur? Siquis dicat idem esse figulum, quod lutum; aut lutum idem esse quod figulum; nonne aperte insanire videatur? At isti uno naturæ nomine duas res diversissimas comprehendunt, Deum, & mundum; artificem, & opus; dicuntque alterum sine altero nihil posse; tanquam natura sit Deus mundo * permistus. Nam interdum sic confundunt; ut sit Deus ipse mens mundi, & mundus sit corpus Dei. Quasi vero simul esse cœperint mundus, & Deus; ac non ipse mundum fecerit: quod & ipsi fatentur alias, cum hominum causa prædicant esse fabricatum; & sine mundo esse, si velit, possit: siquidem Deus divina & æterna mens dicatur, corpore so-

* *terminatus.*

luta, & libera : cujus vim, majestatemque quoniam intelligere non poterant; miscuerunt eum mundo, id est, operi suo. Unde est illud Virgilianum:

—Totamque infusa per artus
Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.

Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt; & factum esse divina providentia, & regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit; non utique sicut mens corpus regit; sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen misti sunt iis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia quæ videmus, Dei membra sunt; jam insensibilis ab his constituitur Deus; quoniam membra sensu carent; & mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia. Possum enumerare, quoties repentinis quassatæ motibus vel hiaverint terræ, vel descenderint in abruptum; quoties demersæ fluctibus & urbes, & insulæ abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina, & stagna siccaverint; montes etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adæquati; plurimas regiones, & multorum fundamenta montium, latens, & internus ignis *absumit. Et hoc parum est, si membris suis non parcit Deus, nisi etiam homini liceat aliquid in Dei corpus; maria extruuntur; montes exciduntur; & ad eruendas opes, interiora terræ viscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione divini corporis potest? ut jam scelerati, & impii simus, qui Dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus suum Deus; & debilem se vel ipse faceret, vel ab homine fieri sinit? nisi forte divinus ille sensus qui mundo, & omnibus mundi partibus permistus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demersit; nequid doloris de assidua laceratione sentiret. Quod si hoc vanum, & absurdum est; tam igitur ipsi eguerunt; quam hæc indigent sensu; qui non perspexerunt, divinum quidem spiritum esse ubique diffusum; eoque omnia contineri; non tamen ita, ut Deus ipse, qui est incorruptus, gravi-

* absumpsit.

bus, & corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod à Platone sumpserunt; à Deo factum esse mundum; & ejusdem providentia gubernari. Oportebat igitur & Platonem, & eos, qui idem senserunt, docere, atque explicare, quæ causa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut cujus gratia fecerit. At iidem Stoici, hominum, inquiunt, causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Num Lucretius, cum diceret mundum non esse à Diis constitutum, sic ait:

Dicere porro hominum causa voluisse parare
Præclaram mundi naturam. Deinde intulit:
Desipere est: quid enim immortalibus, atque beatis
Gratia nostra queat largirier emolumenti,
Ut nostra quicquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant, cur humanum genus vel creatum vel constitutum esset à Deo. Nostrum hoc officium est; sacramentum mundi, & hominis exponere; cujus illi expertes, sacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. Ergo (ut paulo ante dicebam) cum assumpsissent id, quod erat verum, id est, mundum à * Deo hominum causa esse factum; tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id, quod assumpserant. Denique Plato, ne Dei opus imbecillum, & ruinosum faceret; in æternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, & ita factus est, ut esset æternus; cur ergo ipsi, quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est; ergo & ipse mortalis, atque solubilis. Neque enim pluris est ipse, quam ii, quorum gratia factus est. Quid si ei ratio quadraret, intelligeret periturum esse, quia factus est; nec posse in æternum manere, nisi quod tangi non potest. Qui autem negat hominum causa factum; hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabri-

* *Deo factum, & hominum causâ &c.*

fabricatorem sua causa *tantum hæc opera esse molitum; cur ergo nos nati sumus? Cur mundo ipso fruimur? Quid sibi vult humani generis, cæterorumque animantium fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio; quid perpetua successio? Nimirum videre nos Deus voluit; & suis variis imaginibus tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; & nihilominus tamen, si ita esset, curæ haberet animantes, præcipueque hominem; cujus imperio cuncta subjecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum; omitto illud, quod esse ipsum sine aliquo principio non potest, unde se extricare nequeunt: sed hoc dico; si mundus semper fuit; nullam potest habere rationem. Qui enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumpsit exordium? Nam prius, quam fiat aliquid, aut struatur; opus est consilio, ut disponi possit, quemadmodum fiat; nec incipi quicquam potest, sine provisione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non est. Atqui mundus rationem habet, qua & constat, & regitur: ergo & factus est: si factus est, & resolvetur. Reddant ergo isti rationem, si possunt; cur aut factus in principio sit, aut postea resolvatur. Quod quia docere non poterat Epicurus, sive Democritus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus; quibus iterum resolutis, dissidium, atque interitum secuturum. Corrupit ergo, quod recte viderat; & totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, & omnia, quæ in eo geruntur, ad similitudinem cujusdam vanissimi somnii; siquidem rebus humanis ratio nulla * subsistat. Cum vero mundum, omnesque partes ejus, * videmus quemadmodum mirabilis ratio gubernet; cum cœli temperatio, & æqualis in ipsa varietate cursus astrorum, luminumque cœlestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia fœcunditas, plana camporum munimenta, & aggeres montium, viriditas, ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum oportuna inundatio, maris opulenta &

* *tanta*

* *subsistat.*

* *ut videmus, mirabilis &c.*

& copiosa interfusio, ventorum diversa & utilis aspiratio, cæteraque omnia ratione summa constent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimæ rationis elucet? Si ergo sine causa nec est, nec fit omnino quicquam; * & providentia summi Dei, ex dispositione rerum; & virtus, ex magnitudine; & potestas, ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo, & insani, qui providentiam non esse dixerunt; non * improbam rem si Deos idcirco non esse dicerent, ut unum dicerent: cum autem ideo, ut nullum; qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

* *si*

* *improbarem*

4. SED de providentia satis in primo libro diximus: quæ si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum; necesse est, etiam hominem, cæterasque animantes eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam constat, id quod Stoici aiunt, hominum causa mundum esse fabricatum: quanquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem à Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris, & agris, tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem & à Deo, & ad Dei similitudinem * fictum: sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum ædificat, non ideo ædificat, ut tantummodo domus sit, sed ut in ea possit habitari. Qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat, sed ut in ea navigetur. Item qui vas aliquod instituit, ac format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur, sed ut vas illud effectum, capiat aliquid necessarium. Similiter cætera,

* *factum*

quæcunque

quæcunque fiunt, non utique in supervacuum, sed ad usus aliquos utiles laborantur. Mundus igitur à Deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, aut humore imbrium, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus propter seipsum fecerit mundum; quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea; & iis omnibus, quæ in eo sunt, quæque generantur, Deus ipse non utitur. Apparet ergo, animantium causa mundum esse constructum; quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur; quæ ut vivere, ut constare possent, omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum cæteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod homini serviunt, & tutelæ ejus, atque usibus data sunt; quoniam sive terrenæ sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui ait: Cur Deus omnia nostri causa non faceret, tantam vim natricum, viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra, marique disperserit? Ingens ad disputandum locus, sed ut in transcursu breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis, ac repugnantibus configuratus est; animo, & corpore, id est cœlo, atque terra; tenui, & comprehensibili; æterno, ac temporali; sensibili, atque bruto; luce prædito, atque tenebroso: ipsa ratio, ac necessitas exigebat, & bona homini proponi, & mala; bona quibus utatur; mala, quæ vitet, & caveat. Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum, malorumque natura, & in appetendis bonis, & malis declinandis vim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animalibus quia sapientia non data est; & munita indumentis naturalibus, & armata sunt: homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit, & inermem, ut eum sapientia, & muniret, & tegeret. Munimenta, & ornatum ejus non foris, sed intus; non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala, quæ caveret, quæ à bonis, utilibusque distingueret, non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo M. Tull. aut ideo datam homini esse rationem, ut & pisces caperet usus sui gratia, & natrices, viperasque vitaret

salutis

salutis suæ causa; aut idcirco ei bona, malaque proposita, quia sapientiam acceperat; cujus vis omnis in discernendis bonis, malisque versatur. Magna igitur, & recta, & admirabilis est vis, & ratio, & potestas hominis; propter quem, mundum ipsum, & universa, quæcunque sunt, Deus fecit; tantumque illi honoris * habuit, ut eum præficeret universis; quoniam solus poterat Dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de providentia summi Dei disserens, in eo libro, quem scripsit ad me. Atque ideo, inquit, merito quis arbitretur, proximum sibi locum divinam providentiam dedisse ei, qui potuerit intelligere ordinationem suam. Nam sol iste est; quis eum videt ita, ut intelligat, quia sol est, & quantum gratiæ afferat cæteris institutis? hoc cœlum est; quis id suspicit? terra hæc; quis eam colit? hoc pelagus; quis * navigat? hic ignis est; quis eo utitur? Instituit ergo summus Deus non propter se, quia nihilo eget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

* tribuit

* in eo

5. REDDAMUS nunc rationem, quare hominem ipsum * fecerit: quod si philosophi scissent; aut defendissent illa, quæ vera invenerant; aut in maximos errores non incidissent. Hæc enim summa, hic cardo rerum est; quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc est denique, quod efficiat illis non quadrare rationem: quæ illis affulsisset; si sacramentum hominis omne cognovissent: nunquam disputationes eorum, & omnem philosophiam de transverso Academia jugulasset. Sicut ergo mundum non propter se Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, sed propter hominem, qui eo utitur: ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet ut esset qui opera ejus intelligeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi; virtutem consummandi, & sensu admirari, & voce proloqui posset. Quorum omnium summa hæc est, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem omnium rerum, is verum patrem suum

* fecerit Deus: fecissent.

ium dobita veneratione prosequitur, qui virtutem majesta-tis ejus de suorum operum inventione, inceptione, perfe-ctione metitur. Quod planius argumentum proferri potest, & mundum hominis, & hominem * sua causa Deum fecisse, quam quod ex om-nibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cœlum directi, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente cummunis sit, ut videatur hominem Deus, quasi porrecta manu allevatum ex humo, ad contem-plationem sui excitasse? Quid ergo, inquit, Deo cultus ho-minis confert, beato, & nulla re indigenti? vel si tantum ho-noris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret, ut instrueret eum sapientia, ut Dominum viventium faceret, eumque diligeret tanquam filium; cur mortalem, fragilem-que constituit? cur omnibus malis, quem diligebat, objecit? cum oporteret & beatum esse hominem, tanquam conjun-ctum, & proximum Deo; & perpetuum, sicut est ipse; ad quem colendum, & contemplandum figuratus est. Quan-quam hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus: tamen, quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius, & plenius; ut dispositio Dei, & opus, voluntasque noscatur. Cum posset semper spiritibus suis immortalibus innumera-biles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immor-talitas sine ullo malorum periculo, ac metu constat: exco-gitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragilibus & imbecillis corporibus illigatas, constitueret inter bonum, malumque medias; ut constantibus ex utrisque naturis vir-tutem proponeret; ne immortalitatem delicate assequeren-tur, ac molliter; sed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præ-mium summa cum difficultate, & magnis laboribus perve-nirent. Ergo ut eas gravibus, & nexibilibus membris indue-ret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponde-ribus, & gravitate corporis deorsum premente, sedem illis, ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque in-effabili virtute, ac potentia præclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinem levibus elementis, & gravibus in ima

* sui

ima depressis; & cœlestia firmavit; & terrena constituit. Non est necesse nunc exequi singula, quoniam in secundo libro universa executi sumus. Lumina igitur posuit in cœlo, quorum * moderationes & claritates, & motus aptissime ad utilitates viventium temperavit. Terræ autem, quam sedem voluit esse, fœcunditatem varia gignendi, ac proferendi dedit; ut ubertate frugum, & herbarum, viventium pro natura, & usu; * cuique generi alimoniam administraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illi à principio in habitaculum præparavit: id est spiritum suum terreno corpore induit, & involvit, ut & compactus ex rebus diversis, ac repugnantibus, bonum, ac malum caperet: & sicut terra ipsa fœcunda est ad fruges pariendas; ita corpus hominis; quod assumptum est à terra, generandi copiam, facultatemque procreandæ sobolis accepit: ut quoniam fragili materia formatus, in æternum manere non poterat; peracto temporalis vitæ spatio cederet; & illud, quod fragile, atque imbecillum gerebat, perpetua successione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit, & fragilem, cum illius causa mundum ædificasset? Primum ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde ut proponeret homini virtutem, id est, tolerantiam malorum, ac laborum, per quam posset præmium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus constat, corpore, atque anima, quorum alterum terrenum est, alterum cœleste, duæ vitæ homini attributæ sunt; una temporalis, quæ corpori assignatur; altera sempiterna, quæ animæ subjacet. Illam nascendo accepimus; hanc assequimur laborando; ne immortalitas homini (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret. Illa terrena est, sicut corpus; & ideo finitur: hæc vero cœlestis, sicut anima; & ideo terminum non habet. Illam primam nescientes accepimus, hanc secundam scientes. Virtuti enim, non naturæ datur; quia voluit nos Deus vitam

* *quorum moderatio & claritas, & motus temperatus est.*

* *cujusque generis*

* *bonorum*

vitam nobis in vita comparare. Idcirco hanc præsentem dedit, ut illam veram, & perpetuam, aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non est summum bonum: quoniam sicut necessitate divina nobis data est; ita rursum divina necessitate * solvitur. Ita quod finem habet, summum bonum non habet. In illa vero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summum bonum continetur: quia nec malum potest habere, nec finem: cujus rei argumentum * natura, ratio & natura corporis præbet. Cætera namque animalia in humum vergunt, quia terrena sunt; nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo est. Homo autem rectus in cœlum spectat; quia proposita illi est immortalitas; nec tamen venit, nisi tribuatur homini à Deo. Nam nihil interesset inter justum, & injustum; siquidem omnis homo natus, immortalis fieret: ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces, præmiumque virtutis est. Denique homo non statim, quam natus est, rectus ingreditur; sed quadrupes primo; quia ratio corporis, & hujus præsentis vitæ communis est nobis cum mutis animalibus: post deinde confirmatis viribus erigitur, & lingua ejus in eloquium solvitur; & mutum animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem; postea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere, id est justitiam sequi; quæ continetur in Dei cultu; cum excitaverit hominem Deus ad aspectum cœli, ac sui. Quod tum fit, cum homo cœlesti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ prioris; & incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus, ac plenus. Ergo quia virtutem proposuit homini Deus; licet anima, & corpus consociata sint; tamen contraria sunt, & impugnant invicem. Animi bona, mala sunt corporis, id est, opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi; hoc est cupiditas, & libido; quibus & opes appetuntur, & suavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo necesse est, justum, & sapientem in omnibus malis esse; quoniam

* *solvetur.*

* *natura, & ratio corporis præbet.*

niam malorum victrix est fortitudo: injustos autem in divitiis, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia, & terrena sunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt, quia se voluptatibus dediderunt, quæ sunt virtutis inimicæ. Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet esse subjecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ vitam maluerit; vitam corporis contemnat, necesse est; nec aliter eniti * ad summum bonum poterit, nisi, quæ sunt ima, despexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, & cupiditates suas in terram dejecerit; illam superiorem vitam consequi non potest. Sed qui mavult bene vivere in æternum; male vivet ad tempus; & afficietur omnibus molestiis, & laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat divinum, & cœleste solatium. Et qui maluerit bene vivere ad tempus; male vivet in æternum: damnabitur enim sententia Dei ad æternam pœnam, quia cœlestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur coli se Deus expetit, & honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem, ac sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet, pietatem hominis, qui Deum honoraverit, hoc afficietur præmio, ut sit in æternum beatus, sitque apud Deum, & cum Deo semper.

* *ad summum poterit,*

6. NUNC totam rationem brevi circumscriptione signemus: idcirco mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi, ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei constat: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri, ac Domino in perpetuum serviamus, & simus æternum Deo regnum. Hæc summa rerum est, hoc arcanum Dei, hoc mysterium mundi: à quo sunt alieni, qui sequentes præsentem voluptatem, terrestribus, & fragilibus se bonis addixerunt, & animas ad cœlestia genitas, suavitatibus mortiferis, tanquam luto, cœnove demerserunt. Quæramus nunc vicissim, an in cultu Deorum

ratio

ratio ulla subsistat: qui si multi * sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, * & quæ alia non nisi ad præsens valent; si sine causa * gignimur; si in hominibus procreandis providentia nulla versatur; si casu nobismetipsis, ac voluptatis nostræ gratia nascimur; si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supervacuum, tam inane, tam vanum, quam humana res, * est, quam mundus ipse? qui, cum sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, nequid desit earum rerum, quibus vita hominis sustinetur; si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis majoris emolumenti Deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ad aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod * videas maxima ratione constare: quæ potest esse ratio in his erroribus pravarum religionum, & in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quæque temporibus exhibeant,? An ut illis far, & merum demus, & odorem thuris, & sanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia; neque usui esse expertibus corporum, quia hæc ad usum corporalium data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animæ; sive in æternum manent: quam rationem continent cultus Deorum; aut à quo mundus * constitutus est? cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines; aut quamobrem procreati? Cur nascuntur, intereunt, succedunt, renovantur? Quid Dii ex cultibus eorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? quid præstant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut diis dignum? Vel si manent animæ post

* *nati sunt*

* *quæque alia quæ non &c.*

* *fingimur*

* *& quàm*

* *videamus*

* *factus*

al: Simula- -ti sunt.

post mortem; quid de his faciunt, facturive sunt? quid illis opus est thesauro animarum? ipsi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraveris; omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia revolvantur.

7. QUAM summam quia philosophi non comprehenderunt; nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus summa ipsa constat, & viderint, & explicaverint; sed diversi, ac diverse illa omnia protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec * consequentias, nec rationes; ut summam illam, quæ continet universa, & compingerent, & implerent. Facile est autem docere, pene universam veritatem per philosophorum sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari, & illudere: sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quenquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt; aliorum etiam vera subvertunt: non tantum elapsa illis veritas est, quam se quærere simulabant; sed ipsi eam potissimum suo vitio perdiderunt. Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam, colligeret in unum, ac redigeret in corpus; is profecto non dissentiret à nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus, ac sciens, potest. Verum autem non nisi ejus scire est, qui sit doctus à Deo. * Neque enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt, eligere, ac probare quæ vera: sed si vel casu id efficeret, certissime philosophatur: & quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere, tamen * seipsa veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui, cum aliquam sectam probaverint, eique se addixerint; cæteras damnant tanquam falsas, & inanes, armantque se ad præliandum, nec, quid defendere debeant, scientes,

* *consequentia*

* *Nemo*

* *seipsam*

ſcientes, nec quid refutare ; incurſantque paſſim ſine delectu omnia, quæ afferunt quicunque diſſentiunt. Ob has eorum pertinaciſſimas contentiones, nulla extitit philoſophia, quæ ad verum propius accederet : nam particulatim veritas ab his tota comprehenſa eſt. Factum eſſe mundum à Deo, dixit Plato. Idem prophetæ loquuntur : idemque ex Sibyllæ carminibus apparet. Errant igitur qui vel omnia ſua ſponte nata eſſe dixerunt, vel minutis ſeminibus conglobatis : quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, * neque diſponi, neque fieri, neque ordinari ſine aliquo prudentiſſimo auctore potuit ; & ea ipſa ratio, qua conſtare, ac regi omnia ſentiuntur, ſolertiſſimæ mentis artificem confitetur. Hominum cauſa mundum, & omnia, quæ in eo ſunt, eſſe facta, Stoici loquuntur : idem nos divinæ literæ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effuſos eſſe de terra, nullo auctore, nullaque ratione. Cur enim formatus ſit homo, divini ſacramenti eſt ; quod quia ille ſcire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capeſſendam naſci homines, Ariſtoteles diſſeruit : idem nos monemur, ac diſcimus à prophetis. Falſus igitur Ariſtippus, qui hominem voluptati, hoc eſt malo, tanquam pecudem ſubjugavit. Immortales eſſe animas, Pherecydes, & Plato diſputaverunt : hæc vero propria eſt in noſtra religione doctrina. Ergo Dicæarchus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore, ac diſſolvi argumentatus eſt. Eſſe inferos Zenon Stoicus docuit, & ſedes piorum ab impiis eſſe diſcretas ; & illos quidem quietas, ac delectabiles incolere regiones ; hos vero luere pœnas in tenebroſis locis, atque in cœni voraginibus horrendis : idem nobis prophetæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id eſſe figmentum putavit ; & illas inferorum pœnas, quæ ferantur, in hac eſſe vita interpretatus eſt. Totam igitur veritatem, & omne divinæ religionis arcanum philoſophi attigerunt. Sed aliis refellentibus, defendere id, quod invenerant, nequiverunt ; quia ſingulis ratio non quadravit ; nec ea, quæ vera ſenſerant, in ſummam redigere potuerunt, ſicut ſuperius nos fecimus.

* *neque fieri, neque diſponi & ordinari*

ratione confitentur. hominum. eos. Ariſtoteles. feruntur.

8. UNUM est igitur summum bonum, immortalitas; ad quam capiendam & formati à principio, & nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus: quod bonum quia deprehendimus; superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus.
** argumenta* Platonis * documenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam, & implendam veritatem; quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat, in unumque collegerat; nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate sentiret; tamen non ita de illa, tanquam de summo bono, disserebat. Nos igitur certioribus signis * eligere possumus
** elicere* veritatem, qui eam non ancipiti suspicione collegimus, sed divina traditione cognovimus. Plato autem sic argumentatus est; immortale esse quicquid per seipsum & sentit, & semper movetur: quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum; quia * deseri à semetipso non potest:
** desiderari* quod argumentum etiam mutis animalibus æternitatem daret, nisi adjectione sapientiæ discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cujus miranda solertia inveniendi, & celeritas cogitandi, & * facilitas percipiendi, atque discendi, &
** felicitas* memoria præteritorum, & providentia futurorum, & artium plerunque innumerabilium scientia, qua cæteræ careant animantes, divina, & cœlestis appareat; quia & origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra; siquidem ex concretione terrena nihil habeat admistum: sed
** est* necesse * esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum, & dissolubile: quod autem tenue, atque subtile; id vero esse individuum; ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum, & ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late, copioseque explicantur. In eadem senten-

ſententia fuit etiam Pythagoras antea, ejuſque præceptor Pherecydes; quem Cicero * tradit primum de æternitate animarum diſputaviſſe. * tradidit Qui omnes, licet eloquentia excellerent, tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc ſententiam diſſerebant; Dicæarchus primo, deinde Democritus, poſtremo Epicurus: adeo ut res ipſa, de qua inter ſe pugnabant, in dubium vocaretur: denique & Tullius expoſitis horum omnium de immortalitate, ac morte ſententiis: neſcire ſe quid ſit verum, pronuntiavit. Harum, inquit, ſententiarum quæ vera ſit, Deus aliquis viderit. Et rurſus alibi: Quoniam utraque, inquit, earum ſententiarum doctiſſimos habuit auctores; nec, quid certi ſit, divinari poteſt. Verum nobis divinatione opus non eſt; quibus veritatem divinitas ipſa patefecit.

9. HIS itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum æternitas probari, ac perſpici poteſt: quæ nos breviter colligemus; quoniam properat oratio ad narrandum judicium Dei maximum, quod in terra, propinquante ſeculorum fine, celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non poteſt; nequis tamen ex eo ipſo putaret Deum non eſſe, quia mortalibus oculis non videretur; inter cætera inſtitutorum ſuorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem * apparet, ſubſtantia tamen non * videtur, ſicut eſt vox, odor, * appareret ventus; ut harum rerum argumento, * videretur & exemplo, etiam Deum, licet ſub oculos non veniret, de ſua tamen vi, & effectu, & operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aerem feruntur, ad ſenſuſque noſtros veniunt, & eos potentia ſua impellunt; non cernuntur acie luminum, ſed aliis corporis partibus ſentiuntur. Similiter Deus non aſpectu nobis, aliove fragili ſenſu comprehendendus eſt, ſed mentis oculis intuendus; cum opera ejus præclara, & miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum eſſe dixe-

runt; non modo philoſophos, ſed ne homines quidem fuiſſe dixerim; qui mutis ſimillimi, ex ſolo corpore conſtiterunt, nihil *cernentes animo, ſed ad ſenſum corporis cuncta referentes; qui nihil putabant eſſe, niſi quod oculis contuebantur.

* omnino

Et quia videbant aut bonis accidere adverſa, aut malis proſpera; fortuitu geri omnia crediderunt; & natura mundum, non providentia conſtitutum. Hinc jam prolapſi ſunt ad deliramenta, quæ talem ſententiam neceſſario ſequebantur. Quod ſi eſt Deus & incorporalis, & inviſibilis, & æternus; ergo non idcirco interire animam credibile eſt, quia non videtur, poſtquam receſſit à corpore; quoniam conſtat eſſe aliquid ſentiens, ac vigens, quod non veniat ſub aſpectum. At enim difficile eſt animo comprehendere, quemadmodum poſſit anima retinere ſenſum ſine iis partibus corporis, in quibus ineſt officium ſentiendi. Quid de Deo? num facile eſt comprehendere quemadmodum vigeat ſine corpore? Quod ſi Deos eſſe credunt; qui ſi ſunt, utique* ſunt expertes corporum: neceſſe eſt, humanas animas eadem ratione ſubſiſtere; quoniam ex ipſa ratione, ac providentia intelligitur, eſſe quædam in homine, ac Deo ſimilitudo. Denique illud argumentum, quod etiam M. Tull. vidit, ſatis firmum eſt: ex eo æternitatem animæ poſſe dignoſci, quia nullum ſit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; religioque ſit pene ſola, quæ hominem diſcernat à mutis: quæ cum in hominem ſolum cadat; profecto teſtatur, id affectare nos, id deſiderare, id colere, * quid nobis familiare, * quid proximum ſit futurum. An aliquis, cum cæterarum animantium naturam conſideraverit, quas pronis corporibus abjectas, in terramque proſtratas, ſummi Dei providentia effecit, ut ex hoc intelligi poſſit, nihil eas rationis habere cum cœlo; poteſt non intelligere, ſolum ex omnibus cœleſte, ac divinum animal eſſe hominem, cujus corpus ab humo excitatum, vultus ſublimis, ſtatus erectus, originem ſuam quærit, & quaſi contempta humilitate terræ, ad altum nititur; quia ſentit ſummum bonum in ſummo ſibi

* animæ

* quod
* quod

sibi esse quærendum; memorque conditionis suæ, qua Deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat? Quam spectationem Trismegistus θεωρίαν rectissime nominavit: quæ in mutis animalibus nulla est. Cum autem sapientia, quæ soli homini data est, nihil aliud sit, quam notitia Dei; apparet, animam non interire, neque dissolvi, sed manere in sempiternum; quia Deum, qui sempiternus est, & quærit, & diligit; ipsa cogente natura, sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo cœlesti elemento * utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia sibi, atque inimica sunt, constet, igne, & aqua; quorum alterum cœlo, alterum terræ ascribitur: cæteræ animantes, quia terrenæ, mortalesque sunt, terreno, & gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet; quod est elementum leve, sublime, cœleste. Ea vero, quæ ponderosa sunt, ad mortem deprimunt; & quæ levia sunt, ad vitam sublevant; quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita sine luce. Ignis igitur elementum est lucis, ac vitæ: unde apparet, hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem, quia id illi familiare est, quod facit vitam. Virtus quoque soli homini data, magno argumento est, immortales esse animas; * quod nec erit secundum naturam, si anima extinguitur: huic enim præsenti vitæ nocet. Nam vita ista terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus; & voluptatem expetit, cujus fructibus variis, ac suavibus delectatur; & dolorem fugit, cujus asperitas naturam viventium acerbis sensibus lædit; & ad mortem perducere nititur; quæ dissolvit * animantem. Si ergo virtus & prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur; & ad sustinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur: ergo malum est virtus, & inimica naturæ; stultumque * judicare necesse est, qui eam sequitur; quoniam se ipse lædit, & fugiendo bona præsentia, & appetendo æque mala, sine spe fructus

* *utatur*

* *quæ non erit*

* *animantes.*

* *judicari*

amplioris. Nam cum liceat nobis jucundissimis frui voluptatibus; nonne sensu carere videamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, sed dolere, cruciari, & mori? ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit voluptas omissa pensari? Si autem virtus malum non est, facitque honeste, quod voluptates vitiosas, turpesque contemnit; & fortiter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium servet: ergo majus aliquod bonum assequatur necesse est, quam sunt illa, quæ spernit. At vero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi æternitatis?

10. TRANSEAMUS nunc vicissim ad ea, quæ virtuti repugnant; ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens enim commoventur: iræ impetus, recepta ultione * sedantur: libidinis, voluptas corporis, finis est: cupiditatem autem, satietas earum rerum quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt: ambitio, postquam honores, quos voluit, adepta est, consenescit: item cætera vitia consistere, ac permanere non possunt; sed ipso fructu, quem expetunt, finiuntur. Recedunt ergo, & redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione perpetua est; nec discedere ab eo potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat intervallum, si aliquando ea carere possimus; * redeunt protinus vitia, quæ virtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit, si aliquando secedit. Cum vero sibi domicilium stabile collocavit; in omni actu versari eam, necesse est: nec potest fideliter depellere vitia, & fugare; nisi pectus, quod insedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si virtutem ceperit, permanere: quia & virtus perpetua est; & solus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt vitia virtuti: omnis ratio diversa, & contraria sit, necesse est: quia vitia commotiones, & perturbationes animi sunt; virtus è contrario lenitudo, & tranquillitas animi est: quia vitia temporalia, & brevia

* sedantur

* redibunt

brevia sunt; virtus perpetua, & constans, & par sibi semper: quia vitiorum fructus, id est, voluptates, æque, ut ipsa, breves, temporalesque sunt. Virtutis ergo fructus, ac præmium sempiternum est; quia vitiorum commodum in præsenti est, virtutis igitur in futuro. Ita fit, ut in hac vita virtutis præmium nullum sit; quia virtus adhuc ipsa est. Nam sicut vitia, cum in actu suo finiuntur, voluptas, & præmia eorum sequuntur: ita virtus cum finita est, merces ejus insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur; quoniam & in morte suscipienda summum ejus officium est. Ergo præmium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis, quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem: in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognovimus. Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmium virtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) vitiis, ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit; is vero damnatus, æternam luet pœnam; quam divinæ literæ secundam mortem nominant; quæ est & perpetua, & gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti duæ vitæ propositæ sunt homini; quarum altera est animæ, altera corporis: ita & mortes duæ propositæ sunt; una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, virtute vitatur: & ut vita hæc temporalis est, certosque terminos habet, quia corporis est; sic & mors æque temporalis est, certumque habet finem, quia corpus attingit.

11. IMPLETIS igitur temporibus, quæ Deus morti statuit, terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam temporalis mors sequitur; consequens est, ut resurgant animæ ad vitam perennem; quia finem mors temporalis * accepit. Rursum, sicut vita animi sempiterna est; in qua divinos, & ineloquibiles immortalitatis suæ fructus capit: ita & mors ejus perpetua sit, necesse est; in qua perennes pœnas, & infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in ea conditione

* accipis

 res

res posita est, ut qui beati sunt in hac vita * corporali, atque terrena, semper miseri sint futuri; quia jam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt; quod iis evenit, qui deos adorant, ac Deum negligunt. Deinde qui justitiam * sequentes, in hac vita miseri fuerunt, & contempti, & inopes, & ob ipsam justitiam contumeliis, & injuriis sæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, semper beati sunt futuri; ut quia mala jam pertulerunt, etiam bonis fruantur: quod his utique contingit, qui contemptis terrestribus diis, & fragilibus bonis, cœlestem religionem Dei sequuntur; cujus bona, sicut ipse, qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis, atque animi? nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus quia ipsum fragile est, atque mortale, quæcunque opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel injuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. At vero animi opera videmus æterna. Nam quicunque contemptui præsentium studentes, in memoriam monimenta ingeniorum, factorumque magnorum reliquerunt; ii plane mentis, ac virtutis suæ nomen indelebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est; sequitur ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis, animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim * non nisi temporalia desiderat, id est cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem: & tamen hæc ipsa sine * nutu, & adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest. Animus autem per se multa desiderat; quæ ad officium, fructum-ve corporis non redundent; eaque non fragilia, sed eterna sunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum Dei; (qui constat abstinentia cupiditatum, ac libidinum, patientia doloris, contemptu mortis;) etiam contra corpus, anima concupiscit. Unde credibile est, non interire animam, sed

* temporali

* secuti

* nihil nisi temporale

* vi

sed dissociari à corpore; quia corpus sine anima nihil potest; animus vero potest multa, & magna sine corpore. Quid, quod ea, quæ visibilia sunt oculis, & tangibilia manu, quia externam vim pati possunt, æterna esse non possunt? Ea vero, quæ neque sub tactum, neque sub vim veniunt, sed tantummodo vis eorum, & ratio, & effectus apparet; æterna sunt, quia nullam vim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia visui pariter, & tactui subjacet; ergo & anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri.

12. NUNC argumenta eorum, qui contra * dixerunt, refellemus; quæ Lucre. tertio libro executus est. Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur; cum corpore intereat, necesse est. At non est par utriusque ratio. Solidum enim, & comprehensibile corpus est; & oculis, & manu, videtur, & tangitur: anima vero tenuis, & tactum, visumque fugiens. Corpus ex terra fictum, atque * solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret è cœlo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso, & corruptibili elemento; & tangibile est, & visibile; corrumpitur, atque occidit; nec vim repellere potest, quia sub aspectum, & sub * ictum venit. Anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Ergo quamvis inter se conjuncta, & sociata nascantur; & alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi vasculum sit alterius; quod est à cœlesti subtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque discreverit, quæ discretio mors vocetur, tum utrumque in naturam suam * redit: quod ex terra fuit * in terram solvitur: quod ex cœlesti spiritu, id constat, ac viget semper; quoniam divinus Spiritus sempiternus est. Denique idem

* disserunt,

* consolidatum

* tactum

* recedit

* id

Lucret.

Lucret. oblitus quid assereret, & quod dogma defenderet, hos versus posuit:

Cedit item retro, de terra quod fuit ante,
In terram; sed quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cœli fulgentia templa receptant.

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus disserebat: sed victus est veritate; & imprudenti ratio vera surrepsit. Præterea id ipsum, quo colligit, dissolvi animam, hoc est, simul cum corpore interire, quoniam simul nascantur; & falsum est, & in contrarium converti potest. Non enim simul interit; sed anima discedente, integrum per dies multos manet; & plerunque medicatum, diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent; non discederet repente anima, corpusque desereret; sed uno temporis puncto utrunque pariter dissiparetur; & tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret, ac periret, quam celeriter anima secedit; imo vero dissoluto corpore anima vanesceret; velut humor fracto vase diffusus. Nam si terrenum, & fragile corpus post secessum animæ non statim diffluit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est: ergo anima, quæ fragilis non est in æternum manet; quoniam origo ejus æterna est. Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, & in juvenibus viget, & in senibus diminuitur; apparet esse mortalem. Primum non est idem mens, & anima: aliud est enim, quo vivimus; aliud, quo cogitamus: nam dormientium mens, non anima sopitur; & in furiosis, mens extinguitur, anima manet; & ideo non exanimes, sed dementes vocantur. Mens ergo, id est intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est, & ex quo tempore spirandi * accepit facultatem; eadem usque ad ultimum durat; donec emissa corporis claustro, ad sedem suam revolet. Deinde quod anima, quamvis à Deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam non habet, quæ est divinitatis. Audet igitur, ac discit omnia; & sapientiam

* *accipit*

etiam discendo, & audiendo capit; & senectus non minuit sapientiam, sed auget; si tamen juvenilis ætas virtute decursa est. Sed si nimia senectus fregerit membra; non est animæ vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit; si auditus obsurduit; sed corporis. At enim memoria * defecit: quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens, & præterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carcerem, quo cohibetur, effugerit? Verum eadem, inquit, dolori, & luctui obnoxia est, & ebrietate dementit; unde fragilis, & mortalis * apparet. Idcirco igitur, virtus, & sapientia necessaria est; ut & mœror, qui contrahitur indigna patiendo, ac videndo, fortitudine repellatur; & voluptas non modo potandi, sed etiam rerum cæterarum abstinentia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur; morti fiet obnoxia; quoniam & virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, & voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit, ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest; quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, & oblivionem sui patitur, & sicut ægrescit; ita etiam sæpe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne ullo corporis dolore frangatur & oblivionem sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit; cum eam partem vis aliqua morbi vitiaverit, movetur loco; & quasi conquassata, sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela, & sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia juncta est anima cum corpore; si virtute careat; contagio ejus ægrescit; & imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem: cum autem dissociata fuerit à corpore, vigebit ipsa per se; nec ulla jam fragilitatis contentione tentabitur; quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulsus à corpore, ac separatus nihil potest videre; ita & anima separata, nihil sentire; quia & ipsa pars est corporis. Falsum hoc, & dissimile est: anima enim non pars corporis; sed in corpore est. Sicut id, quod vase continetur, vasis pars non est; nec ea, quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur: ita

* deficit:

* appareat.

illo

ita nec anima pars eſt corporis ; quia corpus vel vas animæ eſt, vel receptaculum. Jam illud argumentum multo magis inane eſt, quo ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri ; ſed paulatim ſe ex omnibus membris explicet, à ſummis pedibus incipiens : tanquam, ſi eſſet æterna, uno temporis momento erumperet ; quod fit in iis, qui ferro intereunt : quos autem morbus interimit, ſpiritum diutius exhalant, & paulatim frigeſcentibus membris anima efflatur : quæ cum materia ſanguinis contineatur, ſicut lumen oleo ; ea materia febrium calore conſumpta, neceſſe eſt membrorum ſumma quæque frigeſcere ; quoniam venæ exiliores in extrema corporis porriguntur ; & extremi, ac tenuiores rivi deficiente vena fontis areſcunt. Nec tamen, quia ſenſus corporis deficit, animæ ſenſum extingui, & occidere putandum eſt. Non enim anima corpore deficiente, ſed corpus anima decedente putreſcit ; quia ſenſum omnem trahit ſecum. Cum autem præſens anima ſenſum ſuum tribuat corpori, & vivere id efficiat ; fieri non poteſt, ut non ipſa per ſe & vivat, & ſentiat ; quoniam ipſa eſt & ſenſus & vita. Nam quod ait,

Quod ſi immortalis noſtra foret mens,
Non tam ſe moriens diſſolvi conquereretur,
Sed magis ire foras, veſtemque relinquere, ut anguis,
Gauderet.

Equidem nunquam vidi, qui ſe quereretur in morte diſſolvi : ſed ille fortaſſe Epicureum aliquem viderat, etiam, dum moritur, philoſophantem, ac de ſui diſſolutione in extremo ſpiritu diſſerentem. Quomodo ſciri poteſt, utrum diſſolvi ſe ſentiat, an corpore liberari, cum in exitu lingua muteſcat ? Nam dum ſentit, & loqui poteſt ; nondum diſſolutus eſt : ubi diſſolutus eſt ; jam nec ſentire, nec loqui poteſt : ita queri de diſſolutione aut nondum poteſt, aut jam non poteſt. At enim non prius quam diſſolvatur, intelligit ſe diſſolutum iri. Quid, quod videmus pleroſque morientium non diſſolvi conquerentes (ut ait) ſed exire ſe, & proficiſci,

ciſci,

disci, & ambulare testantes, idque aut gestu significant, aut, si adhuc possunt, & voce pronuntiant? Unde apparet, non dissolutionem fieri, sed separationem, quæ declarat animam permanere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant, differenti, migrare animas de corporibus vetustate, ac morte confectis, & insinuare se novis, ac recens natis; & easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre; & hac ratione immortales esse, quod sæpe variorum, ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quæ sententia deliri hominis quoniam ridicula, * & mimo dignior, quam schola * fuit; ne refelli quidem serio debuit: quod qui facit, videtur vereri nequis id credat. Prætereunda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso contra falsum disserebantur: satis est, ea refutasse, quæ contra verum disputata sunt.

* *est.*
* *fuerit*

13. DECLARAVI, ut opinor, animam non esse solubilem: superest, citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc prophetas in testimonium vocabo; quorum ratio & divinatio in hoc solo posita est, ut ad cultum Dei, ad immortalitatem ab eo accipiendam, creari hominem doceant: sed eos potius, quibus istos, qui respuunt veritatem, credere sit necesse. Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset à Deo factus, hæc intulit, *καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀμφοτέρων φύσεων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίει φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πῆ μὲν ἀθάνατον, πῆ δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τοῦτον φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητοῦ καθεστήσατο ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θαυμάσῃ.* Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet, quamvis in deos relatus, Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagoræ. Majus igitur testimonium requiramus. Polytes quidam consuluit Apollinem Milesium, utrum ne maneat anima post mortem, an resolvatur; & respondit his versibus.

Ψυχὴ μὲν μέχει οὗ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται
Φθαρτὰ νοοῦσα πάθη θνηταῖς ἀλγηδόσιν εἴκει·
Ἡνίκα δ' ἀνάλυσιν βροτέην μετὰ σῶμα μαρανθὲν
Ὠκίστην εὕρηται ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται
Αἰὲν ἀγήραος οὖσα, μένει δ' εἰς πάμπαν ἀτειρής.
Πρωτόγονος γὰρ τοῦτο Θεοῦ διέταξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita esse declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut à Deo de vivis, ac mortuis judicetur? quorum exempla paulo post inferemus. Falsa est ergo Democriti, & Epicuri, & Dicæarchi de animæ dissolutione sententia: qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo præsente disserere, qui sciret, certis carminibus * cieri ab inferis animas, & adesse, & præbere se humanis oculis videndas, & loqui, & futura prædicere: & si auderent, re ipsa & documentis præsentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam subtilis est, ut oculos humanæ mentis effugiat; interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negavit omnino ullam esse animam, etiam cum vivit in corpore? sed sicut fidibus ex intentione nervorum effici concordem sonum, atque cantum, quam musici harmoniam vocant; ita in corporibus ex compage viscerum, ac vigore membrorum vim sentiendi existere: quo nihil dici delirius potest. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, qui vivere se, & habere mentem, qua id ipsum cogitaverat, non videbat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putarent omnino non esse, quicquid oculis non apparet; cum mentis acies multo clarior debet esse, quam corporis, ad ea perspicienda, quorum vis, ac ratio sentitur potius, quam videtur.

* cicre

14. Quoniam de immortalitate diximus animæ, sequitur ut doceamus, quatenus homini, & quando tribuatur; ut in hoc quoque pravitatis, ac stultitiæ suæ perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis, placitisque mortalium deos esse factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod usum

qua-

quarundam frugum docuerant, vel quod utilia vitæ hominum * prodiderant, vel quod immanes bestias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate semota sint, & docuimus in prioribus libris, & nunc docebimus; ut appareat solam esse justitiam, quæ vitam homini pariat æternam; & solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui suis meritis immortales facti esse dicuntur; quia nec justitia, nec ulla in his vera virtus fuit; non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis, ac libidinibus quæsierunt; nec cœleste præmium, sed inferna supplicia meruerunt, quæ pendent simul cum iis omnibus, qui eos coluerunt: cujus judicii propinquare tempus ostendam; ut & justis merces digna solvatur; & pœna merita impiis irrogetur. Plato, & multi alii philosophorum, cum ignorarent originem rerum, supremumque illud tempus, quo mundus esset effectus; multa millia seculorum fluxisse dixerunt, ex quo * pulcherrimus mundi extiterit ornatus; * sicuti fortasse Chaldæi, qui (ut Cic. tradidit in lib. de divinatione primo) quadringenta, septuaginta millia annorum monimentis comprehensa se habere delirant: in quo quia se posse argui non putabant, liberum sibi crediderunt esse mentiri. Nos autem, quos divinæ literæ ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi, finemque cognovimus, de quo nunc in fine operis disseremus; quoniam de principio in secundo libro explicavimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi seculorum millia enumerant, nondum sextum millesimum annum esse conclusum: quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, & humanarum rerum statum in melius reformari; cujus rei argumentum prius est enarrandum, * quo ratio elucescat. Mundum Deus, & hoc rerum naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ scripturæ continetur) sex dierum spatio consummavit, diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies sabbati; qui lingua Hebræorum à numero nomen accepit; unde septenarius numerus legi-

* *providerant*

* *hic*

* *secuti fortasse Chaldæos,*

* *ut ratio eluceat.*

infernā supplicium.

✗

legitimus, ac plenus eſt. Nam & dies ſeptem ſunt, quibus per vicem revolutis, orbes conficiuntur annorum; & ſeptem ſtellæ, quæ non occidunt; & ſeptem ſydera, quæ vocantur errantia; quorum diſpares curſus, & inæquales motus, rerum, ac temporum varietates efficere creduntur. Ergo quoniam ſex diebus cuncta Dei opera perfecta ſunt; per ſecula ſex, id eſt annorum ſex millia, manere in hoc ſtatu mundum neceſſe eſt. Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, ſicut indicat propheta, qui dicit: Ante oculos tuos Domine mille anni, tanquam dies unus. Et * ut Deus ſex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit; ita & religio ejus, & veritas in his ſex millibus annorum, laboraſſe neceſſe eſt, malitia prævalente, ac dominante. Et rurſus, quoniam perfectis operibus requievit die ſeptimo, eumque benedixit; neceſſe eſt, ut in fine ſexti milleſimi anni malitia omnis aboleatur è terra, & regnet per annos mille juſtitia; ſitque tranquillitas, & requies à laboribus, quos mundus jamdiu * perpeſſus eſt. Verum quatenus id eveniat, ordine ſuo explicabo.

* *ſicut*

* *perſert.*

Sæpe diximus minora, & exigua, magnorum figuras, & præmonſtrationes eſſe; & hunc diem noſtrum, qui ortu ſolis, occaſuque finitur, diei magni ſpeciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis, cœleſtis populi præferebat in poſterum fictionem. Nam ſicut perfectis omnibus, quæ in uſum hominis molitus eſt Deus, ipſum hominem ſexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter inſtructam; ita nunc ſexto die magno, verus homo verbo Dei fingitur; id eſt, ſanctus populus doctrina, & præceptis Dei ad juſtitiam figuratur. Et ſicut tunc mortalis, atque imperfectus è terra fictus eſt, ut mille annis in hoc mundo viveret; ita nunc ex hoc terreſtri ſeculo perfectus homo fingitur; ut vivificatus à Deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem conſummatio futura ſit, & qualis exitus humanis rebus impendeat, ſiquis divinas literas fuerit ſcrutatus, inveniet. Sed & ſecularium prophetarum congruentes cum cœleſtibus voces, finem rerum, & occaſum poſt breve tempus

tempus annuntiant, describentes quasi fatigati, & delabentis mundi ultimam senectutem. Quæ vero à prophetis, & vatibus futura esse dicantur; prius quam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus, & coacervata subnectam.

15. EST in arcanis sanctarum literarum, transcendisse in Ægyptum, cogente inopia rei frumentariæ, principem Hebræorum cum omni domo, & cognatione. Cujus posteri cum diutius in Ægypto commorantes, in magnam gentem crevissent, & gravi, atque * intolerando servitutis jugo premerentur; percussit Ægyptum Deus insanabili plaga, & populum suum liberavit, traductum medio mari, cum discissis fluctibus, & in utramque partem dimotis, per siccum populus graderetur. Conatusque rex Ægyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum, tamque mirabile, quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet; tamen præsignificatio & figura, majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum consummatione facturus est: liberabit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, & apud unam gentem fuit; Ægyptus tunc sola percussa est. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus, apud omnes gentes commoratur, & ab his * dominantibus premitur; necesse est, universas nationes, id est orbem totum cœlestibus plagis verberari; ut justus, & cultor Dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Ægypti ostenderetur; ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur. Propinquante igitur hujus seculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, & in deterius nequitia invalescente prolabi: ut * etiam nostra hæc tempora, quibus iniquitas, & malitia, usque ad summum gradum crevit; in illius

* intolerabili

* dominatur & premitur;

* jam

Jeast

tamen insanabilis mali comparatione felicia, & prope aurea possint judicari. Ita etenim justitia rarescet, ita impietas,& avaritia, & cupiditas, & libido crebrescent, ut siqui tum forte fuerint boni, prædæ sint sceleratis, ac divexentur undique ab injustis; soli autem mali opulenti sint; boni vero in omnibus contumeliis, atque in egestate jactentur. Confundetur omne jus, & leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit; nisi aut quæsitum, aut defensum manu: audacia, & vis omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non veritas erit, atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies à malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique bella: omnes gentes in armis erunt, & se invicem oppugnabunt. Civitates inter se finitimæ præliabuntur: & prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas; & sanguine velut flumine operietur. Tunc peragrabit * clades orbem, metens omnia, & tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis, & confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam; quia futurum est) tolletur de terra; & imperium in Asiam revertetur; ac rursus oriens dominabitur, atque occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum, ac tamdiu per tot,& tales viros auctum,tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet: nihil est enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque viribus destrui possit; quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic & alia prius regna, cum diutius floruissent, nihilominus tamen occiderunt. Nam & Ægyptios, & Persas, & Græcos, & Assyrios, proditum est, regimen habuisse terrarum; quibus omnibus destructis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis magnitudine antestant; tanto majore decident lapsu; quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora. Non inscite Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse; à quo & genita, & quasi educata sit Roma: deinde pueritiam sub cæteris regibus; à quibus & aucta sit, & disciplinis

* *gladius*

plinis pluribus, institutisque formata: at vero, Tarquinio regnante, cum jam quasi adulta esse cœpisset, servitium non tulisse; & rejecto superbo dominationis jugo, maluisse legibus obtemperare, quam regibus: cumque esset adolescentia ejus fine punici belli terminata; tum denique confirmatis viribus cœpisse juvenescere: sublata etenim Carthagine, quæ tam diu æmula imperii Romani fuit, manus suas in totum orbem, terra, marique porrexit: donec regibus cunctis, & nationibus subjugatis, cum jam bellorum materia deficeret; viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit: hæc fuit prima ejus senectus: cum bellis lacerata civilibus, atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta: amissa enim libertate, quam Bruto duce, & auctore defenderat, ita consenuit, tanquam sustentare se ipsa non valeret, nisi adminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt; quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi, conciones prophetarum denunciant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamen aperte interituram esse Romam loquuntur, & quidem judicio Dei; quod nomen ejus habuerit invisum; & inimica justitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. Hydaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, à quo amnis quoque nomen accepit, qui nunc Hydaspes dicitur; * admirabilis omnium, sub interpretatione vaticinantis pueri, ad memoriam posteris tradidit, sublatum iri ex orbe imperium, nomenque Romanum; multo ante præfatus, quam illa Trojana gens conderetur.

* *admirabile somnium*

16. QUOMODO autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur regnum; & summa rerum potestas per plurimos dissipata, & concisa, minuetur. Tunc discordiæ civiles in perpetuum serentur; nec ulla requies bellis exitialibus erit, donec reges decem pariter existant, qui orbem terræ, non ad regendum; sed ad consummandum patiantur. Hi exercitibus in immensum * coactis, & agrorum cultibus

* *auctis*

tibus destitutis, quod est principium eversionis, & cladis, disperdent omnia, & comminuent, & vorabunt. Tum repente adversus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagæ septentrionalis orietur; qui tribus ex numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societatem à cæteris, ac princeps omnium constituetur. Hic insustentabili dominatione vexabit orbem; divina, & humana miscebit; infanda dictu, & execrabilia molietur, nova consilia in pectore suo volutabit, ut proprium sibi constituat imperium; leges commutabit, suas sanciet; contaminabit; diripiet; spoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii sede translata, confusio, ac perturbatio humani generis consequetur. Tum vero detestabile atque abominandum tempus existet, quo nulli hominum sit vita jucunda. * Eruentur funditus civitates, atque interibunt non modo ferro, atq; igni; verum etiam terræ motibus assiduis, & eluvie aquarum, & morbis frequentibus, & fame crebra: aer enim vitiabitur, & corruptus, ac pestilens fiet; modo importunis imbribus, modo inutili siccitate, nunc frigoribus, nunc æstibus nimiis; nec terra homini dabit fructum; nec seges quicquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent; ut ne potus quidem suppetat: & aquæ in sanguinem, aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient & in terra quadrupedes, & in aere volucres, & in mari pisces. Prodigia quoque in cœlo mirabilia, mentes hominum maximo terrore confundent, & crines cometarum, & solis tenebræ, & color lunæ, & cadentium syderum lapsus. Nec tamen hæc usitato modo fient; sed existent subito & ignota, & invisa oculis astra; Sol in perpetuum fuscabitur, ut vix inter noctem, diemque discernatur. Luna jam non tribus deficiet horis; sed perpetuo sanguine obfusa, meatus extraordinarios peraget; ut non sit homini promptum, aut syderum cursus, aut rationem temporum agnoscere: fiet enim vel æstas in hyeme, vel hyems in æstate. Tunc annus breviabitur; & mensis minuetur; & dies in angustum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cœlum omne cæcum sine ullis luminibus

* *Evertentur*

nibus appareat. Montes quoque altiſſimi decident, & planis æquabuntur; mare innavigabile conſtituetur. Ac nequid malis hominum, terræque deſit, audietur è cœlo tuba: quod hoc modo Sibylla denuntiat:

Σάλπιγξ οὐρανόθεν φωνὴν πολύθρηνον ἀφήσει.

Itaque trepidabunt omnes, & ad luctuoſum illum ſonitum contremiſcent. Tum vero per iram Dei adverſum homines, qui juſtitiam Dei non agnoverunt, ſæviet ferrum, ignis, fames, morbus; & ſuper omnia metus ſemper * impendent: tunc orabunt Deum,& non exaudiet; optabitur mors,& non veniet; * nec nox quidem requiem timori dabit; nec ad oculos ſomnus accedet; ſed animas hominum ſolicitudo, ac vigilia macerabit: plorabunt, & gement, & dentibus * ſtrident; gratulabuntur mortuis, & vivos plangent. His & aliis pluribus malis ſolitudo fiet in terra; & erit deformatus orbis, atque deſertus, quod in carminib. Sibyllinis ita dicitur;

* *impendens:*

* *ne*

* *ſtridebunt,*

Ἔσται κόσμος ἄκοσμος ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima pars hominum relinquatur; & unde mille proceſſerant, vix prodient centum. De cultoribus etiam Dei, duæ partes interibunt;& tertia, quæ fuerit probata, remanebit.

17. SED planius, quomodo id eveniat, exponam. Imminente jam temporum concluſione, propheta magnus mittetur à Deo, qui convertat homines ad Dei agnitionem, & accipiat poteſtatem mirabilia faciendi. Ubicunque non audierint eum homines, *cludet cœlum; & abſtinebit imbres; & aquam convertet in ſanguinem, & cruciabit illos ſiti, ac fame, A

* *claudet*

& quicunque conabitur eum lædere, procedet ignis de ore ejus, atque amburet illum. His prodigiis, atque virtutibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque operibus ipsius, alter rex orietur ex Syria malo spiritu genitus, eversor, ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul deleat. Hic pugnabit adversus prophetam Dei; & vincet, & interficiet eum, & insepultum jacere patietur. Sed post diem tertium reviviscet; atque inspectantibus & mirantibus cunctis rapietur in cœlum. Rex vero ille teterrimus erit quidem & ipse, sed mendaciorum propheta, & seipsum constituet, ac vocabit Deum; & se coli jubebit ut Dei filium: & dabitur ei potestas, ut faciat signa & prodigia; quibus visis irretiat homines, ut adorent eum. Jubebit ignem descendere de cœlo, & solem à suis cursibus stare, & imaginem loqui, & fient hæc sub verbo ejus: quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere templum Dei conabitur; & justum populum persequetur: & erit pressura, & contritio, qualis nunquam fuit à principio mundi. Quicunque crediderint, atque accesserint ei; signabuntur ab eo tanquam pecudes: qui autem recusaverint notam ejus; aut in montes fugient; aut comprehensi, exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem justos homines obvolvet libris prophetarum; atque ita cremabit, & dabitur ei desolare orbem terræ mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo justitia projicietur, & innocentia odio erit; quo mali bonos hostiliter * prædabuntur; non lex, aut ordo, aut militiæ disciplina servabitur; non canos quisquam reverebitur, non officium pietatis agnoscet; non sexus, aut infantiæ miserebitur: confundentur omnia, & miscebuntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quasi uno communique latrocinio, terra universa vastabitur. Cum hæc facta erunt; tum justi & sectatores veritatis segregabunt se à malis, & fugient in solitudines. Quo audito, impius rex inflammatus ira, veniet cum exercitu magno, & admotis omnibus copiis circumdabit montem, in quo justi morabuntur, ut eos comprehendat. Illi vero, ubi se clausos undique, atque obsessos viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, & auxilium cœleste implorabunt; & exaudiet eos Deus; & emittet regem

* præliabuntur

regem magnum de cœlo, qui eos eripiat, ac liberet, omnesque impios ferro, ignique disperdat.

18. HÆC ita futura esse, cum prophetæ omnes ex Dei spiritu, tum etiam vates ex instinctu dæmonum cecinerunt. Hydaspes enim, quem superius nominavi, descripta iniquitate seculi hujus extremi, pios, ac fideles à nocentibus segregatos, ait, cum fletu, & gemitu, extensuros esse ad cœlum manus, & imploraturos fidem Jovis ; Jovem respecturum ad terram, & auditurum voces hominum, atque impios extincturum. Quæ omnia vera sunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum, quæ Deus faciet. Sed & illud non sine dæmonum fraude subtractum est ; missum iri tunc à patre filium Dei, qui deletis omnibus malis pios liberet : quod Hermes tamen non dissimulavit : in eo enim libro, qui λόγος τέλειος inscribitur, post enumerationem malorum, de quibus diximus, subjecit hæc, ἐπ' ἂν δὴ ταῦτα ὧδε γένηται ὦ ἀσκληπιὲ τότε ὁ Κύριος καὶ πατὴρ καὶ Θεὸς καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἑνὸς Θεοῦ δημιουργὸς, ἐπιβλέψας τοῖς γινομένοις καὶ τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει τοῖς τοιούτοις, τὸ ἀγαθὸν ἀντερείσας τῇ ἀταξίᾳ καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθήρας τῇ μὲν ὕδατι πολλῷ κατακλύσας, τῇ δὲ πυρὶ ὀξυτάτῳ διακαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις, καὶ λοιμοῖς ἐκπιέσας, ἤγαγεν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀποκατέστησε τὸν ἑαυτοῦ κόσμον. Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut Dei filius à summo patre mittatur ; qui & justos liberet de manibus impiorum ; & injustos cum tyrannis sævientibus deleat : è quibus una sic tradidit :

Ἥξει καὶ μακάρων ἐθέλων πόλιν ἐξαλαπάξαι,
Καί κέν τις θεόθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπ' ἰδίαν
Πάντας ὀλεῖ βασιλεῖς μεγάλους καὶ φῶτας ἀρίστους,
Εἶθ' οὕτως κρινεῖται ὑπ' ἀφθίτου ἀνθρώποισι.

Item alia Sibylla ;

Καὶ τότ' ἀπ' ἠελίου πέμψει Θεὸς βασιλῆα,
Ὃς πᾶσαν γαῖαν παύσει πολέμοιο κακοῖο.

Et rursus alia:

—ἡμετέρας δουλείας
Ζυγὸν δυσβάστακτον ἐπ᾽ αὐχένι κείμενον ἀρεῖ,
Καὶ θεσμοὺς ἀθέους λύσει δεσμούς τε βιαίους.

19. OPPRESSO igitur orbe terræ, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanæ opes defecerint; siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit; divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus & periculo ancipiti, & miseranda comploratione justorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cœlum medium intempesta, & tenebrosa nocte; ut in orbe toto lumen descendentis Dei tanquam fulgur appareat: quod Sibylla his versibus locuta est:

——— ὁππότ᾽ ἂν ἔλθῃ
Πῦρ ἔσται σκότος ἐν τῇ μέσῃ νυκτὶ μελαίνῃ.

Hæc est nox, quæ nobis propter adventum regis, ac Dei nostri, * pervigilio celebratur: cujus noctis duplex ratio est, quod in ea & vitam tum recepit, cum passus est; & postea orbis terræ regnum recepturus est. Hic est enim liberator, & judex, & ultor, & rex, & Deus, quem nos Christum vocamus; qui prius, quam descendat, hoc signum dabit. Cadet repente gladius * e cœlo; ut sciant justi ducem sanctæ militiæ descensurum; & descendet comitantibus angelis in medium terræ; & * antecedet eum flamma inextinguibilis; & virtus angelorum tradet in manus justorum multitudinem illam, quæ montem circumsederit; & concidetur ab hora tertia usque ad vesperum; & fluet sanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius solus effugiet; & peribit ab eo virtus sua. Hic est autem, qui appellatur Antichristus; sed se ipse Christum menti-

* *pervigil*

* *de cælo*

* *præcedet*

mentietur; & contra verum dimicabit; & victus effugiet; & bellum sæpe renovabit; & sæpe vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus, & captus, tandem scelerum suorum luat pœnas. Sed & cæteri principes, ac tyranni, qui contriverunt orbem, simul cum eo vincti adducentur ad regem; & increpabit eos, & coarguet; & exprobrabit his facinora ipsorum; & damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, & impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot secula subjectus errori, ac sceleri, nefandam pertulit servitutem. Non colentur ulterius dii manu facti; sed à templis, & pulvinaribus suis deturbata simulachra, igni dabuntur; & cum donis suis mirabilibus ardebunt: quod etiam Sibylla cum prophetis congruens futurum esse prædixit:

Τελψουσι δ' εἴδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα.

Erythræa quoque idem spospondit.

Ἔργα δὲ χειροποίητα θεῶν ζωεκκαύσουσι.

20. POST hæc aperientur inferi; & resurgent mortui; de quibus judicium magnum idem ipse rex, ac Deus faciet; cui summus pater & judicandi, & regnandi, dabit maximam potestatem: de quo judicio, & regno apud Erythræam Sibyllam sic invenitur *:

* *in græco eloquio:*

Ὁππότε καὶ τὸ λάβῃ τέλος αἴσιμον, ἠδὲ βροτοῖσι
Καὶ δὴ ἀφίξηται κρίσις ἀθανάτοιο θεοῖο,
Ἥξει ἐπ' ἀνθρώπους μεγάλη κρίσις ἠδὲ καὶ ἀρχή.

Deinde apud aliam:

Ταρτάρεον δὲ χάος τότε δείξει γαῖα χανοῦσα,
Ἥξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα Θεοῦ βασιλῆος ἅπαντες.

Et alio loco apud eandem,

Οὐρανὸν εἱλίξων γαίης κευθμῶνας ἀνοίξω,

Καὶ

Καὶ τῦτ' ἀναςήσω νεκρὺς μοῖραν ἀναλύσας
Καὶ θανάτυ κέντρον, ϗ ὕςερον εἰς κρίσιν ἄξω
Κείνων εὐσεβέων ϗ δυσσεβέων βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen universi tunc à Deo judicabuntur, sed ii tantum, qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt; quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati, damnatique sunt, sanctis literis contestantibus, non resurrecturos * impios in judicium. Judicabuntur ergo qui Deum scierunt; & facinora eorum, id est, mala opera, cum bonis collata, ponderabuntur: ut si plura, & gravia fuerint * bona, justificentur ad vitam beatam: si autem mala superaverint; condemnentur ad pœnam. Hic fortasse dixerit quispiam. Si est immortalis anima; quomodo patibilis inducitur, ac pœnæ sentiens? Si enim ob merita punietur; sentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia; nec dolori quidem: patibilis igitur non est. Huic quæstioni, sive argumento, à Stoicis ita occurritur: Animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis, in nihilum resolvi; sed eorum, qui justi fuerunt, puras, & impatibiles, & beatas ad sedem cœlestem, unde illis origo * sit, remeare; vel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus: impios vero, quoniam se malis cupiditatibus inquinaverunt; mediam quandam gerere inter immortalem, mortalemque, naturam; & habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis; cujus desideriis, ac libidinibus addictæ, ineluibilem quendam fucum trahant, labemque terrenam; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæserit, ejus naturæ reddi animas; ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis inusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicavit.

* *esse*

* *bona, justaque, dentur ad &c.*

* *est*

Quin & supremo cum lumine vita reliquit,

Non

Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes; penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur pœnis, veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Hæc propemodum vera sunt.

Anima enim, cum divortium fecit à corpore; est, ut ait idem poeta,

Par levibus ventis, volucrique simillima somno:

quia spiritus est, & ipsa tenuitate incomprehensibilis, sed nobis, qui sumus corporales; Deo autem, cui * subjacet posse omnia, comprehensibilis. * *subest*

21. PRIMUM igitur dicimus, tantam esse Dei potestatem; ut etiam incorporalia comprehendat, & quemadmodum voluerit, afficiat. Nam & angeli Deum metuunt, quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo; & dæmones reformidant Deum, quia torquentur ab eo, ac puniuntur. Quid ergo mirum, si cum sint immortales animæ, tamen patibiles sint Deo? Nam cum in se nihil habeant solidum, & contrectabile; à solidis, & corporalibus nullam vim pati possunt: sed quia in solis spiritibus vivunt, à solo Deo tractabiles sunt; cui virtus, ac substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctæ literæ, quemadmodum pœnas impii sint laturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt; rursus carne induentur; ut in corporibus piaculum solvant; & tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrenæ similis, sed insolubilis, ac permanens in æternum ut sufficere possit cruciatibus, & igni sempiterno; cujus natura diversa est ab hoc nostro, quo ad vitæ necessaria utimur: qui nisi alicujus materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille divinus per seipsum semper vivit, ac viget, sine ullis alimentis; nec admistū habet fumum; sed est purus, ac liquidus, & in aquæ modum fluidus. Non enim vi aliqua sursum versus urgetur, sicut noster;

quem

quem labes terreni corporis, quo tenetur, & fumus intermistus, exilire cogit, & ad cœlestem naturam cum tripidatione mobili subvolare. Idem igitur divinus ignis, una eademque vi, atque potentia, & cremabit impios, & recreabit; & quantum ex corporibus absumet, tantum reponet; ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit: quod poetæ in vulturem Tityi transtulerunt: ita sine ullo * virescentium corporum detrimento, aduret tantum, ac sensu doloris afficiet. Sed & justos cum judicaverit *, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perperstringentur * igni, atque amburentur: quos autem plena justitia, & maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient: habent enim * in se aliquid inde, quod vim flammæ repellat, ac * respuat. Tanta est vis innocentiæ, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accepit à Deo hanc potestatem, ut impios urat, justis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus * judicari, omnes in una communique custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus judex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata justitia, ii præmium immortalitatis accipient: quorum autem peccata, & scelera detecta, non resurgent; sed cum impiis in easdem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

* *revirescentium*

* *Deus,*

* *ab igni*

* *aliquid in se Dei.*

* *rejiciat.*

* *judicari. Nam omnes*

22. FIGMENTA hæc esse poetarum quidam putant, ignorantes, unde illa poetæ acceperint; ac negant hæc fieri posse: nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur à poetis: qui licet sint multo antiquiores, quam historici, & oratores, & cætera genera scriptorum: tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, & ad eos mentio resurrectionis futuræ obscurorum ore pervenerat; eam vero temere, ac leviter auditam, in modum commentitiæ

fabulæ

fabulæ prodiderunt. Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi, ut Maro, qui ait: Sit mihi fas audita loqui. Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruperint: tamen ipsa res eo verior invenitur, quod cum prophetis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophetæ assiduis concionibus prædicarent, judicaturum esse de mortuis Filium Dei; & hæc annuntiatio non lateret; quoniam rectorem cœli non alium putabant esse, quam Jovem: judicare apud inferos Jovis filium tradiderunt, sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœlestes putantur, sed * Deum, qui & mortalis fuerit, & justus, vel Minoem, vel Æacum, vel Radamanthum. Corruperunt igitur poetica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diversa ora, sermonesque varios dissipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad vitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente:

* *eum*

Has omnes, ubi mille rotam volvêre per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno,
Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus & incipiant in corpora velle reverti:

hæc eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suæ; sed ut restituti rursus in vitam mille annis cum Deo regnent. Deus enim veniet; ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas justorum animas corporibus innovatis ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque præter aquam oblivionis, vera sunt cætera: quam idcirco finxerunt, nequis * illud opponeret. Cur ergo non meminerunt se aliquando vixisse, aut qui fuerint, aut quæ gesserint? Sed nihilominus tamen verisimile non putatur; & res tota velut licenter, & fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus, & docentibus, animas ad alteram vitam non oblitas sui, sed in eodem sensu, ac figura esse redituras, illud opponitur. Tot jam secula transierunt: quis unquam unus ab inferis resurrexit, ut exemplo ejus fieri posse credamus?

* *illis*

At enim resurrectio fieri non potest, dominante adhuc injustitia. Hoc enim seculo necantur homines vi, ferro, insidiis, venenis; afficiuntur injuriis, egestate, carceribus, tormentis, proscriptionibus. Eodem accedit, quod justitia invisa est; quod omnes, qui Deum sequi volunt, non tantum odio habentur, sed vexantur omnibus contumeliis, & excruciantur multiplici genere pœnarum; & ad impios cultus * fabricatorum Deorum non ratione, aut veritate, sed nefanda corporum laceratione coguntur. Num igitur oportet ad hæc eadem resurgere, & reverti homines ad vitam, in qua tuti esse non possint? Cum ergo justi tam viles habeantur, * vi tam facile tollantur: quid putemus futurum fuisse, siquis ab inferis rediens, vitam postliminio recepisset? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viso eo, vel audito, Deos universi relinquerent, & ad unius se Dei cultum, religionemque converterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori jam ulterius, nec violari ullo modo fas est; ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est. Poetæ vero cum scirent, hoc seculum malis omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt; ne laborum, ac malorum memores animæ, reverti ad superos recusarent: unde Virgilius.

* *manufactorum*

* *ac*

O pater, an ne aliquas ad cœlum hinc ire putandum est
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
Corpora? quæ lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret: ita * renasci eas putaverunt, & denuo ad uterum revolvi, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales, atque divinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, & ad percipiendum facilia; quod ea, quæ discant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere,

* *itaque*

noscere, atque reminisci: in quo vir sapiens poetis ineptissime credidit.

23. NON igitur renascentur, quod fieri non potest, sed resurgent, & à Deo corporibus induentur; & prioris vitæ, factorumque omnium memores erunt; & in bonis cœlestibus collocatæ, ac fruentes jucunditate innumerabilium copiarum, præsenti Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum, vitamque perpetuam suscitarit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetæ. Nam Pythagoras transire animas in nova corpora disputavit; sed inepte, quod ex hominibus in pecudes, & ex pecudibus in homines, & seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus; quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum, qui in libris, quos de providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur, hæc intulit. τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλον ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι, πάλιν περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνου εἰς ὃ νῦν ἐσμὲν καταστήσεσθαι σχῆμα.

Sed nos ab humanis ad divina redeamus.

* dicit hæc : * *iterùm dicit :*

Δύσπιστον γὰρ ἅπαν μερόπων γένος, ἀλλ' ὅταν ἤδη
Κόσμου καὶ θνητῶν ἔλθῃ κρίσις ἣν Θεὸς αὐτὸς
Ποιήσει κρίνων ἀσεβεῖς θ' ἅμα εὐσεβέας τε,
Καὶ τότε δυσσεβέας μὲν ἐπὶ ζόφον ἐν πυρὶ πέμψει.
Ὅσσοι δ' εὐσεβέουσι πάλιν ζήσουσ' ἐπὶ γαίης
Πνεῦμα Θεοῦ δόντος, τιμὴν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς.

Quod si non modo prophetæ, sed etiam vates, & poetæ, & philosophi, anastasim mortuorum futuram esse consentiunt: nemo quærat à nobis, quemadmodum fieri possit. Nec enim divinorum operum reddi potest ratio. Sed si à principio Deus hominem nescio quo inenarrabili modo instituit: credamus, ab eodem restitui veterem posse, qui novum fecit.

24. NUNC reliqua ſubnectam. Veniet igitur ſummi, & maximi Dei Filius, ut vivos, ac mortuos judicet, teſtante atque dicente Sibylla,

Πάσης γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται,
Αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ ὅτ' ἂν ἔλθῃ βήματι κεῖναι
Ζώντων καὶ νεκύων ψυχὰς καὶ κόσμον ἅπαντα.

Verum ille, cum deleverit injuſtitiam, judiciumque maximum fecerit, ac juſtos, qui à principio fuerunt, ad vitam reſtauraverit, mille annis inter homines verſabitur; eoſque juſtiſſimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans, furenſque proclamat:

Κλῦτε δέ μου μέροπες, βασιλεὺς αἰώνιος ἄρχει.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur; ſed per eoſdem mille annos infinitam multitudinem generabunt; & erit ſoboles eorum ſancta, & Deo cara. Qui autem ab inferis ſuſcitabuntur, ii præerunt viventibus velut judices. Gentes vero non extinguentur, omnino; ſed quædam relinquentur in victoriam Dei; ut triumphentur à juſtis, ac ſubjugentur perpetuæ ſervituti. Sed idem tempus etiam princeps dæmonum, qui eſt machinator omnium malorum, cathenis vincietur, & erit in cuſtodia mille annis cœleſtis imperii, quo juſtitia in orbe regnabit, ne quod malum adverſus populum Dei moliatur: poſt cujus adventum congregabuntur juſti ex omni terra; peractoque judicio, civitas ſancta conſtituetur in medio terræ; in qua ipſe conditor Deus cum juſtis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla deſignat, cum dicit:

Καὶ πόλιν, ἣν ἐποίησε Θεός, αὐτὴν ἐποίησε
Λαμπροτέραν ἄστρων, καὶ ἡλίου, ἠδὲ σελήνης.

Tunc auferentur à mundo tenebræ illæ, quibus effundetur, atque obcœcabitur cœlum; & luna claritudinem ſolis accipiet, nec

nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet. Terra vero aperiet fœcunditatem suam, & uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle sudabunt: per rivos vina decurrent: & flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit; & omnis rerum natura lætabitur, erepta & liberata dominio mali, impietatis, * & erroris. Non bestiæ per hoc tempus sanguine alentur, non aves præda; sed quieta & placida erunt omnia. Leones & vituli ad præsepe simul stabunt: lupus ovem non rapiet: canis non venabitur: accipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poetæ aureis temporibus facta esse jam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc ortus est, quod prophetæ futurorum pleraque sic proferunt, & enuntiant, quasi jam peracta. Visiones enim divino spiritu offerebantur oculis eorum; & * videbant illa in conspectu suo quasi fieri, ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgasset; quoniam profani à sacramento, ignorabant quatenus diceretur; completa jam esse veteribus seculis illa omnia putaverunt; quæ utique fieri, complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, & scelere compresso, subjecta erit Deo terra:

* *sceleris*,

* *videbantur*

Cedet & ipse mari vector; nec nautica pinus
Mutabit merces; omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcem.
Robustus quoque jam tauris juga solvet arator.
Tunc etiam molli flavescet campus arista;
Incultisque rubens pendebit sentibus uva;
Et duræ quercus sudabunt roscida mella;
Nec varios discet mentiri lana colores:
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ
Ubera, nec magnos metuent armenta Leones.

Quæ poeta secundum Cumeæ Sibyllæ carmina * prælocutus est. Erythræa vero sic ait ;

* p olocutus

Οἱ δὲ λύκοι σὺν ἄρνεσσ' ἐν οὔρεσιν ἀμιλλοῦνται.
Χόρτον γὰρ λύγκες τ' ἐρίφοισιν ἅμα βόσκονται,
Ἄρκτοι σὺν μόσχοισιν ὁμοῦ καὶ πᾶσι βροτοῖσι,
Σαρκοβόρος τε λέων φάγεται ἄχυρον παρὰ φάτναις,
Σὺν βρέφεσίν τε δράκοντες ἅμα ἄοσι κοιμήσονται,

Et alio loco de ubertate rerum ;

Καὶ τότε δὴ χαρὰν μεγάλην Θεὸς ἀνδράσι δώσει,
Καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρεα καὶ ἄσπετα θρέμματα γαίης
Δώσουσιν καρπὸν τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι
Οἴνου καὶ μέλιτος γλυκέως, λευκοῦ τε γάλακτος
Καὶ σίτου, ὅπερ ἐστὶ βροτοῖς κάλλιστον ἁπάντων.

Et alia eodem modo :

Εὐσεβέων γὰρ μόνων ἁγία χθὼν πάντα τάδ' οἴσει
Νᾶμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης ἠδ' ἀπὸ πηγῆς
Καὶ γάλα τ' ἀμβροσίης ῥεύσει πάντεσσι δικαίοις.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam, & copiosissimam ; & regnabunt cum Deo pariter ; & reges gentium venient à finibus terræ cum donis, ac muneribus, ut adorent, & honorificent regem magnum ; cujus nomen erit præclarum, ac venerabile universis nationibus, quæ sub cœlo erunt, & regibus, qui dominabuntur in terra.

25. HÆC sunt, quæ à prophetis futura dicuntur : quorum testimonia, & verba ponere opus non esse duxi ; quoniam esset infinitum ; nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta, & translata congererem ; præterea ut ea ipsa, quæ dicerem,

rem, non nostris, sed alienis potissimum literis confirmarem; doceremque, non modo apud nos, verum etiam apud eos ipsos, qui nos insectantur, veritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. * Siquis autem diligentius hæc voluerit scire; ex ipso fonte hauriat; & plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quando ista, quæ diximus, sint futura. Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus, mutationem istam fieri oportere, & jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem. De signis quæ prædicta sunt à prophetis, licet noscere: prædixerunt enim signa, quibus consummatio temporum, & expectanda sit nobis in singulos dies, & timenda. Quando tamen compleatur hæc summa docent ii, qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex literis sanctis, & ex variis historiis, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi: qui licet varient, & aliquantum numeri eorum summa dissentiat; omnis tamen expectatio non amplius, quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipsa declarat lapsum, ruinamque rerum brevi fore: nisi quod incolumi urbe Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis * occiderit, & ῥύμη esse cœperit, quod Sibyllæ fore aiunt: quis dubitet venisse jam finem rebus humanis, orbique terrarum? Illa est enim civitas, quæ adhuc sustentat omnia: precandusque nobis, & adorandus est Deus cœli, si tamen statuta ejus, & placita differri possunt, ne citius, quam putemus, tyrannus ille abominandus veniat, qui tantum facinus moliatur, ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

* *Qui autem*

* *cciderit*

27. DIXIMUS paulo ante, in principio regni sancti fore, ut à Deo princeps dæmonum vinciatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est septem millia cœperint terminari; solvetur denuo, & custodia emissus exibit; atque omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione justorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ civitati; & colligetur ex omni orbe terræ

 innu-

innumerabilis populus nationum; & obſidebit, & circundabit civitatem: tunc veniet noviſſima ira Dei ſuper gentes,& debellabit eas uſque ad * unum; ac primum concutiet terram quam validiſſime; & à motu ejus ſcindentur montes Syriæ; & ſubſident colles in abruptum; & muri omnium civitatum corruent; & ſtatuet Deus ſolem, triduo ne occidat;& inflammabit eum; & deſcendet æſtus nimius, & aduſtio magna ſupra perduelles, & impios populos, & imbres ſulfuris,& grandines lapidum, & guttæ ignis; & liqueſcent ſpiritus eorum in calore; & corpora conterentur in grandine; & ipſi ſe invicem gladio ferient; & replebuntur montes cadaveribus; & campi operientur oſſibus. Populus autem Dei tribus illis diebus ſub concavis terræ occultabitur; donec ira Dei adverſus * gentes extremum judicium terminet. Tunc exibunt juſti de latebris ſuis, & invenient omnia cadaveribus, atque oſſibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit;nec erit in hoc mundo ulla jam natio amplius, præter ſolam gentem Dei:tum per annos ſeptem perpetes intactæ erunt ſylvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma gentium comburentur; & jam non erit bellum, ſed pax, & requies ſempiterna. Cum vera completi fuerint mille anni; renovabitur mundus à Deo; & cœlum complicabitur; & terra mutabitur; & transformabit Deus homines in ſimilitudinem angelorum;& erunt candidi,ſicut nix; & verſabuntur ſemper in conſpectu omnipotentis, & Domino ſuo ſacrificabunt;& ſervient in æternum. Eodem tempore fiet ſecunda illa, & publica omnium reſurrectio, in qua excitabuntur * injuſti ad cruciatus ſempiternos. Ii ſunt, qui manu facta coluerunt; qui Dominum mundi, ac parentem vel neſcierunt, vel abnegaverunt. Sed & Dominus illorum cum miniſtris ſuis comprehendetur, ad pœnamque damnabitur; cum quo pariter omnis turba impiorum pro ſuis facinoribus in conſpectu angelorum, atque juſtorum perpetuo igni cremabitur in æternum. Hæc eſt doctrina ſanctorum prophetarum, quam Chriſtiani ſequimur: hæc

* *imum*

* *gentes, & extremum judicium terminetur.*

* *impii*

hæc noſtra ſapientia: quam iſti, qui vel fragilia colunt, vel inanem philoſophiam tuentur; tanquam ſtultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice, atque aſſerere non ſolemus, Deo jubente, ut, quieti, ac ſilentes arcanum ejus in abdito, atque intra noſtram conſcientiam teneamus; nec adverſos iſtos * vere profanos, qui non diſcendi, ſed arguendi, atque illudendi gratia inclementer Deum, ac religionem ejus impugnant, pertinaci contentione certemus. Abſcondi enim, tegique myſterium quam fideliſſime oportet, maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem noſtram, velut malam conſcientiam, criminantur: unde etiam quaſdam execrabiles opiniones de pudicis, & innocentibus fingunt; & libenter his, quæ finxerunt, credunt.

* *veri*

* [Sed omnia jam ſanctiſſime imperator figmenta ſopita ſunt, ex quo te Deus ſummus ad reſtituendum juſtitiæ domicilium, & ad tutelam generis humani excitavit. Quo gubernante Romanæ R. P. ſtatum, jam cultores Dei pro ſceleratis, ac nefariis non habemur. Jam emergente, atque illuſtrata veritate non arguimur ut injuſti, qui opera juſtitiæ facere conamur. Nemo jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligioſus ulterius appellatur; qui ſoli omnium religioſi ſumus; quoniam contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus, & verum Deum. Te providentia ſummæ divinitatis ad faſtigium principale provexit; qui poſſes vera pietate aliorum male conſulta reſcindere; peccata corrigere; ſaluti hominum paterna clementia providere; ipſos denique malos à R. P. ſummovere quos ſumma pietate dejectos, in manus tuas idem Deus tradidit, ut eſſet omnibus clarum quæ ſit vera majeſtas. Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, cœleſtis, ac ſingularis Dei cultum tollere voluerunt; profligati jacent: tu autem, qui nomen ejus defendis,

* *Verba his ſignis [ ] incluſa, deſunt in codicibus noſtris M. SS.*

fendis, & diligis, virtute, ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi pœnas sceleris sui & pendunt, & pependerunt: te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit: tibi quietum, tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum dominus, ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua virtutis, & sanctitatis exempla præberes; quibus antiquorum Principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo æquares, sed etiam (quod est maximum) præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt: qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat; similitudinem justitiæ assequi potest, ipsam vero non potest. Tu vero & morum ingenita sanctitate, & veritatis, & Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens, ut in formando generis humani statu te auctore, ac ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat: deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare; & tibi ad felicitatem, & cæteris ad quietem.]

Quoniam decursis propositi operis septem spatiis, ad metam provecti sumus; superest; ut exhortemur omneis ad suscipiendam cum vera religione sapientiam; cujus vis, & officium in eo vertitur, ut contemptis terrestribus, & abjectis erroribus, quibus antea tenebamur fragilibus servientes, & fragilia concupiscentes, ad æterna cœlestis thesauri præmia dirigamur; quæ ut capere possimus; quamprimum omittendæ sunt hujus præsentis vitæ illicibiles voluptates, quæ animas hominum perniciocissima suavitate deliniunt. Quanta felicitas existimanda est * subtractum hic labibus terræ, proficisci ad illum æquissimum judicem,

* *subtractis*

cem, parentemque indulgentiſſimum ; qui pro laboribus requiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis, ac brevibus bonis, æterna, & cœleſtia largiatur: cum qua mercede acerbitates, ac miſeriæ, quas perpetimur in hoc mundo, facientes opera juſtitiæ; conferri, & coæquari nullo modo poſſunt. Proinde ſi ſapientes, ſi beati eſſe volumus, cogitanda, & proponenda ſunt nobis non tantum Terentiana illa; molendum eſſe uſque in piſtrinum, vapulandum, habendæ compedes; ſed his multo atrociora: carcer, cathenæ, tormenta patienda; ſuſtinendi dolores, mors denique ipſa & ſuſcipienda eſt, & ferenda: cum liqueat conſcientiæ noſtræ, nec fragilem iſtam voluptatem ſine pœna, nec virtutem ſine divino præmio fore. Univerſos igitur oportet operam dare vel ut ſe quamprimum ad rectam viam dirigant; * ut ſuſceptis, operatiſque virtutibus, & hujus vitæ laboribus patienter exactis, conſolatorem Deum habere mereantur. Pater enim noſter, ac Dominus, qui condidit, firmavitque cœlum, qui ſolem cum cæteris ſyderibus induxit, qui libratam magnitudine ſua terram vallavit montibus, mari circumdedit, amnibuſque diſtinxit; &, quicquid eſt in hoc opere mundi, conflavit, ac perfecit è nihilo; perſpectis erroribus hominum, ducem miſit, qui nobis juſtitiæ viam panderet. Hunc ſequamur omnes; hunc audiamus, huic devotione pareamus; quoniam ſolus, ut ait Lucretius,

* *vel*

Veridicis hominum purgavit pectora dictis:
Et finem ſtatuit * cupedinis, atque timoris:
Expoſuitque bonum ſummum, quo tendimus omnes,
Quid foret; atque viam monſtravit limite* puro,
Qua poſſemus ad id recto contendere curſu.

* *torpedinis*
* *parvo*

Nec monſtravit tantum, ſed etiam præceſſit; nequis difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deſeratur (ſi fieri poteſt) via perditionis, & fraudis; in qua mors voluptatis illecebris adoperta

perta celatur. Et quanto quisque annis in senectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum; cogitet, quam purus abscedat, quam innocens ad * judicem veniat; non ut faciunt, * quorum cæcis mentibus, qui jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur instantis ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine liberet se quisque, dum licet, dum facultas adest, seque ad Deum tota mente convertat; ut illum diem securus expectet, quo præses, dominusque mundi Deus de singulorum factis, cogitationibusque judicabit: quæcunque hæc expetuntur, non tantum negligat, sed & fugiat; potioremque animam suam judicet, quam bona ista fallacia; quorum incerta, & caduca possessio est: migrant enim quotidie, & multo velocius exeunt, quam intraverant; & tamen si nobis usque ad ultimum liceat istis frui, aliis certe relinquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi vitam bene, atque innocenter actam. Ille ad Deum copiosus, ille opulentus adveniet, cui astabunt continentia, misericordia, patientia, caritas, fides. Hæc est hæreditas nostra, quæ nec eripi cuiquam, nec transferri ad alterum potest. Et quis est, qui hæc bona parare, ac adquirere sibi velit? Veniant, qui esuriunt; ut cœlesti cibo saturati, sempiternam famem ponant: veniant, qui sitiunt; ut aquam salutarem de perenni, cœlestique fonte plenissimis faucibus trahant. Hoc cibatu, atque potu Dei, & cæci videbunt, & surdi audient, & muti loquentur, & claudi ambulabunt, & stulti sapient, & ægroti valebunt, & mortui reviviscent. Quisquis enim corruptelas terræ virtute calcaverit; hunc arbiter ille summus, ille verax ad lucem, vitamque perpetuam suscitabit. Nemo divitiis, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confidat: immortalem ista non faciunt. Nam quicunque rationem hominis abjecerit, ac præsentia secutus, in humum se ipse prostraverit: tanquam desertor Domini, & imperatoris, & patris sui punietur. Intendamus

* *judicium*

* *quidam cæcis mentibus nixi, qui &c.*

tendamus ergo justitiæ ; quæ nos inseparabilis comes ad Deum sola perducet ; &, dum spiritus hos regit artus, infatigabilem militiam Deo militemus ; stationes, vigiliasque celebremus ; congrediamur cum hoste, quem novimus, fortiter ; ut victores, ac de victo adversario triumphantes, præmium virtutis, quod ipse promisit, à * Domino consequamur.

* *Deo*

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum AD DONATUM, Liber Unus.

De Ira Dei.

NIMADVERTI sæpe, Donate, plurimos * existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt) non irasci Deum; quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina; nec cuiquam nocere, præstantissimæ, atque optimæ congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia ejus quicquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficentia * quicquam mali. Quorum error, quia maximus est, & ad evertendum

* *id*

* *ejus*

p. 413.

dum vitæ humanæ statum spectat; coarguendus est à nobis, ne * ipse fallaris, impulsus auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam Dei sequimur; qui scire solus potest, & revelare secreta. Cujus doctrinæ philosophi expertes, existimaverunt naturam rerum conjectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest; quia mens hominis, tenebroso corporis domicilio circumsepta, longe à veri * perspectione summota est: * & hoc differt ab humanitate divinitas; quod humanitatis est ignoratio, divinitatis scientia. Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio: quoniam in carne mortali agentes, nostris sensibus divinare non possumus. Lumen autem mentis humanæ Deus est; quem qui cognoverit, & in pectus admiserit; illuminato corde mysterium veritatis agnoscet. Remoto autem Deo, cœlestique doctrina, omnia erroribus plena sunt. * Recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus; tamen, ut cæterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur; ait se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim, doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri; nec, ut putabant quidam, * dissimulavit ipsam doctrinam, ut alios refelleret; sed vidit ex parte aliqua veritatem: testatusque est etiam in judicio (sicut traditur à Platone) quod nulla esset humana sapientia: * adeoque doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abjecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit; apparet esse divinam, nec ulli alii, quam Deo, veritatis notitiam subjacere. Deus igitur noscendus est, in quo * sola veritas est. Ille mundi parens, & conditor rerum,

* *&*
* *perfectione*
* *in*
* *Recte ergo*
* *simulavit*
* *adeo*
* *solo*

rum, qui oculis non videtur; mente vix cernitur. Cujus religio multis modis impugnari solet ab iis, qui neque veram sapientiam tenere potuerunt; neque magni, & cœlestis arcani comprehendere rationem.

2. NAM cum sint gradus multi, per quos ad domicilium veritatis ascenditur; non est facile cuilibet evehi ad summum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt, revolvuntur in planum. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, & abjicere impios * cultus Deorum humana manu fabricatos: Secundus vero perspicere animo, quod unus sit Deus summus, cujus potestas, ac providentia effecerit à principio mundum, & gubernet in posterum. Tertius, cognoscere ministrum ejus, ac nuntium, quem legavit in terram; quo docente liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri Dei cultum, justitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus, ut * dixi, pronus est lapsus, & facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur. De primo gradu eos excuti videmus, qui, cum falsa intelligant; tamen * verum non inveniunt; contemptisque terrenis, fragilibusque simulachris, non ad colendum se Deum conferunt, quem ignorant; sed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, solem, lunam, cæteraque astra venerantur. Sed imperitiam horum jam coarguimus in secundo divinarum institutionum libro. De secundo vero gradu eos dicimus cadere, qui * consentiunt, unum esse summum Deum; iidem tamen à philosophis irretiti, & falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa majestate sentiunt, quam veritas habet; qui aut figuram negant habere ullam Deum; aut ullo affectu commoveri putant; quia sit omnis affectus imbecillitatis, quæ in Deo nulla est. De tertio vero ii præcipitantur, qui cum sciant legatum Dei, eundemque divini, & immortalis templi conditorem; tamen

* *cultus humana manu fabricatorum*:

* *diximus*

* *vera*

* *cùm sentiant*

tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit. Quos ex parte jam refutavimus, in quarto supradicti operis libro; & refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas cœperimus, quæ veritatem, dum * disputant, perdiderunt. Nunc vero contra eos differemus, qui de secundo gradu lapsi, prava de summo Deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci; sed securum, & quietum, immortalitatis suæ bonis perfrui. * Illi vero iram tollunt, gratiam relinquunt Deo: naturam enim summa virtute præstantem, * ut non maleficam, sic beneficam esse debere: ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio; hujusmodi facienda nobis, & * exequenda partitio est; cum diversa & repugnantia sint, ira, & gratia. Aut ira tribuenda est Deo; & gratia detrahenda; aut utrunque * detrahendum. Aut ira demenda est, & gratia tribuenda; aut neutrum * tribuendum. Aliud * amplius præter hæc nihil potest capere natura; ut necesse sit, in uno istorum aliquo, verum, quod quæritur, inveniri. Consideremus singula; ut nos ad latebras veritatis, & ratio, & ordo deducat.

* *dissipant,*
* *Alii*
* *& non maleficam esse debere:*
* *sequenda*
* *pariter*
* *detrahendum.*
* *enim*

3. PRIMUM illud nemo de Deo dixit unquam, irasci eum tantummodo, & gratia non moveri. Est enim disconveniens Deo, ut ejusmodi potestate sit præditus, qua noceat, & obsit; prodesse vero, ac benefacere nequeat. Quæ igitur ratio, quæ spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est Deus? Quod si sit: jam majestas illa venerabilis, non ad judicis potestatem, cui licet servare, ac liberare, sed ad tortoris, & carnificis officium deducetur. Cum autem videamus, non modo male esse in rebus humanis,

* *Deus non est; auctorem esse alterum &c.*

* *posse: & ideo &c.*

nis, sed etiam bona: utique si * Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat, & det nobis bona. Si est; quo nomine appellandus est? aut cur nobis, qui male faciat, notior est, quam ille, qui bene? Si autem nihil potest esse præter Deum, absurdum est, & vanum, divinam putare potestatem, qua nihil est majus, nihil melius, nocere * posse, prodesse non posse: & ideo nemo extitit, qui auderet id dicere; quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia convenit; transeamus; & veritatem alibi requiramus.

* *facere quod &c.*

* *nihil providet; amisit*

4. QUOD sequitur, de schola Epicuri est; sicut iram in Deo non esse, ita nec gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus alienum esse à Deo, malum * facere, atque nocere; quod ex affectu iracundiæ plerumque nascitur: ademit ei etiam beneficentiam; quoniam videbat consequens esse, ut si habeat iram Deus, habeat & gratiam. Itaque ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem. Ex hoc, inquit, beatus, & incorruptus est, quia nihil curat, neque habet ipse negotium, neque alteri exhibet. Deus igitur non est, si nec movetur; quod est proprium viventis: nec facit aliquid impossibile homini; quod est proprium Dei, si omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem, quæ Deo digna sit. Et quæ major, & quæ dignior administratio Deo assignari potest, quam mundi gubernatio, quam cura viventium, maximeque generis humani, cui omnia terrena subjecta sunt? Quæ igitur in Deo potest esse beatitudo, si semper quietus, & immobilis torpet? si precantibus surdus, si colentibus cæcus? Quid tam dignum, tam proprium Deo, quam providentia? Sed si * nihil curat, nihil providet; amisit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam Deo substantiam tollit; quid aliud dicit; nisi Deum omnino non esse? Deni-

que

ue M. Tullius à Possidonio dictum refert, id Epicurum ensisse, nullos Deos esse; sed ea, quæ de diis locutus sit, depellendæ invidiæ causa dixisse: itaque verbis illum Deos relinquere, re autem ipsa tollere; quibus nullum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est: quid eo fallacius? quod à sapiente, & gravi viro debet esse alienum. Hic vero si aliud sensit, & aliud locutus est; quid aliud appellandus est, quam deceptor, bilinguis, malus, & propterea stultus? Sed non erat tam versutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur; cum hæc etiam scriptis ad æternam memoriam * consignemus: sed ignorantia veritatis erravit: inductus enim à principio verisimilitudine * unius falsæ sententiæ, necessario in ea, quæ sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram Deo non convenire. Quod cum illi verum, & inexpugnabile videretur; non poterat consequentia * resecare; quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere Deo, necessitas ipsa cogebat. Ita qui non irascitur; utique nec gratia movetur; quod est iræ contrarium: jam si non ira in eo, nec gratia est; utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec misericordia. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio; quæ in Deum cadere non potest. Quod si nullus affectus in Deo est; quia quicquid afficitur, imbecillum est: ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo. Hucusque pervenit sapientis huminis disputatio: cætera, quæ sequuntur, obticuit; scilicet, quia nec cura sit in eo, nec providentia; ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ullum; quo efficitur, ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu constitit; quia jam præcipitium videbat. Sed quid prodest reticuisse, ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere coegit. Dixit enim, quod noluit; quia argumentum sic ordinavit, ut ad illud, quod evitabat, necessario deveniret. Vides igitur quo perveniatur, ira sublata, & Deo adempta. Denique aut nullus id credit, aut admodum pauci, & quidem scelerati, ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. Quod si & hoc falsum invenitur, nec

* *consignaret*

* *unius sententiæ*

* *recusare*

iram in Deo esse, nec gratiam: veniamus ad illud, quod tertio loco positum est.

5. EXISTIMANTUR Stoici, & alii nonnulli, aliquanto melius de divinitate sensisse; qui aiunt, gratiam in Deo esse, iram non esse. Favorabilis admodum, ac popularis oratio, non cadere in Deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se læsum putet, qui lædi non potest; ut quieta illa, & sancta majestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis. Iram enim, commotionem mentis esse, ac perturbationem, quæ sit à Deo aliena. Quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens, & gravis, ira non deceat (siquidem, cum in animum cujusquam incidit, velut sæva tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ardescant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens) quanto magis Deum non deceat tam fœda mutatio? Et si homo, qui habet imperium, ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat, quanto magis Deum, qui habeat totius generis humani, & ipsius mundi potestatem, periturum fuisse universa *, si irasceretur? Abesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere: & si absit ab eo ira, & concitatio, quia & deformis, & noxia est, nec cuiquam male facit: nihil aliud superest; nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conservator. Ita enim demum & communis omnium pater, & * optimus, & vere maximus dici poterit, quod expetit divina, cœlestisque natura. Nam si inter homines laudabile videtur, prodesse potius, quam nocere; vivificare, quam occidere; salvare quam perdere (nec immerito innocentia inter virtutes numeratur) & qui hæc fecerit, diligitur, præfertur, * honoratur benedictis omnibus, votisque celebratur; deniq; ob merita, & beneficia Deo simillimus judicatur: quanto magis ipsum Deum par est divinis perfectisque virtutibus præcellentem, atque ab omni terrena

* *credibile sit, si &c.*

* *optimus maximus*

* *ornatur*

rena labe summotum, divinis, & cœlestibus beneficiis omne genus hominum promereri? Speciose ista, populariterque dicuntur; & multos illiciunt ad credendum: sed qui hæc sentiunt; ad veritatem quidem propius accedunt; sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si Deus non irascitur impiis, & injustis; nec pios utique, justosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui & iram simul, & gratiam tollunt. In rebus enim diversis, aut in utramque partem moveri necesse est, aut in neutram. * Itaque qui bonos diligit; & malos odit: & qui malos non odit, nec bonos diligit: quia & diligere bonos, ex odio malorum venit: & malos odisse, ex bonorum caritate descendit. Nemo est, qui amet vitam sine odio mortis, nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista connexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat. Siquis Dominus habens in familia servos, bonum, ac malum; non utique aut ambos odit, aut ambos beneficiis, & honore prosequitur; quod si faciet, & iniquus, & stultus est: sed bonum & alloquitur amice, & ornat, & domui, ac familiæ, suisque omnibus rebus præficit: malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit; ut & hic exemplo cæteris sit ad non peccandum, & ille ad promerendum; ut alios metus coerceat, alios honor provocet. Qui ergo diligit; & odit; qui odit, & diligit; sunt enim, qui diligi debeant; sunt, qui odio haberi. Et sicut is, qui diligit, confert bona in eos, quos diligit; ita qui odit, irrogat mala iis, quos odio habet: quod argumentum, quia verum est, dissolvi nullo pacto potest. Vana ergo, & falsa est sententia eorum, * qui alterum Deo tribuunt, alterum detrahunt, non minus, quam illorum qui utrunque detrahunt. Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant; sed id quod melius est ex duobus, retinent. Ii vero, quos ratio, & veritas argumenti hujus inducit, falsa omnino sententia suscepta, in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: Quia Deus non irascitur; ergo nec gratia commovetur: sed ita: Quia Deus

Ita, qui bonos diligit, & malos non odit; nec bonos diligit: quia &c.

qui alterum detrahunt, non minus &c.

gratia movetur; ergo & irascitur. Si enim certum, & indubitatum fuisset, non irasci Deum; tunc ad illud alterum veniri, esset necesse. Cum autem magis sit ambiguum de ira, pene manifestum de gratia; absurdum est, ex incerto certum velle subvertere; cum sit promptius, de certis incerta firmare.

6. HÆ sunt de Deo philosophorum sententiæ. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehendimus; unum illud extremum superest, in quo solo possit veritas inveniri: quod à philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum; consequens esse, ut irascatur Deus, quoniam gratia commovetur. Hæc tuenda nobis, & asserenda sententia. In ea enim summa omnis, & cardo religionis, pietatisque versatur. Nam neque honos ullus deberi potest Deo, si nihil præstat colenti; nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

*versatur. Neque

7. CUM sæpe philosophi per ignorantiam veritatis à ratione desciverint, atque in errores inciderint inextricabiles (id enim solet his evenire, quod viatori viam nescienti, & non fatenti se ignorare, ut * vagatur, dum percontari obvios erubescit) illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem, & pecudem interesse: nec omnino quisquam, modo qui sapiens videri vellet, rationale animal cum mutis, & irrationabilibus coæquaverit: quod faciunt quidam imperiti, atque ipsis pecudibus similes: qui cum ventri, ac voluptati se velint tradere; aiunt, eadem ratione se natos, qua universa, quæ spirant: quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam * indoctus est, ut nesciat? quis tam imprudens, ut non sentiat aliquid inesse in homine divini? Nondum venio ad virtutes animi, & ingenii; quibus homini cum Deo manifesta cognatio est. Non ne ipsius corporis status, & oris figura declarat non esse nos cum mutis pecudibus æquales? Illarum

* vagetur

* indoctus, ut

rum natura in humum, pabulumque prostrata est; nec habet quicquam commune cum cœlo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum Deo vultum; & rationem ratio cognoscit. Propterea nullum est animal, ut ait Cicero, præter hominem, quod habeat aliquam notitiam Dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat: & hæc est hominis, atque mutorum vel præcipua, vel sola distantia. Nam cætera, quæ videntur hominis esse propria, etsi non sint talia in mutis, tamen similia videri possunt. Proprius homini sermo est: tamen & in illis quædam similitudo sermonis. Nam & dignoscunt invicem se vocibus; &, cum irascuntur, edunt sonum jurgio similem; &, cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. Nobis quidem voces eorum videntur inconditæ, sicut illis fortasse nostræ; sed ipsis, qui se intelligunt, verba sunt; denique in omni effectu certas vocis notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius; & tamen videmus in aliis animalibus quædam signa lætitiæ, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt. Quid tam proprium homini, quam ratio, & providentia futuri? Atqui sunt animalia, quæ latibulis suis diversos, & plures exitus pandant; ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia, & cogitatio. Alia provident in futurum:

—Ut ingentem formicæ farris acervum
Comportant, hyemis memores, tectoque reponunt;

ut apes,

Quæ patriam solæ, & certos novere penates;
Venturæque hyemis memores, æstate laborem
Experiuntur, & in medium quæsita reponunt.

Longum est, si exequi velim, quæ à singulis generibus animalium fieri soleant humanæ solertiæ simillima. Quod si ho-

rum omnium, quæ aſcribi homini ſolent, in * multis quoque deprehenditur ſimilitudo: apparet ſolam eſſe religionem, cujus in mutis nec veſtigium aliquod, nec ulla ſuſpicio inveniri poteſt. Religionis eſt propria juſtitia, * quam nullum aliud animal attingit. Homo enim ſolus * imperat: cætera ſibi conciliata ſunt. Juſtitiæ autem Dei cultus aſcribitur: quem qui non ſuſcipit; hic à natura hominis alienus, vitam pecudum ſub humana ſpecie vivet: cum vero à cæteris animalibus hoc pene ſolo differamus, quod ſoli omnium divinam vim, poteſtatemque ſentimus; in illis autem nullus ſit intellectus Dei: certe illud fieri non poteſt, ut in hoc vel muta plus ſapiant, vel humana natura deſipiat: cum homini ob ſapientiam, & cuncta, quæ ſpirant, & omnis rerum natura ſubjecta ſit. Quare ſi ratio, ſi * jus hominis hoc præcellit, & ſuperat cæteras animantes, quod ſolus notitiam Dei capit; apparet religionem nullo modo poſſe diſſolvi.

* mutis
* quæ
* impertit
* vis

8. DISSOLVITUR autem religio, ſi credamus Epicuro illa dicenti:

Omnis enim per ſe divûm natura neceſſe eſt
Immortali ævo ſumma cum pace fruatur,
Semota à noſtris rebus, ſejunctaque longe.
Jam privata dolore omni, privata periclis,
Ipſa ſuis pollens opibus, nil indiga noſtri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ cum dicit, utrum aliquem cultum Deo putat eſſe tribuendum, an evertit omnem religionem? Si enim Deus nihil * unquam boni tribuit; ſi colentis obſequio nullam gratiam refert: quid tam vanum, tam ſtultum, quam templa * ædificare, ſacrificia

* cuiquam
* ædificare, rem familiarem &c.

crificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? At enim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti, & ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus, inquit Cicero, si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemptius dici potuit in Deum? Valeat, inquit; id est abeat, & recedat, quandoquidem prodesse nulli potest. Quod si negotium Deus nec habet, nec exhibet: cur non ergo delinquamus, quoties hominum conscientiam fallere licebit, ac leges publicas circunscribere? Ubicunque nobis latendi occasio * arriserit; consulamus rei; auferamus aliena vel sine cruore, vel etiam cum sanguine; si præter leges nihil est amplius, quod * verendum sit. Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delet; qua sublata, confusio, ac perturbatio vitæ * sequitur. Quod si religio tolli non potest, ut & sapientiam, qua distamus à belluis, & justitiam retineamus, qua communis vita sit tutior: quomodo religio ipsa sine metu teneri, aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, comtemnitur; quod contemnitur, utique non colitur: ita fit, ut religio & majestas, & honor metu constet: metus autem non est, ubi nullus irascitur. Sive igitur gratiam Deo, sive iram, sive utrunque detraxeris; religionem tolli necesse est; sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrænat homines conscientia, si credamus nos in conspectu Dei vivere; si non tantum quæ gerimus, videri desuper, sed etiam quæ cogitamus, aut loquimur, audiri à Deo putemus. At enim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia, sed utilitatis; quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror * impendat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio, & divinitas nulla est. Sed à viris prudentibus universa confecta sunt, quo rectius, innocentiusque vivatur. Magna hæc, & à materia, quam propo-

* *arriserit, auferamus &c.*

* *colendum*

* *sequetur.*

* *impendeat*

propoſuimus, aliena quæſtio eſt: ſed quia neceſſario incidit, debet * quam breviter attingi.

* quamvis breviter

9. CUM ſententiæ philoſophorum prioris temporis de providentia conſenſiſſent; nec ulla eſſet dubitatio, quin mundus à Deo, & ratione eſſet inſtructus, & ratione regeretur: primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui ſibi diceret non liquere, utrum eſſet aliqua divinitas, nec'ne. Quæ diſputatio ejus adeo impia, & contra veritatem, & religionem judicata eſt; ut & ipſum Athenienſes expulerint ſuis finibus; & libros ejus in concione; quibus hæc continebantur, exuſſerint. De cujus ſententia non eſt opus diſputare; quia nihil certi pronuntiavit. Poſt hæc Socrates, & auditor ejus Plato, & qui de ſchola Platonis, tanquam rivuli diverſas in partes profluxerunt, Stoici, & Peripatetici in eadem fuere ſententia, qua priores. Poſtea vero Epicurus deum quidem eſſe dixit; quia neceſſe ſit eſſe aliquid in mundo præſtans, & eximium, & beatum; providentiam tamen nullam; itaque mundum ipſum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica inſtructum; ſed naturam rerum quibuſdam minutis ſeminibus, & inſecabilibus conglobatam. Quo quid repugnantius dici poſſit, non video. Etenim ſi eſt Deus; utique providens eſt, ut Deus; nec aliter ei poteſt divinitas attribui, niſi & præterita teneat, & præſentia ſciat, & futura proſpiciat. Cum igitur providentiam ſuſtulit; etiam Deum negavit eſſe. Cum autem Deum eſſe profeſſus eſt; & providentiam ſimul eſſe conceſſit. Alterum enim ſine altero nec eſſe prorſus, nec intelligi poteſt. Verum iis poſtea temporibus, quibus jam philoſophia defloruerat, extitit * Athenis quidam Diagoras, qui nullum eſſe omnino Deum diceret; ob eamque ſententiam nominatus eſt ἄθεος; item Cyrenæus Theodorus: ambo, quia nihil novi poterant reperire, omnibus jam dictis, & inventis, maluerunt vel contra veritatem id negare, in quo priores univerſi ſine ambiguitate conſenſerant. Ii ſunt, qui tot ſeculis, * & ingeniis, aſſertam atque defenſam providentiam calumniati

* alius

* tot

lumniati sunt. Quid ergo? utrumne istos minutos, & inertes philosophos ratione, an vero auctoritate præstantium virorum refellemus? an potius utroque? Sed properandum est, ne longius à materia devagetur oratio.

10. QUI nolunt divina providentia factum esse mundum; aut principiis inter se temere coëuntibus dicunt esse concretum, aut repente natura extitisse; naturam vero, ut ait Straton, habere in se vim gignendi & muniendi; sed eam nec sensum habere ullum, nec figuram; ut intelligamus, omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec auctore. Utrumque vanum & impossibile. Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent, quam id sentiant, quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina, quorum concursu fortuito totum coiisse mundum loquuntur; ubi, aut unde sint, quæro? quis illa vidit unquam? quis sensit? quis audivit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus omnium cæcus, & excors fuit; qui ita loqueretur, quæ nec æger quisquam delirare, nec dormiens possit somniare. Quatuor elementis constare omnia, philosophi veteres defferebant; ille noluit; ne alienis vestigiis videretur insistere: sed ipsorum elementorum alia voluit esse primordia, quæ nec videri possint nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari, ac dividi possint: unde illis nomen imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod si una esset omnibus, eademque natura, non possent res efficere diversas, tanta varietate, quantam videmus inesse mundo. Dixit ergo, levia esse, & aspera, & rotunda, & angulata, & hamata. Quanto melius fuerat tacere, quam in usus tam miserabiles, tam inanes, habere linguam: & quidem vereor, ne non minus delirare videatur, qui hæc putet refellenda: respondeamus tamen velut aliquid dicenti. Si levia sunt, & rotunda; utique non possunt invicem se apprehendere, ut aliquod corpus efficiant; ut siquis milium velit in unam coagmentationem constringere, levitudo ipsa granorum in massam coire non sinat: * si aspera, & angulata sunt, & hamata, ut possint cohærere.

* *aspera, inqui, & &c.*

Dividua ergo, & secabilia sunt; * hamis enim necesse est, & angulis eminere, ut possint amputari: itaque quod amputari, ac divelli potest; & videri poterit, & teneri. Hæc, inquit, per inane irrequietis motibus volitant; & huc, atque illuc feruntur; sicut pulveris minutias videmus in sole, cum per fenestram radios, ac lumen immiserit. Ex his arbores, & herbæ, & fruges omnes oriuntur: ex his animalia, & aqua, ignis, & universa gignuntur,& rursus in eadem resolvuntur. Ferri hoc potest, quamdiu de rebus parvis agitur. Ex his etiam mundus ipse concretus est. Implevit numerum perfectæ insaniæ, ut nihil ulterius adjici posset: sed invenit tamen ille quid adderet, Quoniam est omne, inquit, infinitum; nec potest quicquam vacare: necesse est ergo innumerabiles esse mundos. Quæ tanta vis fuerat atomorum, ut moles tam inæstimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro,quæ sit istorum seminum vel ratio,vel origo: si enim ex illis sunt omnia;ipsa igitur unde esse dicemus, quæ natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos subministravit? Sed concedamus, ut impune de mundis deliraverit: de hoc loquamur, in quo sumus,& quem videmus. Ait,omnia ex individuis corpusculis fieri. Si hoc ita esset; nulla res unquam sui generis semine indigeret; sine ovis alites nascerentur, ac ova sine partu; item cætera viventia sine coitu: arbores, & quæ gignuntur è terra, propria semina non haberent; quæ nos quotidie tractamus,& serimus. Cur ex frumento seges nascitur, & rursus ex segete frumentum? Denique si atomorum coitio, & conglobatio efficeret omnia; in aere universa concrescerent; siquidem per inane atomi volitant: cur sine terra, sine radicibus, sine humore, sine semine, non herbæ, non arbor, non fruges oriri * augerique possunt? Unde apparet, nihil ex atomis fieri, quandoquidem unaquæque res habet propriam, certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. Denique Lucretius quasi oblitus atomorum, quos asserebat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri omnia,his argumentis usus est,quæ contra ipsum valerent: sic enim dixit:

* *hamos —— & angulos*

* *aut generari*

Nam

Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
Omne genus nasci posset: nil semine egeret.

Item postea

Nil igitur fieri de nilo posse fatendum est:
Semine quando opus est rebus: quo quæque creatæ
Aeris in teneras possint proferrier auras.

Quis hunc* putat habuisse cerebrum, cum hæc diceret, nec videret sibi esse contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cujusque rei certum est; nisi forte & ignis, & aquæ naturam ex atomis esse credemus. Quid, quod durissimi rigoris materiæ, si ictu vehementiore collidantur, ignis excutitur? Num in ferro, aut silice atomi latent? Quis inclusit? aut cur sua sponte non emicant? aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem, ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquæ si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua refulget, ignis accenditur etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? atqui de sole ignis ne æstate quidem accendi potest. Si ceræ inhalaveris, vel si vapor levis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminam; paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. Item de halitu terræ, aut maris nebula existit: quæ aut dispersa humefacit quicquid texerit; aut collecta, in arduos montes in sublime vento rapta, stipatur in nubem atque imbres maximos dejicit. Ubi ergo dicimus liquores natos esse? num in vapore? num in halitu? num in vento? Atqui nihil potest consistere in eo, quod nec tangitur, nec videtur. Quid ergo de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus; adeo ut solertissima, & diligentissima omnium partium membrorumque descriptio casum, ac fortunam repellat. Sed putemus, artus, & ossa, & nervos, & sanguinem de atomis posse concrescere. Quid sensus, cogitatio, memoria, mens, ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? minutissimis, inquit. Sunt ergo alia majora. Quomodo

* *putet*

modo igitur insecabilia? * Denique si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur: consequens est, ut ex visibilibus sint quæ videntur: cur igitur nemo videt? Sed sive invisibilia quæ sunt in homine consideret, sive tractabilia, quæ veniunt sub aspectum; ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam, mirabilemque rationem. Quæ quia supra hominis sensum, & ingenium est, cui rectius, quam divinæ * providentiæ tribuenda est? An simulachrum hominis, & statuam ratio, & ars fingit; ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum, & excellens artificium nihil aliud, nisi umbram, & extrema corporis lineamenta possit imitari: num potuit humana solertia dare operi suo, aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum videndi, audiendi, odorandi, cæterorumque membrorum, vel apparentium, vel latentium mirabiles utilitates. Quis artifex potuit aut cor hominis, aut vocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquam ne igitur sanus existimat, quod homo ratione, & consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohærentium perfici potuisse? Vides, in quæ deliramenta inciderint, dum nolunt effectionem, curamque rerum Deo dare. Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant quæ terrena sunt: num etiam cœlestia? Deos aiunt incorruptos, æternos, beatos esse; solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse videantur. Si enim * Deos quoque ex illis constituissent; dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis, atque in naturam suam revertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint: cur non cætera eodem modo intelligamus? Sed quæro ante quam mundum primordia ista generarent, cur sibi Dii habitaculum non ædificaverint? Videlicet, nisi atomi coiissent, cœlumque fecissent, adhuc Dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ratione de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terræ

* Deinde

* potentiæ

* Dii---constituissent

terræ conglobarentur, cœlum desuper tenderetur, tanta siderum varietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatius? Tanta ergo qui videat, & talia; potest existimare, nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione divina; sed ex atomis subtilibus, exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem, qui hæc diceret; aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor ejus fuit; vel Epicurum, in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit. At enim (sicut alii dicunt) natura mundus effectus est, quæ sensu, & figura caret. Hoc vero multo est absurdius. Si natura mundum fecit; consilio, & ratione fecerit, necesse est: is enim facit aliquid, qui aut voluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu, ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod & sensum habeat, & figuram? nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtilem, tamque mirabilem à non sentiente formari, animarique potuisse; aut istam cœli speciem tam providenter ad utilitates viventium temperatam, nescio quo casu, sine conditore, sine artifice, subito extitisse. Siquid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea, quæ homo licet ratione sit præditus, facere non possit; id profecto est majus, & fortius, & sapientius homine. Homo autem non potest facere cœlestia: ergo illud, quod hæc efficiet, vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse, nisi Deus? Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Ubi enim non est cogitatio; nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio suo utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum, & continendum; cur natura potius, quam Deus nominetur? Aut si concursus atomorum, vel carens mente natura ea, quæ videmus, * efficit; quæro, cur facere cœlum potuerit, urbem, aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas, & simulachra non fecerit? Atqui * potuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere; siquidem nullam positionem relinquunt, quam non

* *effecit*

* *debuerant*

experi-

experiantur: nam de natura, quæ mentem non habeat, non est mirandum; quod hæc facere oblita sit. Quid ergo est? Utique Deus, cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulchritudinem, nec majus ad molem, quæ fieri ab homine non poterant, fecit ipse; in quibus etiam hominem ipsum; cui particulam de sua sapientia dedit; & instruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena * cupiebat, ut ipse sibi efficeret, quæ in usus suos essent necessaria. Si vero in hujus mundi (ut ita dixerim) republica nulla providentia est, quæ regat; nullus Deus, qui administret; nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet: unde igitur mens humana tam solers, tam intelligens orta esse credetur? Si enim corpus hominis ex humo factum est, unde homo nomen accepit: animus ergo, qui sapit, qui rector est corporis; cui membra obsequuntur tanquam regi, & imperatori; qui nec aspici, nec comprehendi potest; non potuit ad hominem nisi à sapiente natura pervenire. Sed sicut omne corpus, mens, & animus gubernat; ita & mundum Deus. Nec enim verisimile est, ut minora, & humilia regimen habeant; majora, & summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis, Et in consolatione animorum, inquit, nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est enim, inquit, in animis mistum, atque concretum, aut quod ex terra natum, atque factum esse videatur; nihilve aut humidum quidem aut flabile, aut igneum. His enim * innatum nihil inest, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quo futura provideat, & præterita teneat, & complecti possit præsentia, quæ sola divina sunt. Nec enim inveniuntur unquam, unde ad hominem venire possint, nisi à Deo. Exceptis igitur duobus, tribusve calumniatoribus vanis, cum constet, divina providentia mundum regi, sicut & factus est, nec sit quisquam, qui Diagoræ, Theodorique sententiam, vel Leucippi innane commentum, vel Democriti, Epicurique levitatem præferre audeat auctoritati, vel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes; vel Pythagoræ, vel Socratis, vel Platonis

* capiebat

* naturis

tonis

tonis * cæterorum summorum philosophorum, qui esse providentiam judicaverunt: falsa igitur est & illa sententia, qua putant terroris, ac metus gratia religionem à sapientibus institutam, quo se homines imperiti à peccatis abstinerent. Quod si verum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atque adeo totius generis humani causa commenti sunt religionem; sapientes igitur non fuerunt; quia in sapientem non cadit mendacium. Sed fuerint sapientes; quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque, ac Socratem fallerent; & Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarum principes, tam facile deluderent? Est igitur divina providentia, ut senserunt ii homines, quos nominavi; cujus vi, ac potestate omnia, quæ videmus, & facta sunt, & reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in servandis ordinibus, temporibusque constantia, aut olim potuit sine provido artifice oriri; aut constare tot seculis sine incola potenti; aut in perpetuum gubernari sine perito ac sciente rectore: quod ratio ipsa declarat. Quicquid est enim, quod habet rationem; ratione sit ortum, necesse est. Ratio autem sentientis, sapientisque naturæ est; sapiens vero, sentiensque natura, nihil aliud potest esse, quam Deus. Mundus autem, quoniam rationem habet, qua & regitur, & constat; ergo à Deo factus est. Quod si est conditor, rectorque mundi Deus; recte igitur, ac vere religio constituta est: auctori enim rerum, parentique communi honos, veneratioque debetur.

* *cæterorumq; phi-*

11. QUONIAM * constitit de providentia; sequitur ut doceamus, utrumne * multorum Deorum esse credenda sit, an potius unius. Satis, ut opinor, ostendimus in nostris institutionibus, Deos multos esse non posse; quod divina vis, ac potestas, si distribuatur in plures, diminui eam necesse sit; quod autem minuitur, utique mortale est; si vero mortalis non est, nec minui, nec dividi potest. Deus igitur unus est; in quo vis,

* *constat*
* *multorum esse*

vis, & poteſtas conſummata eſt; nec minui poteſt, nec augeri. Si autem ſunt multi; dum habent ſinguli poteſtatis aliquid, ac numinis, ſumma ipſa decreſcit; nec poterunt ſinguli habere totum, quod eſt commune cum pluribus; unicuique tantum deerit, quantum cæteri poſſidebunt. Non poſſunt igitur in hoc mundo multi eſſe rectores, nec in una domo multi domini, nec in navi una multi gubernatores, nec in armento, aut grege duces multi, nec in uno * regimine multi reges: ſed nec in cœlo quidem multi ſoles eſſe poterunt, ſicut nec animæ plures in uno corpore: adeo in unitate, natura univerſa conſentit. Quod ſi mundum

* *examine*

Spiritus intus alit; totamque infuſa per artus
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet:

Apparet teſtimonio poetæ, unum eſſe mundi habitatorem Deum; ſiquidem corpus omne niſi ab una mente incoli, regique non poteſt. Omnem igitur divinam poteſtatem neceſſe eſt in uno eſſe, cujus nutu, & imperio regantur omnia; & ideo tantus eſt, ut ab homine non poſſit aut verbis enarrari, aut ſenſibus æſtimari. Unde igitur ad homines opinio multorum Deorum perſuaſione pervenit? Nimirum ii omnes, qui coluntur ut Dii, homines fuerunt, & iidem primi, ac maximi reges: ſed eos aut ob virtutem, * quia profuerant hominum generi, divinis honoribus affectos eſſe poſt mortem; aut ob beneficia, & inventa, quibus humanam vitam excoluerant, immortalem memoriam conſecutos, quis ignorat? nec tantum mares, ſed & feminas. Quod cum vetuſtiſſimi Græciæ ſcriptores, quos illi Θεολόγους nuncupant, tum etiam Romani Græcos ſecuti, & imitati docent, quorum præcipue Euhemerus, ac noſter Ennius; qui eorum omnium natales, conjugia, progenies, imperia, res geſtas, obitus, ſimulachra, demonſtrant. Et ſecutus eos Tull. tertio de natura Deorum libro diſſolvit publicas religiones: ſed tamen veram, quam ignorabat, nec ipſe, nec alius quiſquam potuit inducere.

* *quâ*

Adeo

Adeo & ipse testatus est, falsum quidem apparere, veritatem tamen latere. Utinam, inquit, tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. Quod quidem non dissimulanter, ut Academicus, sed vere, atque ex animi sententia proclamavit: quia veritas humanis sensibus erui non potest; quod assequi valuit humana * providentia; id assecutus est, ut falsa detegeret. Quicquid enim fictum, & commentitium; quia nulla ratione subnixum est, facile dissolvitur. Unus est igitur princeps, & origo rerum Deus, sicut Plato in Timeo & sensit, & docuit; cujus majestatem tantam esse declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi possit. Idem testatur Hermes; quem Cicero ait in numero Deorum apud Ægyptios haberi; eum scilicet, qui ob virtutem, multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus; & erat non modo Platone, verum etiam Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates disputans, ait; formam Dei non oportere conquiri. Et Plato in legum libris: Quid omnino sit Deus, non esse quærendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. Pythagoras quoque unum Deum confitetur, dicens incorporalem esse mentem, quæ per omnem rerum naturam diffusa, & intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in physico unum esse naturalem Deum dixit, quamvis gentes, & urbes suos habeant populares. Eadem fere & Aristoteles cum suis peripateticis, & Zenon cum suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi: qui licet diversis nominibus sint abusi; ad unam tamen potestatem, quæ mundum regeret, concurrunt. Sed tamen summum Deum cum & philosophi, & poetæ, & ipsi denique, qui Deos colunt, sæpe fateantur; de cultu tamen, & honoribus ejus nemo unquam requisivit, nemo disseruit, ea scilicet persuasione, qua semper beneficum, incorruptumque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur: adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

* *prudentia*

12. NUNC quoniam respondimus impiæ quorundam, detesta-

deteſtabilique * imprudentiæ, vel potius amentiæ; redeamus ad propoſitum. Diximus, religione ſublata, nec ſapientiam teneri poſſe, nec juſtitiam; quia ſapientia divinitatis intellectus eſt, quo differimus à belluis: in homine ſolo reperiri juſtitiam: quia niſi cupiditates noſtras Deus, qui falli non poteſt, coërcuerit; ſcelerate, impieque viveremus: ſpectari ergo actus noſtros à Deo, non modo ad utilitatem communis vitæ attinet, ſed etiam ad veritatem; quia religione, juſtitiaque detracta, vel ad ſtultitiam pecudum amiſſa ratione * volvimur, vel ad beſtiarum immanitatem; imo vero amplius, ſiquidem beſtiæ ſui generis animalibus parcunt. Quid erit homine truculentius, quid immitius, ſi dempto metu ſuperiore, vim legum aut fallere potuerit, aut contemnere? Timor igitur Dei ſolus eſt, qui cuſtodit hominum inter ſe ſocietatem, per quem vita ipſa ſuſtinetur, munitur, gubernatur. Is autem timor * auferetur, ſi fuerit homini perſuaſum, quod iræ ſit expers Deus; quem moveri, & indignari, cum injuſta fiunt, non modo communis utilitas, ſed etiam ratio * ipſa nobis, & veritas perſuadet. Rurſus nobis ad ſuperiora redeundum eſt, ut quia docuimus à Deo factum eſſe mundum, doceamus quare ſit effectus.

* prudentiæ

* devolvimur

* auferetur

* ipſa &

13. SI conſideret aliquis univerſam mundi adminiſtrationem, intelliget profecto, quam vera ſit ſententia Stoicorum, qui aiunt, * noſtra cauſa mundum eſſe conſtructum. Omnia enim, quibus conſtat, quæque generat ex ſe mundus, ad utilitatem ſolius hominis accommodata ſunt. Homo utitur igni ad uſum calefaciendi, & luminis, & coquendorum ciborum, ferrique fabricandi: utitur fontibus ad potum, & ad lavacra, fluminibus ad agros irrigandos, terminandaſque regiones: utitur terra ad percipiendam * frugum varietatem, collibus ad conſerenda

* noſtri

* utilitatem hominis

* frugum ubertatem

ſerenda vineta, montibus ad uſum arborum, atque * lignorum, planis ad ſegetem: utitur mari non ſolum ad commercia, & copias ex longinquis regionibus ferendas, verum etiam ad ubertatem omnis generis piſcium. Quod ſi his elementis utitur, quibus eſt proximus; non eſt dubium, quin & cœlo; quoniam & cœleſtium rerum officia ad fertilitatem terræ, ex qua vivimus, temperata ſunt. Sol irrequietis curſibus, & ſpatiis inæqualibus orbes annuos conficit; & aut oriens diem promit ad laborem, aut occidens noctem ſuperducit ad requiem; & tum abſceſſu longius ad meridiem, tum acceſſu propius ad ſeptentrionem, hyemis, & æſtatis viciſſitudines facit; ut & hybernis humoribus, ac pruinis in ubertatem terra pingueſcat; & æſtivis caloribus vel herbidæ fruges maturitate durentur, vel quæ ſunt in humidis, incocta, & ferveſacta miteſcant. Luna quoque nocturni temporis gubernatrix, & amiſſi, ac recepti luminis vicibus menſtrua ſpatia moderatur; & cœcas tenebris horrentibus noctes fulgore ſuæ claritatis illuſtrat; ut æſtiva itinera, & expeditiones, & opera ſine labore, ac moleſtia confici poſſint: ſiquidem

* lig: *um: uti- tur &c.

Nocte leves melius ſtipulæ, nocte arida prata
Tondentur ————

Aſtra etiam cætera vel ortu, vel occaſu ſuo certis ſtationibus opportunitates temporum ſubminiſtrant. Sed & navigiis, quo minus errabundo curſu per immenſum vagentur, regimen præbent, cum ea rite gubernator obſervans, ad portum deſtinati litoris * provehamur. Ventorum ſpiritu attrahuntur nubes, ut ſata imbribus irrigentur, ut vites * fœtibus, arbuſta pomis exuberent. Et hæc per orbem vicibus exhibentur, ne deſit aliquando, quo vita hominum ſuſtineatur. At enim cæteras animantes eadem terra nutrit, & ejuſdem fœtu etiam muta paſcuntur. Nam

* provehatur.
* uvis

etiam mutorum causa Deus laboravit? Minime; quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus, & ipsa eodem modo ad usum hominis à Deo facta, partim ad cibos, partim ad * vestium, partim ad operis auxilia; ut clarum sit, divinam providentiam rerum, & copiarum abundantia, hominum vitam instruere; atque ornare voluisse; ob eamque causam & aerem volucribus, & mare piscibus, & terram quadrupedibus implevit. Sed Academici contra Stoicos differentes solent quærere, cur, si Deus omnia hominum causa fecerit, etiam multa contraria, & inimica, & pestifera nobis reperiantur tam in mari, quam in terra. Quod Stoici veritatem non respicientes ineptissime repulerunt. Aiunt enim multa esse in gignentibus, & in numero animalium, quorum adhuc lateat utilitas; sed eam processu temporum inveniri; sicut jam plura prioribus seculis incognita, necessitas, & usus invenerit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpentibus reperiri, quæ homini molesta & perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quæ si est; invenietur aliquando, nempe adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam, in cineremque dilapsam, mederi ejusdem bestiæ morsui. Quanto melius fuerat eam prorsus non esse, quam remedium contra se ab ipsa desiderari? Brevius igitur, ac verius respondere potuerunt in hunc modum. Deus cum formasset hominem veluti simulachrum suum, quod * erat divini opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio, ac ditioni suæ subjugaret, omnibusque mundi commodis uteretur: proposuit tamen ei & bona, & mala; quia sapientiam dedit; cujus omnis ratio in discernendis malis, ac bonis * posita est. Non potest enim quisquam eligere meliora, & scire, quid bonum sit; nisi sciat simul rejicere, ac vitare, quæ mala sunt. Invicem sibi alterutrum connexa sunt; ut sublato alterutro, utrunque tolli sit necesse. Propositis igitur bonis, malisque, tum demum opus suum peragit sapientia; & quidem bonum appetit ad utilitatem, malum rejicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia

* *vestitum*

* *erat opificii*

* *sita*

numerabilia data ſunt homini, quibus frui poſſet; ſic etiam mala, quæ caveret. Nam ſi malum nullum ſit, nullum periculum, nihil denique, quod lædere hominem poſſit; tollitur omnis materia ſapientiæ; nec erit homini neceſſaria. Poſitis enim tantummodo in conſpectu bonis, quid opus eſt cogitatione, intellectu, ſcientia, ratione? cum quocunque porrexerit manum, id naturæ aptum, & commodum ſit; ut ſi quis velit apparatiſſimam cœnam infantibus, qui nondum ſapiant, apponere, utique id appetent ſinguli, quo unumquemque aut impetus, aut fames, aut etiam caſus attraxerit, & quicquid ſumpſerint, id illis erit utile, ac ſalubre. Quid igitur nocebit, eos, ſicuti ſunt, permanere, & ſemper infantes, ac neſcios eſſe rerum? Si autem admiſceas vel amara, vel inutilia, vel etiam venenata; decipiuntur utique per ignorantiam boni, ac mali, niſi accedat his ſapientia, per quam habeant malorum rejectionem, bonorumque delectum. Vides ergo, magis propter mala opus bonis eſſe ſapientia: quæ niſi fuiſſet propoſita; rationale animal non eſſemus. Quod ſi hæc ratio vera eſt, quam * Stoici nullo modo videre potuerunt: diſſolvitur etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala, & non poteſt; aut poteſt, & non vult; aut neq; vult, neque poteſt; aut & vult & poteſt. Si vult, & non poteſt; imbecillis eſt; quod in Deum non cadit. Si poteſt, & non vult; invidus; quod æque alienum à Deo. Si neque vult neque poteſt; & invidus, & imbecillis eſt; ideoque neque Deus. *Si vult, & poteſt, quod ſolum Deo convenit; unde ergo ſunt mala? aut cur illa non tollit? Scio pleroſque philoſophorum, qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari ſolere, & invitos pene adigi, ut Deum nihil curare fateantur, quod maxime quærit Epicurus: ſed nos ratione perſpecta, formidoloſum hoc argumentum facile diſſolvimus. Deus enim poteſt, quicquid velit; & imbecillitas, vel invidia in Deo nulla eſt: poteſt igitur mala tollere, ſed non vult; nec ideo tamen invidus eſt: idcirco enim non tollit, * quia & ſapientiam (ſicut docui) ſimul tribuit, & plus boni, ac jucunditatis in ſapi-

* *Stoici poſuerunt:*

* *Si &*

* *quia ſapientiam (ſicut edocui) ſimul tribuit, & plus eſt boni &c.*

ſapientia, quam in malis moleſtiæ: ſapientia * etiam facit, ut etiam Deum cognoſcamus, & per eam cognitionem, immortalitatem aſſequamur; quod eſt ſummum bonum. Itaque niſi prius malum agnoverimus, nec poterimus agnoſcere. Sed hoc non vidit Epicurus, nec alius quiſquam; ſi tollantur mala, tolli pariter ſapientiam; nec ulla in homine virtutis remanere veſtigia; cujus * ratio ſuſtinenda, & ſuperanda malorum acerbitate conſiſtit. Itaque propter exiguum compendium ſublatorum malorum, maximo, & vero, & proprio nobis bono careremus. Conſtat igitur, omnia propter hominem propoſita, tam mala, quam etiam bona.

* enim

* ratio in

14. SEQUITUR, ut oſtendam, cur fecerit hominem ipſum Deus. Sicut mundum propter hominem machinatus eſt, ita ipſum * propter ſe, tanquam divini templi antiſtitem, ſpectatorem operum, rerumque cœleſtium. Solus eſt enim, qui ſentiens, capaxque rationis intelligere poſſit Deum, qui opera ejus admirari, virtutem, poteſtatemque perſpicere: idcirco enim conſilio, mente, prudentia inſtructus eſt: ideo ſolus præter cæteras animantes * rectus corpore, ac ſtatu factus eſt, ut ad contemplationem parentis ſui excitatus eſſe videatur: ideo ſermonem ſolus accepit, ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare majeſtatem Domini ſui poſſit: poſtremo idcirco ei cuncta ſubjecta ſunt, ut factori, atque artifici Deo eſſet ipſe ſubjectus. Si ergo Deus hominem ſuum voluit eſſe cultorem; ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur: utique juſtiſſimum eſt & Deum colere, qui tanta præſtiterit, & amare hominem, qui ſit nobiſcum divini juris ſocietate conjunctus. Nec enim fas eſt, cultorem Dei à Dei cultore violari. Unde intelligitur, religionis ac juſtitiæ cauſa eſſe hominem figuratum; cujus rei teſtis eſt M. Tullius in libris de legibus, ita dicens: Sed omnium, quæ in doctorum hominum diſputatione verſatur, nihil

* hominem

* recto

hil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos. Quod si est verissimum; Deus ergo vult omnes homines esse justos, id est Deum, & hominem caros habere; Deum scilicet honorare tanquam patrem, hominem diligere velut fratrem: in his enim duobus tota justitia consistit. Qui ergo aut Deum non agnoscit, aut homini nocet; injuste, & contra naturam suam vivit, & hoc modo rumpit institutum, legemque divinam.

15. HIC fortasse quærat aliquis, unde ad hominem peccata pervenerint, aut quæ pravitas divini instituti regulam ad pejora detorserit; ut cum sit ad justitiam genitus, opera tamen efficiat injusta. Jam superius explanavi, simul Deum proposuisse bonum, ac malum: & bonum quidem diligere; malum autem quod huic repugnat, odisse; sed ideo malum permisisse, ut & bonum emicaret; quod alterum sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus constare non posse: denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus, & invicem copulatis esse concretum, igneo & humido; nec potuisse lucem fieri, nisi & tenebræ fuissent; quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic & nos ex duobus æque repugnantibus compacti sumus, anima, & corpore: quorum alterum cœlo ascribitur, quia tenue est, & intractabile; alterum terræ, quia comprehensibile est; alterum solidum, & æternum est; alterum fragile, atque mortale. Ergo alteri bonum adhæret, alteri malum; alteri lux, vita, justitia; alteri tenebræ, mors, injustitia. Hinc extitit in hominibus naturæ suæ depravatio, ut esset necesse constitui legem, qua possent & vitia prohiberi, & virtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona, & mala, quorum rationem declaravi; necesse est, * ad utramque partem moveri Deum, & ad gratiam, cum justa fieri videt; & ad iram, cum cernit injusta. Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: Si est in Deo lætitiæ affectus ad gratiam, & odii ad iram; necesse est habeat & timorem, & libidinem, & cupiditatem, cæterosque affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. Non est necesse ut timeat, qui irascitur; aut

* in

aut mœreat, qui gaudet: denique iracundi, minus timidi sunt; & natura læti, minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? consideremus divinam necessitatem: nolo enim naturam dicere; quia Deus noster nunquam creditur natus. Timoris affectus habet in homine materiam; in Deo non habet. Homo, quia multis casibus, periculisque subjectus est, metuit, ne qua vis major existat, quæ illum verberet, spoliet, laceret, affligat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec injuria, nec dolor, nec mors cadit, timere nullo pacto potest; quia nihil est, quod ei vim possit inferre. Item libidinis ratio & causa in homine manifesta est. Nam qui fragilis, & mortalis effectus est; necesse fuit alterum sexum, diversumque constitui, cujus permistione soboles effici posset, ad * continendam generis perpetuitatem. Hæc autem libido in Deo locum non habet; quia & fragilitas & interitus ab eo alienus est; nec ulla est apud eum femina, cujus possit copulatione gaudere; nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de invidia, & cupiditate dici possunt; quæ certis, manifestisque de causis in hominem cadunt, in Deum nullo modo. At vero & gratia & ira, & miseratio habent in Deo materiam, recteque illis utitur summa illa, & singularis potestas, ad rerum conservationem.

* *M. S. E. continuandam*

16. QUÆRIT quispiam, quæ sit ista materia. Primum accidentibus malis afflicti homines ad Deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab his injuriis propulsare. Habet igitur Deus causam miserandi; nec enim tam immitis est *hominum contemptor, ut auxilium laborantibus deneget. Item plurimi, quibus persuasum est Deo placere justitiam; eumque qui sit Dominus, ac parens omnium, venerantur, cum precibus assiduis, ac frequentibus votis; dona & sacrificia offerunt; nomen ejus laudibus prosequuntur, justis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est, propter quod Deus & possit, & debeat gratificari. Nam si

* *M.SS. hominumq;*

si nihil est tam conveniens Deo, quam beneficentia; nihil autem tam alienum, quam ut sit ingratus: necesse est, ut officiis optimorum, sanctéque viventium præstet aliquid, ac vicem reddat, ne subeat ingrati culpam; quæ est etiam homini criminosa. Contra autem sunt alii facinorosi, & nefarii, qui libidinibus omnia polluant; cædibus vexent, fraudent, rapiant, pejerent, nec consanguineis, nec parentibus parcant, leges, & ipsum etiam Deum negligant. Habet igitur ira in Deo materiam: non est enim fas, eum, cum talia fieri videat, non moveri, & insurgere, ad ultionem sceleratorum, & pestiferos, nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat: adeo & in * ipso ira est, & gratificatio. Inania ergo, & falsa reperiuntur argumenta vel eorum, qui, cum irasci Deum nolunt, gratificari volunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest; vel eorum, qui nullum animi motum esse in Deo putant. Et quia sunt aliqui affectus, qui non cadunt in Deum, ut libido, timor, avaritia, mœror, invidia, omni prorsus affectu eum vacare dixerunt: his enim vacat, quia vitiorum affectus sunt: eos autem, qui sunt virtutis, id est, ira in malos, caritas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam divina potestate sunt digna, proprios, & justos, & veros habet. Quæ profecto nisi habeat; humana vita turbabitur; atque ad tantam confusionem deveniet status rerum, ut contemptis, superatisque legibus, sola regnet audacia; ut nemo denique tutus esse possit, nisi qui viribus prævaleat. Ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc vero quoniam & mali pœnam, & boni gratiam, & afflicti opem sperant: & virtutibus locus est, & scelera rariora sunt. At enim plerunque & scelerati feliciores sunt, & boni miseriores; & justi ab injustis impune vexantur. Considerabimus postea cur * ista fiant. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in Deo; utrum nihil curet omnino, nec moveatur ad ea, quæ impie geruntur.

* *ipsâ irâ inest gratificatio. M SS. Nostri.*

* *M. S E. ita fiat.*

17. DEUS, inquit, Epicurus, nihil curat: nullam igitur habet

habet potestatem. Curare enim necesse est eum, qui habet potestatem, vel si habet, & non utitur; quæ tanta negligendi causa est, ut ei, non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, incorruptus est, ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo ministratio tantarum rerum cessit, si hæc à Deo negligantur, quæ videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit, & sentit? Nam quies aut somni res est, aut mortis: sed nec somnus habet quietem: nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus autem irrequietus agitatur; imagines sibi, quas cernat, effingit, ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum; avocatque se à falsis, dum membra saturentur, ac vigorem* capiant: denique requies sempiterna solius mortis est. Si autem mors Deum non attingit; Deus igitur nunquam quietus est. Dei vero actio quæ potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit; curat igitur hominum vitam Deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes, ac bonos esse desiderat. Hæc est voluntas Dei, hæc divina lex; quam qui sequitur, qui observat, Deo carus est. Necesse est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hanc æternam, divinamque legem aut violaverit, aut spreverit. Si nocet, inquit, alicui Deus, jam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram sive humanam, sive divinam, * acerbitatis & malitiæ nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit pœna. Quod si est; nocentes igitur leges habemus, quæ peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes judices, qui scelere convicto pœna capitis afficiunt. Quod si & lex justa est, quæ & nocenti tribuit, quod meretur; & judex integer, ac bonus dicitur, cum male facta vindicat (bonorum enim salutem custodit, qui malos punit) ergo & Deus, cum malis obest, nocens non est; ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. Licet quærere ab iis, qui Deum faciunt immobilem; siquis habeat rem, domum, familiam: servique ejus contem-

* *M.S.E. capiant de quiete: Quies ergo sempiterna &c.*

* *M.SS. nostri; acerbitatis nomine*

contemnentes patientiam domini, omnia invaserint, ipsi bonis ejus fruantur; ipsos familia ejus honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicet, suisque rebus eos perfrui patiatur, in quos habeat potestatem? Quæ tanta in quoquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est, & non stupor quidam insensibilis. Sed facile est ferre contemptum. Quid si fiant illa, quæ à Cicerone dicuntur? Etenim quæro, siquis paterfamilias liberis suis à servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servo nunquam acerrimum sumpserit; utrum is clemens, ac misericors, an inhumanus, & crudelissimus esse videatur? Quod si ejusmodi facinoribus ignoscere, crudelitatis est potius, quam pietatis: non est ergo virtutis in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri. Nam mundus tanquam Dei domus est, & homines tanquam servi: quibus si ludibrio sit nomen ejus; qualis aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, prava, & iniqua fieri videat, & non indignetur; quod proprium, & naturale est ei, cui peccata non placeant? Irasci ergo rationis est; auferuntur enim delicta, & refrænatur licentia, quod utique juste, sapienterque fit. Sed Stoici non viderunt esse discrimen recti, & pravi, esse iram justam, & injustam; & quia medelam rei non inveniebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam, sed temperandam esse dixerunt: quibus in sexto lib. institut. satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quæ ratio esset iræ, apparet ex definitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris, quos de ira composuit. Ira est, inquit, cupiditas ulciscendæ injuriæ. Alii, ut ait Possidonius, cupiditas puniendi ejus, à quo te inique putes læsum. Quidam ita definierunt. Ira est incitatio animi ad nocendum ei, qui aut nocuit, aut nocere voluit. Aristotelis definitio non multum à nostra abest. Ait enim, iram esse cupiditatem doloris rependendi. Hæc est ira de qua superius diximus, * injusta; quæ etiam mutis inest: in homine vero cohibenda est; ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. Hæc in Deo esse non potest, quia illæsibilis est; in

* *deest* injusta *in M. SS.*

in homine autem, quia fragilis eſt, invenitur. * Irritat enim læſio dolorem; & dolor facit ultionis cupiditatem. Ubi eſt ergo illa * ira juſta, qua movetur adverſus delinquentes? quæ utique non eſt cupiditas ultionis, quia non præcedit injuria: non dico de iis, qui adverſus leges peccant, quibus * & judex ſine crimine iraſci poteſt: fingamus tamen, eum ſedato animo eſſe debere, cum ſubjicit pœnæ nocentem, quia legum ſit miniſter, non animi, aut poteſtatis ſuæ: ſic enim volunt, qui iram conantur evellere: ſed de iis potiſſimum dico, qui ſunt noſtræ poteſtatis, ut ſervi, liberi, conjuges, & diſcipuli: quos cum delinquere videmus, incitamur ad coercendum. Neceſſe eſt enim * bono, ac juſto diſplicere, quæ prava ſunt; & cui malum diſplicet, moveri, cum id fieri videat: ergo ſurgimus ad vindictam, non quia læſi ſumus, ſed ut diſciplina ſervetur, mores corrigantur, licentia comprimatur. Hæc eſt ira juſta; quæ ſicut in homine neceſſaria eſt ad pravitatis correctionem, ſic utique in Deo à quo ad hominem pervenit exemplum. Nam ſicuti nos poteſtati noſtræ ſubjectos coercere debemus: ita etiam peccata univerſorum Deus coercere debet: quod ut faciat, iraſcatur neceſſe eſt: quia naturale eſt bono ad alterius peccatum moveri, & incitari; ergo definire debuerunt. Ira eſt motus animi ad coercenda peccata inſurgentis: nam definitio Ciceronis, Ira eſt libido ulciſcendi, non multum à ſuperioribus * diſtat, quam poſſumus vel furorem, vel iracundiam nominare, hæc ne in homine quidem debet eſſe, quæ tota vitioſa eſt. Ira vero, quæ ad correctionem vitiorum pertinet; nec homini adimi debet, nec Deo poteſt, quia & utilis eſt rebus humanis, & neceſſaria.

* *M. S. C. inurit*

* *M. SS. noſtri; ira adverſus &c.*

* *etſi*

* *M. S. C omni bono*

* *diſtat. Ira autem, quam &c. Sic M. SS.*

18. QUID opus eſt, inquiunt, ira, cum ſine hoc affectu peccata corrigi poſſint? Atqui nullus eſt, qui peccatorem poſſit videre tranquille: poſſit fortaſſe, qui legibus præſidet; quia

quia facinus non sub oculis ejus admittitur, sed defertur aliunde tanquam dubium; nec unquam potest esse scelus tam clarum, ut defensioni locus non sit; & ideo potest judex non moveri adversus eum, qui potest innocens inveniri. Cumque detectum facinus in lucem venerit; jam non sua, sed legum sententia utitur. Sed potest concedi, ut sine ira faciat, quod facit: habet enim quod sequatur. Nos certe, cum domi peccatur à nostris: sive id cernimus, sive sentimus, indignari necesse est: ipse enim peccati aspectus, indignus est: nam qui non movetur omnino; aut probat delicta, quod est turpius, & injustius; aut molestiam castigandi fugit; quam sedatus animus, & quieta mens aspernatur, ac renuit, nisi stimulaverit ira, & incitaverit: qui autem commovetur, tamen intempestiva * levitate vel sæpius quam necesse est, vel etiam semper ignoscit; is plane & illorum vitam perdit, quorum audaciam nutrit ad facinora majora; & sibi ipsi æternam molestiarum materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis iræ suæ cohibitio. Laudatur Archyta Tarentinus, qui cum in agro corrupta esse omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem jam verberibus necassem, nisi iratus essem. Unicum hoc exemplum temperantiæ putant; sed auctoritate ducti non vident, quam inepta & locutus fuerit, & fecerit. Nam, sicut ait Plato, nemo prudens punit, quia peccatum est; sed ne peccetur: apparet, quam malum vir sapiens proposuerit exemplum. Si enim senserint servi, dominum suum sævire, cum non irascitur; tum parcere, cum irascitur; non peccabunt utique leviter, ne verberentur; sed, quantum poterunt gravissime, ut stomachum ejus incitent, atque impune discedant. Ego vero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset iræ suæ spatium; ut residente per intervallum temporis animi tumore, haberet modum castigatio. Non ergo propter iræ magnitudinem donanda erat pœna, sed differenda; ne aut peccanti majorem justo dolorem inureret, aut castiganti furorem. Nunc vero quæ tandem æquitas, aut quæ sapientia est, ut aliquis ob exiguum * delictum puniatur? ob maximum non puniatur?

* *lenitate* M S.C.

* M. SS. *dolorem*

niatur? Quod si naturam rerum, causasque didicisset; nunquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum Deus multis, & variis sensibus ad usum vitæ necessariis instruxit; sic & animo varios attribuit affectus, quibus vitæ ratio constaret: ut libidinem producendæ sobolis gratia dedit; sic iram cohibendorum causa delictorum. Verum ii, qui nesciunt fines bonorum, ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas, & ad voluptates; sic ira, & affectu ad nocendum; dum iis, quos odio habent, irascuntur: ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus, aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad * maxima facinora prosilitur: hinc tragœdiæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si, cum alicui civi, & pari facienti sibi injuriam fuisset iratus, repressisset se tamen, & patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua compescitur aliquod imminens magnum malum. Servorum autem, filiorumque peccata non coercere, peccatum est: evadent enim ad majus malum per impunitatem. Hic non cohibenda ira, sed etiam, si jacet, excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de Deo, qui hominem similem sui fecit. Omitto de figura Dei dicere, quia Stoici negant habere ullam formam Deum; & ingens alia materia nascitur, si eos coarguere velimus: de animo tantum loquor. Si Deo subjacet, cogitare, sapere, intelligere, providere, præstare; ex omnibus autem animalibus homo solus * hoc habet: ergo ad Dei similitudinem factus est; sed * ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id, quod à Deo sumpsit, incorruptum, purumque servare, nisi ab eodem justitiæ præceptis imbuatur.

* *immania*, *M.S.E.*

* *hæc*

* *idem M.S.E.*

19. SED quoniam compactus est, ut diximus, è duobus, animo, & corpore; in altero virtutes, in altero vitia continentur, & impugnant se invicem. Animi enim bona, quæ sunt in continendis libidinibus; contraria sunt corpori; & corporis

poris bona, quæ ſunt in omni genere voluptatum, inimica ſunt animo. Sed ſi virtus animi repugnaverit * cupiditatibus, eaſque compreſſerit; vere Deo ſimilis invenitur. Unde apparet animam hominis, quæ virtutem divinam capit, non eſſe mortalem. Sed diſcrimen illud eſt, quod cum virtus habeat amaritudinem, & ſit dulcis illecebra voluptatis; vincuntur plurimi, & abſtrahuntur ad ſuavitatem. Ii vero, qui ſe corpori, rebuſque terrenis addixerunt, premuntur in terram; nec aſſequi poſſunt divini numinis gratiam, quia ſe vitiorum labibus inquinarunt. Qui autem Deum ſecuti, eique parentes, corporis deſideria contempſerint; & virtutem præferentes voluptatibus, innocentiam, juſtitiamque ſervaverint: hos Deus, ut ſui ſimiles, recognoſcit. Cum igitur ſanctiſſimam legem poſuerit; velitque univerſos, innocentes, ac beneficos eſſe; poteſtne non iraſci, cum videt contemni legem ſuam, adjici virtutem, appeti voluptatem? Quod ſi eſt mundi adminiſtrator, ſicut eſſe debet, non utique contemnit id, quod eſt in omni mundo vel maximum. Si eſt providens, ut oportet Deum, conſulit utique generi humano, quo ſit vita noſtra & copioſior, & melior, & tutior. Si eſt pater, ac Deus univerſorum; certe virtutibus hominum delectatur, & vitiis commovetur; ergo & juſtos diligit, & impios odit. Odio, * inquit, opus non eſt: ſemel enim ſtatuit bonis præmium, & malis pœnam. Quod ſi aliquis juſte, innocenterque vivat, & idem Deum nec colat, nec curet omnino, ut Ariſtoteles, & Timon, cæterique philoſophorum; cedetne huic impune? quod cum legi Dei obtemperarit, ipſum tamen ſpreverit. Eſt igitur aliquid, propter quod Deus poſſit iraſci, tanquam fiducia integritatis adverſus eum * rebellandi. Si huic poteſt iraſci propter ſuperbiam; cur non magis peccatori qui legem cum ipſo pariter latore contempſerit? Judex peccatis veniam dare non poteſt, quia voluntati ſervit alienæ. Deus autem poteſt, quia eſt legis ſuæ ipſe diſceptator & judex; quam cum poneret, non utique ademit ſibi

* *M. SS. voluptatibus*

* *M. S. E. inquit aliquis*

* *M. SS. noſtri, rebellanti.*

sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

20. SI potest ignoscere, potest * igitur irasci: cur ergo inquiet aliquis, & qui peccant, sæpe felices sunt, & qui pie vivunt, sæpe miseri? Quia fugitivi, & abdicati libere vivunt; & qui sub disciplina patris, aut domini sunt, strictius, & frugalius. Virtus enim per mala & probatur, & constat; vitia per voluptatem: nec tamen ille qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem, quia nulla est perpetua felicitas.

* *M. S. E. igitur & irasci:*

——— Sed scilicet ultima semper
Expectanda dies homini est; dicique beatus
Ante obitum nemo, supremaque funera debet:

Ut ait poeta non insuavis. Exitus est, qui arguit felicitatem; & nemo judicium Dei potest nec vivus effugere, nec mortuus. Habet enim potestatem & vivos præcipitare de summo, & mortuos æternis afficere cruciatibus. Imo, inquit, si irascitur Deus, statim debuit vindicare; & pro merito quemque punire. At enim si id faceret, nemo superesset. Nullus est enim, qui nihil peccet; & multa sunt, quæ ad peccandum irritent; ætas, * violentia, egestas, occasio, præmium. Adeo subjecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus; ut nisi huic necessitati Deus parceret, nimium fortasse pauci viverent: propter hanc causam patientissimus est, & iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque ejus esse perfectam; quæ & ipsa virtus est. Quam multi ex peccatoribus justi posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes? quam multi in prima ætate turpes, & omnium judicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt? quod utique non fieret, si omne peccatum pœna sequeretur. Leges publicæ manifestos reos damnant: sed plurimi sunt quorum peccata occultantur, plurimi,

* *M. SS. nostri, virolentia*

rimi, qui delatorem comprimunt, aut precibus, aut præmio; plurimi, qui judicia eludunt per gratiam, vel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam pœnam effugiunt, censura divina damnaret; esset homo aut rarus, aut nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi generis humani justa esse potuisset, quod homines contempto Deo vivo, terrenis, fragilibusque figmentis honorem divinum tanquam cœlestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque illos Deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad contemplationem cœli, & notitiam Dei excitaverit; curvare se ad terram maluerunt, & pecudum more humi repere. Humilis enim, & curvus, & pronus est, qui ab aspectu cœli, deique patris aversus, terrena, quæ calcare debuerat, id est, de terra ficta, & formata veneratur. In tanta igitur impietate hominum, tantisque peccatis, id assequitur patientia Dei, ut se ipsi homines damnatis vitæ prioris erroribus corrigant. Denique & boni sunt, justique multi; & abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei * singularis agnoscunt. Sed cum maxima & utilissima sit Dei patientia; tamen, quamvis sero, noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse perviderit.

* *cœlestis M. S. E.*

21. SUPEREST una maxima, & extrema quæstio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeo non irasci Deum, * ut & in præceptis hominem irasci vetet. Possem dicere, quod ira hominis refrænanda fuerit, quia injuste sæpe irascitur; & præsentem habet motum, quia temporalis est. Itaque ne fierent ea, quæ faciunt per iram & humiles, & mediocres, & magni reges; temperari * debuerat furor ejus, & comprimi; ne mentis impos, aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus * autem non ad præsens irascitur, quia æternus est, perfectæque virtutis; & nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset; qui à prin-

* *M.S.E. cùm ipse in*

* *debuit M.SS.*

* *autem & non & quia M.SS.*

principio iram * jecori hominis indidisset: siquidem creditur, causam hujus commotionis in humore fellis contineri. Non igitur in totum prohibet irasci; quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat, confirmantur inimicitiæ ad perniciem sempiternam. * Denique rursus * eum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit; non utique evellit iram radicitus, * sed temperavit; ut in omni castigatione modum, ac justitiam teneremus. Qui ergo irasci nos jubet; ipse utique irascitur: qui * placare celerius præcepit; est utique ipse placabilis: siquidem præcepit, quæ sunt justa, & rebus utilia communibus. Sed quia dixeram, non esse iram Dei temporalem, sicut hominis, qui præsentanea commotione fervescit, nec facile regere se potest propter fragilitatem: intelligere debemus, * quia sit æternus Deus, iram quoque ejus in æternum manere; sed rursum quia virtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suam; nec ab ea regi; sed ipsum illam, quemadmodum velit, moderari: quod utique non repugnat superiori. Nam si prorsus immortalis fuisset ira ejus; non esset satisfactioni, aut gratiæ post delictum, locus; cum ipse homines ante solis occasum reconciliari jubeat. Sed ira divina in æternum manet adversus eos, qui peccant in æternum. Itaque Deus non thure, non hostia, non pretiosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur; & qui peccare desinit, iram Dei mortalem facit. Idcirco enim non ad præsens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi * & corrigendi sui facultatem.

* *felli M.S.E.*

* *Deinde M.S.E.*

* *cum M.SS.*

* *Sed potius M.S.E.*

* placari *præcipit M.SS.*

* *cùm M.S.E.*

* *verba* & corrigendi *desunt in M SS. nostris.*

22. HÆC habui, quæ de ira Dei dicerem, Donate carissime; ut scires quemadmodum refelleres eos, qui Deum faciunt immobilem.

immobilem. Restat, ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum. Sicut ille in Tusculanis de morte differens fecit: ita nos in hoc opere testimonia divina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorum persuasionem *vincamus, qui sine ira Deum esse credentes, dissolvunt omnem religionem; sine qua, ut ostendimus, aut immanitate belluis, aut stultitia pecudibus adæquamur. In sola enim religione, id est, in Dei summi notione sapientia est. Prophetæ universi divino spiritu repleti, nihil aliud, quam de gratia Dei erga justos, & de ira ejus adversus impios loquuntur: quorum testimonia nobis quidem satis sunt: verum iis quoniam non credunt illi, qui sapientiam capillis, & habitu, jactant; ratione quoque, & argumentis fuerant à nobis refellendi. Sic enim præpostere agitur, ut *humanam divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis *divinam debuerint. Quæ nunc sane omittamus; ne nihil apud istos agamus, & in infinitum materia procedat. Ea igitur quæramus testimonia, quibus illi possint aut credere, aut certe non repugnare. Sibyllas multas fuisse, plurimi, & maximi auctores tradiderunt; Græcorum, Aristo Chius, & Apollodorus Erythræus; nostrorum, Varro & Fenestella. Hi omnes præcipuam, & nobilem præter cæteras Erythræam fuisse commemorant. Apollodorus quidem ut de civi, ac populari sua gloriatur. Fenestella vero etiam legatos Erythras à Senatu esse missos refert, ut hujus Sibyllæ carmina Romam deportarentur, & ea Coss. Curio, & Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Q. Catullo restitutum, ponenda curarent. Apud hanc de summo & conditore rerum Deo hujusmodi versus reperiuntur.

* M.SS. revincamus

* M SS. humana

* divina M.SS.

Ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος, αἰθέρα ναίων,
Τοῖς τ' ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν.
Τοῖς δὲ κακοῖς, ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

Rursus alio loco enumerans, quibus maxime facinoribus incitetur Deus; hæc retulit.

Φεῦγε δὲ λατρείας ἀνόμους, Θεῷ ζῶντι λάτρευε.
Μοιχείας τε φύλασσε, καὶ ἄρσενος ἄκριτον εὐνὴν
Ἰδίαν γενεὰν παίδων τρέφε, μηδὲ φόνευε.
Καὶ γὰρ ὁ ἀθάνατος κεχολώσεται, ὅσκεν ἁμάρτῃ.*

* *Poſt hæc verbum M. SS. noſtri addunt hæc:* Indignatur ergo adverſus peccatores.

23. VERUM quia plures,ut oſtendi,Sibyllæ à doctiſſimis auctoribus fuiſſe traduntur; unius teſtimonium ſatis non ſit ad confirmandam, ſicut intendimus, veritatem. Cumeæ quidem volumina, quibus Romanorum fata conſcripta ſunt, in arcanis habentur: cæterarum tamen fere omnium libelli, quo minus in uſu ſint omnibus, non vetantur: ex quibus alia denuntians univerſis gentibus iram Dei ob impietatem hominum, hoc modo exorſa eſt.

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ
Ἔσχατον εἰς αἰῶνα Θεοῦ μηνύματα φαίνω,
Πᾶσι προφητεύουσα κατὰ πόλιν ἀνθρώποισι.

Alia quoque per indignationem Dei adverſus injuſtos cataclyſmum priore ſeculo factum eſſe dixit, ut malitia generis humani extingueretur.

Ἐξ οὗ μηνίσαντος ἐπουρανίοιο Θεοῖο
Αὐταῖσι πολίεσσι καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν,
Τὴν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῖο ῥαγέντος.

Simili modo deflagrationem poſtea futuram vaticinata eſt, qua rurſus impietas hominum deleatur.

Καὶ τότε τὴν ὀργὴν Θεὸν οὐκ ἔτι πραΰνοντα,
Ἀλλ' ἐξαμβρίθοντα, καὶ ἐξολύοντά τε γένναν

Ἀν-

Ἀνθρώπων ἅπασαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ πέρθοντα,

Unde apud Nasonem de Jove ita dicitur:

Esse quoque in fatis reminiscitur, affore tempus,
Quo mare, quo tellus, correptaque regia cœli
Ardeat, & mundi moles operosa laboret:

quod tunc fiat necesse est, cum honor, & cultus Dei summi apud homines interierit. Eadem tamen placari eum pœnitentia factorum, & sui emendatione contestans, hæc addidit:

Ἀλλ' ἐλέει μετάθεσθε βροτοὶ νῦν μὴ δὲ πρὸς ὀργὴν
Παντοίην ἀγάγητε Θεὸν μέγαν.—

Item paulo post:

Οὐκ ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον εὖτ' ἂν ἅπαντες
Εὐσεβίην περὶ θυμῷ ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

Deinde alia Sibylla cœlestium, terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio ejus insurgat:

Μήποτε θυμωθεὶς Θεὸς ἄφθιτος ἐξαπολέσῃ
Πᾶν γένος ἀνθρώπων βίοτον καὶ φῦλον ἀναιδές,
Δεῖ στέργειν γενετῆρα Θεὸν σοφὸν αἰὲν ἐόντα.

Ex his apparet vanas esse rationes philosophorum, qui Deum putant sine ira; & inter cæteras laudes ejus id ponunt, * quod est inutilissimum, detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa majestas. Regnum

** quod est contra ipsam majestatem. Regnum hoc &c. Ita M. SS. n. scri.*

hoc imperiumque terrenum, nisi metus custodiat, solvitur. Aufer iram regi; non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio præcipitabitur. Imo vero cuilibet humili eripe hunc affectum; quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet injuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec victum poterit habere, aliis quicquid habuerit diripientibus; nedum putemus cœlestis imperii majestatem sine ira, & metu posse consistere. Apollo Milesius de Judæorum religione consultus, responso hoc indidit:

Ἠδὲ Θεὸν βασιλῆα καὶ γεννητῆρα πρὸ πάντων
Ὃν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ οὐρανὸς, ἠδὲ θάλασσα,
Ταρτάρεοί τε μυχοὶ, καὶ δαίμονες ἐκφρίττουσιν.

Si tam lenis est, quam philosophi volunt; quomodo ad nutum ejus non modo dæmones, & ministri tantæ potestatis, sed etiam cœlum, & terra, & rerum natura omnis contremiscit? Si enim nullus alteri servit, nisi coactus; omne igitur imperium metu constat; metus autem per iram. Nam si non moveatur quis adversus parére nolentem; nec cogi poterit ad obsequium. Consulat unusquisque affectus suos: jam intelliget, neminem posse sine ira, & castigatione imperio subjugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. Deus autem habet imperium: ergo & iram, qua constat imperium, habeat necesse est. Quapropter nemo vaniloquentia philosophorum inductus, ad contemptum se Dei erudiat; quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes & amare, quod pater est; & vereri, quod dominus; & honorificare, quod beneficus; & metuere, quod severus: utraque persona in eo venerabilis. Quis salva pietate non diligat animæ suæ parentem? aut quis impune contemnat eum, qui rerum dominator, habeat in omnes veram, & æternam potestatem? Si patrem consideres; ortum nobis ad lucem, qua fruimur, subministrat: per illum vivimus; per illum in hospitium hujus mundi intravimus. Si Deum

cogi-

cogites; ille nos innumerabilibus copiis alit: ille sustentat; in hujus domo habitamus; hujus familia sumus, etsi minus obsequens, quam decebat, minusque officiosa, quam Domini, & parentis immortalia merita poscebant; tamen plurimum proficit ad veniam consequendam, si cultum ejus, notionemque teneamus; si abjectis humilibus, terrenisque tam rebus, quam bonis, cœlestia & divina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus, Deus nobis sequendus est, Deus * adorandus, & diligendus; quonium in eo est materia rerum, & ratio virtutum, & fons bonorum. Quid enim Deo aut potentia majus est, aut ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniam nos ad sapientiam genuit, ad justitiam procreavit; non est fas hominem relicto Deo, sensus ac vitæ datore, terrenis, fragilibusque famulari; aut quærendis temporalibus bonis inhærentem ab innocentia, & pietate discedere. Non faciunt beatum vitiosæ, ac mortiferæ voluptates, non opulentia libidinum incitatrix, non inanis ambitio, non caduci honores; quibus illaqueatus animus humanus, & corpori mancipatus, æterna morte damnatur; sed innocentia sola, sola justitia: cujus legitima, & digna merces est immortalitas, quam statuit à principio Deus sanctis, & incorruptis mentibus; quæ se à vitiis, & ab omni labe terrena integras, inviolatasque conservant. Hujus præmii cœlestis, ac sempiterni, participes esse non possunt, qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt, quique injuriis hominum, nefariis commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde universos oportet, qui sapientes, qui homines merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum Deo beatissima necessitudine copulari. Auferatur impietas; discordiæ, dissensionesque turbulentæ, ac pestiferæ sopiantur; quibus humanæ societates, & publici fœderis divina conjunctio rumpitur, dirimitur, dissipatur: quantum possumus, boni, ac benefici esse meditemur: siquid nobis opum, siquid suppetit copiarum; id non voluptati unius, sed multorum saluti impertiatur. Voluptas enim tam mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium. Justitia vero, & beneficentia tam immor-

* *adorandus; quoniam M.SS.*

immortales, quam mens, & anima, quæ bonis operibus similitudinem Dei assequitur. Sit nobis Deus non in templis, sed in corde nostro consecratus. Destructibilia sunt omnia, quæ manu fiunt. Mundemus hoc templum; quod non fumo, non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur; quod non cereis ardentibus, sed claritate, ac luce sapientiæ illuminatur. In quo si Deum semper crediderimus esse præsentem, * cujus divinitati secreta mentis patent; ita vivemus, ut & propitium semper habeamus, & nunquam vereamur iratum.

* *ejus divinitatis potentia ita vivemus. &c. sic MSS. nostri*

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

De Opificio Dei

LIBER UNUS.

AD

Demetrianum *Auditorem suum.* l:2. p:96.

UAM minime sim quietus, etiam in summis necessitatibus; ex hoc libello poteris existimare; quem ad te rudibus pene verbis, prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi; ut & quotidianum studium meum nosses; & non deessem tibi, præceptor etiam nunc, sed honestioris rei, meliorisque doctrinæ. Nam si te in literis aliud quam linguam instruentibus, auditorem satis strenuum præbuisti: quanto magis in his veris, & ad vitam pertinentibus docilior esse debebis? apud quem nunc profiteor nulla me necessitate vel rei, vel

temporis impediri, quo minus aliquid * excudam, quo philosophi nostræ sectæ, quam tuemur, instructiores, doctioresque in posterum fiant; quamvis nunc male audiant, castigenturque vulgo, quod aliter quam sapientibus convenit, vivant, & vitia sub obtentu nominis celent; quibus illos aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum, atque incorruptum sapientiæ nomen vita ipsa cum præceptis congruente, præstarent. Ego tamen, ut nos ipsos simul, & cæteros instruam, nullum laborem recuso. Neque enim possum oblivisci mei, tum præsertim, cum maxime opus sit meminisse; * sic ne tu quidem tui, ut spero, & opto. Nam licet te publicæ rei necessitas à veris, & justis operibus avertat: tamen fieri non potest, quin subinde in cœlum aspiciat mens sibi conscia recti. Ego quidem lætor, omnia tibi, quæ pro bonis habentur, prospere fluere; sed ita, si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim, ne paulatim consuetudo, vel jucunditas earum rerum (sicut fieri solet) in animum tuum sensim repat. Ideoque te moneo, repetens iterumque monebo; ne oblectamenta illa terræ pro magnis, aut veris bonis habere te credas; quæ sunt non tantum fallacia, quia dubia; verum etiam insidiosa, quia dulcia. * Nam ille colluctator, & adversarius noster scis quam sit astutus, & idem ipse violentus, sicuti nunc videmus. Is hæc omnia, quæ illicere possunt, pro laqueis habet, & quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, * nec possint hominis provisione vitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim incedere; quoniam utrobiq; * saluti insidet, & offensacula pedibus latenter opponit. Itaq; res tuas proprias, in quibus nunc agis; suadeo, ut pro tua virtute aut contemnas, si potes; aut non magnopere mireris. Memento & veri parentis tui, & in qua civitate nomen dederis; & cujus ordinis fueris: intelligis profecto quid loquar. Nec enim te superbiæ arguo; cujus in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quæ dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus; cujus omnis ratio

* extundam M S. E.

* M. S. F. sicut

* M. S S. Nam & ille

* M SS. ne possent

* M S C saltus

ratio ideo comparata eſt, ut animo tanquam Domino ſerviat, & regatur nutu ejus. Vas eſt enim quodammodo fictile, quo animus, id eſt, homo ipſe verus continetur, & quidem non à Prometheo fictum (ut poetæ loquuntur) ſed à ſummo illo rerum conditore, ac artifice Deo; cujus divinam providentiam, perfectiſſimamque virtutem, nec ſenſu comprehendere, nec verbo enarrare poſſibile eſt; tentabo tamen, quoniam corporis, & animi facta mentio eſt, utriuſque rationem quantum puſillitas intelligentiæ meæ pervidet, explicare. Quod officium hac de cauſa maxime ſuſcipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii ſingularis, in quarto de republica libro, cum id facere * tentaſſet, nihil prorſus effecit; & materiam late patentem anguſtis finibus terminavit, leviter ſumma quæque decerpens. Ac ne ulla eſſet excuſatio, cur eum locum non fuerit executus, ipſe teſtatus eſt, nec voluntatem ſibi defuiſſe, nec curam. In libro enim de legibus primo, cum hoc idem ſummatim ſtringeret, ſic ait: Hunc locum ſatis (ut mihi videtur) in iis libris, quos legiſtis, expreſſit Scipio. Poſtea tamen in libro de natura Deorum ſecundo, hoc idem latius exequi conatus eſt. Sed quoniam ne ibi quidem ſatis expreſſit; aggrediar hoc munus; & ſumam mihi audacter explicandum, quod homo diſertiſſimus pene omiſit intactum. Forſitan reprehendas, quod in rebus obſcuris coner aliquid diſputare; cum videas tanta temeritate homines extitiſſe, qui vulgo philoſophi nominantur, ut ea, quæ abſtruſa prorſus, atque abdita Deus eſſe voluit, ſcrutarentur; ac naturam rerum cœleſtium, terrenarumque conquirerent; quæ à nobis longe remotæ, neque oculis contrectari, neque tangi manu, neque percipi ſenſibus poſſunt: & tamen de illarum omnium ratione ſic diſputant, ut ea, quæ * afferunt, probata, & cognita videri velint. Quid eſt tandem, cur nobis invidioſum quiſquam putet, ſi rationem corporis noſtri inſpicere, & contemplari velimus? Quæ plane obſcura non eſt; quia ex ipſis membrorum officiis, & uſibus partium ſingularum, quanta vi providentiæ

* *tentaſſet, materiam &c. Ita M.SS. noſtri*

* *M. SS. afferunt*

* quiſque factus ſit, intelligere nobis licet.

* *M. S. E. quicquid factum ſit,*

2. DEDIT enim homini artifex ille noſter, ac parens Deus, ſenſum, atque rationem; ut ex eo appareret, nos ab eo eſſe generatos; quia ipſe intelligentia, ipſe ſenſus, ac ratio eſt. Cæteris animantibus quoniam rationalem iſtam vitam non attribuit; quemadmodum tamen vita eorum tutior eſſet, ante providit. Omnes enim * ſuis ex ſe pellibus texit, quo facilius poſſent vim pruinarum, ac frigora ſuſtinere: ſingulis autem generibus ad propulſandos impetus externos ſua propria munimenta conſtituit; ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus, aut quæ ſunt imbecilliora, ſubtrahant ſe periculis pernicitate fugiendi; aut quæ ſimul & viribus & celeritate indigent, aſtu ſe protegant, aut latibulis ſepiant. Itaque alia eorum vel plumis levibus in ſublime ſuſpenſa ſunt, vel ſuffulta ungulis, vel inſtructa cornibus, quibuſdam in ore arma ſunt dentes, aut in pedibus adunci ungues; nullique munimentum ad tutelam ſui deeſt. Siqua vero in prædam majoribus cedunt; ne tamen ſtirps eorum funditus interiret, aut in ea ſunt relegata regione, ubi majora eſſe non poſſunt; aut acceperunt uberem generandi fœcunditatem; ut & beſtiis, quæ ſanguine aluntur, victus ſuppeteret ex illis; & illatam tamen cladem, ad conſervationem generis multitudo ipſa ſuperaret. Hominem autem, ratione conceſſa, & virtute ſentiendi atque eloquendi data, eorum, quæ cæteris animantibus attributa ſunt, fecit expertem; quia ſapientia reddere poterat, quæ illi naturæ conditio denegaſſet, ſtatuit nudum, & inermem; quia & ingenio poterat armari, & ratione veſtiri. Ea vero ipſa, quæ mutis data, & homini denegata ſunt, quam mirabiliter homini ad pulchritudinem faciant, exprimi non poteſt. Nam ſi homini ferinos dentes, aut cornua, aut ungues, aut ungulas, aut caudam, aut varii coloris pilos addidiſſet; quis non * ſentit, quam turpe animal eſſet futurum, ſicut muta, ſi nuda, & inermia fingerentur? Quibus ſi detrahas vel naturalem ſui corporis

* *M S. ex ſuis pellibus*

* *M.SS. ſentiat*

corporis vestem, vel ea quibus ex se armantur; nec speciosa poterunt esse,nec tuta; ut mirabiliter, si utilitatem cogites,instructa, si speciem, ornata videantur: adeo miro modo consentit utilitas cum decore. Hominem vero, quoniam æternum animal, atque immortale fingebat, non forinsecus, ut cætera, sed interius armavit; nec munimentum ejus in corpore, sed in animo posuit; quoniam supervacuum fuit, cum illi, quod erat maximum tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis; cum præsertim pulchritudinem humani corporis impedirent. Unde ego philosophorum, qui Epicurum sequuntur, amentiam soleo mirari; qui naturæ opera reprehendunt, ut ostendant, nulla providentia instructum esse ac regi mundum; sed originem rerum insecabilibus, ac solidis corporibus assignant, quorum fortuitis concursionibus universa nascuntur, & nata sunt. * Præterea, quæ, ad ipsum mundum pertinentia vitio dant, in quo ridicule insaniunt; id sumo; quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

* *M.S.E. Præterea quæ &c.*

3. QUERUNTUR, hominem nimis imbecillum, & fragilem nasci, quam cætera animalia nascuntur, quæ ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi, & gestire discursibus, statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint; hominem contra, nudum, & inermem, tanquam ex naufragio in hujus vitæ miserias projici, & expelli; qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit; nec alimentum lactis appetere; nec injuriam temporis ferre: itaque naturam non matrem esse humani generis, sed novercam: quæ cum mutis tam liberaliter se gesserit; hominem vero sic effuderit, ut inops, & infirmus, & omni auxilio indigens, nihil aliud possit, quam fragilitatis suæ conditionem ploratu, ac fletibus * suis ominari, scilicet,

* *deest* suis *in M. SS. nostris.*

Cui tantum in vita restet transire malorum.

Quæ

Quæ cum dicunt, vehementer ſapere creduntur, propterea quod unuſquiſque inconſiderate ſuæ conditioni ingratus eſt: ego vero illos nunquam magis deſipere contendo, quam cum hæc loquuntur. Conſiderans enim conditionem rerum, intelligo nihil fieri aliter debuiſſe, quam factum eſt; ut non dicam potuiſſe, quia Deus poteſt omnia; ſed neceſſe eſt, *quod illa providentiſſima majeſtas id effecerit, quod erat melius, & rectius. Libet igitur interrogare iſtos divinorum operum reprehenſores, quid in homine deeſſe, quia imbecillior naſcitur, credant; num idcirco minus educentur homines; num minus ad ſummum robur ætatis provehantur; num imbecillitas aut incrementum impediat, aut ſalutem: quoniam quæ deſunt ratio * deprehendit? At hominis, inquiunt, educatio maximis laboribus conſtat: pecudum ſcilicet conditio melior, quod hæ omnes, cum fœtum ediderint, non niſi paſtus ſui curam gerunt: ex quo efficitur, ut uberibus ſua ſponte diſtentis, alimentum lactis fœtibus miniſtretur; & id, cogente natura, ſine * matrum ſolicitudine appetant. Quid aves? quarum ratio diverſa eſt; nonne maximos ſuſcipiunt in educando labores? ut interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere videantur: nidos enim aut luto ædificant, aut virgultis, & frondibus conſtruunt; & ciborum expertes, incubant ovis; & quoniam fœtus de ſuis corporibus alere datum non eſt, cibos * convehunt; & totos dies in hujuſmodi * diſcurſione conſumunt; noctibus vero defendunt, fovent, protegunt. Quid amplius facere homines poſſunt? niſi hoc ſolum fortaſſe, quod non expellunt adultos, ſed perpetua neceſſitudine, ac vinculo caritatis adjunctos habent. Quid, quod avium fœtus multo fragilior eſt, quam hominis? quia * non ipſum animal edunt; ſed quod materni

* *Abeſt* quod à *M.S.E.*

* *M SS. noſtri* dependit

* *deeſt* matrum *noſtris*

* *M.S E congerunt*
* *M. SS ambo* diſcurſatione.

* *non materno corpore ipſum animal edunt; ſed id quod materni corporis fœtu, &c. M SS.*

materni corporis fœtu, & calore tepefactum, animal efficiat; quod tamen cum ſpiritu fuerit animatum, (id vero implume, ac tenerum) non modo volandi, ſed ambulandi quoque uſu caret. Num ergo ineptiſſimus ſit, ſiquis putet male cum volucribus egiſſe naturam, primum quod bis naſcuntur; deinde, quod tam infirmæ, ut ſint quæſitis per laborem cibis à parentibus nutriendæ? Sed illi fortiora eligunt, imbecilliora prætereunt. Quæro igitur ab iis, qui conditionem pecudum, ſuæ præferunt; quid eligant, ſi Deus his deferat optionem; utrum malint, humanam ne ſapientiam cum imbecillitate, an pecudum firmitatem cum illarum * natura? quid optant, quid eligunt? Scilicet non tam pecudes ſunt, ut non malint vel fragiliorē multo, quam nunc eſt, dummodo humanam; quam illam irrationabilem firmitatem. Sed videlicet prudentes viri neque hominis rationem volunt cum fragilitate, neque mutorum firmitatem ſine ratione. * Quare nihil eſt tam repugnans, tamque contrarium; quod unumquodque animal aut ratio inſtruat neceſſe eſt, aut conditio naturæ. Si naturalibus munimentis inſtruatur, ſupervacua ratio eſt. Quid enim, * excogitabit? quid faciet? aut quid molietur? aut in quo lumen illud ingenii oſtendet, cum ea, quæ poſſunt eſſe rationis, ultro natura concedat? Si autem ratione ſit præditum; quid opus erit ſepimentis corporis? cum ſemel conceſſa ratio naturæ munus poſſit implere. Quæ quidem tantum valet ad ornandum, tuendumque hominem; ut nihil potuerit majus, * ac melius à Deo dari. Denique cum & corporis non magni homo, & exiguarum virium, & valetudinis ſit infirmæ; tamen quoniam id, quod eſt majus, accepit; & inſtructior eſt cæteris animalibus, & ornatior. Nam cum fragilis, imbecilliſque naſcatur; tamen & à mutis omnibus tutus eſt; & ea omnia, quæ firmiora naſcuntur, etiam ſi vim cœli fortiter patiuntur, ab homine

* *natura? Scilicet &c Ita M. SS. noſtri.*

* Quod, *ſic noſtri.*

* *excogitabit? quid molietur? Ita M. S. E.*

* *M. S. E.* aut

mine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur à nobis, aut nostræ subjecta sint potestati. Potestne igitur aliquis, cum videat etiam * boves, & vaccas, aut equos cum immanissimis corporibus * ac viribus servire homini; queri de opifice rerum Deo, quod modicas vires, quod parvum corpus * accepit? nec beneficia in se divina pro merito æstimat? quod est ingrati, aut (ut verius loquamur) * insani. Melius igitur Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturæ gratias egit, quod homo natus esset; quod & ipsum quale sit, non est hujus materiæ ponderare. Quanto melius, & sanius, qui sentit conditionem hominis esse meliorem; quam isti, qui se pecudes natos esse maluerint? Quos si Deus in ea sorte converterit animalia, quorum sortem præferunt suæ; jam profecto cupiant remigrare; magnisque clamoribus conditionem pristinam flagitent; quia non est tanti robur, ac firmitas corporis, ut officio linguæ careas; aut avium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas. Plus enim manus præstant, quam levitas, usus que pennarum; plus lingua, quam totius corporis fortitudo. Quæ igitur amentia est, ea præferre, quæ si data sint, accipere detrectes?

* *boves lucas cùm &c. M.S.E.*

* *desunt* ac viribus, *nostris M SS*

* *acceperit. M SS.*

* *insani. Plato, ut &c. Ita nostri.*

4. IIDEM queruntur, hominem morbis, & immaturæ morti esse subjectum. Indignantur videlicet, non Deos se esse natos. Minime, inquiunt; sed ex hoc ostendimus, hominem nulla providentia esse factum, quod aliter fieri debuit. Quid si ostendero, id ipsum magna ratione provisum esse, ut morbis vexari posset, & vita * sæpe in medio cursus sui spatio rumperetur? Cum enim Deus, animal, quod fecerat, sua sponte ad mortem transire cognovisset; ut mortem ipsam, quæ est dissolutio naturæ, capere posset; dedit ei fragi-

* *M.SS. nostri* sua

fragilitatem, quæ morti aditum ad diſſolvendum animal inveniret. Nam ſi ejus roboris fieret, ut ad eum morbus, & ægritudo adire non poſſet; ne mors quidem poſſet; quoniam mors ſequela morborum eſt. Immatura vero mors quomodo abeſſet ab eo, cui eſſet conſtituta * natura? nempe nullum hominem mori volunt, niſi cum centeſimum ætatis compleverit annum. Quomodo illis in tanta repugnantia rerum, ratio poterit conſtare? Ut enim ante annos centum mori quiſque non poſſit; aliquid illi roboris, quod ſit immortale, tribuendum eſt. Quo conceſſo, neceſſe eſt conditionem mortis excludi. Id autem ipſum, cujuſmodi poteſt eſſe, quod hominem contra morbos, & ictus extraneos ſolidum, atque inexpugnabilem faciat? Cum enim conſtet ex oſſibus, & nervis, & viſceribus, & ſanguine; quid horum poteſt eſſe tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? Ut igitur homo indiſſolubilis ſit ante illud tempus, quod illi putant oportuiſſe conſtitui; ex qua ei materia corpus attribuent? Fragilia ſunt omnia, quæ videri, ac tangi poſſunt. Supereſt, ut aliquid ex cœlo petant; quoniam in terra nihil eſt, quod non ſit infirmum. Cum ergo homo ſic formandus eſſet à Deo, ut mortalis eſſet aliquando; res ipſa exigebat, ut terreno, & fragili corpore fingeretur. Neceſſe eſt igitur, ut mortem recipiat, quandolibet; quoniam corporalis eſt. Corpus enim quodlibet ſolubile, atque mortale eſt. Stultiſſimi ergo * ſunt, qui de morte immatura queruntur; quoniam naturæ conditio locum illi facit. Ita conſequens erit, ut morbis quoque ſubjectus ſit. Neque enim patitur natura, ut abeſſe poſſit infirmitas ab eo corpore, * quod idcirco non ſolidum, firmumque natum eſt, ut aliquando ſolvendum ſit. Sed putemus fieri poſſe, quemadmodum volunt, ut homo non ea conditione naſcatur, qua morbo, mortive ſubjectus ſit, niſi peracto ætatis ſuæ ſpatio, ad ultimam proceſſerit ſenectutem. Non igitur vident, ſi ita ſit conſtitutum, quid ſequatur;

* *Sic noſtri. Eraſmus, referente Thyſio, repoſuit* matura, *ex fide vetuſti cod.*

* *deeſt* ſunt *in noſtris MSS.*

* *quod aliquando ſolvendum eſt. MSS.*

tur; * hominem utique certo tempore mori nullo modo posse: sed, si prohiberi ab altero victu potest, mori poterit: res igitur exigit, ut homini, qui ante certum diem mori non potest; ciborum alimentis, quia subtrahi possunt, opus non sit. Si opus cibo non erit, jam non homo ille, sed Deus fiat. Ergo (ut superius dixi) qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non Immortales, & sempiterni sint nati. Nemo, nisi senex, mori debet. Nempe ideo mori debet, quia Deus non est. Atqui mortalitas non potest cum immortalitate conjungi. Si enim mortalis est in senectute; immortalis esse in adolescentia non potest: nec est ab eo conditio * mortis aliena, qui quandoque moriturus est; nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita fit, ut & immortalitas exclusa in perpetuum, & ad tempus recepta mortalitas, hominem constituat in ea conditione, ut sit in qualibet ætate mortalis. Quadrat igitur necessitas undique, nec debuisse aliter * fieri, nec fas fuisse. Sed isti * rationem sequentium non vident, quia semel erraverunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis divina providentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc invenerunt illas minutorum seminum plagas, & concursiones fortuitas; quia rerum originem non videbant. In quas se angustias cum conjecissent, jam cogebat eos necessitas existimare, animas cum corporibus nasci, & item cum corporibus extingui: assumpserant enim, nihil fieri mente divina. Quod ipsum non aliter probare poterant, quam si ostenderent esse aliqua, in quibus videretur providentiæ ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea, in quibus * vel maxime divinitatem suam providentia mirabiliter expressit; ut illa, quæ retuli, de morbis, & immatura morte, cum debuerint cogitare; his assumptis, quæ necessario sequerentur, (sequuntur

* *omni utiq; tempore non i nullo modo posse. Sed, si &c. M S E.*

* *mortalis M.S.E.*

* *deest* fieri *in nostris.*

* *rationes, M.S E.*

* *M. SS. nostri hic nihil mutant, nisi quod deest vel in cod. Em.*

tur

tur autem illa, quæ dixi,) si morbum non reciperent; neque tectis, neque vestibus indigerent: quid enim ventos, aut imbres, aut frigora metuerent; quorum vis in eo est, ut morbos afferant? Idcirco enim accepit sapientiam, ut adversus nocentia fragilitatem suam muniat. Sequitur necessario, ut quoniam retinendæ rationis causa morbos capit; etiam mortem semper accipiat; quia is, ad quem *morbus non venit, firmus sit necesse est: infirmitas autem habet in se mortis conditionem; firmitas vero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere, nec mors, quæ sequitur senectutem. Præterea, si mors certæ constituta esset ætati; fieret homo insolentissimus, & humanitate omni careret. Nam fere jura omnia humanitatis, quibus inter nos cohæremus, ex metu, & conscientia fragilitatis oriuntur. Denique imbecilliora, & timidiora quæque animalia congregantur; ut quoniam viribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur: fortiora vero solitudines appetunt, quoniam robore viribusque confidunt. Homo quoque, si eodem modo haberet ad propulsanda pericula suppetens robur; nec ullius alterius auxilio indigeret: quæ societas esset? quæ reverentia inter se? quis ordo? quæ ratio? quæ humanitas? aut quid esset * deterius homine? quid efferatius? quid immanius? Sed quoniam imbecillis est, nec per se potest sine homine vivere; societatem appetit, ut vita communis, & ornatior fiat, & tutior. Vides igitur omnem hominis rationem in eo vel maxime stare, quod nudus fragilisque nascitur, quod morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quæ si homini detrahuntur; rationem quoque, ac sapientiam detrahi, necesse est. Sed nimis diu de rebus apertis disputo; cum sit liquidum, nihil sine providentia, nec factum esse unquam, nec fieri potuisse. De cujus operibus universis, si nunc libeat disputare per ordinem, infinita materia est. Sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere; ut in eo divinæ providentiæ potestatem, quanta fuerit, ostendam, his duntaxat in rebus, quæ sunt comprehensibiles, & apertæ: nam illa, quæ sunt animæ; nec subjici oculis, nec comprehendi queunt. Nunc

* *mors, sic nostri.*

* *M S.E.* tetrius.

de ipso vase hominis * loquamur, quod videmus.

* loquimur. M.SS.

5. IN principio, cum Deus fingeret animalia, noluit ea in rotundam formæ speciem conglobare, atque colligere; ut & moveri ad ambulandum, & flectere se in quamblibet partem facile possent: sed ex ipsa corporis summa produxit caput: item produxit membra quædam longius, quæ vocantur pedes; ut alternis motibus solo fixa perducerent animal, quo mens tulisset, aut quo petendi cibi necessitas provocasset. Ex ipso autem vasculo corporis quatuor fecit extantia, bina, posteriùs; quæ sunt in omnibus pedes: item bina capiti, & collo proxima; quæ varios animantibus usus præbent. In pecudibus enim, ac feris sunt pedes posterioribus similes; in homine autem manus; quæ non ad ambulandum, sed ad faciendum, operandumque sunt natæ. Est & tertium genus, in quo priora illa neque pedes, neque manus sunt; sed alæ, in quibus pennæ per ordinem fixæ, volandi exhibent usum. Ita una fictio diversas species, & usus habet. Atque ut ipsam corporis crassitudinem firmiter comprehenderent; majoribus, & brevibus ossibus * invicem colligatis, quasi carinam compegit, quam nos dicimus spinam, eamque noluit ex uno, perpetuoque osse formare, ne gradiendi, flectendique se facultatem animal non haberet. Ex ejus parte quasi media costas, id est transversa, & plana ossa porrexit in diversum; quibus clementer curvatis, & in se velut in circulum pene conductis, interna viscera contegantur, ut ea, quæ mollia, & minus valida fieri opus erat, illius solidæ cratis amplexu possent esse munita. In summa vero constructionis ejus; quam similem navis carinæ diximus, caput collocavit, in quo esse regimen totius animantis: datumque illi hoc nomen est; ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nervi. Ea vero, quæ diximus de corpore, vel ambulandi, vel faciendi, vel volandi causa esse producta, neque nimium longis, propter celerem mobilitatem, neque nimium brevibus, propter firmitatem, sed & paucis,

* M.S.E. ad invicem

cis, & magnis ossibus, constare voluit. Aut enim bina sunt, ut in homine; aut quaterna, ut in quadrupede: quæ tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia, & gravitas retardaret; sed cavata, & ad vigorem corporis conservandum medullis intrinsecus plena; eaque rursus non æqualiter porrecta finivit; sed summas eorum partes crassioribus nodis conglobavit, ut & substringi nervis facilius, & verti tutius possent; unde sunt vertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos, leni quodam operculo texit; quod dicitur cartilago; scilicet, ut sine attritu, & sine sensu doloris aliquo flecterentur: eosdem tamen non in unum modum formavit: alios enim fecit simplices, & in orbem rotundos, in iis duntaxat articulis, in quibus moveri membra in omnes partes oportebat, ut in scapulis; quoniam manus utrolibet agitari, & contorqueri necessarium est: alios autem latos, & æquales, & in unam partem rotundos, & in his utique locis, ubi tantummodo curvari membra oportebat, ut in genibus, & in cubitis, & in manibus ipsis. Nam sicut manus ex * loco, unde oriuntur à corpore, ubique versus moveri, speciosum simul, & utile fuit: sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accederet; & supervacuus esset hujusmodi motus, & turpis. Jam enim manus amissa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia* proboscidi similis videretur; essetque homo plane anguimanus. Quod genus in illa immanissima bellua mirabiliter effectum est. Deus enim, qui providentiam, & potestatem suam multarum rerum mirabili varietate voluit ostendere; quoniam caput ejus animalis non tam longe porrexerat, ut terram posset ore contingere, quod erat futurum horribile, atque tetrum; & quia os ipsum profusis dentibus sic armaverat, ut etiam si contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adimerent: produxit inter eos à summa fronte, molle, ac flexibile membrum, quo prendere, quo tenere quodlibet posset; * ut rationem victus capiendi, vel dentium prominens magnitudo, vel cervicis brevitas impediret.

* *M. SS addunt* eo; *&* *desunt* iis à corpore.

* *promuscidis M.SS.*

* *M. S. E. ne. M. S. Cant. lectio est* ut, *&* non impediret.

6. NON possum hoc loco teneri, quo minus Epicuri stultitiam rursum coarguam: illius enim sunt omnia, quæ delirat Lucretius: qui, ut ostenderet animalia non artificio aliquo divinæ mentis, sed, ut solet, fortuito esse nata; dixit, in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie, & magnitudine fuisse natas; sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut coeundi generandique ratio defecisset. Videlicet ut atomis suis locum * faceret per infinitum, & inane volitantibus, divinam providentiam voluit excludere. Sed cum videret, in omnibus, quæ spirant, mirabilem providentiæ inesse rationem: quod malum vanitatis erat, dicere, fuisse animalia prodigiosa, in quibus * nascendi ratio cessasset? Quoniam igitur omnia, quæ videmus, cum ratione nata sunt, id enim ipsum nasci, efficere nisi ratio non potest: manifestum est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. * At enim provisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus & ministerio membrorum ad necessaria vitæ uteretur; & quatenus adjugatis corporibus elata soboles, universas generatim conservaret animantes. Nam si peritus architectus, cum magnum aliquod ædificium facere constituit; primo omnium cogitat, quæ summa perfecti ædificii futura sit; & ante emetitur, quem locum leve pondus expectet; * ubi magni operis statura sit moles; quæ columnarum intervalla; qui, aut ubi aquarum cadentium decursus, exitus, & receptacula; hæc inquam prius prævidet, ut quæcunque sunt perfecto jam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cur Deum quisquam putet machinandis animalibus non ante providisse, quæ ad vivendum necessaria essent, quam ipsam vitam daret? Quæ utique constare non posset, nisi prius effecta essent quibus constat. Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium divinæ rationis solertiam; sed ut efficeret, quod ante imprudenter assum-

* *faceret, divinam &c. M.SS.*

* *deest in nostris.*

* Ante *M.S.E.*

* ut *M.S.E.*

assumpserat, adjecit aliud deliramentum superiori congruens. Dixit enim, neque oculos ad videndum esse natos, neque aures ad audiendum, neque pedes ad ambulandum, quoniam membra hæc prius nata sunt, quam esset usus videndi, & andiendi, & ambulandi: sed horum omnia officia ex natis extitisse. Vereor, ne hujusmodi portenta, & ridicula refutare, non minus ineptum esse videatur. Sed libet ineptire; quoniam cum inepto agimus; ne se ille nimis argutum putet. Quid ais Epicure? * si non sunt ad videndum oculi nati? cur igitur vident? Postea, inquit, usus eorum apparuit. Videndi ergo causa nati sunt; siquidem nihil possunt aliud quam videre. Item membra cætera, cujus rei causa nata sint, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere; nisi essent membra omnia tam ordinate, tam providenter effecta, ut usum possent habere. Quid enim, si dicas aves non ad volandum esse natas, neque feras ad sæviendum, neque pisces ad natandum, neque homines ad sapiendum; cum appareat ei naturæ, officioque servire animantes, ad quod * sunt quæque generata. Sed videlicet, qui summam * veritatis amisit, semper erret necesse est. Si enim non providentia, sed fortuitis atomorum concursionibus nascuntur omnia; cur nunquam fortuito accidit, sic coire illa principia, ut efficerent animal ejusmodi, quod naribus potius audiret; * odoraret oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt; oportuit ejusmodi quotidie monstra generari, in quibus * membrorum ordo præposterus, & usus longe diversus existeret. Cum vero universa genera, & universa quoque membra leges suas, & ordines, & usus sibi attributos tueantur: manifestum est, nihil fortuito esse factum, quoniam divinæ rationis dispositio * perpetua servatur. Verum alias refellemus Epicurum: nunc de providentia (ut cœpimus) disseramus.

* *si deest in nostris.*

* *M.SS. nostri* est.

* *ipsam M. S. E.*

* *odoraretur M.S.E.*

* *nostri addunt &*

* *deest in nostris.*

7. DEUS igitur solidamenta corporis, quæ ossa dicuntur, nodata, & adjuncta invicem nervis alligavit, atque constrinxit; quibus mens, si excurrere, aut resistere velit, tanquam retinaculis, uteretur; & quidem nullo labore, nulloque conatu, sed * minimo nutu totius corporis molem temperaret, ac flecteret. Hæc autem visceribus operuit, ut quencunque locum decebat, ut quæ * solide essent conclusa tegerentur. Item visceribus ipsis venas admiscuit, quasi rivos per corpus omne divisos; per * quos discurrens humor, & sanguis, universa membra succis vitalibus irrigaret; & ea viscera formata in eum modum, qui unicuique generi, ac loco aptus fuit, superjecta pelle contexit: quam vel sola pulchritudine decoravit; vel setis adoperuit; vel squamis munivit; vel plumis insignibus adornavit. Illud vero commentum Dei mirabile, quod una dispositio, & unus habitus innumerabiles animantium perferat varietates. Nam in omnibus fere, quæ spirant, eadem series, & ordo membrorum est. Primum enim caput, & huic annexa cervix. Item collo pectus adjunctum, & ex eo prominentes armi; adhærens pectori venter. Item ventri subnexa genitalia. Ultimo loco femora, pedesque. Nec solum membra suum tenorem, ac situm in omnibus servant, sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, naresitem, os quoque, & in * ore dentes, & lingua. Quæ omnia cum sint eadem in omnibus animantibus; tamen infinita, & multiplex diversitas * figurarum est; quod ea, quæ dixi aut productiora, aut contractiora, lineamentis varie differentibus comprehensa sunt. Quid illud? Nonne divinum quod in tanta viventium multitudine unumquodque animal in suo genere, * specie pulcherrimum est? ut siquid vicissim de altero in alterum transferatur; nihil

* vel *M S. E.*

* *solida ossa conclusa &c M SS.*

* *quæ M. SS.*

* eo *M. SS.*

* figuratorum, *in nostris.*

* & *additur in nostris.*

hil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aſpectum videri neceſſe ſit. Ut ſi elephanto cervicem prolixam tribuas, aut camelo brevem; vel ſi ſerpentibus pedes,aut pilos addas; in quibus porrecti æqualiter corporis longitudo nihil aliud exhibeat,niſi ut maculis terga diſtincti,& ſquamarum levitate ſuffulti, in lubricos tractus ſinuoſis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem idem opifex contextum ſpinæ à ſummo capite deductum, longius extra corpus eduxit, & acuminavit in caudam; ut obſcœnæ corporis partes vel propter fœditatem tegerentur, vel propter teneritudinem munirentur: ut animalia quædam minuta, nocentia, motu ejus arcerentur à corpore: quod membrum ſi detrahes, imperfectum ſit animal ac debile. Ubi autem ratio, & manus eſt; tam non eſt id neceſſarium, quam indumentum pilorum; adeo in * ſuo quoque genere aptiſſime congruunt; ut neque nudo quadrupede, neque homine tecto excogitari quicquam turpius * poſſet: ſed tamen cum ipſa nuditas hominis mire ad pulchritudinem valeat; non tamen etiam capiti congruebat: quanta enim in eo deformitas eſſet, ex calvitio apparet: texit ergo illud pilo: & quia in ſummo futurum erat, quaſi ſummum ædificii culmen ornavit: qui ornatus non eſt in orbem coactus, aut in figuram pilei teres factus, ne quibuſdam partibus nudis eſſet informis; ſed alibi infuſus, alibi retractus pro cujuſlibet loci decentia. Frons ergo vallata per circuitum, & à temporibus effuſi ante aures capilli, & earum ſummæ partes in coronæ modum cinctæ, & occipitium omne contectum, ſpeciem miri decoris * oſtentant. Jam barbæ ratio incredibile eſt quantum conferat * vel ad dignoſcendam corporum maturitatem, vel ad differentiam ſexus, vel ad decorem virilitatis, ac roboris; ut videatur omnino non conſtitura fuiſſe totius corporis ratio, ſi quicquam aliter eſſet effectum.

* *ſuo genere quoque aptiſſime &c. M. S E.*

* *poſſet. Cum tamen ipſa &c. M SS.*

* *noſtris* oſtentat.

* *deeſt* vel *in noſtris.*

8. NUNC rationem totius hominis oſtendam; ſingulorumque

rumque membrorum, quæ in corpore aperta, aut operta ſunt, utilitates, & habitus explicabo. Cum igitur ſtatuiſſet Deus ex omnibus animalibus ſolum hominem facere cœleſtem, cætera univerſa terrena; hunc ad cœli contemplationem rigidum erexit, bipedemque conſtituit, ſcilicet ut eadem ſpectaret, unde illi origo eſt; illa vero depreſſit ad terram; ut quia nulla his immortalitatis expectatio eſt, toto corpore in humum projecta, ventri, pabuloque ſervirent. Hominis itaque ſolius recta ratio eſt, & ſublimis ſtatus, & vultus Deo patri communis, ac proximus, originem ſuam, fictoremque teſtatur. Ejus prope divina mens, quia non tantum animantum, quæ ſunt in terra, ſed etiam ſui corporis eſt ſortita dominatum; in ſummo capite collocata, tanquam in arce ſublimis ſpeculatur omnia, & contuetur. Hanc ejus aulam * Deus non obductam porrectamque formavit, ut in mutis animalibus; ſed orbi, & globo ſimilem; quod orbis rotunditas perfectæ rationis eſt, ac figuræ. Eo igitur mens, & ignis ille divinus tanquam cœlo tegitur: cujus cum ſummum faſtigium naturali veſte texiſſet; priorem partem, quæ dicitur facies, neceſſariis membrorum miniſteriis & inſtruxit pariter, & ornavit. Ac primum quod oculorum orbes concavis foraminibus concluſit; à quo foratu frontem nominatam Varro exiſtimavit: & eos neque minus, neque amplius, quam duos eſſe voluit, quod ad ſpeciem nullus eſt perfectior numerus, quam duorum; ſicut & aures duas; quarum duplicitas incredibile eſt quantam pulchritudinem * præ ſe ferat; quod tum pars utraque ſimilitudine ornata eſt, tum ut venientes altrinſecus voces facilius colligantur. Nam & forma ipſa mirandum in modum ficta; quod earum foramina noluit eſſe nuda, & inobſcepta; quod & minus decorum, & minus utile fuiſſet; quoniam ſimplicium cavenarum anguſtias prætervolare vox poſſet, * & ſpargi, niſi perceptam per cavos ſinus, & repercuſſu * retenta foramina ipſa convehcrent: illis ſimilia vaſculis, quibus impoſitis ſolent anguſtiora vaſa compleri.

* deeſt in noſtris

* præ ſe at M. SS.

* abſunt hæ duæ voces à noſtris.

* M. SS. retentam.

pleri. Eas igitur aures, quibus est inditum nomen à vocibus hauriendis (unde Virgilius,

Vocemque his auribus hausi,

aut quia vocem ipsam Græci αὐδὴν vocant ab auditu, per immutationem literæ, aures velut audes sunt nominatæ) noluit Deus artifex mollibus pelliculis informare, * ne pulchritudinem demerent pendulæ, atque flaccentes; neque duris, ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles, ac rigentes; sed, quod esset horum medium, excogitavit; ut eas cartilago mollior alligaret, & haberent aptam simul, & flexibilem firmitatem. In his audiendi tantum officium constitutum est, sicut in oculis videndi: quorum præcipue inexplicabilis est, ac mira subtilitas; quia eorum orbes gemmarum similitudinem præferentes, ab ea parte, qua videndum fuit, membranis perlucentibus texit; ut imagines rerum contra positarum, tanquam in speculo refulgentes, ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea, quæ sunt foris, transpicit: ne forte existimes, aut imaginum incursione nos cernere (ut philosophi * dixerunt) quoniam videndi officium in eo debet esse, quod videt: non in eo, quod videtur; aut intentione aeris, cum acie, aut effusione radiorum: quoniam, si ita esset, tardius, quam oculis advertimus, videremus; donec intentus aer cum acie, aut effusi radii ad id, quod videndum esset, pervenirent. Cum autem videamus eodem momento temporis, plerunque vero aliud agentes, nihilominus tamen universa, quæ contra sunt posita, intueamur: verius, & manifestius est mentem esse, quæ per oculos ea, quæ sunt opposita, transpiciat quasi per fenestras lucente vitro, aut speculari lapide obductas. Et idcirco mens, & voluntas ex oculis sæpe dignoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. Si enim mens, inquit, per oculos videt; erutis, & effossis oculis magis videret; quoniam evulsæ cum postibus fores, plus inferunt luminis, quam si fuerint obductæ. Nimi-

* *nostri*, quæ

* *M. S. E.* differunt

Nimirum ipsi, vel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ne viderent, effossos orbes, & ruptas oculorum fibras, & fluentem per venas sanguinem, & crescentes ex vulneribus carnes, & obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci * volebant; ut non tam oculis, quam foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciem fœdius, ad * visum inutilius fieri potest. Quantulum enim videre possemus, si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cavernarum rimulas attenderet? ut siquis vellet transpicere per cicutam, non plus profecto * cernat, quam cicutæ ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit; ut visus in latum spargeretur; & quæ in primori facie adhærent, ut libere possent omnia contueri. Ergo ineffabilis divinæ providentiæ virtus fecit duos simillimos orbes; eosque ita devinxit, ut non in totum converti, sed moveri tamen, ac flecti cum modo possent. Orbes autem ipsos humoris puri, ac liquidi plenos esse voluit; in quorum media parte scintillæ luminum conclusæ tenerentur, quas pupillas nuncupamus; in quibus puris, subtilibus, cernendi sensus, ac ratio continetur. Per eos igitur orbes seipsam mens intendit, ut videat; miraque ratione in unum miscetur, & conjungitur amborum luminum visus.

* *nostri* volebat

* *ambo nostri*, usum.

* *M.S.E.* cerneret,

9. LIBET hoc loco illorum reprehendere vanitatem, qui dum volunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur; inter quæ illud etiam, quod furiosis, & ebriis omnia duplicia videantur: quasi vero ejus erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat, accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens (ut supra * dictum est) oculis tanquam fenestris utitur; non tantum hoc ebriis, aut insanis accidit, sed etiam sanis, ac sobriis. Nam si aliquid nimis propius

* *M.S.E* docui.

pius admoveas, duplex videbitur; certum est enim intervallum, ac spatium, quo acies oculorum coit. Item si retrorsum avoces animum, quasi ad cogitandum; & intentionem mentis relaxes; cum acies oculi utriusque diducitur, tunc singuli videre incipiunt separatim. Si animum rursus intenderis, aciemque direxeris; coit in unum, quicquid duplex videbatur. Quid ergo mirum, si mens veneno, ac potentia vini dissoluta, dirigere se non potest ad videndum, sicut * ne pedes quidem ad ambulandum, nervis stupescentibus debiles? aut si vis furoris in cerebrum sæviens, concordiam disjungit oculorum? Quod adeo verum est, ut luscis hominibus, si aut insani, aut ebrii fiant, nullo * pacto possit accidere, ut aliquid duplex videant. Quare si ratio apparet, cur * illi falluntur; manifestum est, non esse falsos sensus; qui aut non falluntur, si sint puri, & integri; aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quæ illorum novit errorem.

* *M. S. E.* nec.

* *nostri*, modo.

* oculi, *in nostris.*

10. SED nos ad Dei opera revertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab injuria, * ciliorum tegminibus occuluit; unde oculos dictos esse, Varroni placet. Nam & ipsæ palpebræ, quibus mobilitas inest, * & palpitatio vocabulum tribuit; pilis in ordine stantibus vallatæ, septum oculis decentissimum præbent. Quarum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens, & videndi tenorem non impedit, & reficit obtutum. Acies enim, id est membrana illa perlucens, quam siccari, & obarescere non oportet; nisi humore assiduo tersa pure niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis brevibus odornata? nonne quasi aggeribus, & munimentum oculis, nequid superne incidat, & speciem simul præstant? Ex quorum confinio nasus exoriens, & veluti æquali porrectus jugo, utramque aciem simul & discernit, & munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor, in similitudinem collium

* *os ciliorum &c. M. SS.*

* *deest & in nostris*

* M.SS. leviter

* cartilagine adhæret mollitâ, ut &c. M.SS.

* ipsas MSS.

* desunt unum ac in nostris.

* intelligimus MSS.

* deest duo in nostris.

lium * leniter exurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores; provisumque est ab artifice summo, ut siquis forte vehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. Nasi vero pars superior usque ad medium solida formata est; inferior autem * cartilagini adhæret molli, ita ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem, quamvis simplici membro, tria sunt officia constituta; unum ducendi spiritus; alterum capiendi odoris; tertium ut per ejus cavernas purgamenta cerebri defluant. Quas * ipse Deus tam mirabili, quam divina ratione molitus est; ut tamen hiatus ipse nasi, oris speciem non deformaret. Quod erat plane futurum, si * unum ac simplex foramen pateret. At id velut pariete per medium ducto intersepsit, atque divisit, fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo * intelligitur, quantum dualis numerus una, & simplici compage solidatus, ad rerum valeat perfectionem. Nam cum sit corpus unum; tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat, nisi ut essent partes vel dextræ, vel sinistræ. Itaque ut pedes * duo, & item manus, non tantum ad utilitatem aliquam, usumque vel gradiendi, vel faciendi valent; sed & habitum, decoremque admirabilem conferunt: sic in capite, quod totius divini operis quasi culmen est, & auditus in duas aures, & visus in duas acies, & odoratio in duas nares à summo artifice divisa est; quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, quamvis sit unum, tamen in duas partes membrana interveniente discretum est. Sed & cor, quod sapientiæ domicilium videtur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus habet; quibus fontes vivi sanguinis continentur, septo intercedente divisi: ut sicut in ipso mundo summa rerum vel de simplici duplex, vel de duplici simplex & gubernat, & continet totum; ita in corpore de duobus universa

niversa compacta, indissociabilem prætenderent unitatem. Oris quoque species, & rictus ex transverso patefactus, quam utilis, quam decens sit, enarrari non potest. Cujus usus in duobus constat officiis, sumendi victus, & eloquendi. Lingua intus inclusa ; quæ vocem motibus suis in verba discernit, & est interpres animi ; nec tamen sola potest per se * eloquendi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi adjuta vel offensione dentium, vel compressione labiorum. Dentes tamen plus conferunt ad loquendum : nam & infantes non ante incipiunt fari, quam dentes habuerint ; & senes amissis dentibus ita balbutiunt, ut ad infantiam revoluti denuo esse videantur. Sed hæc ad hominem solum pertinent, aut ad aves ; in quibus acuminata, & vibrata certis motibus lingua, innumerabiles cantuum flexiones, & sonorum varios modos exprimit. Habet præterea & aliud officium ; quo in omnibus, sed tamen solo in mutis utitur ; quod contritos, & commolitos dentibus cibos colligit, & conglobatos vi sua deprimit, & transmittit ad ventrem. Itaque Varro à ligando cibo putat linguæ nomen impositum. Bestias etiam potu adjuvat : protenta enim, cavataque hauriunt aquam ; eamque comprehensam linguæ sinu, ne tarditate, ac mora * defluat, ad palatum celeri mobilitate complodunt. Hæc itaque palati concavo tanquam testudine tegitur ; eamque dentium * sepiens Deus quasi muro circumvallavit. Dentes autem ipsos mirabili modo per ordinem fixos, ne nudi, ac restricti magis horrori, quam ornamento essent, gingivis mollibus, quæ à gignendis dentibus nominantur, ac deinde labiorum tegminibus honestavit : quorum durities, sicut in molari lapide, major est, & asperior, quam in cæteris ossibus, ut ad conterendos cibos, paubulumque sufficerent. Labra ipsa, quæ quasi antea cohærebant, quam decenter intercidit ? quorum superius sub ipsa medietate narium, lacuna quadam levi, quasi valle signavit ; inferius, honestatis gratia, foras molliter explicavit. Nam quod attinet ad saporem capiendum ; fallitur, quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur : lingua est enim,

* *M. S. E. loquendi*

* *M. S E.* effluat.

* *Nostri*, septis.

enim, qua sapores sentiuntur; nec tamen tota: nam partes ejus, quæ sunt ab utroque latere teneriores, saporem subtilissimis sensibus * trahunt; & cum neque ex cibo quicquam, neque ex potione minuatur; tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadem ratione, qua nihil de quacunque materia odoris captio decerpit. Cætera quam decora sint, vix exprimi potest. Deductum clementer à genis mentum; & ita inferius conclusum, ut acumen ejus extremum signare videatur leviter impressa divisio: rigidum ac teres collum: scapulæ velut mollibus jugis à cervice demissæ: valida, & substricta nervis ad fortitudinem brachia: toris insignibus * extentum lacertorum ingens robur: utilis, ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus, rationis, ac sapientiæ ministris? quas solertissimus artifex plano, ac modice concavo sinu fictas, ut siquid tenendum sit, apte possit insidere; in digitos terminavit: in quibus difficile est expedire, utrumne species, an utilitas major sit. Nam & numerus perfectus, ac plenus; & ordo, ac gradus decentissimus; & articulorum parium curvatura flexibilis; & forma unguium rotunda, concavis tegminibus digitorum fastigia comprehendens, atque firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum præbet ornatum. Illud vero ad usum miris modis habile; quod unus à cæteris separatus, cum ipsa manu oritur, & in diversum maturius finditur: qui se velut obvium cæteris præbens, omnem tenendi, faciendique rationem vel solus, vel præcipue possidet, tanquam rector omnium, atque moderator: unde etiam pollicis nomen accepit; quod vi, & potestate inter cæteros polleat. Duos quidem articulos extantes habet, non, ut alii, trinos; sed unus ad * manus carnem nectitur pulchritudinis gratia. Si fuisset tribus articulis & ipse discretus; fœda, & indecora species ademisset manibus honestatem. * Nam pectoris latitudo sublimis, & exposita oculis, mirabilem præ se fert habitus sui dignitatem.

*M.S E. attrahunt

* M.S.E extanium lacertorum vigens &c.

* M.S.E. manum carne &c.

* Forte legendum Jam, ut manet Thysius: sed nostri nihil mutant.

tatem. Cujus hæc causa est, quod videtur hominem solum Deus veluti supinum formasse (nam fere nullum aliud animal jacere in tergum potest) mutas autem animantes quasi alterno latere jacentes finxisse, atque ad terram compressisse. Idcirco illis angustum pectus, & ab aspectu remotum, & ad terram versus * subjectum; homini autem patens, & rectum; quia plenum rationis à cœlo * datum, humile, aut indecens esse non debuit. Papillæ quoque leviter eminentes, & fuscioribus, ac parvis orbibus coronatæ, non nihil addunt venustatis, fœminis ad alendos fœtus datæ, maribus ad solum decus; ne informe pectus, & quasi mutilum videretur. Huic subdita est planities ventris; quam mediam fere umbilicus non indecenti nota signat, ad hoc factus, ut per eum fœtus, dum est in utero, nutriatur.

* *abjectum*; *hominis &c. sic nostri.*
* *M.S.E.* datæ.

11. SEQUITUR necessario, ut de internis quoque visceribus dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est; quoniam opus fuerat, ut terrenum hoc corpus succo aliquo, de cibis, ac potibus aleretur, sicut terra ipsa imbribus, ac pruinis. Providentissimus artifex in medio ejus receptaculum cibis fecit; quibus concoctis & liquefactis, vitales succos membris omnibus dispertiret. Sed cum homo constet ex corpore, atque anima; illud, quod supra dixi, receptaculum, soli corpori præstat alimentum; animæ vero aliam sedem dedit. Fecit enim genus quoddam viscerum molle, atque rarum, quod pulmonem * vocamus; in quod spiritus reciproca vicissitudine commearet; eumque non in uteri modum finxit, ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret simul: ideoque * ne plenum quidem viscus effecit, sed inflabile, atque aeris capax; ut paulatim spiritum reciperet, dum vitalis ventus per illam spargitur raritatem; & eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat: ipsa enim vicissitudo flandi, & spirandi respirandique

* *vocamus*; *eumque non &c. Ita nostri.*
* *deest* ne *in nostris.*

dique tractus, vitam sustentat in corpore. Quoniam ergo duo sunt in homine receptacula, unum aeris, quod alit animam; alterum ciborum, quod alit * corpus, ut flecti cervix, ac moveri facile possit: duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem, ac spiritalem; quarum superior ab ore ad ventrem ferat, inferior à naribus ad pulmonem. Quarum ratio, & natura diversa est. Ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est, & qui semper clausus cohæreat sibi, sicut os ipsum; quoniam potus, & cibus, dimota & patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. Spiritus * contra, qui est incorporalis, ac tenuis, quia spatium sibi facere non poterat, accepit viam patentem, quæ vocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis, ac mollibus, quasi ex annulis in cicutæ modum invicem compactis, & cohærentibus; patetque semper hinc transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest; quia is, qui semper commeat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui * uva nomen est, velut occursu quodam refrænatur, ne aut teneritudinem domicilii cum impetu veniens attracta pestilenti aura corrumpat; aut totam nocendi violentiam internis receptaculis perferat: ideoque etiam nares breviter sunt * & aperte; quæ idcirco sic nominantur, quia per eas vel odor, vel spiritus nare non * desinit, quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Tamen hæc fistula spiritalis non tantum ad nares, verum ad os quoque * iter patet in extremis palati regionibus, ubi se colles faucium spectantes * uvam tollere incipiunt in tumorem. Cujus rei causa, & ratio non obscura est: loquendi enim facultatem non haberemus, si sicut gulæ iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum * pateret, nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine

* *corpus; duas esse &c. sic ambo nostri.*

* *M.S.E è contra*

* *Idem legit* uvula.

* *deest & in nostris*

* *definit. Tamen hæc &c M.SS. ambo*

* *interpatet. M.S.E.*

* *Idem,* uvulam.

* *pateret. Aperuit &c. M.SS. ambo.*

ſine linguæ miniſterio poſſet. Aperuit igitur viam voci divina ſolertia, ex illa fiſtula ſpiritali; ut poſſit lingua miniſterio ſuo fungi; & vocis ipſius inoffenſum tenorem, pulſibus ſuis in verba concidere. Qui meatus, ſi aliquo modo interceptus ſit, mutum faciat neceſſe eſt. Errat enim profecto, quiſquis aliam cauſam putat, cur homines muti ſint. Non enim (ut vulgo creditur) vinctam gerunt linguam; ſed ii vocalem illum ſpiritum per nares, quaſi mugientes profundunt, quod voci tranſitus ad os aut nullus omnino eſt, aut non ſic patens, ut plenam vocem poſſit emittere. Quod plerunque natura fit; aliquando etiam caſu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obſeptus, vocem non tranſmittat ad linquam, faciatque de loquentibus mutos. Quod cum acciderit; auditum quoque obſtrui, neceſſe eſt; ut quia vocem emittere non poteſt, * ne auditum admittere quidem poſſit. Loquendi ergo cauſa, patefactus eſt hic meatus. Illud quoque præſtat, ut in lavacris celebrandis, quia nares calorem ferre non poſſunt, aer fervens ore ducatur. Item ſi forte ſpiramenta narium frigoris pituita præcluſerit; per os auram trahere poſſumus; ne obſtructa meandi facultate, ſpiritus ſtranguletur. Cibi vero in alvum recepti, & cum potus humore permiſti, cum jam calore percocti fuerint, eorum ſuccus inenarabili modo per membra diffuſus, irrigat univerſum corpus, & vegetat. Inteſtinorum quoque multiplices ſpiræ, ac longitudo in ſe convoluta, & uno tantum ſubſtricta vinculo, quam mirificum Dei opus eſt? Nam ubi maceratos ex ſe cibos alvus emiſerit; paulatim per illos internorum anfractus extruduntur; ut quicquid ipſis ineſt ſucci, quo corpus alitur, membris omnibus dividatur. Et tamen nequi forte obhæreant, ac reſiſtant; quod fieri poterat, propter ipſorum voluminum flexiones in ſe ſæpe redeuntes, & fieri ſine pernicie non poterat; opplevit ea intrinſecus craſſiore ſucco; ut purgamenta illa ventris ad exitus ſuos facilius per lubricum mitterentur. Illa quoque ratio ſubtiliſſima eſt; quod veſica, cujus uſum volucres non habent, cum ſit ab inteſtinis ſeparata, nec ullam habeat fiſtulam, qua ex illis urinam

* *nec admittere &c.* *M.S.E.*

nam trahat ; completur tamen, & humore distenditur. Id quomodo fiat, non est difficile pervidere. Intestinorum enim partes, quæ ab alvo cibum, potumque suscipiunt; patentiores sunt quam cæteræ spiræ, & multo tenuiores. Hæ vesicam circumplectuntur, & continent : ad quas partes cum potus, & cibus mista pervenerint, fimum quidem crassius fit, & transmeat, humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur; eumque vesica, cujus æque tenuis, subtilisque membrana est, absorbet, & colligit, ut foras, qua natura exitum patefecit, emittat.

12. DE utero quoque, & conceptione, quoniam de internis loquimur, dici necesse est, ne quid præterisse videamur : quæ quanquam in operto latent; sensus tamen, atque intelligentiam latere non possunt. Vena in maribus, quæ semen continet, duplex est, paulo interior, quam illud humoris obscœni receptaculum. Sicut enim renes duo sunt, itemque testes; ita & venæ seminales duæ in una * tantum compage cohærentes : quod videmus in corporibus animalium, cum interfecta patefiunt : sed illa dexterior masculinum continet semen, sinisterior fœmininum; & * ideo in toto corpore pars dextra masculina est, sinistra vero fœminina. Ipsum semen * quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad venam genitalem confluere, ibique concrescere. Sed hoc humana mens * quomodo fiat, non potest comprehendere. Item in fœminis uterus in duas se dividit partes; quæ in diversum diffusæ, ac reflexæ; circumplicantur, sicut arietis cornua. Quæ pars in dextram retorquetur, masculina est; quæ in sinistram, fœminina. Conceptum igitur Varro, & Aristoteles sic fieri arbitrantur. Aiunt * enim, non tantum maribus inesse semen, verum etiam fœminis; & inde plerumque matribus similes

* *M. S. E.* tamen

* *Idem*, omnino.

* *quidam aiunt ex omni &c sic nostri.*

* *M.S.E quemadmodum*

* *deest* enim *in nostris.*

les procreari; sed earum semen * sanguine esse purgatum: quod si recte cum virili mistum sit; utraque concreta, & simul coagulata, informari: & primum quidem cor hominis* confingi; quod in eo sit & vita * hominis, & sapientia: denique totum opus quadragesimo die consummari. Ex abortionibus hæc fortasse collecta sunt. In avium tamen fœtibus, primum oculos fingi, dubium non est: quod in ovis sæpe deprehendimus. Unde fieri non posse arbitror, quin fictio à capite sumat exordium. Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant. Cum semina inter se permista coalescunt, si virile superaverit, patri similem provenire, sive marem, seu fœminam: si muliebre prævaluerit; progeniem cujusque sexus ad imaginem respondere maternam. Id autem prævalet è duobus, quod fuerit uberius: alterum enim quodammodo amplectitur, ac includit. Hinc plerunque fieri * solet, ut unius tantum lineamenta prætendant. Si vero æqua fuerit ex pari semine permistio; figuras quoque misceri; ut soboles illa communis aut neutrum referre videatur, quia totum ex altero non habet; aut utrumque, quia partem de singulis mutuata est. Nam in corporibus animalium videmus aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium simile; aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mistura varietur. Dispares quoque naturæ hoc modo fieri putantur. Cum forte in lævam uteri partem masculinæ stirpis semen inciderit; marem quidem gigni, opinatio est; sed quia sit in fœminina parte conceptus, aliquid in se habere fœmineum, supra quam decus virile patiatur, vel formam insignem, vel nimium candorem, vel corporis * levitatem, vel artus delicatos, vel staturam brevem, vel vocem gracilem, vel animum imbecillum, vel ex his plura. Item si partem in dextram semen fœminini sexus influxerit; fœminam quidem procreari; sed quoniam in masculina parte concepta

* *M.S.E.* sanguinem

* effingi; *idem.*

* omnis; *id.*

* *deest* solet *in nostris*; *& mox legunt* prætendat.

* *nostri*, lenitatem.

concepta sit, habere in se aliquidvirilitatis, ultra quam sexus ratio permittat, aut valida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuscum colorem, aut hispidam faciem, aut vultum indecorum, aut vocem robustam, aut animum audacem, aut ex his plura. Si vero masculinum in dexteram, fœmininum in sinistram pervenerit; utrosque fœtus recte * pervenire; ut & fœminis per omnia naturæ suæ decus constet; & maribus tam mente, quam corpore robur virile servetur. Illud vero ipsum quam mirabile institutum Dei est, quod ad conservationem generum singulorum, duos sexus maris, ac fœminæ machinatus est; quibus inter se per voluptatis illecebras copulatis, successiva soboles pareretur, ne omne genus viventium, conditio mortalitatis extingueret. Sed plus roboris maribus atributum est, quo facilius ad patientiam jugi maritalis fœminæ cogerentur. Vir itaque nominatus est, quod major in eo vis est quã in fœmina; & hinc virtus nomen accepit. Item mulier (ut Varro interpretatur) à mollitie est dicta, immutata, & detracta litera velut mollier. Cui suscepto fœtu, cum partus appropinquare jam cœpit, turgescentes mammæ dulcibus succis distenduntur; & ad nutrimenta nascentis fontibus * lactis fœcundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud, quam ut sapiens animal è corde alimoniam duceret. Idque ipsum solertissime comparatum est, ut candens, ac pinguis humor teneritudinem novi corporis irrigaret, donec ad capiendos fortiores cibos & dentibus instruatur, & viribus roboretur. Sed redeamus ad propositum; ut cætera, quæ supersunt, breviter explicemus.

* *provenire M.S.*

* *M. S. F.* lacteis

13. POTERAM nunc ego ipsorum quoq; genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab hujusmodi sermone revocaret. Itaque à nobis indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda, velentur. Quod ad hanc rem attinet, queri satis est, homines impios, ac profanos summum nefas admittere, qui divinum, & admirabile Dei opus ad propagandam successionem inexcogitabili ratione provisum, & effectum; vel ad turpissimos quæstus,

vel

vel ad obſcœnæ libidinis pudenda opera convertunt; ut jam nihil aliud ex re ſanctiſſima petant, quam inanem, & ſterilem voluptatem. Quid * reliqui corporis partes, num carent ratione, ac pulchritudine? Conglobata in nates caro, quam ſedendi officio apta; & eadem firmior, quam in cæteris membris, ne premente corporis mole, oſſibus cederet. Item feminum deducta, & latioribus toris valida longitudo, quo facilius onus corporis ſuſtineret; quam paulatim deficientem, in anguſtum genua determinant; quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum, ſedendumque aptiſſimam præbent. Item crura non æquali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes; ſed teretibus ſuris clementer extantibus, ſenſimque tenuatis, & firma ſunt, & ornata. In plantis vero eadem quidem, ſed tamen longe diſpar, quam in manibus, ratio eſt. Quæ quoniam totius operis quaſi fundamenta ſunt; mirificus eas artifex non rotunda ſpecie, ne homo ſtare non poſſet, aut aliis ad ſtandum pedibus indigeret, ſicut quadrupedes; ſed porrectiores, longioreſque formavit, ut ſtabile corpus efficerent planitie ſua, unde illis inditum nomen eſt. Digiti æque totidem, quot in manibus, ſpeciem magis, quam uſum præferentes; ideoque & juncti, & breves, & gradatim compoſiti. Quorum qui eſt maximus, quoniam illum ſicut in manu diſcerni à cæteris, opus non erat; ita in ordinem redactus eſt, ut tamen ab aliis magnitudine, ac modico intervallo diſtare videatur. Hæc eorum ſpecioſa germanitas, non levi adjumento niſum pedum firmat: concitari enim ad curſum non poſſumus, niſi digitis in humum preſſis, ſoloque nitentibus, impetum, ſaltumque capiamus. Explicaſſe videor omnia, quorum ratio intelligi poteſt. Nunc ad ea * venio, quæ vel dubia, vel obſcura ſunt.

* *M.S.E. reliquæ*

* *veniam M.S.E.*

14. MULTA eſſe conſtat in corpore, quorum vim, rationemque perſpicere nemo, niſi qui fecit, poteſt. An aliquis enarrare ſe putat poſſe, quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumnectitur alvus, ac

 tegitur?

tegitur? Quid renum gemina ſimilitudo? quos ait Varro ita dictos, quaſi rivi ab his obſcœni humoris oriantur: quod eſt longe ſecus; quia ſpinæ altrinſecus ſupini cohærent, & ſunt ab inteſtinis ſeparati. Quid ſplen? quid jecur? quæ viſcera quaſi ex conturbato ſanguine videntur eſſe concreta. Quid fellis amariſſimus liquor? quid globus *cordis, qui unus ſanguinis fons eſt? Niſi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiæ in felle conſtitutum putant, pavoris in corde, lætitiæ in ſplene. Ipſius autem jecoris officium volunt eſſe, ut cibos in alvo * concoquat, amplexu & calefactu ſuo. Quidam libidines rerum venerearum in jecore * contineri arbitrantur. Primum iſta perſpicere acumen humani ſenſus non poteſt; quia horum officia in operto latent, nec uſus ſuos patefacta demonſtrant. Nam Nam ſi ita eſſet; fortaſſe placidiora quæque animalia vel nihil fellis omnino, vel minus haberent, quam feræ; timidiora plus cordis, ſalaciora plus jecoris, laſciviora plus ſplenis habuiſſent. Sicuti igitur nos ſentimus, audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profecto ſentiremus, nos felle iraſci, jecore cupere, ſplene gaudere. Cum autem, unde affectus iſti veniant, minime ſentiamus: fieri poteſt, ut aliunde veniant, & aliud viſcera illa, quam ſuſpicamur, efficiant. Nec tamen convincere poſſumus, falſa illos, qui hæc diſputant, dicere. Sed omnia, quæ ad motus animi, animæque pertineant, tam obſcuræ, altæque rationis eſſe arbitror; ut ſupra hominem ſit, ea liquido pervidere. Id tamen certum, & indubitatum eſſe debet, tot res, * tot viſcerum genera, unum, & idem habere officium; ut animam contineant in corpore. Sed quid propriæ muneris, ſingulis ſit injunctum; quis ſcire, niſi artifex, poteſt; cui ſoli opus ſuum notum eſt?

* cordis? Niſi forte &c. M.SS.

* Noſtri coquat.

* eſſ., M.S.E.

* tanta, M.SS.

15. DE voce autem quam rationem reddere poſſumus? Grammatici quidem, ac philoſophi vocem eſſe definiunt,

aerem

aerem ſpiritu verberatum: unde verba ſunt nuncupata: quod perſpicue falſum eſt. Non enim vox extra os gignitur, ſed intra. Et ideo veriſimilior eſt illa ſententia, ſtipatum ſpiritum, cum obſtantia faucium fuerit illiſus, ſonum vocis exprimere; veluti cum in patentem cicutam, labroque ſubjectam, dimittimus ſpiritum; & is cicutæ concavo repercuſſus, ac revolutus à fundo, * deſcendentem occurſu ſuo reddit, ad exitum nitens ſonum gignit, & in vocalem ſpiritum reſiliens per ſe ventus animatur. Quod quidem an verum ſit, Deus artifex viderit. Videtur enim non ab ore, ſed ab * intimo pectore vox oriri. Denique & ore clauſo, * & naribus emittitur ſonus qualis poteſt. Præterea * ex maximo ſpiritu, quo anhelamus, vox non efficitur, & levi, & non coarctato ſpiritu, quoties volumus, efficitur. Non eſt igitur comprehenſum, quomodo fiat, aut quid ſit * omnino. Nec me nunc in Academiæ ſententiam delabi putes; quia non omnia ſunt incomprehenſibilia. Ut enim fatendum eſt multa neſciri, quæ voluit Deus intelligentiam hominis excedere; ſic tamen multa eſſe, quæ poſſint & ſenſibus percipi, & ratione comprehendi. Sed erit nobis contra philoſophos integra diſputatio. Conficiamus igitur ſpatium, quo nunc decurrimus.

* *Noſtri addunt* dum, *& mox M.S.E. legit* redit

* integro, *M.S.E.*

* ex naribus *M.SS.*

* *& maximo; M.S.E.*

* *deeſt* omnino *in noſtris.*

16. MENTIS quoque rationem incomprehenſibilem eſſe, quis neſciat; niſi qui omnino illam non habet; cum ipſa mens, quo loco ſit, aut cujuſmodi, neſciatur? Varia ergo à philoſophis de natura ejus, ac loco diſputata ſunt. At ego non diſſimulabo, quid ipſe ſentiam; non quia ſic eſſe affirmem (quod eſt inſipientis in re dubia facere) ſed ut expoſita rei difficultate, intelligas, quanta ſit divinorum operum magnitudo. Quidam ſedem mentis in pectore eſſe voluerunt. Quod ſi ita eſt: quanto tandem miraculo dignum eſt, rem in obſcuro, ac tenebroſo habitaculo ſitam, in tanta rationis, at-

q e intelligentiæ luce versari? tum quod ad eam sensus ex omni corporis parte conveniunt, ut in qualibet regione membrorum præsens esse videatur. Alii sedem ejus in cerebro esse dixerunt. Et sane argumentis probabilibus usi sunt; Oportuisse scilicet, quod totius corporis regimen haberet, potius in summo, tanquam in arce habitare; nec quicquam esse sublimius, quam id, quod universum ratione moderetur, sicut ipse mundi Dominus & rector in summo est. Deinde quod sensus omnis, id est audiendi, & videndi, & adorandi ministra membra in capite sunt locata, quorum omnium viæ non ad pectus, sed ad cerebrum ferant. Alioqui necesse nos esset tardius sentire; donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus usque descenderet. Ii vero aut non multum, aut fortasse non errant. Videtur enim mens, quæ dominatum corporis tenet, in summo capite constituta, tanquam in cœlo Deus: sed quando in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus; & quasi ad secretum aliquod penetrale * cedere; ut consilium, tanquam ex thesauro recondito, eliciat, ac proferat. Ideoque cum intenti ad cogitandum sumus, & cum mens occupata in altum se abdiderit; neque audire quæ circunsonant, neque videre, quæ obstant, solemus. Id vero sive ita est; admirandum profecto *, quomodo id fiat, cum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat. Sin autem non *; tamen nihilominus admirandum est, quod divina nescio qua ratione fiat, ut ita esse videatur. An potest aliquis non admirari, quod sensus ille vivus, atque cœlestis, qui mens, vel animus nuncupatur; tantæ mobilitatis * est, ut ne tum quidem, cum sopitus est, conquiescat; tantæ celeritatis, ut uno temporis puncto cœlum omne collustret; &, si velit, maria pervolet; terras, ac urbes peragret; omnia denique, quæ libuerit, quamvis longe, lateque summota sint, in conspectu sibi ipse constituat? Et miratur aliquis, si divina mens Dei per universas mundi partes intenta discurrit, & omnia regit, omnia moderatur, ubique præsens, ubique diffusa? cum tanta

* secedere *M.SS.*

* est, *M.SS.*

* est; *M S E.*

* si, *M.S.E.*

tanta sit vis, ac potestas mentis humanæ intra mortale corpus inclusæ; ut ne septis quidem gravis hujus ac pigri corporis, cui illigata est, coerceri ullo pacto possit, quo minus sibi liberam vagandi facultatem quietis impatiens largiatur. Sive igitur in capite mens habitat, sive in pectore; potestne aliquis comprehendere, quæ vis rationis efficiat, ut sensus ille incomprehensibilis aut in medulla cerebri hæreat, aut in illo sanguine bipartito, qui est inclusus in corde? Ac non ex eo ipso colligat, quanta sit Dei potestas, quod animus seipsum non videt, aut qualis, aut ubi sit; nec si videat, tamen perspicere possit, quo pacto rei corporali res incorporalis adjuncta sit? Sive etiam mentis locus nullus est, sed per totum corpus sparsa discurrit, quod & etiam fieri potest, & à Xenocrate Platonis discipulo disputatum est; siquidem sensus in qualibet parte corporis præsto est: nec quid sit mens *, nec qualis, intelligi potest; cum sit natura ejus tam subtilis, ac tenuis; ut solidis visceribus infusa, vivo, & quasi ardenti sensu membris omnibus misceatur. Illud autem cave, ne unquam simile veri putaveris, quod Aristoxenus dixit; Mentem omnino nullam esse; sed quasi harmoniam in fidibus ex constructione corporis, & compagibus viscerum, vim sentiendi existere. Musici enim intensionem, concentumque nervorum in integros modos sine ulla offensione consonantium, harmoniam vocant. Volunt igitur animum simili ratione constare in homine, qua & concors modulatio constat in fidibus; id est, ut singularum corporis partium firma conjunctio, membrorumque omnium consentiens in unum vigor, motum illum sensibilem faciat, animumque concinnet, * sicut nervi bene intenti conspirantem sonum. Et sicut in fidibus, cum aliquid aut * interceptum, aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur, & solvitur: ita in corpore cum pars aliqua membrorum duxerit vitium, distrui universa, corruptisque omnibus, atque turbatis, occidere sensum, eamque mortem vocari. Verum ille, si quicquam mentis habuisset, non harmoniam de fidibus ad hominem transtulisset. Non enim

* *ipsa. M.S.E.*

* *sicut sunt nervi bene intenti ad conspirantem &c. M.SS.*
* interruptum, *M. S.E.*

canere sua sponte fides possunt; ut sit ulla in his comparatio, ac similitudo viventis. Animus autem sua sponte & cogitat, & movetur. Quod siquid in nobis harmoniæ simile esset; ictu moveretur externo, sicut nervi manibus, qui sine * tactu artificis, pulsuque digitorum, muti, atque inertes jacent. Sed nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret; quia mens ejus ex membris male compacta torpebat.

* tractu, M. SS.

17. SUPEREST, de anima dicere; quanquam * percipi ratio ejus, & natura non possit. Nec ideo tamen immortalem esse animam non intelligimus: quoniam quicquam viget, moveturque per se semper, nec videri, aut tangi potest; æternum sit necesse est. Quid autem sit anima, nondum inter philosophos convenit, nec unquam fortasse conveniet. Etenim alii sanguinem esse dixerunt, alii ignem, alii ventum; unde anima, vel animus nomen accepit; quod Græce ventus ἄνεμος dicitur: nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid videtur. Non enim, si anima sanguine aut per vulnus effuso, aut febrium calore consumpto, videtur extingui, continuo in materia sanguinis animæ ratio ponenda est; veluti si veniat in quæstionem, lumen, quo utimur, quid sit; & respondeatur, oleum esse, quoniam consumpto illo, lumen extinguitur; cum sint utique diversa; sed alterum sit alterius alimentum. Videtur ergo anima similis esse lumini, quæ non ipsa sit sanguinis, sed humore sanguinis alitur, ut lumen oleo. Qui autem ignem putaverunt, hoc usi sunt argumento, quod præsente anima corpus caleat, recedente frigescat. Sed ignis & sensu indiget, & videtur, & tactu comburit. Anima vero & sensu aucta est, & videri non potest, & non adurit. Unde apparet, animam nescio quid esse Deo similem. At illi, qui ventum putant esse, hoc falluntur; quod ex aere spiritum ducentes, vivere * videamur. Varro itaque definit: Anima est aer conceptus ore, defervefactus in pulmone, tepefactus in corde, diffusus in corpus. Hæc apertissime falsa sunt. Neque enim

* capi, M. S. E.

* M. S. C. videantur.

n

tam obscuram nobis hujusmodi rerum dico esse rationem, ut * ne hoc quidem intelligamus, quid verum esse non possit. An si mihi quis dixerit æneum esse cœlum, aut * vitreum, aut (ut Empedocles ait,) aerem glaciatum; statimne assentiar, quia, cœlum ex qua materia sit ignorem? Sicut enim hoc nescio; ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus; quia multo prius gignitur anima, quam concipi aer ore possit. Non enim post partum insinuatur in corpus, ut quibusdam philosophis videtur; sed post conceptum protinus; cum fœtum in utero necessitas divina formavit: quia adeo vivit intra viscera genitricis; ut & incremento augeatur; & crebris pulsibus gestiat emicare. Denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus extinctum. Cæteræ definitionis partes eo spectant, ut illis novem mensibus, quibus in utero fuimus, mortui * fuisse videamur. Nulla ergo ex his tribus vera sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est, qui hæc senserunt, ut omnino nihil dixerint: nam & sanguine simul, & calore, & spiritu vivimus. Sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis; non expresserunt proprie, quid esset; quia tam non potest exprimi, quam videri.

* nec, *M S. E.*

* *vitreum ut Empedocles, aut aerem &c. M.SS.*

* esse, *M.SS.*

18. SEQUITUR alia, & ipsa inextricabilis quæstio. Idemne sit anima, & animus; an vero aliud sit illud, quo vivimus; aliud autem, quo sentimus, & sapimus. Non desunt argumenta in utranque partem. Qui enim unum esse dicunt, hanc rationem sequuntur; quod neque vivi sine sensu possit, nec sentire sine vita; ideoque esse non posse diversum id, quod non potest separari; sed quicquid est illud, & vivendi officium, & sentiendi habere rationem. Idcirco animum, & animam, indifferenter appellant duo Epicurei poetæ. Qui autem dicunt esse diversa, sic argumentantur: ex eo posse intelligi, aliud esse mentem, aliud esse animam, quia incolumi anima mens possit extingui; quod accidere soleat insanis; item quod

quod anima morte sopiatur, animus somno, & quidem sic, ut non tantum, quid * fiat, aut ubi sit, ignoret; sed etiam rerum falsarum contemplatione fallatur. Quod ipsum quomodo fiat, non potest pervideri; cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus; nisi mens visionum imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tanquam ignis obducto cinere sopitus; quem si paululum commoveris, rursus ardescit, & quasi evigilat. Avocatur ergo simulachris, donec membra sopore irrigata vegetentur: corpus enim vigilante sensu, licet jaceat immobile; tamen non est quietum; quia flagrat in eo sensus, & vibrat, ut flamma; & artus omnes ad se astrictos tenet. Sed postquam mens ad contemplandas imagines ab intentione traducta est; tunc demum corpus omne resolvitur in quietem. Traducitur autem mens cogitatione cæca, cum cogentibus tenebris secum tantummodo esse cœperit: dum intenta est in ea, de quibus cogitat; repente somnus obrepit: & in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat. Sic ea, quæ sibi ante oculos posuerat, videre quoque incipit. Deinde procedit ulterius, & sibi avocamenta invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat; ita falsis nocte, ne excitetur. Nam si nullas imagines cernat; aut vigilare illam necesse * est, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est à Deo ratio somniandi, & quidem in commune universis animantibus; sed illud homini præcipue, quod cum eam rationem Deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. Nam & historiæ sæpe testantur, extitisse somnia, quorum præsens, & admirabilis fuerit eventus; & responsa vatum nostrorum ex parte somniis constiterunt. Quare neque semper vera sunt, neque semper falsa, Virgilio teste, qui duas portas voluit esse somniorum. Sed quæ falsa sunt, dormiendi causa videntur; quæ vera, immittuntur à Deo, ut imminens bonum, aut malum hac revelatione discamus.

* faciat, *M.SS.*

* erit, *M.S.E.*

19. ILLUD quoque venire in quæstionem potest; utrum ne

ne anima ex patre, an potius ex matre, an vero ex utroque generetur. Sed ego id meo jure ab ancipiti vendico. Nihil enim ex his tribus verum est; quia neque ex utroque, neque ex alterutro seruntur animæ *corporibus.
Corpus enim ex corporibus nasci potest; quoniam confertur aliquid ex utroque:
de animis anima non potest; quia ex re tenui, & incomprehensibili nihil potest decedere. Itaque serendarum animarum ratio uni, ac soli Deo subjacet.

* *deest in nostris.*

Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est,

Ut ait Lucretius. Nam de mortalibus non potest quicquam * nisi mortale generari: nec putari pater debet, qui transfudisse, aut inspirasse animam de * sua nullo modo sentit; nec si sentiat, quando tamen, aut quomodo id fiat, habet animo comprehensum. Ex quo apparet, non à parentibus dari animas, sed ab uno, eodemque omnium Deo patre; qui legem, rationemque nascendi tenet solus; siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est, nisi ut humorem corporis, in quo est materia nascendi, cum sensu voluptatis emittat, vel recipiat, & citra hoc opus *homo resistit; nec quicquam amplius potest; & ideo nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. Cætera jam Dei sunt omnia; scilicet conceptus ipse, & corporis informatio, & inspiratio animæ, & partus incolumis, & quæcunque deinceps ad hominem conservandum valent; illius munus est, quod spiramus, quod vivimus, quod vigemus. Nam præter quam quod ipsius beneficio, *incolumi sumus corpore; & quod victum nobis ex variis rebus subministrat; sapientiam quoque homini tribuit, quem terrenus pater dare nullo modo potest. Ideoque & de sapientibus stulti; & de stultis sapientes sæpe nascuntur; quod quidam fato, ac sideribus assignant.

* immortale generari: *M. S E.*

* *Sic nostri.*

* *M. S. E. addit* humoris istius.

**Nostri* incolumes.

gnant. Sed non est nunc locus de fato differendi. Hoc dicere satis est; quod etiamsi astra efficientiam rerum continent, nihilominus omnia à Deo fieri certum est; qui astra ipsa & fecit, & ordinavit. Inepti ergo, qui hanc potestatem Deo detrahunt, & operi ejus attribuunt. Hoc igitur Dei munere cœlesti, atque præclaro, an utamur, * in nostra voluit esse potestate. Hoc enim concesso, ipsum hominem virtutis sacramento religavit, quo vitam posset adipisci. ** Magna est enim vis hominis, magna ratio, magnum sacramentum: à quo siquis non defecerit, nec fidem suam, devotionemque

* *Nostri addunt*, an non utamur.

** Ambo M. SS. nostri sequentia verba hic inserunt. Sed quoniam cum concinnâ *Lactantii* Oratione hæc minimè congruunt, & à doct. *Thomasio* in *sua Editione* de industriâ omittuntur; denique, quia *Manichæismum* planè redolent: à textu ea ablegavimus, & in marginem rejecimus.

Dedit ei & constituit adversarium nequissimum & fallacissimum spiritum, quocum in hac terrestri vita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem Deus hunc vexatorem generi humano constituerit, breviter exponam. Ante omnia diversitatem voluit esse: ideoque vulgo non aperuit veritatem, sed eam paucissimis revelavit: quæ diversitas omne arcanum mundi continet. Hæc est enim, quæ facit esse virtutem, quæ scilicet non modo esse, sed ne apparere quidem: quia virtus esse non poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando vim suam vel exerceat vel ostendat. Nam, ut victoria constare sine certamine non potest; sic nec virtus quidem ipsa sine hoste. Itaque quoniam virtutem dedit homini, statuit illi ex contrario inimicum, ne virtus otio torpens, naturam suam perderet. Cujus omnis ratio in eo est, ut concussa, & labefactata firmetur; nec aliter ad summum fastigium posset venire, nisi prudenti manu semper agitata, se ad salutem suam dimicandi tenore fundaverit. Voluit enim Deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere pervenire. Daturus ergo virtutem, dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates & vitia immitteret: qui esset autor errorum, malorumque omnium machinator: ut quoniam Deus hominem ad vitam vocat, ille contra, ut rapiat & traducat ad mortem. Hic est, qui aut inducit aut decipit eos, qui veritati student, aut si dolo ac studiis non quiverit, virilem gerit animam, qua sublimium vigorem labefactare conetur, infanda dictu, & execrabilia moliens: vexat, interficit: & tamen, ut prosternit multos, sic à multis victus, prostratusque discedit.

prodi-

prodiderit; hic beatus, hic denique (ut breviter finiam) similis Deo sit, necesse est. Errat enim quisquis hominem carne metitur. Nam corpusculum hoc, quo induti sumus, hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque aspici, neque comprehendi potest; quia latet intra hoc, quod videtur. Qui si delicatus magis, ac tener in hac vita fuerit, quam ratio ejus exposcit; si virtute contempta, desideriis se carnis addixerit; cadet, & premetur in terram: sin autem (ut debet) statum suum, quem * rectum sortitus est, prompte, constanterque defenderit; si terræ, quam calcare, ac vincere debet, non servierit: vitam merebitur sempiternam.

* *rectum rectè sortitus est, & prompte, &c. sic nostri*

20. HÆC ad te Demetriane interim paucis, & obscurius fortasse, quam decuit, pro rerum, ac temporis necessitate peroravi; quibus contentus esse * debeas; plura, & meliora * lecturus, si nobis indulgentia cælitus venerit. Tunc * ergo te ad veræ philosophiæ doctrinam & planius, & verius cohortabor. Statui enim, quam multa potero, literis tradere, quæ ad vitæ beatæ statum spectent; & quidem contra philosophos; quoniam sunt ad perturbandam veritatem perniciosi, & graves. Incredibilis * est enim vis eloquentiæ, & argumentandi, differendique subtilitas, quemvis facile deceperit. Quos partim nostris armis, partim vero ex ipsorum inter se concertatione sumptis revincemus? ut appareat, eos induxisse potius errorem, quam sustulisse. Fortasse mireris, quod tantum facinus audeam. Patiemurne igitur extingui, aut opprimi veritatem? Ego vero libentius vel sub hoc onere defecerim. Nam si M. Tullius eloquentiæ ipsius unicum exemplar, ab indoctis, & ineloquentibus, quia tamen pro vero nitebantur, sæpe superatus est: cur desperemus, veritatem ipsam contra fallacem, captiosamque facundiam, sua propria vi, & claritate valituram? Illi quidem sese patronos veritatis profiteri solent; sed quis potest eam rem defendere, quam non

* *M S E.* debes.
* *Nostri,* laturus.
* ego, *in nostris.*
* *deest* est *in nostris.*

non didicit; aut illustrare apud alios, quam ipse non novit? Magnum videor polliceri: sed cœlesti opus est munere, ut nobis facultas, ac tempus ad proposita persequenda tribuatur. Quod si vita est optanda sapienti: profecto nullam aliam ob causam vivere optaverim, quam ut aliquid efficiam, quod vita dignum sit, & quod utilitatem legentibus, etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in nobis facundiæ rivus est, ad vivendum tamen afferat; quod est maxime necessarium. Quo perfecto, satis me vixisse arbitrabor, & officium hominis implesse, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos, ad iter cœleste direxerit.

L. COE-

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

EPITOME Librorum VII.

NAM * si justitia est veri Dei cultus: (quid enim tam justum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum * cognoscere ut parentem, * *agnoscere* venerari ut Dominum, ejusque legi, aut præceptis obtemperare?) nescierunt ergo justitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus, legemque tenuerunt; & ideo

---

* *Epitomen hanc principio carere palàm est. Incipere videtur à cap.* 16. *lib.* 5. Institutionum, *& sequentium librorum præcipua continet capita. In nostris verò codicibus M. SS. tota desideratur. Variantes igitur Lectiones, quas in Margine collocari curavimus, ab* Editione Mich. Thomasii *omnes describuntur.*

 refelli

refelli potuerunt à Carneade; cujus hæc fuit disputatio, nullum esse jus naturale; itaque omnes animantes ipsa ducente natura, commoda sua defendere; & ideo justitiam, si alienis utilitatibus * consulet, suas * negliget, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possedere, justitiam sequi velint: ac suum cuique restituere, quod vi, & armis occupaverunt; ad casas & egestatem revertentur: quod si fecerint, justos dicemus quidem, sed tamen stultos judicare, necesse est; qui ut aliis prosint, sibi nocere contendant. Deinde si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco; aut argentum pro plumbo vendat per errorem; atque id emere necessitas cogat: utrum dissimulabit, & emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non fefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid si vita ejus in periculum veniet; ut eum aliquando necesse sit, aut occidere, aut mori: quid faciet? Potest hoc evenire, ut naufragio facto, inveniat aliquem imbecillem tabulæ inhærentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcit, suam perdet. Si faciet; sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet; sed & idem malus, quia nocebit. Acuta ista sane: sed respondere ad ea facile possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur. Nam & justitia imaginem habet stultitiæ; non tamen est stultitia: & malitia imaginem sapientiæ; non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in conservandis utilitatibus suis intelligens, & arguta; non sapientia, sed calliditas, & astutia est: ita & justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari; quia necesse est, justum esse sapientem, & eum, qui sit stultus, injustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is, qui justus est, sapiens non sit, quoniam justus nihil utique facit, nisi quod rectum, & bonum est; pravum, & malum semper fugit. Quis autem discernere bonum, & malum, pravum,

* consulit
* negligit

&

& rectum poterit, niſi qui ſapiens fuerit? Stultus autem male facit; quia bonum, & malum quid ſit; ignorat; ideo peccat, quia non poteſt prava, & recta diſcernere. Non poteſt igitur neque ſtulto * juſtitiam, neque injuſto * ſapientiam convenire. Ergo ſtultus non eſt, qui nec tabula naufragum, nec equo ſaucium dejecerit; quia ſe abſtinuit à nocendo, quod eſt peccatum; peccatum autem vitare, ſapientis eſt. Sed ut ſtultus prima facie videatur, illa res efficit; quod extingui animam cum corpore exiſtimant: idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim poſt mortem nihil eſt; utique ſtulte facit, qui alterius animæ parcit cum diſpendio ſuæ; aut qui alterius lucro magis, quam ſuo, conſulit. Si mors animam delet; danda eſt opera, quo * juſtius, commodiuſque vivamus. Si autem vita poſt mortem ſupereſt æterna, & beata, hanc utique corporalem cum omnibus terræ bonis, juſtus ac ſapiens contemnet; quia ſciet, quale à Deo ſit præmium recepturus. Teneamus igitur innocentiam; teneamus juſtitiam; ſubeamus imaginem ſtultitiæ, ut veram ſapientiam tenere poſſimus. Et ſi hominibus videtur ineptum, ac ſtultum, torqueri, & mori velle; cum libere liceat abire ſine noxa: nos tamen omni virtute, omnique patientia fidem Deo exhibere nitamur. Non mors terreat, nec dolor frangat, quo minus vigor animi & conſtantia inconcuſſa ſervetur. Stultos * notent, dummodo ipſi ſtultiſſimi ſint, & cæci, & hebetes, & pecudibus æquales; qui non intelligunt eſſe mortiferum, relicto Deo vivo, proſternere ſe, atque adorare terrena; qui neſciunt, * ex illis æternam pœnam manere, qui figmenta inſenſibilia fuerint venerati; & eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu, & honore veri Dei recuſaverint, vitam perpetuam conſecuturos. Hæc eſt * fideliſſima, hæc eſt vera ſapientia; hæc perfecta juſtitia. Nihil ad nos attinet, quid judicent ſtulti,

* *juſtitia*
* *ſapientia*
* *jucundius* : al. diutius.
* *vocent*
* *& illos*
* *fidiſſima*

quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

2. DIXI de justitia, quid esset: sequitur, ut ostendam, * quid sit verum sacrificium Dei, * quis justissimus ritus colendi; nequis arbitretur, aut victimas, aut odores, out dona * præsentia desiderari à Deo: à quo si fames, si sitis, si algor, si omnium rerum terrenarum cupiditas abest; non ergo utitur iis omnibus, quæ templis, * alisque fictilibus inferuntur; sed sicut corporalibus corporale, sic utique incorporalibus incorporale sacrificium necessarium est. Illis, quæ in usum tribuit homini Deus, ipse non indiget: cum omnis terra in ipsius sit potestate, non indiget templo, cujus domicilium mundus est: non indiget simulachro, qui est & oculis, & mente incomprehensibilis: non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominibus potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus, & sanctus? Nam illa, quæ aut digitis fiunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt: hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur; non quod manu, sed quod mente libatur: hæc acceptabilis victima est; quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ? quid thura? quid vestes? quid aurum? quid argentum? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est? Sola ergo justitia est, quam Deus expetit: in hac sacrificium, in hac Dei cultus est: de quo nunc mihi differendum est; docendumque, in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

* *quod*
* *qui*
* *pretiosa*
* *denique*

3. DUAS esse humanæ vitæ vias, nec philosophis ignotum fuit, nec poetis: sed eas utique diverso modo induxerunt philosophi; alteram industriæ, alteram inertiæ esse voluere: sed hoc minus recte, * cum eas ad solius vitæ commoda retulerunt.

* *quod eas ad sola &c.*

tulerunt. Melius poetæ, qui alteram justorum, alteram impiorum esse dixerunt. Sed in eo peccant, quod eas non in hac vita, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitæ, alteram mortis, & hic tamen has vias esse dicimus: sed illa dexterior, qua justi gradiuntur, non in elysium fert, sed in cœlum; immortales enim fiunt: sinisterior ad tartarum, æternis enim cruciatibus * abdicuntur injusti. * Veneranda est à nobis justitiæ via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiæ officium est, Deum * cognoscere, ut parentem; eumque metuere ut Dominum; diligere, ut patrem. * Is enim qui nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, salvos facit; habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut Dominus licentiam verberandi, & vitæ, ac necis potestatem: unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur. Secundum justitiæ officium est, hominem agnoscere velut fratrem. Si enim nos idem Deus fecit, & universos ad justitiam, & ad vitam æternam pari conditione generavit: fraterna utique necessitudine cohæremus; quam qui non agnoscit, injustus est. Sed origo hujus mali, quo societas inter se hominum, quo necessitudinis vinculum * dissolvitur, est, ab ignorantia veri Dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo modo potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo multi Dii consecrari ab hominibus, colique cœperunt, fugata est (sicut poetæ aiunt) justitia. Sic diremptum est omne fœdus, dirempta societas juris humani; cum sibi quisque consulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, commoda sua aliorum incommodis adaugere, non cognatis, non liberis, * nec parentibus parcere, ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare, libidini autem, quo furor eduxerit, fræna laxare; nihil denique sancti habere,

* *addicuntur*
* *Tenenda*
* *agnoscere*
* *Idem*
* *dissolutum est, ab ignoratione &c.*
* *non*

habere quod cupiditas infanda non violaret. Cum hæc fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi; ut se interim tutos ab injuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta punire; conscientiam munire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt: circumscribi etiam jura: siquidem ipsi præsides legum, præmiis, muneribusque corrupti, vel in renumerationem malorum, vel in perniciem justorum sententias venditabant. His accedebant dissensiones, & bella, & mutuæ deprædationes, & oppressis legibus sæviendi potestas licenter assumpta. In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est nostri Deus: revelavit se nobis, & ostendit; ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus, ut errore vitæ prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat, disceremus, legemque divinam, quæ humana cum cœlestibus copulat, tradente ipso Domino sumeremus; qua lege universi, quibus irretiti * sumus, errores cum vanis, & impiis superstitionibus tollerentur. Quid enim homini debeamus, eadem illa lex divina præscribit; quæ docet, quicquid homini præstiteris, Deo præstare. Sed radix justitiæ, & omne fundamentum æquitatis est illud: Ut ne facias ulli, quod pati nolis: sed alterius animum de tuo * metieris. Si acerbum est injuriam ferre; & qui eam fecerit, videtur injustus: transfer in alterius personam quod * in te sentis, & in tuam quod de altero judicas; & intelliges tam te injuste facere, si alteri noceas; quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvemus, innocentiam tenebimus; in qua justitia, velut in primo gradu, consistit: * primus est enim, non nocere proximo, sed prodesse. Et sicut in rudibus agris, prius quam serere incipias, evulsis sentibus, & omnium stirpium radicibus amputatis, arva purganda; sic de nostris animis prius vitia detrahenda sunt: & tunc demum virtutes inserendæ; de quibus seminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur.

* fuimus

* metiaris

* de

* primum

4. TRES

4. TRES affectus, vel (ut ita dicam) tres furiæ sunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cieunt, & interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ nec periculi sui respectum habere permittant: Ira, quæ vindictam cupit; Avaritia, quæ desiderat opes; Libido, quæ appetit voluptates. His vitiis ante omnia resistendum est; hæ stirpes eruendæ, ut virtutes seri possint. Hos affectus Stoici amputandos, Peripatetici temperandos putant. Neutri eorum recte: quia neque detrahi possunt; siquidem natura insiti, habent certam, magnamque rationem: neque minui; quoniam si mala sunt, carendum est etiam mediocribus; si bona, integris abutendum est. Nos vero neque detrahendos, neque minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt, quæ Deus homini rationabiliter inseruit; sed cum sint utique natura bona, quoniam ad tuendam vitam sunt attributa; male utendo fiunt mala, sicut si fortissime pro patria dimices, bonum est; si contra patriam, malum. Sic & affectus, si ad usus bonos habeas, virtutes erunt; si ad malos, vitia dicentur. Ira igitur ad coercitionem peccatorum, id est, ad regendam subjectorum disciplinam data est à Deo; ut metus licentiam comprimat, & compescat audaciam: * & qui terminos ejus ignorat, irascitur paribus, aut etiam fortioribus. Inde ad immania facinora prosilitur: inde ad cædes, inde ad bella consurgitur. Cupiditas vero ad desideranda, & conquirenda vitæ necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines ejus, insatiabiliter opes congerere nituntur. Hinc venena, hinc circumscriptiones, hinc falsa * testimonia, hinc omnium fraudum genera erupere. Libidinis autem affectus ad procreandos filios insitus, & innatus est; sed qui limites ejus animo non tenent, utuntur eo ad solam voluptatem. Inde * illicitæ nuptiæ, inde adulteria, & stupra, inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi ergo sunt isti affectus intra fines suos, & in viam rectam redigendi: in qua * etsi sunt vehe-

* sed

* testamenta

* illiciti amores

* etiamsi

vehementes; culpam tamen habere non poſſunt.

5. COHIBENDA eſt ira, cum patimur injuriam;& ut malum comprimatur, quod ex certamine impendet; & ut duas maximas virtutes, innocentiam & patientiam, teneamus. Avaritia * frangitur, cum habemus, quod ſatis eſt. Quis enim furor eſt, in his congerendis laborare, quæ aut latrocinio, aut proſcriptione, aut morte ad alios * facile ſit pervenire? Libido extra legitimum torum non evagetur; ſed creandis liberis ſerviat. Appetentia enim nimia voluptatis, & periculum parit, & * inſaniam generat, & (quod eſt maxime cavendum) mortem * incurrit æternam. Nihil eſt enim tam inviſum Deo, quam mens inceſta,& animus impurus. Nec hac ſola voluptate abſtinendum ſibi putet, quæ capitur ex fœminei corporis copulatione; ſed & cæteris voluptatibus ſenſuum reliquorum; quia & ipſæ ſunt vitioſæ;& ejuſdem virtutis eſt, eas contemnere. Oculorum voluptas percipitur, ex rerum pulchritudine; aurium, de vocibus canoris, & * ſuaſionibus; narium, de odore jucundo; ſaporis, de cibis dulcioribus: quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet; ne his illecebris irretitus animus, à cœleſtibus ad terrena, ab æternis ad temporalia, à vita immortali ad perpetuam pœnam deprimatur. In ſaporis, & odoris voluptate hoc periculum eſt, quod trahere ad luxuriam * poterit. Qui enim fuerit his deditus; aut non habebit ullam rem familiarem; aut ſi habuerit, abſumet, & aget poſtmodum vitam deteſtabilem. Qui autem rapitur auditu (ut taceam de cantibus; qui ſenſus intimos ita ſæpe deliniunt, ut etiam * ſtatus mentis furore perturbetur compoſitis certis orationibus, numeroſiſque carminibus, aut argutis diſputationibus) ad impios cultus

* *frangatur*

* *neceſſe*

* *inſaniam*

* *acquirit*

* *ſuavitatibus*

* *poterunt*

* *ſtatum mentis furore perturbent, compoſitis certis &c.*

tus facile traducitur. Inde est, quod scriptis cœlestibus, quia videntur incompta, non facile * creditur; quia aut ipsi sunt diserti, aut diserta legere volunt; nec quærunt vera, sed * dubia; imo illis hæc videntur verissima esse, quæ auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis * varietate capiuntur. Voluptas vero, quæ spectat ad visum, multiformis est. Nam quæ percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine; avaritiam concitat; quæ aliena esse debet à sapiente, atque justo: quæ autem capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem: de qua jam superius locuti sumus,

* cedunt

* dulcia

* suavitate

6. SUPEREST, de spectaculis dicere: quæ quoniam * potentia sunt ad corrumpendos animos; vitanda sapientibus, & cavenda sunt, quod ad celebrandos Deorum honores inventa memorantur. Nam munerum editiones * Saturno factæ sunt. Scena, Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur: ut jam qui * spectat, interest; relicto Dei cultu, ad profanos ritus transisse videatur. Sed ego de re malo dicere, quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo severissimis legibus vita nostra * multatur: ideo bella execrabilia sunt. * Inventa tamen consuetudo, quatenus homicidium sine bello, ac sine legibus faciant, & hoc sit voluptas, * quod, ut scelus vindicent. Quod si interesse homicidio, sceleris conscientia est; & eodem facinore spectator obstrictus est, quo & admissor: ergo & his gladiatorum sceleribus non minus cruore perfunditur, qui spectat, quam ille, qui facit; nec potest esse immunis à sanguine, qui voluit effundi; aut videri non interfecisse, qui inter-

* potentiora

* Saturni festa

* spectaculis interest

* munitur

* Invenit

* quod scelus vindicavit cædibus.

interfectori & favet,& præmium postulavit. Quid scenarum functior ? in qua comœdia de stupris,& amoribus ; tragœdia de incestis,& parricidiis fabulatur. Histrionici etiam impudici gestus;quibus infames fœminas imitantur, libidines, quas saltando exprimunt, docent. * Nam mimus corruptelarum disciplina est ; in quo fiunt per imaginem, quæ non sunt ; ut fiant sine pudore, quæ vera sunt. Spectant hæc adolescentes ; quorum lubrica ætas, quæ frænari,ac regi debet,ad vitia & peccata his imaginibus eruditur. Circus non innocentior æstimatur ; sed major hic furor est ; siquidem mentes spectantium tanta * feruntur insania, ut non modo in convicia, sed etiam in rixas, nec non & in prælia, & contentiones sæpe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus : renuntiandum noxiis voluptatibus,ne deliniti suavitate pestifera, in mortis laqueos incidamus. * Placet sola virtus ; cujus merces immortalis est, cum vicerit voluptatem : * Suppositis autem affectibus, & perdomitis voluptatibus, facilis in comprimendis cæteris labor est ei, qui sit Dei, veritatisque sectator. Non maledicet unquam, qui expectabit à Deo benedictionem. Hic non pejerabit,ne Deum ludibrio habeat : sed ne jurabit quidem ; nequando vel necessitate, vel consuetudine in perjurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur ; neque abnegabit quod spoponderit ; neque promittet, quod facere non possit : non invidebit cuiquam, qui * de suo contentus ; nec detrahet, aut male alteri volet, in quem forsitan beneficia Dei proniora sunt. Non furabitur ; nec omnino quicquam concupiscet alienum:non dabit in usura pecuniam. Hoc est enim, de alienis malis lucra captare : nec tamen negabit ; siquidem necessitas cogit mutuari. Non * erit asper in filium,nec in servum : meminerit, quod ipse patrem habeat, ac dominum.

* An non mimus cor. disc. est ?
* efferuntur
* Liceat
* Superatis
* est
* sit

Ita

Ita cum his * aget, quemadmodum secum agi vellet. Munera superabundantia non * recipiet à tenuioribus: nec enim justum est augeri patrimonia locupletum per damna miserorum. Vetus præceptum est, non occidere: quod sic accipi debet non tanquam jubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis * jubetur, manus abstinere; sed * nec jussione interposita, nec verbo licebit periculum mortis inferre, nec infantem necare, aut exponere, nec se ipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc præcepto non solum corrumpere alienum matrimonium * prohibetur, quod etiam communi gentium jure damnatur; verum etiam prostitutis corporibus abstinere. Supra leges enim lex Dei est. Ea quoque, quæ pro licitis habentur, vetat; ut justitiam consummet. Ejusdem legis est, falsum testimonium non dicere. Quod & ipsum latius patet, si falsum testimonium mendacio nocit ei, contra quem dicitur, & fallit eum, apud quem dicitur. Nunquam igitur mentiendum est; quia mendacium semper aut fallit, aut nocet. * Non est ergo vir justus, qui etiam sine noxa vitioso sermone mentitur. Hinc vero nec adulari licet: perniciosa est enim, ac deceptrix adulatio: sed ubique custodiat veritatem. Quæ licet ad præsens sit insuavis; tamen, cum fructus ejus, atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta, sed gratiam.

* *agat*

* *accipiat*

* *vindicetur*

* *hac*

* *prohibemur*

* *Est ergo vir justus, qui non etiam sine noxa in otios. &c.*

7. DIXI de iis, quæ vetantur: dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiæ proxima est misericordia. Illa enim malum non facit; hæc bonum operatur: illa inchoat justitiam; hæc complet. Nam cum imbecillior sit hominum natura, quam cæterarum animantium, quas Deus & instructas ad inferendam, & munitas ad vim repellendam figuravit; affectum nobis misericordiæ dedit, ut omne præsidium vitæ

nostræ

noſtræ in mutuis auxiliis poneremus. Si enim facti ab uno Deo, & orti ab uno homine, conſanguinitatis jure ſociamur; omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, ſed ne illatam quidem vindicare; ut ſit in nobis perfecta innocentia. Ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis preces facere ſemper. Ergo animal commune, atque conſors eſſe debemus; ut nos invicem præſtandis, recipiendiſque auxiliis muniamus. In multis enim caſibus, & incommodis fragilitas noſtra ſubjecta eſt. Speres tibi accidere poſſe, quod alteri accidit. Ita demum excitaberis ad opem ferendam, ſi ſumpſeris ejus animum, qui opem * tunc in malis conſtitutus implorat. Siquis victu indiget, impertiamur: ſi quis nudus occurrerit veſtiamus. Siquis à potentiori injuriam ſuſtinet, eruamus. Pateat domicilium noſtrum vel peregrinis, vel indigentibus tecto. Pupillis defenſio, viduis tutela noſtra non deſit. Redimere ab hoſte captivos, magnum miſericordiæ opus eſt; item ægros pauperes viſitare, atque fovere. Inopes, aut pauperes (ſi obierint) non patiamur inſepultos jacere. Hæc ſunt opera, hæc officia miſericordiæ; quæ ſiquis perfecerit, verum, & acceptum ſacrificium Deo immolabit. Hæc litabilior victima eſt apud Deum; qui non pecudum ſanguine, ſed hominis pietate placatur: quem Deus, quia juſtus eſt, ſua & ipſum lege, ſua & conditione * perſequitur; miſeretur ei, quem viderit miſericordem: inexorabilis eſt ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere poſſimus; contemnenda eſt pecunia & ad cœleſtes transferenda theſauros, ubi fur * non effodiet, nec rubigo conſumet, nec tyrannus eripiet; ſed nobis ad æternam opulentiam Deo cuſtode ſervabitur.

* *tuam*

* *proſequitur*

* *n.c*

8. FIDES quoque, magna juſtitiæ pars eſt; quæ maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus, conſervanda eſt, præcipue in * religionem: quia Deus prior eſt, & potentior, quam homo.

* *religione*

Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, i.e. pro homine suscipere mortem; & qui hoc fecerit, diuturnam memoriam, laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare? itaque cum inciderit hujusmodi necessitas, ut * discedere à Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur; nullus nos metus, nullus terror inflectat, quo minus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cujus interno auxilio dolor viscerum, & adhibita corpori tormenta superentur. Nihil tunc aliud, quam vitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile, etiamsi dissipandi, aut urendi artus fuerint, tolerabimus universa, quæ in nos tyrannicæ dominationis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non invite, aut timide, sed libenter, & interiti subire nitamur, ut qui * scimus, quali apud Deum gloria sumus * functuri, triumphato seculo ad promissa venientes. Quibus bonis quanta beatitudine brevia hæc pœnarum mala, & hujus vitæ damna pensemus! Quod si facultas hujus gloriæ deerit; habebit fides etiam in pace mercedem. Teneatur ergo in omnibus vitæ officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet conjugem; nihil quærat extrinsecus; sed contentus ea sola, carnem castiget, inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut fœmina castitatis vinculis obligata est, ne aliud concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, * quo Deus & viro uxorem unius corporis compage solidavit. Ideo præcepit non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii * devictam; & nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur; ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem, quamvis inani cupiditate, manifestum est. Itaque justum homi-

* desciscere
* sciamus
* fun[?]i
* quia
* rev[?]ctam

hominem, quod ſit ſecus, nec facere oportere, nec velle. Purganda eſt igitur conſcientia; quam Deus pervidet, qui falli non poteſt. Evacuetur omni labe pectus; ut templum Dei eſſe poſſit; quod non auri, nec eboris nitor, ſed fidei, & caſtitatis fulgor illuſtrat. Sed enim hæc omnia difficilia ſunt homini; nec patitur conditio fragilitatis, eſſe quenquam ſine macula. Ultimum ergo remedium illud eſt; ut confugiamus ad pœnitentiam: quæ non minimum locum inter virtutes habet; quia ſui correctio eſt; ut cum forte aut re, aut verbo lapſi fuerimus, ſtatim reſipiſcamus, aut nos deliquiſſe fateamur, oremuſque à Deo veniam, quam pro ſua miſericordia non negabit; niſi * perſeverabimus in errore. Magnum eſt pœnitentiæ auxilium, magnum ſolatium. Illa eſt vulnerum, peccatorumque ſanatio; illa ſpes, illa portus ſalutis: quam qui tollit; viam vitæ ſibi amputat: quia nemo eſſe tam juſtus poteſt, ut nunquam ſit ei pœnitentia neceſſaria. Nos vero, etiam ſi nullum ſit peccatum, confiteri tamen debemus, & pro * debitis noſtris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc ſemper obſequium Domino deferamus. Humilitas enim tam cara, & amabilis Deo eſt; qui cum magis ſuſcipiat peccatorem confitentem, quam juſtum ſuperbum; quanto magis juſtum ſuſcipiet confitentem, eumque in regnis cœleſtibus faciet pro humilitate * ſublimari. Hæc ſunt quæ debet cultor Dei exhibere: hæ ſunt victimæ; hoc ſacrificium placabile; hic verus eſt cultus. Cum homo mentis ſuæ pignora in aram Dei confert; ſumma illa majeſtas hoc cultore lætatur; hunc ut filium * ſuſcipit ſibi; quia donum immortalitatis impartitur. De qua nunc mihi diſſerendum eſt; & arguenda eſt perſuaſio eorum, qui extingui animas cum corporibus putaverunt. Qui, quia nec Deum ſciebant, nec arcanum mundi perſpicere poterant; ne hominis quidem animæque rationem comprehenderunt. Quomodo enim poſſent * ſapientia providere, qui * ſcientiam habebant?

* perſeverantibus

* delictis

* ſublimem.

* ſuſcipit; eique donum &c.

* ſequentia

* ſummam nullo modo habebant.

NE-

9. NEGANTES ergo esse ullam providentiam; utique Deum, qui fons, & caput * ejus est, negaverunt: Sequebatur, ut ea, quæ sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse nata, aut minutorum seminum conglobatione concreta: Semper fuisse, dici non potest; quia quicquid est, esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest; quia nulla est sine * ratione natura. Semina * enim principalia quomodo esse potuerunt; cum & semina * exordiis oriantur, & vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habeat. Sic factum est, ut cum putarent, mundum nulla providentia factum; ne hominem quidem putarint aliqua ratione * generari. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio versata; mortalem igitur animam esse posse. Alii vero ex adverso, & Deum esse unum, & ab eo mundum factum, & hominum causa esse factum, & animas immortales existimavere. Sed cum ea * senserunt; ii tamen divini operis, atque consilii nec causas, nec exitus perspexerunt; ut omne veritatis arcanum consummarent, atque veluti fine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant; nobis faciendum est, qui eam cognovimus, Deo annuntiante. Consideremus igitur, quæ ratio fuerit hujus tanti, tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit, sed, cur * fecit, non ostendit. Quia bonus, inquit, & invidens nulli, fecit quæ bona sunt. Atqui videmus in rerum natura, & bona esse, & mala. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit ἄθεος ille Theodorus, & Platoni respondere; Imo, quin malus est, fecit, quæ mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quæ bona sunt, Deus fecit: unde igitur mala eruperunt, quæ plerunque etiam bonis prævalent? In materia, inquit,

* rerum

* generante

* vero

* ex rebus

* generatam.

* senserint, hujus tamen &c.

* fecerit

continebantur. Bona igitur, & mala; aut nihil fecit Deus: aut si bona tantum fecit; æterniora sunt mala, quæ facta non sunt; quam bona, quæ habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quæ aliquando cœperunt, & permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala igitur potiora sunt. si autem potiora esse non possunt; ne æterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt, & Deus otiosus; aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Est enim *conveniens; ut Deus omnia fecerit potius, quam nihil. Ergo secundum sententiam Platonis, ideo Deus, & bonus est, quia bona facit; & malus, quia mala. Quod si fieri non potest; apparet, à Deo factum esse mundum, quia mundus bonus est: quoniam complexus est bona, & mala, nec fecit propter se quicquam, sed propter aliud. Domus ædificatur non ad hoc solum, ut sit domus; sed ut suscipiat, & tueatur habitantem. Item navis fabricatur non ut navis videatur; sed ut in ea possint homines navigare. Vasa fiunt, non ut vasa sint solú; sed ut capiant, quæ sunt usui necessaria. Sic & mundum Deus ad usum aliquem fecerit, necesse est. Stoici aiunt, hominum causa factum esse: & recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in se continet. Sed, ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitatis habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant. Immortales esse animas, idem Plato affirmat; sed cur, aut quando, aut quomodo, aut per quem immortalitatem assequantur, aut * quidnam tantum illud mysterium; cur ii, qui sunt immortales futuri; prius mortales nascantur; deinde decurso * temporis vitæ spatio, atque abjectis fragilium corporum exuviis, ad æternam illam beatitudinem transferantur, non comprehendit. Denique nec judicium Dei, nec discrimen justi, & injusti explicavit; sed animas, quæ se sceleribus * immiserint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renascantur, & ita peccatorum suorum luere pœnas, donec rursus ad figuras hominum revertantur; & hoc fieri semper, nec * citra finem transmeandi. Ludum mihi nescio

* convenientius
* quod sit omnino
* temporalis
* immerserint
* [illegible]
*

nescio quem inducit somno similem; cui nec ratio ulla, nec Dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse videatur.

10. DICAM nunc quæ sit illa * sententia, quam nec ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum causis, atque * fictionibus connectere potuerunt. Factus à Deo mundus, ut homines nascerentur: nascuntur autem homines, ut Deum patrem agnoscant; ut colant, in quo justitia est: colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant: accipiunt immortalitatem, ut in æternum Deo serviant. Videsne, quemadmodum sibi connexa sint & prima cum mediis, & media cum extremis? Inspiciantur singula; & videamus, utrumne illis ratio quoque subsistat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum distat à pecude. Quis cœlum suspicit nisi homo? quis solem? quis astra? quis opera Dei miratur, nisi homo? quis colit terram? quis ex ea fructum capit? quis navigat mare? quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem Deus fecit; quia usui hominum cuncta cessere. Recte ergo hoc viderunt philosophi; sed illud, quod sequitur, non viderunt, quod ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim consequens, & necessarium, & pium; ut cum hominis causa tantam operam molitus sit; cum * tantum illi honoris, tantum potestatis tribuerit, ut dominetur mundo; homo agnosceret Dominum, tantorum beneficiorum auctorem, qui fecit mundum propter ipsum; & ei cultum, & honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit, quam primum arripuerat, veritatem; cum de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum, ac parentem fatebatur, obticuit; nec intellexit, hominem Deo potestatis vinculis esse relegatum: unde ipsa religio nominatur: & hoc * est solum, propter quod immortales animæ fiant. Sensit tamen æternas esse: sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis,

* *summa*

* *rationibus*

* *tantos illi honores*

* *esse:*

diis, incidit * totius veritatem, quasi per abruptum aliquod præcipitium; nec ulterius progressus est, quoniam casu ad eam, non ratione pervenerat. Colendus est igitur Deus, ut per religionem, quæ eadem justitia est, accipiat homo à Deo immortalitatem: nec est ullum aliud præmium piæ mentis: quæ si est invisibilis, non potest ab invisibili Deo nisi invisibili mercede donari. Plurimis vero argumentis colligi potest, æternas esse animas. Plato ait: Quod per seipsum semper movetur, neque principium motus habet, etiam finem non habere; animum autem hominis per se semper moveri, quia sit ad cogitandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax; ut qui præterita teneat, præsentia comprehendat, futura prospiciat, multarumque rerum, & artium scientiam complectatur; immortalem esse; siquidem nihil habeat in se de terreni ponderis labe concretum. Præterea, ex virtute, * ac voluptate intelligitur æternitas animæ? Voluptas * omnis, communis animalibus, virtus, solius est hominis. Illa vitiosa est, hæc honesta: illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide, pro justitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat. Quæ quia naturæ contraria sunt; aut stultitia est virtus, si & commoda impedit, & vitæ nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, & ideo præsentia bona contemnit; quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis assequatur. Illud autem maximum argumentum immortalitatis est: quod Deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis; quia terrena * prospiciunt. Homo ideo rectus cœlũ aspicit, ut Deum quærat. An potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat? Non potest esse solubilis, qui cum Deo & vultu, & mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem: apparet eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem; quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest

* potius in &c.

* ac — animæ.

* omnibus

* prostrata jacent.

nec

nec lux, nec vita constare. Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas; cum habeamus testimonia divina? Id enim sacræ literæ, ac voces prophetarum docent. Quod si cui parum videatur; legat carmina Sibyllarum: Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat delirasse. Democritum, & Epicurum, & Dicæarchum, qui soli omnium mortalium, quod est evidens, negaverunt.

Confirmata immortalitate, superest * dicere, à quo ei tribuatur; cum certa, & constituta divinitus tempora compleri cœperint; & interitum, & consummationem rerum fieri necesse est, ut innovetur à Deo mundus. Id vero * tempore in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quæ prædicta sunt à * philosophis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quæ de fine seculi, & * consummatione temporum dicta sunt, ea ipsa, quæ dicuntur, nuda ponenda sunt; quoniam (ut testimoniis utamur) immensum est. Siquis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad sacrarium cœlestium literarum; quarum fide instructior, erasse philosophos sentiat; qui aut æternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum millia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt: quo numero consummato, tum demum malum omne tolletur, ut regnet sola justitia. Quod quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

* *docere*

* *tempus*

* *prophetis*

* *conclusione*

11. HÆC autem à prophetis, & à vatibus futura dicuntur. Cum cœperit mundo finis ultimus propinquare; malitia invalescet; omnia vitiorum, & fraudum genera crebrescent, justitia interibit; fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit; vis, & audacia prævalebit; nemo quicquam habebit, nisi male partum, manuque defensum; siqui erunt boni, prædæ, ac ludibrio habebuntur; nemo pietatem parentibus exhibebit; nemo infantis, aut senis miserebitur; avaritia, libido universa corrumpet. Erunt cædes, & sanguinis effusiones. Erunt bella non modo externa, & finitima, verum etiam intestina; civi-

tates inter ſe belligerabunt; omnis ſexus,& omnis ætas arma tractabunt; non imperii dignitas conſervabitur,non militiæ diſciplina; ſed more latrocinii deprædatio, & * vaſtatio fiet, regnum multiplicabitur; & decem viri occupabunt orbem, & partientur, & vorabunt, & exiſtet longe potentior, ac nequior, qui tribus deletis, Aſiam poſſidebit; cæteris in poteſtate ſua redactis, & * abſciſſis; vorabit omnem terram, leges novas ſtatuet, veteres abrogabit; Rempub. ſuam faciet,nomen imperii, ſedemque mutabit. Tunc erit tempus infandum, & execrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum ſtatum res cadet, ut vivos lamentatio,mortuos gratulatio ſequatur. * Civitas, & oppida interibunt, modo ferro, & igni, modo terræmotibus crebris, modo aquarum inundatione, modo peſtilentiæ, & fame. Terra nihil feret,aut rigoribus nimiis,aut caloribus ſterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem; partim amaritudine vitiabitur; ut nihil ſit,nec ad cibos utile, nec ad potum ſalubre. His malis * accident prodigia hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo ſqualore fuſcabitur. Lunam color ſanguinis obumbrabit, nec amiſſæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident; nec temporibus ſua ratio conſtabit,hyeme, ac æſtate confuſis. Tunc & annus, & menſis, & dies breviabitur: & hanc eſſe mundi ſenectutem,& defectionem,Triſmegiſtus elocutus eſt. Quæ cum venerit,adeſſe tempus ſciendum eſt, quo Deus ad * commutatum ſeculum revertatur. Inter hæc autem mala * ſurget rex impius, non modo generi hominum, ſed etiam Deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc * etiam lachrymæ, luctus, & gemitus perpetes, & ad eum caſſæ preces; nulla requies ad formidinem * aut ſomnus ad quietem. Dies cladem, nox metus augebit

* *vaſtitas*
* *aſcitis*;
* *Civitates*
* *accedent*
* *commutandum*
* *exurget*
* *erunt*
* *nec*

bit ſemper. Sic orbis terrarum pene ad ſolitudinem hominum redigetur. Tunc impius juſtos homines, ac * deditos Deo, duobus, & quadraginta menſibus perſequetur; & ſe coli jubebit, ut Deum. Se enim dicet eſſe Deum, cum ſit Antichriſtus: qui ut erit adverſarius, & ut credi ei poſſit; accipiet poteſtatem mirabilia faciendi; ut ignis deſcendat de cœlo; ut ſol deſiſtat à curſu; ut imago, quam poſuerit, loquatur. Quibus prodigiis alliciet multos, ut adorent eum; ſignumque ejus in manu, aut fronte ſuſcipiant. Et qui non adoraverit, ſignumque ſuſceperit; exquiſitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit: tertia in deſertas ſolitudines fugiet. Sed ille vecors * protervia implacabili furens, adducet exercitum; & obſidebit montem, quo juſti confugerint. Qui cum ſe viderint circumſeſſos; implorabunt auxilium Dei voce magna; & audiet eos Deus; & immittet eis liberatorem. Tunc cœlum intempeſta nocte patefiet, & deſcendet Chriſtus in virtute magna; & antecedet eum claritas ignea, & virtus inæſtimabilis angelorum; & extinguetur omnis illa multitudo impiorum: & torrentes ſanguinis current; & ipſe ductor effugiet; atque ſæpe reparato, quartum prælium faciet; quo captus cum * cæteris tyrannis tradetur exuſtioni. Sed & ipſe dæmonum princeps, auctor, & machinator malorum, catenis igneis alligatus, cuſtodiæ dabitur; ut pacem mundus accipiat: & ut vexata tot ſeculis terra requieſcat. Pace igitur parta, compreſſoque omni malo, rex ille juſtus, & victor, judicium magnum de vivis, & mortuis faciet ſuper terram; viventibus quidem juſtis tradet in ſervitutem gentes univerſas; mortuos autem ad æternam vitam ſuſcitabit; & in terra cum his ipſe regnabit; & condet ſanctam civitatem, & erit regnum juſtorum mille annis. Per idem tempus ſtellæ candidiores erunt; & claritas ſolis augebitur; & luna non patietur diminutionem. Tunc deſcendet à Deo pluvia benedictionis matutina, & veſpertina; & omnem frugem terra ſine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lactis, & vini fontes exube-

* *dicatos*

* *ira*

* *omnibus*

exuberabunt: bestiæ deposita feritate mansuescent: lupus inter pecudes errabit innoxius: vitulus cum leone pascetur: columba cum accipitre congregabitur: serpens virus non habebit: nullum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim Deus copiosum, atque innocentem victum * dabit. Peractis vero mille annis, ac resoluto dæmonum principe, rebellabunt gentes adversus justos; & veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam, delendamque sanctorum gentem. Concutiet enim à fundamentis suis terram; & corruent civitates; & pluet super impios ignem cum sulphure, & grandine; & ardebunt, & se invicem trucidabunt: justi vero paulisper sub terra latebunt, donec perditio fiat gentium, & exibunt post diem tertium, & videbunt campos cadaveribus opertos. Tunc fient terræmotus, & scindent se montes, & subsident in latitudine vallis profundæ; & congerentur in ea corpora mortuorum, & vocabitur nomen ejus πολυανδρεῖον. Post hæc renovabit Deus mundum, & transformabit justos in figuram angelorum, ut immortalitatis veste donati, serviant Deo in sempiternum. Tunc * enim impii resurgent, non ad vitam, sed ad pœnam; eos quoque secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta * damnet, æternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis * solvant.

* *ministrabit*
* *etiam*
* *damnati & c.*
* *persolvant.*

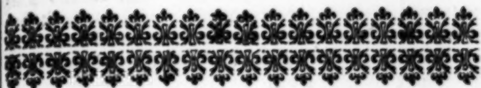
12. HÆC omnia vera, omnium consona * administratione prædicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hydaspes, eadem Sibyllæ * concinerint, dubitari non * potest. Curæ, spes omnes vitæ, ac salutis, in sola religione Dei sint * posita. Itaque nisi homo susceperit, quem Deus ad liberationem misit, nisi summum Deum per eum, qui missus est, cognoverit: nisi mandata ejus, legesque servaverit; in eas incidet pœnas, de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contemnenda

* *adnuntiatione*
* *cecinerint*
* *potest, quin spes & c.*
* *positæ.*

da ſunt, ut ſolida conſequamur ; ſpernenda terrena, ut cœleſtibus oneremur ; temporalia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat ſe quiſque ad juſtitiam, * firmet ad continentiam, præparet ad agonem, inſtruat ad virtutem ; ut ſi forte adverſarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus à recto, & bono divellatur : non ſe ſubſternat inſenſibilibus figmentis, ſed verum, & ſolum Deum rectus * cognoſcat : abjiciat voluptates, quarum illecebris anima ſublimis deprimitur ad terram : teneat innocentiam, proſit quamplurimis : incorruptibiles ſibi theſauros bonis operibus acquirat ; ut poſſit Deo judice pro virtutis ſuæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipiſci.

* *formet*

* *agnoſcat*

LUCII COELII FIRMIANI LACTANTII LIBER

Ad 1 DONATUM Confessorem.

De *Mortibus Persecutorum.*

UDIVIT Dominus orationes tuas, Donate carissime, quas in conspectu ejus per omnes horas tota die fundis, cæterorumque fratrum nostrorum, qui gloriosa confessione sempiternam sibi coronam pro fidei suæ meritis quæsiverunt. Ecce addetur his omnibus adversarius; & restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper Ecclesia rursum exsurgit, & majore gloria 2 templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur. Excitavit enim Deus principes, qui tyrannorum nefaria & cruenta imperia resciderunt, humano

1 De quo plura cap. hujus libri 16.

2 Nicomediæ sc. (ubi tunc agebat *Lactantius*) quod à Diocletiano & Maximiano eversum fuit.

3 Deesse

humano generi providerunt, ut jam quasi discusso transacti temporis nubilo, mentes omnium pax jucunda & serena lætificet. Nunc post tantæ tempestatis violentos turbines, placidus aer & optata lux refulsit. Nunc placatus servorum 3 suorum Deus, jacentes & afflictos cœlesti auxilio sublevavit. Nunc mœrentium lacrymas, extincta impiorum conspiratione, detersit. Qui adversati erant Deo, jacent; qui templum sanctum everterant, ruina majori ceciderunt; qui justos excarnificaverant, cœlestibus plagis & cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt. Distulerat enim pœnas eorum Deus, ut ederet in eos magna & mirabilia exempla, quibus & posteri discerent, & Deum esse unum, & eundem mortem digna ultione superbis & impiis ac persecutoribus inrogare. 4 De quo exitu ...... testificari placuit, ut omnes qui procul moti fuerunt, vel qui p .... turi sunt, scirent quatenus virtutem ac majestatem suam in ...... dis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet .... est, si à principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint auctores .... & quibus pœnis in eos cœlestis judicis severitas vindicaverit, exponam.

II. Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum legimus, Dominus noster Jesus Christus à Judæis cruciatus est 5 post diem decimum Kalendarum Aprilis, duobus Geni-

---

3 Deesse videtur [*precibus vel patientia*] seu verbum aliquod consimile.

4 Sententiam hanc truncam & mutilam, sic possis aliquatenus in integrum restituere. *De quo exitu Nobis testificari placuit ut omnes qui procul remoti fuerunt, vel qui procul ituri sunt scirent quatenus virtutem ac majestatem suam in perdendis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet, quod clarius futurum est si à principio ex quo est Ecclesia constituta qui fuerint auctores Ecclesiæ persequendæ* &c. Aut si mavis, lege, *Qui persecuti fuerunt, vel qui persecuturi sunt, scirent &c.*

5 Libro vero Institut. 4. cap. 10. hæc habet Lactantius. *Ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt*, Ita ut huic loco videatur è diametro adversari; quam tamen repugnantiam nullam esse contendit Baluzius, citato è Pauli Juris consulti lib. testimonio; aliam vero non addit rationem, nisi quod Roma-

Geminis Consulibus: cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat, & diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, & scripturas interpretatus est, quæ usque ad id tempus obscuræ atque involutæ fuerunt. Ordinavitque eos & instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, disponens Testamenti novi solennem disciplinam. Quo officio repleto, circumvolvit eum procella nubis, & subtractum oculis hominum, rapuit in cœlum. Et inde discipuli, qui tunc erant undecim, assumptis in locum Judæ proditoris Matthia & Paulo, dispersi sunt per omnem terram ad evangelium prædicandum, sicut illis magister Dominus imperaverat, & per annos XXV. usque ad principium Neroniani imperii per omnes provincias & civitates, Ecclesiæ fundamenta miserunt. Cumque jam Nero imperaret, 6 Petrus Romam advenit, & editis quibusdam miraculis, quæ virtute ipsius Dei data sibi ab eo potestate faciebat, convertit multos ad justitiam, Deoque 7 templum fidele ac stabile collocavit. Qua re ad Neronem delata, cum animadverteret non modo Romæ, sed ubique cotidie magnam multitudinem deficere à cultu idolorum, & ad religionem novam damnata vetustate transire; ut

---

Romani nunquam à Kalendis denominaverint dies qui sequuntur post Kalendas. Quæ quidem ratio evoluta magis & exposita facile has conciliavit dividuas. Siquidem iidem dies, pro naturali quo procedunt ordine, dici possunt ante Kalendas; sin attendatur ad rationem illos numerandi, quæ secundum Romanæ designationis computum à Kalendis auspicatur, nihil obstat quo minus inter posteriores recenseantur gradum retro ferendo: atque inde est quod citra omne contradictionis periculum juxta haberi possit utrumvis dixeris.

6 Ex hoc loco eos redarguit Baluzius, qui viginti quinque annos Petro assignant, quibus Ecclesiæ Romanæ præsideret; & cum excussa sibi viderint omnia fere subterfugia, eo redacti sunt, ut duplicem Petri profectionem in Romam comminiscantur, unam Claudii temporibus, Principatu Neronis alteram, contra omnium fidem, qui de ea aliquid literis mandarunt.

7 H. e. Christianorum corpus.

8 Contra

ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, prosilivit ad excindendum cœleste templum, delendamque justitiam, & primus omnium persecutus Dei servos, Petrum cruci adfixit, & Paulum interfecit. Nec tamen abiit impune. Respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus à summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit, ut ne 8 sepulturæ quidem locus in terra tam malæ bestiæ appareret. Unde illum quidam deliri credunt esse translatum, ac vivum reservatum, 9 Sibylla dicente matricidam profugum à finibus esse venturum, ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur, & antichristi præcedat adventum .. nefas esse credere, sicut duos Prophetas vivos esse translatos in ultima .... initium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere cœperit .... pronuntiant, eodem modo etiam Neronem venturum putant

tant

8 Contra Suetonium qui docet eum funeratum fuisse impensa ducentorum millium.

9 Nonnulli persuasum habuere Neronem ipsum vel Antichristum fore, vel iisdem temporibus per Occidentem sæviturum quibus ille in Oriente grassaretur. Ex Casaubono Baluzius. Sibyllini versus ab eodem citati sic se habent.

Ἥξει δ' ἐκ περάτων γαίης μητροκτόνος ἀνὴρ
Φάγων ἠδὲ νόον ὀξὺ ςόμα μερμηρίζων.
Ὃς πᾶσαν γαῖαν καθελεῖ, καὶ πάντα κρατήσει.

Autumat V. rev. hoc oraculo designari Julium Cæsarem, quæ ultima vox Matricidam notat, & sic putat leg.

Φάγων Ἠριδανοῦ ὀξὺ ςόμα μορμυρίζων.

Rationem conjecturæ suæ hanc affert, quod Eridanus ab Æschylo & Apollonio in Argon. pro Pado, Padus itidem pro Rhodano usurpetur, quem, Italiam petens Cæsar, trajecit. Sed quanquam hæc conjectura oraculi sensum forte assequatur, cum Lactantii mente non congruit, qui diserte hæc de Nerone intelligit.

Hiatus qui occurrunt sic videntur suppleri posse, accommodate satis ad Lactantii mentem (*quod nefas est credere*) *sicut duos prophetas vivos esse translatos in ultima sæcula præcursuros initium Christi sanctum & sempiternum cum descendere cœperit sanctis suis comitatus, pronuntiant, eodem modo etiam Neronem venturum putant, ut qui præcursor Diaboli ac prævius sit &c.*

1 Domi-

tant . . . . cursor diaboli ac prævius sit venientis ad vastationem terræ & humani generis eversionem.

III. Post hunc, interjectis aliquot annis, alter non 1 minor tyrannus ortus est; qui cum exerceret invisam dominationem, subjectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime, tutusque regnavit, donec impias manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu dæmonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum, luit pœnas. Nec satis ad ultionem fuit, quod est interfectus domi. Etiam memoria nominis ejus erasa est. Nam cum multa mirabilia opera fabricasset, cum capitolium aliaque nobilia monumenta fecisset; senatus ita nomen ejus persecutus est, ut neque 2 imaginum, neque titulorum ejus relinqueret ulla vestigia, gravissimis decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam sempiternam. Rescissis igitur actis 3 tyranni, non modo in statum pristinum Ecclesia restituta est, sed etiam multo clarius ac floridius enituit; secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa, manus suas in orientem occidentemque porrexit, ut jam nullus esset terrarum angulus tam remotus, quo non religio Dei penetrasset, nulla denique natio tam feris moribus vivens, ut non suscepto Dei cultu ad justitiæ opera mitesceret. Sed enim postea longa pax rupta est.

IV. Extitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius,

1 Domitianus,

Calvum dixit quem Roma Neronem

2 *Senatus adeo lætatus est, ut repleta certatim curia, non temperaret quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo acclamationum genere laceraret, scalas etiam inferri, clypeosque & imagines ejus coram detrahi, & ibidem solo affligi juberet, novissime eradendos ubique titulos, abolendamque omnem memoriam decerneret.* Suetonius.

3 Quod sub Nerva contigit. Καὶ ὁ Νερούας τοὺς κρινομένους ἐπ' ἀσεβείᾳ, h. e. Christianos, ἀφῆκε καὶ τοὺς φεύγοντας κατήγαγε.

4 Con-

Decius, qui vexaret Ecclesiam. Quis enim justitiam, nisi malus persequatur? Et quasi hujus rei gratia provectus esset ad illud principale fastigium, furere protinus contra Deum cœpit, ut protinus caderet. Nam profectus adversum 4 Carpos, qui tum Daciam Mœsiamque occupaverant, statimque circumventus à barbaris, & cum magna exercitus parte deletus, nec sepultura quidem potuit honorari; sed exutus ac nudus, ut hostem Dei oportebat, pabulum feris ac volucribus jacuit.

V. Non multo post 5 Valerianus quoque non dissimili furore correptus, impias manus in Deum intentavit, & multum, quamvis brevi tempore, justi sanguinis fudit. At illum Deus novo ac singulari pœnæ genere adfecit, ut esset posteris documentum, adversarios Dei sæpe dignam scelere suo recipere mercedem. Hic captus à Persis, non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam cæteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime. Nam Rex Persarum Sapores, qui eum ceperat, si quando libuerit aut vehiculum ascendere aut equum, 6 inclinare sibi Romanum jubebat ac terga præbere, & imposito pede super dorsum ejus, 7 illud

---

4 Constantinus in Oratione ad Sanctorum cœtum, c. 24. Getas sive Gothos; Zosimus, Scythas; quæ res ita conciliari potest ut quia Carporum Gothorumque eadem origo erat, & quia utrique propter Illrum fluvium sedes habebant, facile eorum nomina permutarentur. Baluz. Mortis modum ita narrat Zosimus, ἐκ δὲ Γάλλου διὰ τοῦ τέλματος ἐπ' αὐτοὺς i. e. Scythas, ὁρμῆσαι συναινέσαντος, ἀγνοίᾳ τῶν τόπων ἀπερισκέπτως ἐπελθὼν, ἐμπαγείς τε ἅμα τῇ σὺν αὐτῷ δυνάμει τῷ πηλῷ, καὶ πανταχόθεν ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀκοντιζόμενος, μετὰ τῶν συνόντων διεφθάρη, διαφυγεῖν οὐδενὸς δυνηθέντος.

5 Qui initio principatus sui erga Christianos se benignissimum præstitit, dein vero cum hac indole fortunam etiam mutavit. Euseb. l. 7. c. 10.

6 Quam contumeliam ultro dissimulat Treb. Pollio, qui aliam non memorat contumeliam, nisi quod Sapores cum Romanorum rege ut vili & abjecto mancipio loqueretur; quasi intra verba solum stetisset hoc dedecus.

7 Loci

[7] illud esse verum dicebat, exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingerent. Ita ille dignissime triumphatus, aliquandiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. Etiam hoc ei accessit ad pœnam, quod cum filium haberet Imperatorem, captivitatis suæ tamen ac servitutis extremæ non invenit ultorem, nec omnino repetitus est. Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit? direpta est ei cutis, & exuta visceribus pellis, infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphi poneretur, legatisque nostris semper esset ostentui, ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuvias capti Principis apud deos suos cernerent. Cum igitur tales pœnas de sacrilegis Deus exegerit; nonne mirabile est ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus majestatem singularis Dei regentis & continentis universa?

VI. Aurelianus, qui esset [8] natura væsanus & præceps, quamvis captivitatem Valeriani meminisset, tamen oblitus sceleris ejus & pœnæ, iram Dei crudelibus factis lacessivit. Verum illi ne perficere quidem quæ cogitaverat licuit, sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. Nondum ad provincias ulteriores cruenta ejus scripta pervenerant, & jam [9] Cœnofrurio, qui locus est Thraciæ, cruentus ipse humi jacebat, falsa quadam suspicione ab [1] amicis suis interemptus. Talibus & tot exemplis coerceri

---

7 Loci sensum non assequor, nisi innuat Lactantius illud à Sapore exprobrari verum esse, Valerianum sibi esse Mancipii loco; utpote qui scalæ vel stapedis vicem præstaret; non ea utique quæ Romani in tabellis depingunt, h. e. *devictos Persas triumphosque ab illis reportatos.*

8 Aurelianus, quod negari non potest, severus, truculentus, sanguinarius fuit princeps. *Fl. Vopiscus.*

9 *Sed quum iter faceret, apud Cænophrurium, mansionem quæ est inter Heracliam & Byzantium, malitia notarii sui, & manu Mucaporis interfectus est.* Idem.

1 *Incidit autem, ut se res fataliter agunt, ut Mnesthеum quendam quem pro Notario secretorum habuerat, libertum, ut quidam dicunt*

ceri posteriores tyrannos oportebat. At hi non modo territi non sunt, sed audacius etiam contra Deum, confidentiusque fecerunt.

VII. Diocletianus, qui scelerum inventor & malorum machinator fuit, cum disperderet omnia, nec à Deo quidem manus potuit abstinere. Hic orbem terræ simul & 2 avaritia & timiditate subvertit. 3 Tres enim participes regni sui fecit, in quatuor partes orbe diviso, & multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe majorem numerum militum habere contenderent, quam priores Principes habuerant, cum soli rem publicam gererent. Adeo major esse cœperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate 4 indictionum consumptis viribus colonorum, desererentur agri, & culturæ verterentur in silvam. Et ut omnia terrore complerentur, provinciæ quoque in frusta concisæ, multi præsides & plura 5 officia singulis regionibus ac pene jam civitatibus incubare, item 6 rationales multi & magistri & vicarii Præfectorum, quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum & proscriptiones frequentes, exactiones rerum innumerabilium, non dicam crebræ, sed perpetuæ, & in exactionibus injuriæ non ferendæ. Hæc quoque tolerari possunt

cunt, suum, infensiorem sibi minando redderet, quod nescio quid de quodam suspicatus esset. Mnestheus qui sciret Aurelianum neque frustra minari solere, neque si minaretur, ignoscere, breve nominum conscripsit mixtis iis quibus Aurelianus vere irascebatur cum iis de quibus nihil asperum cogitabat, &c. Quem Vopiscus Mnestheum vocat, à Zosimo Ἔρως dicitur τῶν ἔξωθεν φερομένων ἀποκρίσεων μηνυτὴς τεταγμένος, uti olim ad primum Zosimi librum annotavimus.

2 Avaritiæ exemplar occurrit apud Vopiscum in Numeriano, quum apud Tungros diverteretur.

3 Maximianum cognomento Herculium anno Christi 285. Constantium cognomento Chlorum, & Galerium Maximianum cognomento Armentarium anno 293.

4. Tributorum.

5. Pro *Officiarii*.

6 Procuratores principum, quorum cura erat, ut in provinciis bona caduca & vacantia fisco vindicarent. *Ex Valesio Baluzius*.

7 Ad

poſſunt quæ ad 7 exhibendos milites ſpectant. Idem inſatiabili avaritia theſauros nunquam minui volebat, ſed ſemper extraordinarias opes ac largitiones congerebat, ut ea quæ recondebat, integra atque inviolata ſervaret. Idem cum variis iniquitatibus immenſam faceret caritatem, legem pretiis rerum venalium ſtatuere conatus eſt. Tunc ob exigua & vilia multus ſanguis effuſus, nec venale quicquam metu apparebat, & caritas multo deterius exarſit, donec lex neceſſitate ipſa poſt multorum exitium ſolveretur. Huc accidebat infinita quædam cupiditas ædificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis & artificibus & plauſtris omnibus quæcunque ſint fabricandis operibus neceſſaria. Hic baſilicæ, hic circus, hic moneta, hic armorum fabrica; hic uxori domus, hic filiæ. Repente magna pars 8 civitatis exceditur. Migrabant omnes cum conjugibus ac liberis, quaſi urbe ab hoſtibus capta. Et cum perfecta hæc fuerunt cum interitu provinciarum, Non recte facta ſunt, aiebat, alio modo fiant. Rurſus dirui ac mutari neceſſe erat, iterum fortaſſe caſura. Ita ſemper dementabat, Nicomediam ſtudens urbi Romæ coæquare. Jam illud prætereo, quam multi perierint poſſeſſionum aut opum gratia. Hoc enim uſitatum & fere licitum conſuetudine malorum. Sed in hoc illud fuit præcipuum, quod ubicunque cultiorem agrum viderat, aut ornatius ædificium, jam parata domino calumnia, & pœna capitalis, quaſi non poſſet rapere aliena ſine ſanguine.

VIII. Quid 9 frater ejus Maximianus, qui eſt dictus Hercu-

7 Ad præſtanda militibus ſtipendia. Nam in jure civili *exhibere* ſignificat ſuppeditare alimenta, & cætera ad vitam neceſſaria. *Idem.*

8 Nicomediæ, quam Diocletianus Romæ ſtuduit æquare. Ut infra.

9 Non natura, ſed imperio: ſiquidem Diocletianus Dalmata, Maximianus Pannonia oriundus fuerit. *Diverſum ſanguinem,* inquit Mamertinus in panegyrico, *affectibus miſcuiſtis. Non fortuita in vobis germanitas eſt, ſed electa.*

1 Subeſſe

Herculius, non dissimilis ab eo? Nec enim possent in amicitia tam fideli cohærere, nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, æqua sententia. Hoc solum differebant, 1 quod avaritiæ minori altero fuit plus, majori vero minus, sed plus timiditatis, plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Nam cum ipsam imperii sedem teneret Italiam, subjacerentque opulentissimæ provinciæ vel Africa vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. Et cum opus esset, non deerant 2 locupletissimi senatores, qui subornatis indiciis affectasse imperium dicerentur, ita ut effoderentur assidue lumina senatus. Cruentissimus fiscus male partis opibus affluebat. Jam libido in homine pestifero, non modo ad corrumpendos mores, quod est odiosum ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacunque iter fecerat, avulsæ

---

1 Subesse hic loci mendum cum Baluzio suspicor; luxata est enim verborum structura, sed assentiri non possum viro doctissimo, qui ideo corrupta hæc censet ac depravata, quod alias secum pugnaret Lactantius, qui subinde scribit non admodum diligentem fuisse Maximianum in conservandis opibus, quas ei Africæ & Hispaniæ opulentissimæ provinciæ subministrabant. Quidni enim rapacior Maximianus, tenacior Diocletianus haberi possit? Præsertim cum Maximianus fuerit, *ferus animo, avaritia crudelis*, atque hac saltem parte consortem imperii vicerit. Locum itaque ita restituo, donec de ipsius sensu melius constiterit. *Hoc solum differebant, quod avaritiæ minori* i.e. Maximiano, *altero fuit plus (Majori vero minus sed plus timiditatis,) plus vero animi non ad bene faciendum, sed ad male.* Ita ut intermedia verba Uncis inclusa, & à præcedentibus sejuncta, videantur mihi sensum illum suppeditare, quem hic locus postulat. *Ep. Asaph. leg.* quod avaritiæ minori altero fuit plus, sed plus timiditatis; majori vero minus, sed plus animi. *Quæ quidem lectio destinctior est, sed si admittatur, sibi non constabit Lactantius, quippe qui Diocletianum infra describit tanquam in omni tumultu meticulosum animique dejectum.*

2 Artificium Aureliano satis notum, Vopisco referente. *Dicitur præterea hujus fuisse crudelitatis, ut plerisque senatoribus simulatam ingereret factionem conjurationis ac tyrannidis, quo facilius eos posset occidere.*

3 Oriu

avulſæ à conſpectu parentum virgines, ſtatim præſto. His rebus beatum ſe judicabat; his conſtare felicitatem imperii ſui putabat, ſi libidini & cupiditati malæ nihil denegaret.

Conſtantium prætereo, quoniam diſſimilis cæterorum fuit, dignuſque qui ſolus orbem teneret. c: 15.

IX. Alter vero Maximianus, quem ſibi generum Diocletianus aſciverat, non his duobus tantum quos tempora noſtra ſenſerunt, ſed omnibus qui fuerunt malis pejor. Inerat huic beſtiæ naturalis barbaries, * efferitas à Romano ſanguine aliena. * *leg.* & feritas. Non mirum, cum 3 mater ejus Tranſdanubiana infeſtantibus Carpis in 4 Daciam novam tranſjecto amne confugerat. Erat etiam corpus moribus congruens, ſtatu celſus, caro ingens & in horrendam magnitudinem diffuſa & inflata. Denique & verbis & actibus & aſpectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime. Cujus timoris hæc fuit cauſa. Narſeus Rex Perſarum concitatus domeſticis exemplis avi ſui Saporis, ad occupandum orientem cum magnis copiis inhiabat. Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu meticuloſus animique disjectus, ſimul & exemplum Valeriani timens, non auſus eſt obviam tendere, ſed hunc per Armeniam miſit, ipſe in oriente ſubſiſtens & aucupans exitus rerum. Ille inſidiis ſuis barbaros, quibus mos eſt cum omnibus ſuis ad bellum pergere, multitudine impeditos, & ſarcinis occupatos, non difficiliter oppreſſit; 5 fuga-

---

3 *Ortus parentibus agrariis paſtor armentorum, unde ei cognomen.* Epitome Victoris.

4 i. e. Daciam Aureliani, nimirum eam Mœſiæ partem, in quam Aurelianus populos tranſtulerat, quos ex Dacia Trajani abduxerat. Ea amiſſa fuerat ſub Gallieno, ſed ab Aureliano revocata ad Romanam ditionem, ac poſtea rurſum ab eo intermiſſa, quia deſperabat poſſe retineri, abductique ex ea Romani in media Mœſia collocati ſunt, ut in libro nono tradit Eutropius. *Baluzius.*

5 fugatoque Narseo Rege, reversus cum præda & manubiis ingentibus, sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus est, ut jam detrectaret Cæsaris nomen. Quod cum in literis ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: *Quousque Cæsar?* Exinde insolentissime agere cœpit, ut ex 6 Marte se procreatum & videri & dici vellet, tanquam alterum Romulum; maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen Imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere cœpit & contemnere omnia. 7 Diocles (sic enim ante imperium vocabatur) cum rem publicam talibus consiliis & talibus sociis everteret, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur; tamdiu tamen summa felicitate regnavit quamdiu manus suas justorum sanguine non inquinaret. Quam vero causam persequendi habuerit, exponam.

X. Cum ageret in partibus orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes, & in jecoribus eorum ventura quærebat. Tum quidam ministrorum scientes Dominum, cum adsisterent immolanti, imposuerunt 8 frontibus suis immortale signum. Quo facto,

---

5 Primus tamen conflictus Galerio non adeo feliciter cessit. *Interim,* inquit Baptista Egnatius, *adversus Narseum Persarum regem Galerius infeliciter primo, mox reparatis copiis, ira etiam animos illi faciente, quod ad Diocletiani carpentum post cladem acceptam per mille passus pedes currere coactus est, egregie vicit, Narseo fugato & cæsis magna ex parte Persis, pellicibusque cum gaza omni regia captis.*

6 Paulo aliter, nisi quod de insolentia idem ferat, Victoris Epitome. *Is insolenter affirmare ausus est matrem, more Olympiadis Alexandri magni Creatricis, compressam dracone, semet concepisse.*

7 Epitome Victoris. *Diocletianus Dalmata Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus; ubi orbis Romani potentiam cepit, Graium nomen in Romanum morem convertit.*

8 Ex hoc loco validissimum argumentum ducit Baluzius, genuinum hunc esse Lactantii librum,

co

cto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in extis notas videbant; & quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum 9 Tages, seu suspicione, seu visu, ait idcirco non * respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. Tunc ira furens, sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit, & in eos, si detrectassent, verberibus animadverti; datisque ad 1 Præpositos literis, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia præcepit, ut qui non paruissent, militia solverentur. Hactenus furor ejus & ira processit, nec amplius quicquam contra legem aut religionem Dei fecit. Deinde interjecto aliquanto tempore in Bithyniam venit hyematum; eodemque tum Maximianus quoque Cæsar inflammatus scelere advenit, ut ad persequendos Christianos instigaret senem vanum, qui jam principium fecerat. Cujus furoris hanc causam fuisse cognovi.

* *Vid Euseb. de Vit. Constan. li. 3. ca. 50, 51. Edit. Vales.*

XI. Erat

---

eo quod similia occurrant libro Inst. 4. cap. 27. quæ sic habent. *Nam cum diis suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant. Nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt; ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerunt aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus profecerant; conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem, ut expugnarent Dei templum.* Quod tamen argumentum non est tanti roboris, ut suâ solum vi hunc librum Lactantio asserat: siquidem, ut recte monet vir doctus, alius quispiam hæc potuerit à Lactantio mutuari.

9 Doctissimus Baluzius hæc autumat oratorio more dicta esse, eo quod Tages olim apud Tuscos maxima inclaruerit aruspicii fama.

1 Nomen id quidem dignitatis militaris, & post Tribunos; qui tamen præerant cohorti perinde ac Tribuni. *Ex Valesio Baluzius.*

XI. Erat mater ejus deorum montium cultrix, mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset, dapibus sacrificabat pene cotidie, ac 2 vicariis suis epulis exhibebat. Christiani abstinebant; & illa cum gentibus epulante, jejuniis hi & orationibus insistebant. Hinc concepit odium adversus eos, ac filium suum non minus superstitiosum querelis muliebribus ad tollendos homines incitavit. Ergo habito inter se per totam hyemem consilio, cum nemo admitteretur, & omnes de summo statu rei publicæ tractari arbitrarentur, diu senex furori ejus repugnavit, ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terræ, fundi sanguinem multorum. 3 Illos libenter mori solere, Satis esse si Palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Nec tamen deflectere potuit præcipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. 4 Nam erat hujus malitiæ. Cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur. Cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpæ ascriberetur quicquid ipse deliquerat. Admissi ergo judices pauci, & pauci militares, ut dignitate antecedebant, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio, inimicos deorum, & hostes religionum publicarum tollendos esse censuerunt; & qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate, vel timentes, vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt. Nec sic quidem flexus est Imperator ut accommodaret assensum, sed deos potissimum

2 Subesse mendum suspicor, licet illud vel dissimulaverit, vel ultro prætermiserit Baluzius. Paula mutatione legi potest *vicariis suis epulas exhibebat* nisi si illud mavis *vicarios suos epulis adbibebat*, alterutrum enim admittendum videtur.

3 Hinc voces spontaneæ: *Christianus sum, mori volo.* Qui furor prius eousque incaluit, ut Mensurius Episcopus Carthaginiensis iis negandum censeret martyrii honorem, qui inconsulto se mori obtulerint.

4 Hinc apud Vopiscum in Numeriano vir audit *callidus & consiliis semper alti, nonnunquam effrontis.*

mum conſulere ſtatuit, miſitque aruſpicem ad Apollinem Mileſium. Reſpondit ille ut divinæ religionis inimicus. Traductus eſt itaque à propoſito. Et quoniam nec amicis nec Cæſari nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus eſt, ut eam rem ſine ſanguine tranſigi juberet, cum Cæſar vivos cremari vellet qui ſacrificio repugnaſſent.

XII. Inquiritur peragendæ rei dies aptus, & felix, ac potiſſimum 5 Terminalia deliguntur, quæ ſunt ad ſeptimum Kalendas Martias, ut quaſi terminus imponeretur huic religioni,

Ille dies primus leti, primuſque malorum
Cauſa fuit, ———

quæ & ipſis, & orbi terrarum acciderunt. Qui dies cum illuxiſſet, agentibus conſulatum ſenibus ambobus octavum & ſeptimum, repente adhuc dubia luce ad Eccleſiam Præfectus cum ducibus & tribunis & rationalibus venit; & revulſis foribus, ſimulachrum 6 Dei quæritur. 7 Scripturæ repertæ incenduntur, datur omnibus præda. Rapitur, trepidatur, diſcurritur. Ipſi vero in ſpeculis (in alto enim conſtituta Eccleſia ex palatio videbatur) diu inter ſe concertabant, utrum ignem potius ſupponi oporteret. Vicit ſententia Diocletianus, cavens ne magno incendio facto, pars aliqua civitatis arderet. Nam multæ ac magnæ domus

5 Terminalia, inquit Varro, quod is dies anni extremus conſtitutus. Duodecimus enim menſis fuit Februarius, & cum intercalatur, inferiores quinque dies duodecimo demuntur menſe. *Feſtus.* Terminus Deus ſecundum Varronem à T. Tatio conſecratus eſt, ſec. alios à Numa Pompilio; ut *Romani contenti propriis, aliena non concupiſcerent, Numa lege cavit de prædiis terminandis.*

6 Ut inter paganos; qui putabant templa non poſſe ſine ſimulacris eſſe.

7 Unde natum eſt *traditoris* vocabulum adverſus eos qui pœnarum metu S. literas Judicibus imperialibus tradidere.

 8 Hiſtoria

mus ab omni parte cingebant. Veniebant igitur prætoriani acie ſtructa cum ſecuribus & aliis ferramentis; & immiſſi undique, tamen illud editiſſimum paucis horis ſolo adæquarunt.

XIII. Poſtridie propoſitum eſt edictum quo cavebatur ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis ſubjecti eſſent ex quocunque ordine aut gradu venirent, adverſus eos omnes actio caleret, ipſi non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatis agere poſſent, libertatem denique ac vocem non haberent. Quod edictum 8 quidam, etſi non recte, magno tamen animo diripuit & conſcidit, cum irridens diceret victorias 9 Gothorum & Sarmatarum præpoſitas. Statimque productus, non modo extortus, ſed etiam 1 legitime coctus, cum admirabili patientia poſtremo exuſtus eſt.

XIV. Sed Cæſar non contentus eſt edicti legibus. Aliter Diocletianum aggredi parat. Nam ut illum ad propoſitum crudeliſſimæ perſecutionis impelleret, occultis miniſtris palatio ſubjecit incendium. Et cum pars quædam conflagraſſet, Chriſtiani arguebantur velut hoſtes publici, & cum ingenti invidia ſimul cum palatio Chriſtianorum nomen ardebat. Illos conſilio cum eunuchis habito de extinguendis Principibus cogitaſſe, duos Imperatores domi ſuæ pene vivos eſſe combuſtos. Diocletianus vero, qui ſemper ſe volebat videri aſtutum & intelligentem, nihil potuit ſuſpicari; ſed ira inflammatus, excarnificari omnes ſuos protinus præcepit. Sedebat ipſe, atque innocentes igne torrebat. Item judices univerſi, omnes denique qui erant in palatio magiſtri, data poteſtate torquebant. Erant certantes quis prior aliquid inveniret. Nihil uſquam reperiebatur; quippe cum familiam Cæſaris nemo torqueret; aderat ipſe &

8 Hiſtoria apud Euſebium occurrit lib. 8. Hiſt. Eccl. cap. . nulla tamen magis quam hic loci fit nominis mentio.

9 H. e. ni fallor, Imperatores æque barbaros eſſe ac Gothos Sarmataſque, è quibus devictis ſibi titulos compararunt.

1 Secundum leges quas Auguſti tulerant, inquit Baluzius.

2 Inter

& inſtabat, nec patiebatur iram inconſiderati ſenis deflagrare. Sed quindecim diebus interjectis, aliud rurſum incendium molitus eſt. Sed celerius animadverſum, nec tamen auctor apparuit. Tunc Cæſar † medio hyemis profectione parata proripit, eodem die conteſtans fugere ſe ne vivus arderet.

* *At vero cap. 11. dicitur Diocletianus per totam hyemem cum Galerio conſilium habuiſſe: porro, c. 12. cœpit perſecutio ſub finem Februarii; poſt 15. dies conflagravit palatium; ut proficiſci non potuerit Galerius ante expletum fere Martii menſem.*

XV. Furebat ergo Imperator, jam non in domeſticos tantum, ſed in omnes; & primam omnium filiam Valeriam, conjugemque Priſcam, ſacrificio pollui coegit. Potentiſſimi quondam 2 eunuchi necati, per quos palatium & ipſe ante conſtabat. Comprehenſi Presbyteri ac miniſtri, & ſine ulla probatione ad confeſſionem damnati, cum omnibus ſuis deducebantur. Omnis ſexus & ætatis homines ad exuſtionem rapti. Nec ſinguli, quoniam tanta erat multitudo, 3 & gregatim circundato igni ambiebantur domeſtici, alligatis ad collum molaribus mari mergebantur. Nec minus in cæterum populum perſecutio violenter incubuit. Nam judices per omnia templa diſperſi, univerſos ad ſacrificia cogebant. Pleni carceres erant. Tormentorum genera inaudita excogitabantur; & ne cui temere jus diceretur, aræ in 4 ſecretariis ac pro tribunali poſitæ, ut litigatores prius ſacrificarent, atque ita cauſas ſuas dicerent. Sic ergo ad judices, tanquam ad deos adiretur. Et jam literæ ad Maximianum atque Conſtantium commeaverant, ut eadem facerent. Eorum ſententia in tantis rebus expectata non erat. Et quidem ſenex Maximianus libens paruit per Italiam, homo non adeo clemens. Nam Conſtantius, ne diſſentire

2 Inter quos erat Petrus, qui ἀνεὶξ ἰχόμενος τῆς προθέσεως, ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις νικηφόρος ἀπέδωκε τὴν ψυχήν. Euſeb. Ecc. Hiſt. lib. 8. cap. 6.

3 Ita videtur legendum. *At gregatim circundato igni ambiebantur domeſtici, & alligatis &c.*

4 *Curiis judicialibus.*

5 Scr.

ſentire à majorum præceptis videretur, conventicula, id eſt parietes, qui reſtitui poterant, dirui paſſus eſt; verum autem Dei templum, quod eſt in hominibus, incolume ſervavit.

XVI. Vexabatur ergo univerſa terra, & præter Gallias, ab oriente uſque ad occaſum tres acerbiſſimæ beſtiæ ſæviebant.

Non mihi ſi linguæ centum ſint, oraque centum,
Ferrea vox, omnes ſcelerum comprêndere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina poſſem,

5 quæ judices per provincias juſtis atque innocentibus intulerunt. Verum quid opus eſt illa narrare, præcipue tibi, Donate cariſſime, qui præter cæteros tempeſtatem turbidæ perſecutionis expertus es? Nam cum incidiſſes in Flaccinum 6 Præfectum, non puſillum homicidam; deinde in Hieroclem ex Vicario Præſidem, qui auctor & conſiliarius ad faciendam perſecutionem fuit; poſtremo in Priſcillianum ſucceſſorem ejus; documentum omnibus invictæ fortitudinis præbuiſti. Novies enim tormentis cruciatibuſque variis ſubjectus, novies adverſarium glorioſa confeſſione viciſti. Novem præliis 7 zabulum cum ſatellitibus ſuis debellaſti, novem victoriis ſeculum cum ſuis terroribus triumphaſti. Quam jocundum illud ſpectaculum Deo fuit, cum victorem te cerneret, non candidos equos, aut immanes elephantos, ſed ipſos potiſſimum triumphatores currui tuo ſubjugantem? Hic eſt verus triumphus, cum dominatores dominantur. Victi enim tua virtute ac ſubjugati ſunt, quandoquidem

5 Scr. *quas*. *Neque enim pœnæ nomen alicui inferre*, poteſt eſſe Latini commatis. Quanquam vir doct. ſupra laudatus juxta habeat *pœnarum nomina*, *&* *pœnas*.

6 Bithyniæ.

7 Diabolum. Sic *Zacones* uſurpari legimus pro Diaconis; quin & *Zeta*, ſiquid memini, apud Plinium jun. occurrit pro *Diæta*.

8 Quæ

quidem nefanda jussione contempta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicæ potestatis, fide stabili & robore animi profligasti. Nihil adversus te verbera, nihil ungulæ, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Adimere tibi fidem ac devotionem, nulla vis potuit. Hoc est esse discipulum Dei, hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris cœlestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat. Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus à te zabulus victus est, non est ausus ulterius congredi tecum, quem tot præliis expertus est, non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desiit amplius provocare, ne jam sumeres. Quam licet non acceperis in præsenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis & meritis in regno Dei reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

XVII. Hoc igitur scelere perpetrato, Diocletianus, cum jam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic 8 vicennalium diem celebraret, qui erat futurus ad duodecimum Kalendas Decembres. Quibus solennibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens & æger animi, prorupit ex urbe impendentibus Kalendis Januariis, quibus illi nonus consulatus deferebatur. Tredecim dies tolerare non potuit, ut Romæ potius quam Ravennæ procederet Consul. Sed profectus hyeme, sæviente frigore, atque imbribus verberatus, morbum levem ac perpetuum traxit; vexatusque per omne iter, lectica plurimum vehebatur. Sic æstate transacta, per circuitum

8 Quæ agenda erant ineunte vigesimo imperii anno, quibus Diocletianus, ut clariora fierent, triumphum de Persis hucusque dilatum conjunxit. Rationem temporis ita subducit Baluzius. In confesso apud omnes esse, Diocletianum imperare cœpisse anno cclxxxiv. exeunte, quod Petavius luculenter probavit; commotam vero persecutionem anno ccciii. ex plurimis Lactantii locis constare, ita ut incidat in annum Imp. Dioclet. xix. uti fusius eadem disserit vir doctissimus, statim ante acta vicennalia.

9 Ripæ

itum 9 ripæ strigæ Nicomediam venit, morbo jam gravi insurgente. 1 Quodcunque se premi videret, prolatus est tamen ut circum, quem fecerat, dedicaret anno post vicennalia repleto. Deinde ita languore oppressus, ut per omnes deos pro vita ejus rogaretur, donec Idibus Decembribus luctus repente in palatio, mœstitia & lacrymæ, judicum trepidatio, & silentium. Tota civitate jam non modo mortuum, sed etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama quod viveret, domesticorum ac judicum vultus alacritate mutari. Non defuerunt qui suspicarentur celari mortem ejus, donec Cæsar veniret, ne quid forte à militibus novaretur. Quæ suspicio tantum valuit, ut nemo crederet eum vivere, nisi Kalendis Martiis prodisset, vix agnoscendus, quippe qui anno fere toto ægritudine tabuisset. Et ille Idibus Decembribus morte sopitus animam receperat, nec tamen totam. * Demens enim factus est, ita ut certis horis insaniret, certis resipisceret.

* Διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην, μανίας δὲ καταφορήτου οἰκήσεως καθειργμένῳ ἐτιμωρήθη. Constantini Orat. ad Sanct. Cœt. cap. 25.

XVIII. Nec multis post diebus Cæsar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum cogeret imperio cedere. Jam conflixerat nuper Maximiano sene, eumque terruerat injecto armorum civilium metu. Aggressus est ergo Diocletianum, primum molliter & amice, jam senem esse dicens, jam minus validum & administrandæ rei publicæ inhabilem, debere illum requiescere post labores. Simul & exemplum Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset. Ille vero aiebat ei indecens esse, si post tantam sublimis fastigii claritatem,

---

9 Ripæ scilicet *Danubii*; ad quam ait *Galerius*, Sect. sequente, luctâsse se per quindecim annos cum gentibus barbaris. De vocis *Strigæ* usu, tam *gromatico*, quàm *castrensi*, vide *luculentam doct. Dodwelli dissertationem*, ad calcem *Edit. Oxon. Lactantii* editam. Hujus *Ripæ Strigæ* memoria hodie constare videtur, in *Strigonii* nomine, quæ urbs ad *Danubii* ripam sita est.

1 Lego *Quomcunque*.

2 Postu-

tem, in humilis vitæ tenebras decidisset, & minus tutum, quod in tam longo imperio multorum sibi odia quæsisset. Nerva vero uno anno imperante, cum pondus & curam tantarum rerum vel ætate, vel insolentia ferre non quiret, abjecisse gubernaculum rei publicæ, atque ad privatam vitam redisse, in qua consenuerat. Verum si nomen Imperatoris cuperet adipisci, impedimento nihil esse quo minus omnes Augusti nuncuparentur. At ille, qui orbem totum jam ipse inhiaverat, cum inde sibi aut nihil præter nomen 2 aut multum videbat accedere, respondit debere ipsius 3 dispositionem in perpetuum conservari, ut duo sint in re publica majores, qui summam rerum teneant, item duo minores, qui sint adjumento. Inter duos facile posse concordiam servari, inter quatuor pares nullo modo. Si ipse cedere noluisset, se sibi consulturum, ne amplius minor, & extremus esset. Jam fluxisse annos quindecim 4 in Illyricum vel ad ripam Danubii relegatus cum gentibus barbaris luctaret, cum alii intra laxiores & quietiores terras delicate imperarent. His auditis senex languidus, qui jam Maximiani senis literas acceperat scribentis quæcunque locutus fuisset, & didicerat augeri ab eo exercitum, * lacrymabundus, *D.* Fiat, inquit, si hoc placet. Supererat ut communi consilio omnium Cæsares legerentur. *G.* Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus placere quicquid nos fecerimus? *D.* Ita plane. Nam illorum filios nuncupari necesse est. (Erat autem Maximiano [filius] 5 Maxentius, hujus ipsius Maximiani gener, homo perniciosæ ac malæ mentis, adeo

* *Quoniam quod reliquum est hujus capitis, subobscurum est, & perplexum; ne quæ salebræ lectorem impedirent, in Dialogi formam digessimus, præfixis Diocletiani & Galerii initialibus nominum literis; ut quæ alteruter dixerit, facilius innotescat.*

2 Postulat sensus ut leg. *aut tam multum.*

3 Formam regendæ reipublicæ

4 Scr. *in Illyrico cum ad ripam Danubii.* Scribit Baluzius *in Illyrico id est ad ripam*, non adeo liquida, ut videtur, verborum structura; neque enim uti prius dicit noster *conflixerat Maximiano sene* ita illud sustineri potest *Luctaret gentibus barbaris.* Siquidem particula *cum* aut iterato usurpanda est, quod nos facimus, aut præponenda saltem voci [*relegatus*] si semel.

5 *Ferus* audit apud Aur. Victorem

ſuperbus, & contumax, ut neque patrem, neque ſocerum ſolitus ſit adorare. Et idcirco utrique inviſus fuit. Conſtantio quoque filius erat Conſtantinus, ſanctiſſimus adoleſcens, & illo faſtigio digniſſimus, qui inſigni & decoro habitu corporis, & induſtria militari, & probis moribus, & comitate ſingulari, à militibus amaretur, à privatis & optaretur. Eratque tunc præſens, jampridem à Diocletiano factus Tribunus ordinis primi) *D.* Quid ergo fiet? *G.* Ille, inquit, dignus non eſt. Qui enim me privatus contempſit, quid faciet cum imperium acceperit? *D.* Hic vero & amabilis eſt, & ita imperaturus, ut patre ſuo melior, & clementior judicetur. *G.* Ita fiet ut ego non poſſim facere quæ velim. Eos igitur oportet nuncupari qui ſint in mea poteſtate, qui timeant, qui nihil faciant, niſi meo juſſu. *D.* Quos ergo faciemus? *G.* Severum inquit. *D.* Illumne ſaltatorem, temulentum, ebrioſum, cui nox pro die & dies pro nocte? *G.* Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter præfuit; & eum miſi ad Maximianum, ut ab eo induatur. *D.* Eſto. Alterum quem dabis? *G.* Hunc, inquit, oſtendens 6 Daiam adoleſcentem quendam ſemibarbarum, quem recens juſſerat Maximinum vocari de ſuo nomine. Jam & ipſi Diocletianus nomen ex parte mutaverat 7 hominis cauſa, quia Maximianus fidem ſumma religione præſtabat. *D.* Quis eſt hic, quem mihi offers? *G.* Meus, inquit, affinis. *D.* At ille gemebundus, Non, inquit, eos homines mihi das, quibus tutela rei publicæ committi poſſit. *G.* Probavi eos, inquit. *D.* Tu videris, qui regimen imperii ſuſcepturus es. Ego ſatis laboravi, & providi, quemadmodum me imperante, res publica ſtaret incolumis. Si quid acceſſerit adverſi, mea culpa non erit.

XIX. Cum

---

rem, *& inhumanus, nulli carus, ne patri, aut ſocero quidem Galerio.*

6 Sorore Armentarii genitus, veroque nomine ante imperium DAZA dictus. *Idem.*

7. Leg. *Ominis cauſa.*

8 i. e. Ar-

XIX. Cum hæc essent constituta, proceditur Kalendis Maiis. Constantinum omnes intuebantur. Nulla erat dubitatio. Milites qui aderant, & priores militum electi & acciti ex legionibus, in hunc unum intenti gaudebant, optabant & vota faciebant. Erat locus altus extra civitatem ad millia fere tria, in cujus summo 8 Maximianus ipse purpuram sumpserat; & ibi columna fuerat erecta cum Jovis signo. Eo pergitur. Concio militum convocatur. Inquit senex cum lachrymis, alloquitur milites se invalidum esse, requiem post labores petere, imperium validioribus tradere, alios Cæsares subrogare. Summa omnium expectatio quid afferret. Tunc repente pronuntiat Severum & Maximinum Cæsares. Obstupefiunt omnes in tribunali. Constantinus astabat 9 susum. Sciscitari inter se num Constantini immutatum nomen esset, cum in conspectu omnium Maximianus manum retrorsum extendens, protraxit à tergo Daiam, Constantino repulso, & * exuto vestem privatam constituit in medium. Mirari omnes qui esset, unde esset. Nemo tamen reclamare ausus est, cunctis insperatæ novitate rei turbatis. Hunc purpuram Diocletianus injecit suam, qua se exuit, & Diocles iterum factus est. Tum descenditur; & rheda per civitatem 1 veteranus Rex foras exportatur, in patriamque dimittitur. Daia vero sublatus nuper à pecoribus & silvis, statim scutarius, continuo * Protector, mox Tribunus, postridie Cæsar, accepit orientem calcandum & conterendum; quippe qui neque

---

8 i. e. Armentarius.

9 In superiori parte. *Susum* veteres dicebant pro *sursum*. *Ex Dufresnio Baluzius.*

* Leg. exutum, refertur quippe ad Maximinum sororis Galerii filium.

1 Utpote qui per viginti annos regnaverat. Ex hoc capite constat, quæ Diocletiano fuerit caussa imperio se abdicandi; cujus historiæ arcana primus aperuit Lactantius. Siquidem consilium illud ceperit post persecutionem commotam, post reditum à Roma, & peracta vicennalia, cum illum difficilis morbus mentis suæ statu dimoverit.

* Glossæ Basilic. Πριμοσκουτάριοι, ὑπερασπισταί, οἱ νῦν λεγόμενοι προτίκτορες. *Primoscutarii, defensores, qui nunc dicuntur Pro-*

que militiam neque rem publicam sciret, jam non pecorum sed militum pastor.

XX. Maximianus, postquam senibus expulsis, quod voluit & fecit, se jam solum totius orbis Dominum esse ferebat. Nam Constantium, quamvis priorem nominari esset necesse, contemnebat, quod & natura mitis esset, & valetudine corporis impeditus. Hunc sperabat brevi obiturum; & si non obiisset, vel invitum exuere facile videbatur. Quid enim faceret, si à tribus cogeretur imperium deponere? Habebat ipse Licinium, veteris contubernii amicum, & à prima militia familiarem; cujus consiliis ad omnia regenda utebatur. Sed eum Cæsarem facere noluit, ne filium nominaret, ut postea in Constantii locum nuncuparet Augustum atque fratrem, tunc vero ipse principatum teneret, ac pro arbitrio suo debacchatus in orbem terræ vicennalia celebraret, ac substituto Cæsare 2 filio suo, qui tunc erat novennis, & ipse deponeret, ita cum imperii summam tenerent Licinius ac Severus, & secundum Cæsarum nomen Maximinus & Candidianus, inexpugnabili muro circumseptus securam & tranquillam degeret senectutem. Hoc consilia ei ostendebant. Sed Deus, quem sibi fecit infestum, cuncta illius cogitata dissolvit.

XXI. Adeptus igitur maximam potestatem, ad vexandum orbem quem sibi patefecerat, animum intendit. Nam post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est, ut Regibus suis in servitium se addicant, & Reges populo suo tanquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere, quem ex illo tempore victoriæ sine pudore laudabat. Et quia id aperte jubere non poterat, sic agebat, ut & ipse libertatem hominibus auferret. In primis honores ademit. Torquebantur ab eo non

Protectores. Dicti autem sunt protectores, eò quòd Principis latus protegerent. Institutus est hic ordo à *Gordiano juniore*. Vid. Gloss. Meursii; & Vales. Not. in Amm. Marcel. p. 34. Edit. Par. 1681.

2 E concubina nato. Nam ex Valeriâ, utpote sterili, nullum suscepit.

3 Etsi

non modo 3 decuriones, sed primores etiam civitatum, 4 egregii ac perfectissimi viri. Et quidem in causis levibus atque civilibus, si morte digni viderentur, cruces stabant: Sin minus, compedes parati. Matresfamilias ingenuæ ac nobiles, in 5 gynecæum rapiebantur. Si quis esset verberandus, defixi in stabulo pali quatuor stabant, ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Quid 6 lusorium, vel delicias ejus referam; Habebat ursos ferociæ ac magnitudinis suæ simillimos, quos toto imperii sui tempore elegerat. Quoties delectari libuerat, horum aliquem adferri nominatim jubebat. His homines non plane comedendi, sed obsorbendi objectabantur: quorum artus cum dissiparentur, ridebat suavissime; nec unquam sine humano cruore cœnabat. Dignitatem non habentibus, pœna ignis fuit, & exilii primo adversus Christianos 7 permiserat, datis legibus ut post tormenta, damnati lentis ignibus urerentur. Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tamdiu, donec callum solorum contractum igni, ab ossibus revelleretur. Deinde incensæ faces & extinctæ, admo-

3 Etsi postea Constantinus legem tulerit, ut liceret Decuriones torqueri in crimine falsi. *Ex Baronio Baluzius.*

4 Quas dignitates honorarias fuisse, liquet ex codice Theodos. lib. 6. tit. 37. *Spectabilium* ordinem à Constantino additum, olim diximus ad Zosimi lib. 2. Huic tamen loco præcipue lucem dabit geminus alter Lactantii locus 5. Instit. c 14. *Nemo Deo pauper est, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius nisi qui bonus, & innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit.* Ut nemini possit in dubium venire, quin Lactantius has voces usurpaverit communi tunc sensu, & vulgo recepto.

5 Gynecæa ex vi vocis loca significare muliebribus destinata operibus, extra controversiam est. Sed hic potius indigitari crediderim infame illud libidinis servitium, quale etiamnum in publico suo lupanari à fœminis exigit Ottomannorum Imperator. Neque alia inibi opera præstari, quæ statim sequuntur de Maximiani libidine, satis indicant.

6 Amphitheatra, ubi publici ludi edebantur.

7 Nisi refer. *permissa.* Quid de hujus loci sensu futurum sit, nescio.

admovebantur singulis membris; ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter hæc suffundebatur facies aqua frigida, & os humore abluebatur, ne arescentibus siccitate faucibus, cito spiritus redderetur. 8 Quod postremo accidebat. Tunc per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetraflet. Hinc rogo facto cremabantur. * Corpora jam cremata, lecta ossa, & in pulverem comminuta, jactabantur in * flumine ac mare.

XXII. Quæ igitur in Christianis excruciandis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. Nulla 9 pœna penes eum levis, non insulæ, non carceres, non metalla; sed ignis, crux, feræ, in illo erant cotidiana & facilia. Domestici & administratores lancea emendabantur. In causa capitis animadversio gladii admodum paucis, quasi beneficii [loco] deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. Jam illa his levia fuerant. Eloquentia extincta, causidici sublati, jureconsulti aut relegati aut necati. Literæ autem inter malas artes habitæ; & qui eas noverant, pro inimicis hostibusque protriti & execrati. Licentia rerum omnium, solutis legibus, adsumpta & judicibus data. Judices militares, humanitatis literarum rudes, sine adsessoribus in provincias immissi.

XXIII. At vero illud publicæ calamitatis, & communis luctus omnium fuit, census in provincias & civitates semel missus, censitoribus ubique diffusis & omnia exagitantibus, hostilis tumultus & captivitatis horrendæ species erant. Agri glebatim metiebantur, vites & arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus 1 urbanæ ac rusticæ plebes adunatæ,

8 Leg. *quod postremo accidebat*, *cum*, &c.

* Leg. *corpore jam cremato*.

* Forte, *flumina*.

9 Ex emenda. Baluz. cum in exemplari leg. *nulla pœnis eum levis*.

1 Hic Lactantii locus confirmat Gothofredi conjecturam, qui ex lib. 2. cod. Theod. *de censu* collegit mutationem aliquam à Galerio factam esse per *Lyciam* & Pamphyliam, nimirum urbanam plebem capitationi subjectam. *Baluzius*.

2 Contra

natæ, foras omnia gregibus familiarum referta, unusquisque cum liberis, cum servis aderant, tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique 2 servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur; & cum dolor vicerat, adscribebantur quæ non habebantur. Nulla ætatis, valetudinis excusatio. Ægri & debiles deferebantur; æstimabantur ætates singulorum; parvulis adjiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu & mœstitia plena omnia. Quæ veteres adversus victos jure belli fecerant, 3 & ille adversus Romanos, Romanisque subjectos facere ausus est, quia parentes ejus censui subjugati fuerant, quem 4 Trajanus, Dacis assidue rebellantibus, pœnæ gratia victor imposuit. Post hoc pecuniæ pro capitibus pendebantur, & merces pro vita dabatur. Non tamen hisdem censitoribus fides habebatur; sed alii super alios mittebantur, tanquam plura inventuri. Et duplicabatur semper, illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. Interea minuebantur animalia, & mortales obibant, & nihil minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere jam, nec mori saltem gratis liceret. Mendici superarent soli, à quibus nihil exigi posset, quos ab omni genere 5 injurietatis miseria & infelicitas fecerat. Atqui homo impius misertus est illis, ut non egerent. Congregari omnes jussit, & exportatos naviculis, in mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit ne quis illo imperante miser esset. Ita dum cavit, ne quis simulatione mendicitatis

2 Contra regulam juris, quæ vetat servos in dominorum caput interrogari.

3 Leg. ea.

4 Sub quo post duas expeditiones in provinciam redacta est, & proinde vectigalis facta.

5 Insolens hoc verbum juris Latini facere voluit Baluz. exemplorum aliquot auctoritate; sed vano conatu, uti & ipse fatetur, qui in emendationibus quas ad calcem sui operis adjecit, fide indubitata leg. asserat [*injuriatatos.*]

 6 Hæc

tatis censum subterfugiat, multitudinem virorum miserorum contra omne jus humanitatis occidit.

XXIV. Jam propinquavit illi judicium Dei, secutumque tempus est, quo res ejus dilabi, ac fluere cœperunt. Nondum animum intenderat ad evertendum pellendumve Constantium, dum est occupatus his rebus quas superius exposui, & expectabat obitum ejus. Sed tam celeriter non putabat obiturum. Qui cum graviter laboraret, miserat literas ut filium suum Constantinum remitteret sibi videndum, quem jamdudum [6 frustra repetierat.] Ille vero nihil minus volebat. Nam & in insidiis sæpe juvenem adpetiverat, quia palam nihil audebat, ne contra se arma civilia, &, quod maxime verebatur, odia militum concitaret. Sub obtentu exercitii ac lusus, feris illum objecerat. Sed frustra, quoniam Dei manus hominem protegebat, qui illum de manibus ejus liberavit in ipso cardine. Namque sæpius, cum jam diu negare non posset, dedit illi sigillum inclinante jam die, præcepitque, ut postridie mane acceptis mandatis proficisceretur; vel ipse illum occasione aliqua retentaturus, vel præmissurus literas ut à Severo teneretur. Quæ cum ille prospiceret, quiescente jam Imperatore post cœnam properavit exire; sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis, evolavit. Postridie Imperator, cum consultò ad medium diem usque dormisset, vocari eum jubet. Dicitur ei post cœnam statim profectus. Indignari ac fremere cœpit. Poscebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. 7 Nudatus ei cursus publicus nuntiatur.

6 Hæc verba in veteri codice non occurrere, testatur Baluzius; sed quoniam sensus imperfectus fuisset citra aliquod supplementum, commodius nullum addi potuit, quam quod præbuit fragmentum de Constantio Chloro, in quo ita legitur. *Constantinus* —— *obses apud Diocletianum & Galerium, sub iisdem fortiter in Asia militavit; quem post depositum imperium Diocletiani & Herculii, Constantius à Galerio repetiit: Sed hunc Galerius objecit antè plurimis periculis.*

7 Τοὺς ἐν τοῖς σταθμοῖς ἵππους εἰς τὸ δημόσιον ἔτρεφον, ἅμα τῷ φθάσαι τὸν σταθμὸν, κολούων καὶ ἀχρείους ἐῶν τοῖς ἑξῆς ἑστῶσιν ἐχρῆτο. Zosimus lib. 2.

8 Quia

tiatur. Vix lacrymas tenebat. At ille incredibili celeritate uſus, pervenit ad patrem jam deficientem, qui ei militibus commendato, imperium per manus tradidit; atque ita in lecto ſuo requiem vitæ, ſicut optabat, accepit. Suſcepto imperio Conſtantinus Auguſtus, nihil egit prius quam Chriſtianos cultui ac Deo ſuo reddere. Hæc fuit prima ejus ſanctio ſanctæ religionis reſtituta.

XXV. Paucis poſt diebus, laureata imago ejus adlata eſt ad malam beſtiam. Deliberavit diu, an ſuſciperet. In eo pene res fuit, ut illam & ipſum qui attulerat exureret, niſi eum amici ab illo furore flexiſſent, admonentes eum periculi, quod univerſi milites, quibus invitis ignoti Cæſares erant facti, ſuſcepturi Conſtantinum fuiſſent, atque ad eum concurſuri alacritate ſumma, ſi veniſſet armatus. Suſcepit itaque imaginem admodum invitus, atque ipſi purpuram miſit, ut ultro aſciviſſe illum in ſocietatem videretur. Jam turbatæ rationes ejus fuerant, nec poterat alterum 8 extra numerum nuncupare, ut voluerat. Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat ætate maturior, Auguſtum nuncuparet. Conſtantinum vero non Imperatorem, ſicut erat factus, ſed Cæſarem cum Maximino appellari juberet, ut eum de ſecundo loco rejiceret in quartum.

XXVI. Compoſitæ ei res quodam modo jam videbantur, cum ſubito illi alius terror adlatus eſt, generum ipſius Maxentium Romæ factum Imperatorem. Cujus motus hæc fuit cauſa. Cum ſtatuiſſet cenſibus inſtitutis orbem terræ devorare, ad hanc uſque proſiluit inſaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem. Ordinabantur jam cenſitores, qui Romam miſſi, deſcriberent plebem. Eodem fere tempore caſtra quoque prætoria 9 ſuſtulerat. Itaque milites pauci, qui Romæ in

8 Quia ſervanda erat *diſpoſitio* illa, de qua ſupra cap. 18.

9 i. e. Ex parte. Neque enim eos penitus dicendus eſt ſuſtuliſſe, à quibus factus eſt imperator. Siquidem ſec. Zoſimum προσλαβὼν ὑπηρέτας τῆς ἐγχειρήσεως ἐς Πραιτωριανοὺς καλουμένους εἰς τὸν βασίλειον θρόνον παρὰ τούτων ἀνεβιβάσθη, μεγάλαις ἀμείβεσθαι

in castris relicti erant, opportunitatem nacti, 1 occisis quibusdam judicibus, non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerant. Quo nuncio allato, aliquantum rei novitate turbatus est, nec tamen nimium territus. Et oderat hominem, & tres Cæsares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse quod noluit. Severum arcessit, hortatur ad recipiendum imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium, & mittit Romam, in qua milites illi summis delitiis sæpissime excepti, non modo salvam esse illam urbem, sed ibi vivere optarent. Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet jure hæreditatis paternos milites traducere ad se posset, cogitans tamen fieri posse, ut Maximianus socer idipsum metuens, Severum in Illyrico relinqueret, atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quærebat quatenus se à periculo impendente muniret. Patri suo post depositum imperium in 2 Campania moranti, purpuram mittit, & bis Augustum nominat. Ille vero & rerum novarum cupidus, & qui deposuerat invitus, libenter arripuit. Severus interim vadit, & ad muros urbis armatus accedit. Statim milites sublatis signis abeunt, & se, contra quem venerant, tradunt. Quid restabat deserto, nisi fuga? Sed occurrebat jam resumpto imperio Maximianus, cujus adventu Ravennam confugit, ibique se cum paucis militibus inclusit. Qui cum videret futurum, ut Maximiano traderetur, dedit sese ipse, vestemque & purpuram eidem, à quo acceperat, reddidit. Quo facto, nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem. Nam 3 venis ei incisis, leniter moti

βιάζῃ στρατιώτας ἀπὸ τούτου δόντες αὐτοὶ κατεπαγγειλάμενοι.

1 Inter quos Abellium interfecit, τὸν τῆς πόλεως ὕπαρχον. Idem.

2 Ὑπὲρ τοῦ παιδὸς εἰκότως ἀγωνιῶν Μαξεντίου, inquit Zosimus, τῆς Λευκανίας ἐν ᾗ τότε ἦν ἐξορμήσας ἐπὶ τὴν Ῥώμην ἵεται ἤδη. Quæ ita conciliat Baluzius, secessisse quidem Herculium in Lucaniam, cum imperium deposuerat; sed tum, cum illa agebantur, in Campaniam venisse.

3 Fractis laqueo cervicibus, sec. Zosimum.

4 Daza

mori coactus eſt. Ab hoc capite ſuos perſequi.

XXVII. Herculius vero, cum Maximiani noſſet inſaniam, cogitare cœpit illum audita nece Severi, inflammatum ira, cum exercitu eſſe venturum, & fortaſſe adjuncto 4 Maximino, ac duplicatis copiis, quibus reſiſti nullo modo poſſet, 5 urbe munita & rebus cœptis inimicis diligenter inſtruens, proficiſcitur in Galliam, ut Conſtantinum partibus ſuis conciliaret, ſuæ minoris filiæ nuptiis. Ille interea coacto exercitu invadit Italiam, ad urbem accedit, ſenatum extincturus, populum trucidaturus. Verum clauſa & munita omnia offendit. Nulla erat ſpes inrumpendi, oppugnatio difficilis, ad circumſedenda mœnia non ſatis copiarum; quippe qui nunquam viderat Romam, æſtimaretque illam non multo eſſe majorem, quam quas noverat civitates. Tunc quædam legiones deteſtantes ſcelus quod ſocer generum oppugnaret, & quod Romani milites, Romam; tranſlatis ſignis imperium reliquerunt. Et jam cæteri milites nutabant, cum ille fracta ſuperbia, dimiſſiſque animis, Severi exitum metuens, ad pedes militum provolutus, orabat ne hoſti traderetur, donec promiſſis ingentibus 6 felix animus quorum & retro ſigna convertit ac fugam trepidus capeſſivit; in qua opprimi facillime potuit, ſi cum paucis quiſpiam ſequeretur. Quod cum timeret, dedit militibus poteſtatem, ut diſperſi quam latiſſime, diriperent omnia vel corrumperent; ut ſi quis inſequi voluiſſet, 7 utenſilia non haberet. Vaſtata eſt igitur ea pars Italiæ, quo peſtiferum illud agmen inceſſit, expilata omnia, mulieres corruptæ, virgines violatæ, extorti parentes & mariti, ut filias, ut conjuges, ut opes ſuas proderent. Abactæ tanquam de barbaris prædæ pecorum ac jumentorum. Hoc modo ſe ad ſedes ſuas recepit, cum Romanus

---

4 Daza vel Daja. Vid. Sect. 19.

5 Locus depravatus, quique vix aliter videtur integrum reſtitui poſſe: quam ſi legatur, *Urbe munita & rebus cœptis in itinere diligenter inſtans*, vel *inſiſtens*.

6 Facilis emendatio, *flexit animos eorum*.

7 Res ad victum neceſſarias.

nus quondam Imperator, nunc populator Italiæ, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille, ut nomen Imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus; cujus titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed 8 Daciscum cognominaretur.

XXVIII. Post hujus fugam, cum se Maximianus alter è Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. Sed juveni magis parebatur quam seni, quippe cum prior & màjor filii potestas, qui etiam patri reddiderat imperium. Ferebat iniquo animo senex, quod non posset libere facere quod vellet, & filio suo puerili æmulatione invidebat. Cogitabat ergo expellere adolescentem, ut sibi sua vindicaret. Quod facile videbatur, quia 9 milites erant qui Severum reliquerant. Advocavit populum ac milites, quasi concionem de præsentibus reipublicæ malis habiturus. De quibus cum multa dixisset, convertit ad filium manus, & illum esse dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum, quas res publica sustineret, 1 diripuit ab humeris ejus purpuram. Exutus ille, præcipitem se de tribunali dedit, & à militibus exceptus est. Quorum ira & clamore perturbatus est senex impius, & ab urbe Roma, tanquam superbus alter, exactus est.

XXIX. Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantulum moratus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum, quasi ut de componendo reipublicæ statu cum eo disputaret, re autem vera ut illum per occasionem reconciliationis occideret, ac regnum ejus teneret, exclusus à suo, quocunque venisset. Aderat ibi Diocles à genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, præsente illo imperium 2 Licinio daret, substituto in Severi loco. Itaque fit utroque præsente. Sic uno

8 Quippe qui ipse Dacia oriundus fuerit Leg. *Dacicum*.

9 Ex veteri Herculii exercitu, quos in suas partes facile se pertracturum exillimavit.

1 Propter quod *seditionem & convitia militum tulit*. Eutr. lib. 10.

2 Paluzius longam instituit hic loci disceptationem de anno quo Licinius factus est imperator, aliis in annum 307. aliis vero in

uno tempore [3] ſex fuerunt. Quare impeditis conſiliis ſenex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur, redit in Galliam plenus malæ contagionis ac ſceleris, ut Conſtantinum Imperatorem [4] generum ſuum, [5] generi filium, dolo malo circumveniret; & ut poſſet fallere, deponit regiam veſtem. Francorum gens in armis erat. Perſuadet nihil ſuſpicanti ne omnem ſecum exercitum duceret, paucis militibus poſſe barbaros debellari, ut & ipſe haberet exercitum quem occuparet, & ille opprimi poſſet ob militum paucitatem. Credit adoleſcens, ut perito ac ſeni, paret ut ſocero, proficiſcitur relicta militum parte majore. Ille paucis diebus expectatis, cum jam Conſtantinum æſtimaret intraſſe fines barbarorum, repente purpuram ſumit, theſauros invadit, donat ut ſolet large, fingit de Conſtantino quæ in ipſum protinus reciderunt. Imperatori propere quæ geſta ſunt nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improviſo, nondum ſatis inſtructus; milites ad Imperatorem ſuum redeunt. Occupaverat Maſſiliam, & portas obſeraverat. Accedit propius Imperator, & in muro adſtantem alloquitur, non aſpere, nec hoſtiliter; ſed rogat quid ſibi voluiſſet, quid ei defuiſſet, cur faceret quod ipſum præcipue non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. Tum ſubito à tergo ejus portæ reſerantur, milites recipiuntur. Adtrahitur ad Imperatorem rebellis Imperator, pater impius, ſocer perfidus. Audit ſcelera quæ fecit, detrahitur ei veſtis, & increpito vita donatur.

XXX. Sic

---

in ſequentem rejicientibus; quorum palmarium argumentum eſt, Galerium intra tam paucos menſes tot terrarum ſpatia emetiri non potuiſſe: quibus tamen id reponi poteſt, inquietum & ferox Galerii ingenium, imperii præſertim retinendi cupiditate accenſum, ea cito perrupiſſe repagula, quæ animis paulo ſedatoribus obicem poſuiſſent.

3 Herculius ſc. Galerius, Maximinus Daza, Conſtantinus, Maxentius & Licinius

4 Utpote qui Fauſtam Max. filiam in uxorem duxerit.

5 i. e. Conſtantii, qui Helena repudiata Theodoram Herculii *filiam* duxit, ſeu, ut alii malunt *privignam*.

6 Περ-

XXX. Sic amisso Imperatoris ac soceri honore, humilitatis impatiens, alias rursus insidias machinatus est. Quia semel abiit impune, vocat filiam Faustam, eamque nunc precibus nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur, petit cubiculum patens relinqui, & negligentius custodiri sinat. 6 Pollicetur illa facturam, & refert protinus ad maritum. Componitur scena qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis eunuchus, qui pro Imperatore moriatur. Surgit ille nocte intempesta, videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, & ii quidem longius; quibus tamen dicit vidisse somnium quod filio suo narrare vellet. Ingreditur armatus, & spadone obtruncato, prosiliit gloriabundus, ac profitetur quod admiserit. Repente se ex altera parte Constantinus ostendit cum globo armatorum. Profertur è cubiculo cadaver occisi, hæret manifestarius homicida, & mutus stupet quasi

Dura silex aut stet Marpesia cautes,

impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberæ mortis,

Ac nodum informis letbi trabe nectit ab altâ.

Ita ille Romani nominis maximus Imperator, qui per longum temporis intervallum cum ingenti gloria * viginti annorum

6 Παρακαταληφθείσης δὲ Φαύστης τὸ ἐγχείρημα, καὶ τῷ Κωνσταντίνῳ τοῦτο μηνυσάσης, ἀποκαμὼν ὁ ἐπὶ τῷ πάντων ἐκπεσεῖν Ἑρκούλιος, νόσῳ κατὰ τὴν Ταρσὸν ἐτελεύτησεν. Recte hæc de insidiis Zosimus, sed, uti olim annotavimus confundit Herculium cum Maximino Daza, quem simplici morte apud Tarsum periisse testatur Epitome Victoris. Sed de hoc postea viderimus.

* Hoc est, *Vicennalia.* Alludit enim *Lactantius* ad Romanorum morem, qui in hujusmodi solemnitatibus, vota pro salute ac felicitate Principis concipiebant; ut patet ex *Plinii Epist. ad Trajan.* In nummis quoque veteribus, ejusmodi vota ita expressè

norum vota celebravit, eliso & fracto superbissimo gutture, vitam detestabilem turpi & ignominiosa morte finivit.

XXXI. Ab hoc Deus, religionis ac populi sui vindex, oculos ad Maximianum alterum transtulit, nefandæ persecutionis auctorem, ut in eo etiam vim majestatis ostenderet. Jam de agendis & ipse vicennalibus 7 cogitabat, ... qui jamdudum provincias afflixerat auri argentique indictionibus factis, quæ promiserat redderet, etiam in nomine vicennalium 8 securem alteram afflixit. Qua vexatione generis humani exactio celebrata sit, maxime rei annonariæ, quis enarrare digne potest? Officiorum omnium milites, vel potius carnifices, singulis adhærebant, cui prius satisfaceret incertum, 9 veniam non habentibus nullas abstinendi multiplicis cruciatus, nisi exhiberetur statim quod non erat. Multis custodiis circumsepto nulla respirandi facultas, nullo tempore anni vel exigua requies, frequens super hisdem hominibus vel ipsis judicibus vel militibus judicum pugna, nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode, nihil ad victum laborantibus relictum. 1 Quæ quam tolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos, tamen tolerabile aliquo modo vel spe futurorum. Quid vestis omnis generis, quid aurum, quid argentum? Nonne hæc necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur hoc, ô dementissime tyranne, præstabo, cum omnes fructus auferas, universa nascentia violenter eripias? Quis ergo non bonis suis eversus est, ut opes

---

pressè leguntur, VOTIS XX MULTIS XXX In aliis vero nummis, ita habetur, SIC X. SIC XX Hoc est *Sic Decennalia, sic Vicennalia. Ex Valesi. in Euseb. de Vit. Const. lib.* 4. *cap* 47.

7 Sic videtur supplenda hæc lacuna *& qui jamdudum &c. ut quæ promiserat redderet.*

8 i. e Alterum vulnus inflixit.

9 Ita emendat hunc locum Baluzius. *Veniam non habentibus nulli sustinendis multiplices cruciatus.* Mihi sic videtur leg. *veniam non habentibus nulla abstinendi &c.*

1 Baluzius leg. *Quanquam intolerabile sit*; sensu, ut mihi videtur interrupto. Quare sic leg. *Quæ cum intolerabilia sint.*

2 Eo

opes quæ sub imperio ejus fuerunt conraderentur ad votum, 2 quod non erat celebraturus?

XXXII. Nuncupato igitur Licinio Imperatore, Maximinus * iratus, nec Cæsarem se, nec tertio nominari volebat. Mittit ergo ad eum sæpe legatos, orat sibi pareat, 3 dispositionem suam servet, cedat ætati, & honorem deferat canis. At ille tollit audacius cornua, & præscriptione temporis pugnat, se priorem esse debere, qui prior sumpserit purpuram, preces ejus & mandata contempsit. Dolet bestia & mugit quod eum ideo ignobilem fecisset Cæsarem, ut sibi obsequens esset; is tamen tanti beneficii sui oblitus, voluntati ac precibus suis impiis repugnaret. Victus contumacia, tollit 4 Cæsarum nomen, & se Liciniumque Augustos appellat, Maxentium & Constantinum, filios Augustorum. Maximinus postmodum scribit, quasi nuntians in campo Martio proximo celebrato, Augustum se ab exercitu nuncupatum. Recepit ille mœstus ac dolens, & universos quatuor Imperatores jubet numerari.

XXXIII. Jam decimus & octavus annus agebatur, cum percussit eum Deus insanabili plaga. Nascitur ei 5 ulcus malum in inferiori parte genitalium, serpitque latius. Medici secant, curant. Sed inductam jam cicatricem scindit vulnus, & rupta vena, fluit sanguis usque ad periculum mortis. Vix tamen cruor sistitur. Nova ex integro cura. 6 Tamen perducitur ad cicatricem. Rursus levi corporis 7 m . . . . . vulneratus, plus sanguinis quam ante decurrit. Albescit ipse, atque absumptis viribus tenuatur; & tunc quidem rivus cruoris inhibetur. Incipit vulnus non sentire

---

2 Eo quòd non pervenerit ad vigesimum imperii sui annum. vid Sect. 30.

* Vid. Euseb Eccl. Hist. l. 8. c. 13. Edit. Vales.

3 Quâ Licinius renuntiatus est imperator.

4 Ut ab eo deinceps abstinerent, qui in imperii spem adoptarentur, & sic excluderetur Maximinus. *Baluzius.*

5 Τραῦμα δυσίατον. *Zosimus.* Vid. Euseb. Eccles. Hist. lib. 8. c. 16.

6 Leg. *tamen.*

7 Supple *motu.*

8 Ex

ſentire medicinam, proxima quæque cancer invadit, & quanto magis circum ſecatur, latius ſævit; quanto curatur, increſcit.

8 ——————Ceſsêre magiſtri,
Phillyrides Chiron, Amythaoniuſque Melampus.

Undique Medici nobiles trahuntur. Nihil humanæ manus promovent, Confugitur ad idola. Apollo & Aſclepius orantur, remedium flagitatur. Dat Apollo curam. Malum multo pejus augetur. Jam non longe pernicies aberat, & inferiora omnia corripuerat. Computreſcunt forinſecus viſcera, & in tabem ſedes tota dilabitur. Non deſinunt tamen infelices Medici, vel ſine ſpe vincendi mali, fovere, curare. Repercuſſis medullis, malum recidit introrſus, & interna comprehendit, vermes intus creantur. 9 Odoritatem non modo per palatium, ſed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum jam confuſi eſſent exitus 1 ſtercoris & urinæ. Comeſtus à vermibus, & in putredinem corpus cum intolerandis doloribus ſolvitur. * Clamores ſimul horrendos ad ſidera tollit, quales mugitus fingit ſaucius taurus. Apponebantur ad ſedem fluentem cocta & calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Queis reſolutis, inæſtimabile ſcatebat examen; & tamen multo majorem copiam tabeſcendorum viſcerum pernicies ſecunda generaverat. Jam diverſo malo partes corporis amiſerant ſpeciem. Superior uſque ad vulnus aruerat, & miſerabili macie cutis lurida longe inter oſſa conſederat. Inferior ſine ulla pedum forma, in utrium modum inflata diſcreverat.

8 Ex 3. *Georg.* cùm prius mendosè legeretur, *Phyllides*, *Cirona*, *Metonius*, *Melamphius*.

9 Paluzius leg. *Odor teter non modo* &c. Facilior tamen emendatio eſt, *Odor autem* &c.

1 Leg. *Stercoris & urinæ comeſti à vermibus.* Aut ſi mavis, *Comeſtus eſt à vermibus*; ſalvâ priore interpunctione.

* *Quales mugitus fugit cùm ſaucius aras*
Taurus——Ex 2. Æneid.

* Vid.

rat. Et hæc facta sunt per annum perpetem, cum tandem malis domitus, Deum coactus est confiteri, novi doloris urgentis per intervalla exclamat se restituturum Dei templum, satisque pro scelere facturum. Et jam deficiens, edictum misit hujusmodi.

XXXIV. * *Inter cætera quæ pro reipublicæ semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac juxta leges veteres & publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere, atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent. Siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset, & tanta stultitia occupasset, ut non illa 2 veterum instituta sequerentur, quæ forsitan primi parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut hisdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas observarent, & per diversa varios populos congregarent. Denique cum ejusmodi nostra jussio extitisset ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subjugati, multi etiam deturbati sunt; atque cum plurimi in proposito perseverarent, ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere, nec Christianorum Deum observare, contemplationem mitissimæ nostræ clementiæ intuentes, & consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam, ut denuo sint Christiani, & conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. Alia autem epistola judicibus significaturi sumus, quid debeant observare. Unde juxta hanc indulgentiam nostram debebunt Deum suum orare pro salute nostra & rei publicæ ac sua, ut undiqueversum*

* Vid. Euseb. l. 8. c. 17.

2 Christianorum sc. à quorum simplicitate defecerant. Cui causæ persecutionem decimam acceptam refert Eusebius, cum invidia passim glisceret, obtrectationes, & Antistitum inter se certamina, misere distraherent Ecclesiam. Vid. Euseb Eccles. Hist. l. 8. c. 1.

3 De

versum res publica perstet incolumis, & securi vivere in sedibus suis possint.

XXXV. Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie Kalendas Maias, ipso octies & 3 Maximino iterum Consulibus. Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum cæteris confessoribus è custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit à Deo; sed post dies paucos, commendatis Licinio 4 conjuge sua & filio, atque in manu traditis, cum jam totius corporis membra defluerent, horrenda tabe consumptus est. Idque cognitum Nicomediæ mensis 5 ejusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis impendentibus.

XXXVI. Quo nuncio Maximinus audito, dispositis ab oriente cursibus pervolavit, ut provincias occuparet, ac Licinio morante, omnia sibi usque ad fretum Chalcedonium vindicaret. Ingressusque Bithyniam, quo sibi ad præsens favorem conciliaret, cum magna omnium lætitia sustollit censum. Discordia inter ambos Imperatores, ac pene bellum. Diversas ripas armati tenebant. Sed conditionibus certis pax & amicitia componitur, & in ipso freto fœdus fit, ac dexteræ copulantur. Redit ille securus, & fit qualis in Syria & in Ægypto fuit. In primis indulgentiam Christianis communi 6 tutelo datam tollit; * subornatis legationibus

---

3 De cujus consulatu secundo, uti & de primo, nulla est in cæteris fastis mentio, ita ut hic sola nitamur Lactantii auctoritate. Noster enim Lydiatus Galerium octava vice Cos. statuit sine collega Vid. Valesii Adnot. in Euseb. lib. 9. cap. 11.

4 Valeria Diocletiani filia, & Candidiano.

5 i. e. Maii Kalendis

6 Idem, inquit Baluzius, quod *communi consensu*. Vocem alibi sibi non occurrisse testatur. Quidni itaque pro corrupta habeatur & in ipsius vicem facili mutatione succedat *tutela*? siquidem *communis tutela* aliud temere hic loci non significaverit, quam edicti nuper editi munimentum quoddam, quo freti securiores dehinc Christiano cultui vacare possent. Vir reverendiss. leg. *titulo*.

* αὐτὸς ἑαυτοῦ καθ' ἡμῶν πρεσβεύει, inquit Euseb. lib. 9. cap. 2. ubi vid. Annot. Valef.

7 Paluda-

gationibus civitatum, quæ peterent, ne intra civitates suas Christianis conventicula extruere liceret, ut quasi coactus & impulsus facere videretur quod erat sponte facturus. Quibus annuens, novo more sacerdotes maximos per singulas civitates singulos ex primoribus fecit, qui & sacrificia per omnes deos suos cotidie facerent, & veterum sacerdotum ministerio subnixi, darent operam [ut] Christiani neque fabricarent neque publice aut privatim colerent; se comprehensos suo jure ad sacrificia cogerent, vel judicibus offerrent. Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi Pontifices superponeret, eos utrosque candidis 7 chlamydibus ornatos jussit incedere. Facere autem parabat quæ in orientis partibus fecerat. Nam cum clementiam specie tenus profiteretur, occidi servos Dei vetuit, debilitari jussit. Itaque confessoribus effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detruncabantur, nares vel auriculæ desecabantur.

XXXVII. Hæc ille moliens, Constantini literis deterretur. Dissimulavit ergo. Et tamen si quis inciderat, mari occulte mergebatur. Consuetudinem quoque suam non intermisit, ut in palatio per singulos dies sacrificaretur. Et hoc 8 primus invenerat, ut animalia omnia quibus vescebatur, non à coquis, sed à sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensæ apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacrificatum, aut perfusum mero; ut quisquis ad cœnam vocatus esset, inquinatus inde atque impurus exiret. In cæteris quoque magistri sui similis. Nam si quid reliqui vel Diocles vel Maximianus reliquerunt, hic abrasit, sine ullo pudore auferens omnia. Itaque horrea pri-

7 Paludamento sive albæ tunicæ specie auro interdum limbatæ, qua utebantur soli Imperatorum ministri, quos utique Palatinorum vestes cum summis Pontificibus communicavit Maximinus.

8 Intelligit hæc Baluzius de privato ciborum Palatinorum usu. Siquidem edictum generale de vescendis εἰδωλοθύτοις jam antea constitutum fuerit sub Decio & Galerio Maximiano.

9 Leg.

privatorum claudebantur, apothecæ obſignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames agris [non] ferentibus, hinc caritas inaudita. Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad ſacrificia cotidiana, quibus eos adeo corruperat, ut aſpernarentur annonam, & [9] effundebant paſſim ſine delectu, ſine modo, cum [1] lites univerſos, quorum numerus ingens erat, pretioſis veſtibus & aureis nummis [2] expungerent, gregariis & tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. [3] Nam quod viventium bona vel auferebat, vel dono ſuis dabat, [prout] quiſque petierat aliena, neſcio an agendas illi fuiſſe gratias putem, quòd more clementium latronum incruenta ſpolia detrahebat.

XXXVIII. Illud vero capitale & ſupra omnes qui fuerunt corrumpendi cupiditas, quid dicam neſcio, niſi cœca & effrenata, & tamen his verbis [4] exprimere pro indignatione ſua non poteſt. Vincit officium linguæ, ſceleris magnitudo. Eunuchi, lenones, ſcrutabantur omnia. Ubicunque liberalior facies erat, ſecedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus feminis veſtes, itemque virginibus, & per ſingulos artus inſpiciebantur, ne qua pars corporis, regio cubili eſſet indigna. Si qua detrectaverat, in aqua necabatur, tanquam majeſtatis crimen eſſet. Sub illo adultero, aliqui, conſtupratis uxoribus, quas ob caſtitatem ac fidem cariſſimas habebant, cum dolorem ferre non poſſent, ſe ipſos etiam necaverunt. Sub hoc miniſtro

---

9 Leg. *effunderent*.

1 Leg. *Milites* vel *ſatellites*.

2 Subeſt hic loci mendum, nec in ipſo tantum verbi numero, ſed &, ut mihi videtur, in ſignificatione. Scr. itaque *excoleret*, i. e. *demulceret*. Quam quidem conjecturam confirmat illud Ruffini cap. 17. lib. 8. à Baluzio citatum. *Unde & montes auri, ut ita dixerim, congregatos, familiaribus ſuis ac ſatellitibus largiebatur.* *Expungere* enim militibus additum, aliud nihil ſignificat, quàm eos albo militum eraſos *militiæ ſolvere*.

3 Cui affine eſt illud Salviani, *latrones hoc quidem proverbio uti ſolent, ut quibus non auferunt vitam dediſſe ſe dicunt*.

4 Leg. *exprimi res*.

nistro pudicitiæ integritas nulla, nisi ubi barbaram libidinem deformitas insignis arcebat. Postremo hunc jam induxerat morem, ut nemo uxorem sine permissu ejus duceret, ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Ingenuas virgines 5 imminutas servis donabat suis uxores. Sed & Comites ejus sub tali Principe 6 imitabatur .... suorum cubilia impune violabant. Quis enim vindicaret? Mediocrium vero filias, ut cuique libuerat, rapiebat. Primariæ, quæ rapi non poterant, in beneficiis petebantur; nec recusari licebat, subscribente Imperatore, quin aut pereundum esset, aut habendus gener aliquis barbarus. Nam fere nullus stipator in latere ei nisi ex gente eorum qui 7 Gothis tempore vicennalium terris suis pulsi, Maximiano se tradiderunt, malo generis humani, ut illi barbaram servitutem fugientes, in Romanos dominarentur. His satellitibus & protectoribus cinctus, orientem ludibrio habuit.

XXXIX. Denique cum libidinibus suis hanc legem dedisset, ut fas putaret quicquid concupisset; ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. Venerat post obitum Maximiani ad eam Valeria, cum se putaret in partibus ejus tutius moraturam, eo maxime, quod habebat uxorem. Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleto. Legatis præmissis, in matrimonio postulat, ejecturus uxorem si impetrasset. Respondit illa libere quæ sola poterat; primo non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere, tepidis adhuc cineribus mariti sui, patris ejus; deinde illum impie facere, quod sibi fidam conjugem repudiet, idem utique facturus & sibi; postre-

---

5 Baluzius legere malit *invitam*, nulla, quod sciam, ratione. Siquidem cum Maximinus *prægustator* fuerit in omnibus nuptiis, *immutas* nihil aliud sonat quam *præfloratas*.

6 Supple *imitabantur exemplum &c*.

7 Qui ripam Istri incolentes, ea occasione usi, partem vicinæ provinciæ invaserunt, indigenis expulsis.

8 Rescri-

poſtremo, nefas eſſe illius nominis ac loci feminam ſine more, ſine exemplo, maritum alterum experiri. Nuntiatur homini quid eſſet auſa. Libido in iram furoremque convertitur. Statim mulierem proſcribit, bona ejus rapit, aufert comites, ſpadones in tormentis necat, ipſam cum matre in exilium relegat, nec in locum certum, ſed huc atque illuc præcipitem cum ludibrio exturbat, & amicas ejus afficto adulterio damnat.

XL. Erat clariſſima femina, cui ex filiis juvenibus jam nepotes erant. Hanc Valeria tanquam matrem alteram diligebat, cujus conſilio negatam ſibi ſuſpicabatur. Dat negotium Præſidi Eratineo, ut eam cum dedecore interficiat. Huic aliæ duæ adjunguntur æque nobiles; quarum altera veſtalem famulam virginem Romæ reliquerat, furtive tunc Valeriæ familiaris. Altera virum habuit ſenatorem, 8 non nimis Auguſtæ proxima. Sed utraque ob eximiam pulcritudinem corporis, ac pudicitiam necabatur. Rapiuntur ſubito mulieres, non ad judicium, ſed ad latrocinium. Nec enim quiſquam accuſator extabat. Invenitur quidam Judæus, ob alia facinora reus, qui ſpe impunitatis inductus, adverſus inſontes mentiatur. 9 Judex æquus & diligens extra civitatem cum præſidio, ne lapidibus obruatur, protulit. Agebatur hæc tragœdia Nicææ. Inrogantur tormenta Judæo, dum quæ 1 juſſus .... loqueretur, pugnis à tortoribus coercentur. Innocentes duci jubentur. Fletus & comploratio, non illius tantum mariti, qui aderat bene meritæ uxori, ſed omnium, quos res indigna & inaudita contraxerat. Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, 2 promoti militari modo inſtructibile mens efflagitari proſequuntur. Ita mediæ inter cuneos armatorum ad ſupplicium deductæ. Jacuiſſent

8 Reſcribendum puto *nonnihil.*

9 Ironice dictum.

1 Vir admodum reverendus lacunam hanc ita ſupplevit, *dumque juſſus erat crimina inferret, mulieres, ſiqua pro ſe loqueretur* &c.

2 ita legit Baluzius, *promoti militari modo inſtructi velites & Sagittarii*, utpote quod utrique levis ſint armaturæ milites.

* Hæc

ſent inſepultæ, domeſticis in fugam verſis, niſi eas furtiva amicorum miſericordia ſepeliſſet. Nec adultero impunitas promiſſa perſolvitur; ſed patibulo adfixus, aperuit omne myſterium, & ſub extremo ſpiritu * inquit omnibus qui videbant, innocentes occiſas eſſe teſtatur.

XLI. Auguſta vero in deſertas quaſdam Syriæ ſolitudines relegata, patrem ſuum Diocletianum per occultos gnarum calamitatis ſuæ fecit. Mittit ille legatos, & rogat ut ad ſe filiam remittat. Nihil proficit. Iterum ac ſæpius obſecrat. Non remittitur. Poſtremo cognatum ſuum quendam militarem ac potentem virum legat, qui eum beneficiorum ſuorum admonitum deprecetur. Is quoque imperfecta legatione irritas preces renuntiat.

XLII. Eodemque tempore ſenis Maximiani ſtatuæ Conſtantini juſſu revellebantur, & imagines 3 cum quo pictus eſſet detrahebantur. Et quia ſenes ambo ſimul plerunque picti erant, & imagines ſimul deponebantur amborum. Itaque cum videret vivus quod 4 nulli unquam Imperatorum acciderat, duplici ægritudine adfectus, moriendum ſibi eſſe decrevit. Jactabat ſe huc atque illuc, æſtuante anima per dolorem, nec ſomnum nec cibum capiens. Suſpiria & gemitus, crebræ lacrymæ, jugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. Ita viginti annorum feliciſſimus Imperator, ad humilem vitam dejectus adeo & proculcatus injuriis, atque in odium vitæ dejectus, poſtremo 5 fame atque angore confectus eſt.

XLIII. 6 Unus

* Hæc vox παρέλκει, niſi forte legi debeat. *inquirentibus*.

3 Vir reverend. reſcribit *ubicunque*.

4 Alias enim damnatorum principum imagines ſolenne erat dejicere, lutare, & ſcalis Gemoniis inferre; ut ex Plutarcho probat Caſaubonus.

5 Alii eum morbo aquæ intercutis extinctum ferunt; alii veneno; Suidas ſuſpendio. Utut ſe res habeat, periiſſe eum conſtat anno 312. ante nuptias Licinii & Conſtantiæ. Ubi Victorem redarguit Baluzius, qui Diocletianum ad feſtivitatem illam vocatum, venenum hauſiſſe aſſerit, eo quod mortem ſuſpectaret dedecoroſam. Vid. Valeſii Annot. in Eccleſ. Hiſt. Socrat. lib. 1. cap. 2.

6 Maxi-

XLIII. 6 Unus jam ſupererat de adverſariis Dei, cujus nunc exitum ruinamque ſubnectam. Cum haberet æmulationem adverſus Licinium, quia prælatus ei à Maximiano fuerat; licet nuper cum eo amicitiam confirmaſſet, tamen ut audivit Conſtantini ſororem Licinio eſſe deſponſam, exiſtimavit affinitatem illam duorum Imperatorum, contra ſe copulari. Et ipſe legatos ad urbem miſit * occulte, ſocietatem Maxentii atque amicitiam poſtulans. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne, fit amicitia, utriuſque imagines ſimul locantur. Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur. Jam enim bellum Conſtantino indixerat, quaſi necem patris ſui vindicaturus. Unde ſuſpicio inciderat, ſenem illum 7 inteſtabilem finxiſſe diſcordiam cum filio, ut ad alios ſuccidendos viam ſibi faceret, quibus omnibus ſublatis, ſibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. Sed id falſum fuit. Nam id propoſiti habebat, ut & filio, & cæteris extinctis, ſe ac Diocletianum reſtitueret in regnum.

XLIV. Jam mota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis ſe Maxentius Romæ contineret, quod reſponſum acceperat periturum eſſe, ſi extra portas urbis exiſſet; tamen bellum per idoneos duces gerebatur. Plus virium Maxentio erat, quod & patris ſui * exercitum receperat à Severo, & ſuum proprium de Mauris atque Italis nuper extraxerat. Dimicatum, & Maxentiani milites prævalebant, donec poſtea confirmato animo Conſtantinus, & ad utrumque paratus, copias omnes ad urbem propius admovit, & e regione pontis * Mulvii conſedit. Imminebat dies quo Maxentius imperium ceperat, qui eſt ad ſextum Kalendas Novembris, & quinquennalia terminabantur. Commonitus eſt in quiete Conſtantinus, ut cœleſte ſignum Dei

---

6 Maximinus Daza.

* Πρὸς τὸν ἐπὶ ἴσης φιλίαν κρύβδην σπενδόμενος, &c. Euſeb. Eccleſ. Hiſt. l. 8. c. 14.

7 H. e. *deteſtabilem & inviſam.*

* Vid. Conſtantini Orat. ad Sanct. Cœt. cap. 25. & Valeſii Annot. ibid.

* Leg. *Milvii.*

Dei notaret in ſcutis, atque ita prælium committeret. Fecit ut juſſus eſt, & tranſverſa X litera ſummo capite 8 circumflexo Chriſto in ſcutis notat. Quo ſigno armatus exercitus capit ferrum. Procedit hoſtis obviam ſine Imperatore, pontemque tranſgreditur. Acies pari fronte concurrit. Summa vi utrinque pugnatur. *Neque his fuga nota, neque illis.* Fit in urbe ſeditio, & dux increpitatur velut deſertor ſalutis publicæ. Cumque repente populus 9 Circenſes enim natali ſuo & debita voce ſubclamat, Conſtantinum vinci non poſſe. * Qua voce conſternatus proripit ſe, ac vocatis quibuſdam ſenatoribus, libros Sibyllinos inſpici jubet, in quibus repertum eſt illo die hoſtem Romanorum eſſe periturum. Quo reſponſo in ſpem victoriæ inductus procedit, in aciem venit. Pons à tergo ejus ſcinditur. Eo viſo pugna crudeſcit, & manus Dei ſupererat aciei. Maxentianus proterretur; ipſe in fugam verſus, properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium preſſus, in Tyberim deturbatur. Confecto tandem acerbiſſimo bello, cum magna ſenatus populique Romani lætitia ſuſceptus Imperator Conſtantinus, Maximini perfidiam cognoſcit, literas deprehendit, ſtatuas & imagines invenit. Senatus Conſtantino virtutis gratia, primi nominis titulum decrevit, quem ſibi Maximinus vindicabat: ad quem victoria liberatæ urbis cum fuiſſet adlata, non aliter accepit, quam ſi ipſe victus eſſet. Cognito deinde Senatus decreto, ſic exarſit dolore, ut inimicitias aperte profiteretur, convitia jocis mixta adverſus Imperatorem maximum diceret.

XLV. Conſtantinus, rebus in urbe compoſitis, hyeme proxima Mediolanum contendit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. Maximinus, ubi eos intellexit nuptiarum

---

8 *Hæc*, inquit Baluzius, *ita intelligenda ſunt ut Chriſti Monogramma circumflexum fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus.*

9 Uncis includenda ſunt hæc verba atque ita ſupplenda (*Circenſes enim natali ſuo celebraverat.*)

* Leg. *hac* vel *ea*.

1 Ita

tiarum ſolennibus occupatos, exercitum movit è Syria, hyeme quam cùm maxime ſæviente, & manſionibus geminatis, in Bithyniam concurrit debilitato agmine. Nam maximis imbribus & nivibus & luto & frigore & labore jumenta omnis generis amiſſa ſunt, quorum miſerabilis per viam ſtrages ſpeciem jam futuri belli, & ſimilem cladem militibus nuntiabat. Nec ipſe intra fines ſuos moratus eſt; ſed transjecto protinus freto, ad Byzantii portas acceſſit armatus. Erant ibi milites præſidiarii, ad hujuſmodi caſus à Licinio collocati. Hos primum muneribus & promiſſis illicere tentavit, poſtea vi & oppugnatione terrere. Nec tamen quicquam vis aut promiſſa valuerunt. Jam conſumpti erant dies undecim, per quos fuit ſpatium nuncios literaſque mittendi ad Imperatorem, cum milites non fide ſed paucitate diffiſi, ſeipſos dediderunt. Hinc promovit Heracleam; & illic eadem ratione detentus, aliquot dierum tempus amiſit. Et jam Licinius feſtinato itinere, cum paucis Adrianopolim venerat, cum ille accepta in deditione Perintho, aliquanto moratus, proceſſit ad manſionem millia decem & octo. Nec enim poterat ulterius, 1 Licinio jam ſecunda manſione tenente. Deſtante militibus totidemque collectis ex proximo quantis potuit militibus pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur quam propoſito dimicandi aut ſpe victoriæ. Quippe cum ille ſeptuaginta millium armatorum exercitum duceret, ipſe vix triginta millium numerum collegiſſet. Sparſi enim milites per diverſas regiones fuerant, & adunari omnes, anguſtiæ temporis non ſinebant.

XLVI. Propinquantibus ergo exercitibus, jam futurum propediem prælium videbatur. Tum Maximinus ejuſmodi votum Jovi vovit, ut ſi victoriam cepiſſet, Chriſtianorum nomen extingueret, funditusque deleret. Tunc proxima

1 Ita legit vir Rev. *Licinio jam ſecundam manſionem tenente diſtantem millibus totidem, qui &c.* Quæ emendatio, Baluziana diſtinctior videtur.

2 Quo

proxima nocte Licinio quiescenti adsistit angelus Dei monens, ut ocyus surgeret atque oraret Deum summum cum omni exercitu suo, illius fore victoriam si fecisset. Post has voces, cum surgere sibi visus esset, & cum ipso qui monebat adstaret, tunc docebat eum quomodo, & quibus verbis esset orandum. Discusso deinde somno, notarium jussit asciri, & sicut audierat, hæc verba dictavit. *Summe Deus, te rogamus. Sancte Deus, te rogamus. Omnem justitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commendamus. Per te vivimus, per te victores & felices existimus. Summe sancte Deus, preces nostras exaudi. Brachia nostra ad te tendimus. Exaudi sancte summe Deus.* Scribuntur hæc in libellis pluribus, & per Præpositos, Tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat. Crevit animus universis, victoriam sibi credentibus de cœlo nunciatam. Statuit Imperator prælium 2 diei Kalendarum Maiarum, quæ octavum annum nuncupationis ejus implebant; ut suo potissimum natali vinceretur, sicut ille victus est Romæ. Maximinus voluit præire maturius; pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma, obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant 3 Serenum. Erat jam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad cœlum manus tendunt, præeuntibus Propositis, & post Imperatorem precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. Illi oratione ter dicta, virtute jam pleni, reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt Imperatores ad colloquium. Ferri non potuit Maximinus ad pacem. Contemnebat

---

2 Quo die factus est Imperator anno 305. à quo cum octo jam anni effluxerint, robur exinde accedit iis, quæ supra dicta sunt de tempore quo periit Diocletianus. Vid. Annotat. Valesii in lib. 8. Euseb. Eccl. Hist. cap. ult.

3 Thraciæ locum inter Hadrianopolim & Heracleam, contra Zosimum qui pugnam hanc in Illyriis pugnatam refert.

* Vid.

temnebat enim Licinium, ac deſertum iri à militibus exiſtimabat, quod ille eſſet in largiendo tenax, ipſe autem profuſus; eoque propoſito moverat bellum, ut exercitu Licinii ſine certamine accepto, ad Conſtantinum duplicatis viribus ſtatim pergeret.

XLVII. Ergo propius acceditur, tubæ canunt, ſigna procedunt. Liciniani impetu facto adverſarios invadunt. Illi vero perterriti, nec gladios expedire, nec tela jacere quiverunt. Maximinus aciem circumire, ac milites Licinianos nunc precibus ſollicitare, nunc donis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum, & ad ſuos refugit. Cædebatur acies ejus impune, & tantus numerus legionum, tanta vis militum à paucis metebatur. Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum præmiorum memor; quaſi ad devotam mortem, non ad prælium veniſſent, ſic eos Deus ſummus jugulandos ſubjecit inimicis. Jam ſtrata erat ingens multitudo. Videt Maximinus aliter rem geri, quàm putabat. Projecit purpuram, & ſumpta veſte ſervili fugit, ac fretum trajecit. Ac in exercitu pars dimidia proſtrata eſt, pars autem vel dedita, vel in fugam verſa eſt. Ademerat enim pudorem deſerendi deſertor Imperator. At ille Kalendis Maiis, id eſt, una nocte atque una die, Nicomediam alia nocte pervenit, cum locus prælii abeſſet millia centum ſexaginta; raptiſque filiis & uxore, & paucis ex palatio comitibus, petivit orientem. Sed in Cappadocia, collectis ex fuga & ab oriente militibus, ſubſtitit. Ita veſtem reſumpſit.

XLVIII. Licinius vero, accepta exercitus parte ac diſtributa, trajecit exercitum in Bithyniam, paucis poſt pugnam diebus; & Nicomediam ingreſſus, gratiam Deo, cujus auxilio vicerat, retulit; ac die Iduum Juniarum, Conſtantino atque ipſo ter Conſulibus, de reſtituenda Eccleſia hujuſmodi literas ad Præſidem datas proponi juſſit.

* *Cum feliciter tam ego Conſtantinus Auguſtus quam etiam*

* Vid. Euſeb. Eccleſiaſt. Hiſtor. lib. 10. cap. 5.

*am ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus, atque universa quæ ad commoda & securitatem publicam pertinerent in tractatu haberemus, hæc inter cætera quæ videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus & Christianis & omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quod quidem 4 divinitas in sede cœlesti nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti placatum ac propitium possit existere. Itaque hoc consilio salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus, qui vel observationi Christianorum, vel ei religioni mentem suam dederet, quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benevolentiamque præstare. Quare scire 5 dicationem tuam convenit placuisse nobis ut amotis omnibus omnino conditionibus quæ prius scriptis ad officium tuum datis super Christianorum nomine videbantur, nunc cavere * ac simpliciter unusquisque eorum qui eandem observandæ religionis Christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui idipsum observare contendant. Quæ sollicitudini tuæ plenissime significanda esse credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendæ religionis suæ facultatem hisdem Christianis dedisse. Quod cum hisdem à nobis indultum esse pervideas, intelligit dicatio tua etiam aliis religionis suæ vel observantiæ potestatem similiter apertam & liberam pro quiete temporis nostri esse concessam, ut in colendo quod quisque diligeret habeat liberam facultatem, 6 quas …… honori neque cuiquam religioni aut aliquid à nobis. Atque hoc insuper in persona Christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca ad quæ antea convenire*

4 Subesse mendum suspicor. Quare sic lego, *quod quidem divinitas* &c. *propitium possit efficere.*

5 *Dignationem,*

* Scrib. *ut.*

6 Sic supp. *quia videri noluimus cuiquam honori aut cuiquam religioni aliquid à nobis detractum.*

7 Nempe

venire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum literis certe antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliquid vel à fisco nostro vel ab alio quocunque videntur esse mercati, eadem Christianis sine pecunia & sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituant. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter hisdem Christianis quantocyus reddant, etiam vel hi qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si putaverint de nostra benevolentia aliquid, 7 Vicarium postulent, quo & ipsis per nostram clementiam consulatur. Quæ omnia corpori Christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi oportebit. Et quoniam iidem Christiani non in ea loca tantum ad quæ convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur ad jus corporis eorum, id est Ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege qua superius comprehendimus citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem Christianis, id est corpori & conventiculis eorum reddi jubebis, supradicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituerint, indemnitatem de nostra benevolentia sperent. In quibus omnibus supradicto corpori Christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut præceptum nostrum quantocyus compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicæ consulatur. Hactenus fiet ut sicut superius comprehensum est, divinus juxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret. Ut autem hujus sanctionis benevolentiæ nostræ forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata programmate tuo hæc scripta & ubique proponere & ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentiæ nostræ sanctio latere non possit.

His literis propositis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa Ecclesia usque ad restitutam, fuerunt 8 anni decem, menses plus minus quatuor.

XLIX. Se-

7 Nempe *Qui jus dicat.*

8 Cœpit itaque persecutio secundo Calendas Martias, à quibus si subducatur numerus usque ad

XLIX. Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum, profugus concessit, & rursus Tauri montis angustias petit, munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus est, & inde dextrorsum perrumpentibus omnia victoribus, Tarsum postremo confugit. Ibi cum jam terra marique perterreretur, nec ullum speraret refugium, angore animi ac metu confugit ad mortem, quasi ad remedium malorum, quæ Deus in caput ejus ingessit. Sed prius cibo se infersit ac vino ingurgitavit, ut solent hi, qui hoc ultimo se facere arbitrantur. Et sic hausit 9 venenum. Cujus vis, referto stomacho repercussa, valere non potuit in præsens, sed in languorem malum versa pestilentiæ similem, ut diutius protracto spiritu cruciamenta sentiret. Jam sævire in eum cœperat virus; cujus vis cum præcordia ejus ureret, insustentabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo ut per dies quatuor insania percitus, haustam manibus terram velut esuriens devoraret. Deinde post multos gravesque cruciatus, cum caput suum parietibus infligeret, * exilierunt oculi ejus de caveis. Tunc demum, amisso visu, Deum videre cœpit candidatis ministris de se judicantem. Exclamabat ergo, sicut ii qui torqueri solent, & non se sed alios fecisse dicebat. Deinde quasi tormentis adactus fatebatur, Christum subinde deprecans & plorans ut sui met miseretur. Sic inter gemitus, quos tanquam cremaretur edebat, nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.

L. Hoc modo Deus universos persecutores nominis sui debellavit, ut eorum nec stirps, nec radix ulla remaneret. Nam Licinius summa rerum potitus, in primis

1 Vale-

ad diem 13. mensis Junii, qua positum est edictum hoc, effluxisse constabit annos 10. menses 3. dies 19. i. e. annos decem menses plus minus quatuor.

9 Non itaque periit morte simplici ut tradit Epitome Victoris.

* Ὡς τῶν μὲν τοῖς χερσὶ ἔτι ζῶντος αὐτομάτως ἐκπηδῆσαι τοὺς ὀφθαλμοὺς, Μαξιμῖνος οὗτος ἦν. Chrysost. in Orat. de S. Babyla contra Gent. Vid. Euseb. Eccle. Hist. lib. 9. cap. 10.

1 Scr.

1 Valerium, quem Maximinus iratus nec poſt fugam quidem, cum ſibi videret eſſe pereundum, fuerat auſus occidere, idem Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob ſterilitatem adoptaverat, necari juſſit. Mulier tamen ut eum vixiſſe cognovit, mutato habitu comitatui ejus ſe miſcuit, ut fortunam Candidiani ſpecularetur. 2 Quia Nicomediæ ſe obtulerat, & in honore haberi videbatur, nihil tale metuens, occiſus eſt. Et illa, exitu ejus, audito, protinus fugit. Idem Severi filium Severianum, jam ætate robuſtum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie ſecutus, tanquam poſt obitum ejus de ſumenda purpura cogitaſſet, capitali ſententiæ ſubjectum interemit. Qui omnes Licinium jampridem quaſi malum metuentes, cum Maximino eſſe maluerant, præ Valeria, quæ volens Licinio in omnes Maximiani hæreditates jure ſuo cedere, idem Maximino negaverat. Ipſius quoque Maximini filium ſuum maximum agentem in annis octo, & filiam ſeptennem, quæ deſponſa fuerat Candidiano, extinxit. Sed prius 3 mater eorum in 4 orientem præcipitata eſt. Ibi ſæpe illa caſtas feminas mergi juſſerat. Sic omnes impii vero & juſto judicio Dei, eadem quæ fecerant receperunt.

LI. Valeria quoque per varias provincias quindecim menſibus plebeio cultu pervagata, poſtremo apud Theſſalonicam cognita, comprehenſa cum matre pœnas dedit. Ductæ igitur mulieres cum ingenti ſpectaculo, & miſeratione tanti caſus ad ſupplicium; & amputatis capitibus, corpora earum in mare abjecta ſunt. Ita illis pudicitia & conditio exitio fuit.

LII. Quæ omnia ſecundum fidem ſcientium loquor, ita ut

1 Scr. ex emendatione viri rever. *Valeriam, quam*. Ut fruſtra ſit Baluzius, qui Valerium quærit ſolicita indagine.

2 Scribo *Qui cum*.

3 Uxor Maximini, de cujus nomine altum eſt apud eruditos ſilentium.

4 Scr. *Orontem*, h. e. fluvium Syriæ, vel *torrentem*, ex emendatione viri rev. ſupra laudati.

5 Tan-

ut gesta sunt mandanda literis credidi, ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut siquis historiam scribere voluisset, non corrumperet veritatem, vel peccata illorum adversum Deum, vel judicium Dei adversus illos reticendo. Cujus æternæ pietati gratias agere debemus, qui tandem respexit in terram, quòd gregem suum partim vastatum à lupis rapacibus, partim vero dispersum, reficere ac recolligere dignatus est, & bestias malas extirpare, quæ divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. Ubi sunt modo magnifica illa & clara per gentes 5 Joviorum, & Herculiorum cognomina, quæ primum à Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodum ad successores eorum translata, viguerunt? Nempe delevit ea Dominus, & erasit de terra. Celebremus igitur triumphum Dei cum exultatione, victoriam Domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus, ut pacem post annos decem plebi suæ datam, confirmet in seculum. Tu præcipue, Donate carissime, qui à Deo mereris audiri, Dominum deprecare, ut misericordiam suam servet, etiam famulis suis propitius ac mitis, ut omnes insidias atque impetus diaboli à populo suo arceat, ut florescentes 6 Ecclesiæ perpetuæ quiete custodiat.

5 Tanquam si à Jove & Hercule genus ducerent.

6 Scr. *Ecclesias perpetuâ quiete.*

EJUSDEM

EJUSDEM LACTANTII FRAGMENTUM

De Extremo Judicio.

NUllus vel negat vel dubitat per Jesum Christum tale quale sacris literis pronuntiatur novissimum futurum judicium, nisi qui eisdem literis nescio qua incredibili animositate seu cæcitate non credit, quæ jam veritatem suam orbi demonstravere terrarum. In illo itaque judicio, vel circa id judicium, has res didicimus esse venturas, Heliam Thesbitem, fide Judæorum Antichristum persecuturum, Christum judicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque direptionem, mundi conflagrationem, ejus denique renovationem. Quæ omnia quidem ventura esse credendum est. Sed quibus modis, & quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quàm nunc ad perfectum hominum intelligentia valet consequi. Existimo tamen eo, quo à me commemorata sunt, ordine esse ventura.

FINIS.

STEPH. BALUSII CHRONOLOGIA DIOCLETIANEA.

Anno CHRISTI

CCLXXXIV.

Diocletianus levatur Imperator XII. Kalend. Decembris.

CCLXXXV.

Kalendis Aprilis Maximianus Herculius à Diocletiano assumitur in consortium imperii.

CCXCIII.

Kalendis Martiis Diocletianus & Maximianus adoptant Constantium cognomento Chlorum, & Galerium Maximianum cognomento Armentarium, eosque nuncupant Cæsares. Constantius repudiat Helenam, ex qua Constantinum, cui postea Magno cognomen hæsit, susceperat, & Theodoram Herculii privignam ducit. Galerius, repudiata quoque conjuge, Valeriam Diocletiani & Priscæ Augustæ filiam accepit uxorem.

Nar-

CCXCVII.

Narseus Rex Persarum victus fugatusque est à Galerio ; & conjux filiæque ejus captæ, cum maxima pudicitiæ custodia reservatæ sunt ad augendam triumphi pompam. Capta magna præda cum ingentibus manubiis.

CCCII.

Diocletianus è Nicomedia, ubi tum regia sedes erat, in Orientem profectus, illic substitit usque ad hyemem. Tum vero Nicomediam redux, ibi cum Galerio consultavit de bello Christianis inferendo.

CCCIII.

Persecutio adversum Christianos hoc anno commota, omnium quæ unquam fuerunt atrocissima. Initium factum à civitate Nicomediensi, cujus Ecclesia eversa est VII. Kalendas Martias, ipso Terminalium die. Postridie propositum est edictum Imperatorum & Cæsarum adversus Christianos, ut per universum orbem sacrificare cogerentur.

Diocletianus Romam proficiscitur, illicque vicennalia celebrat, & triumphum agit de Persis. Mox facta pace, quæ in tempus Divi Constantini reservata duravit, Persæ Mesopotamiam cum Transtigritanis quinque regionibus reddiderunt, limite Imperiorum super ripam Tigridis constituto.

Gothi, trajecto Istro, vicinam provinciam invaserunt, & indigenas expulerunt.

Diocletianus offensus nimia Romanorum dicacitate, statim post peracta vicennalia discedit, & XIII. Kalendas Januarias proficiscitur Ravennam.

CCCIV.

Diocletianus nonum consulatum auspicatur Ravennæ.

Postea in difficilem morbum incidit, cujus vi de statu mentis suæ dimotus, demens factus est ; ac post æstatem, Nicomediam pervenit. Circum illic dedicavit, anno post Vicennalia repleto, & Idibus Decembribus, intercepto spiritu, visus est expirasse.

Eodem tempore quo Diocletianus nonum consulatum auspicatus est Ravennæ, Maximianus Herculius octavum iniit Romæ ; & annum imperii vicesimum ingressus postea est Kalendis Aprilis. Deinde æstate ejus anni fuit in Campania.

Fine anni Galerius Maximianus Cæsar Nicomediam venit ad Diocletianum, ut eum compelleret ad deponendum Imperium, quum antea idem persuasisset Herculio.

C C C V.

Kalendis Martiis Diocletianus apud Nicomediam processit in publicum, ut se vivum esse probaret populo.

Kalendis Maiis Diocletianus prope Nicomediam, Maximianus Herculius Mediolani purpuram deponunt, & Constantium Galeriumque Augustos nuncupant ; Diocletianus Galerium, Herculius Constantium.

Eodem die Severus & Maximinus Daza facti sunt Cæsares, nominati quidem à Galerio, sed induti à Maximiano Severus, à Diocletiano Maximinus. Tum Diocletianus in patriam suam, hoc est, Diocleam in Dalmatia, revertitur ; ubi præclaro otio consenuit. Herculius in Lucaniam concessit.

C C C V I.

Constantius Aug. filium suum Constantinum repetit à Galerio, apud quem velut obses tenebatur. Is ergo in Galliam profectus, ad patrem in extremis agentem pervenit XII. Kalendas Augusti. Quatriduo post, Constantius extinguitur Eboraci in Britannia : cui successit Constantinus, cùm patris suprema voluntate, tum militum consensu, qui ei purpuram injecerunt.

Imago

Imago laureata Constantini defertur ad Galerium. Ille vero purpuram ad eum misit, Cæsaremque nuncupavit VIII. Kalendas Januarias, quum aut eodem die, aut paulo ante Severum Augustum dixisset.

Interim, quum imagines Constantini Romam allatæ essent, Maxentius Herculii filius, patre diu retractante, imperium invadit VI. Kalendas Novembris; & patrem, qui tum in Campania erat, ad se vocans, eumque bis Augustum nominans, consortem imperii facit.

CCCVII.

Galerius Maximianus Severum Augustum, cui Italiæ custodia demandata fuerat, exercitum jubet ducere adversus Maxentium. Ille vero statim Romam obsidet, Ravennam fugit, ad Tres tabernas extinguitur, mense, ut videtur, Februario.

Maximianus Herculius bis Augustus in Gallias proficiscitur, ubi Constantinum, qui hactenus Cæsaris appellatione contentus fuerat, Augustum nuncupat pridie Kalendas Aprilis, & eidem in matrimonium locat filiam suam Faustam.

Interea Galerius Maximianus immensum exercitum ducit in Italiam, mortem Severi vindicaturus. Romam frustra obsidet, & redit inglorius in Illyricum.

Tum vero Herculius è Gallia redux, filium Maxentium denudare conatus in concione, convitium militum tulit; & urbe, Italiaque pulsus, rursus ad Constantinum pergit in Gallias. Illic aliquantulum moratus, mox Carnuntum in Pannonia ad Galerium profectus, ibi Diocletianum invenit; interfuitque III. Idus Novembris nuncupationi Licinii Augusti, quem Galerius Maximianus substituit in locum Severi. Cum vero frustra Diocletianum hortatus esset ad resumendum imperium, ab eo repudiatus, rediit in Galliam; ubi iterum deposuit imperium, ac postea illic reliquum vitæ suæ egit.

CCCVIII.

Maximianus Herculius X. & Galerius Maximianus VII.

Consules fuere, constituta jam concordia inter eos & Maxentium.

CCCX.

Quum Franci turbarent statum Galliarum, & de eis reprimendis Constantinus cogitaret, Herculius semper inquietus, subdolus, & infidus, auctor ei fuit ne omnem exercitum secum duceret, posse barbaros à paucis debellari. Credidit Constantinus & seni & socero. Interim Herculius cupiditate imperii stimulatus, cum putaret Constantinum longius abesse, milites largitionibus & promissis sollicitat ad defectionem, thesauros invadit, & purpuram tertiò induit in Belgica ; & redeunte Constantino mira celeritate, timens quod meruerat, fugit in secundam Narbonensem, & se civitatis Arelatensis mœnibus includit. Dein adventante Constantini exercitu, Massiliam contendit, ubi obsessus à Constantino, captus est, & increpito vita donata. Verum paulo post ejusdem Constantini jussu strangulatus est, quum deprehensus esset in insidiis, quas Constantino moliebatur, ut eum perimeret.

Eodem anno Galerius Maximianus in gravem ac periculosum morbum incidit, quo per annum perpetem afflictatus est ; isque morbus eum invasit, quum iniret decimum octavum imperii sui annum.

CCCXI.

Galerius semper ægrotus, admonitus morbum illum evenisse sibi propter mala quæ Christianis intulerat, edicto proposito persecutionem quiescere jussit, anno postquam cœperat octavo. Tum apertis carceribus, Christiani qui illic detinebantur, abire permissi sunt. Paulo post Galerius moritur Sardicæ, mense,ut videtur,Maio, quum prius Licinio Valeriam conjugem, filiumque Candidianum commendasset, atque in manibus tradidisset. Sed hi quum comitatum Maximini infeliciter prætulissent, miserandam sortem habuerunt, ut postea dicetur.

Bellum inde inter Licinium & Maximinum, de imperio certantes. Sed conditionibus certis pax & amicitia componitur in Bofphoro Thracio, ubi conftitutus eft limes Imperii utriufque.

Maximinus poftea indulgentiam communi Principum confenfu Chriftianis datam tollit, fubornatis legationibus civitatum, quæ peterent, ne illis intra civitates fuas conventicula extruere liceret. Hinc acrius in eos fævitum, donec Conftantini literis Maximinus deterreretur.

CCCXII.

Valeria Galerii vidua in exilium juffu Maximini projecta, cum matre Prifca, & in defertas Syriæ folitudines relegata, patrem fuum Diocletianum per occultos nuncios gnarum calamitatis fuæ facit. Repetenti vero eam patri Maximinus negavit.

Eodem tempore Maximiani Herculii ftatuæ Conftantini juffu revellebantur ; & imagines quoque Diocletiani, quia cum Herculio pictus erat, detrahebantur. Hinc dolor Diocletiani, qui paulo poft fame atque angore confectus, interiit III. Nonas Decembris.

Maximinus legatos Romam ad Maxentium mittit occulte, & amicitiam cum eo facit.

Jam antea Maxentius bellum Conftantino indixerat, quafi necem Herculii patris fui vindicaturus. Itaque Conftantinus exercitum adverfus eum in Italiam ducit, Romam obfidet, Maxentium fuperat VI. Kalendas Novembris, & biduo poft urbem victor ingreditur, cum magna fenatus populique Romani lætitia. In caftris ei oftenfa eft VII. Kalendas Novembris crux, fignum victoriæ, pridie quàm pugnam committeret, in qua Maxentius periit.

CCCXIII.

Rebus in urbe compofitis, Conftantinus circa XV. Kalendas Februarii Româ digreffus, Mediolanum contendit ; ibique nuptias Conftantiæ fororis fuæ cum Licinio celebravit.

vit. Ea re peracta, Constantinus in Gallias revertitur, Licinius in Illyricum.

Interim Maximinus exercitum movet è Syria, bellum Licinio illaturus, provincias ejus occupaturus. Occurrit ei Licinius in Thracia. Pugnatur pridie Kalendas Maias, in campo quem vocabant Serenum, inter Hadrianopolim videlicet & Heracleam. Victoria penes Licinium fuit.

Maximinus summa celeritate fugit Nicomediam, hinc in Cappadociam, postremo in Ciliciam, ubi miserando horrendoque mortis genere extinctus est apud Tarsum.

Fuso fugatoque Maximino, Licinius trajecit exercitum in Bithyniam; & Nicomediam ingressus, die Iduum Juniarum, proponi jussit edictum de restituenda Ecclesia, verboque etiam hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur.

Pax Ecclesiæ data post bellum decennale.

Licinius Valerium, Candidianum Galerii Maximini filium, Severi filium Severianum, liberos Maximini, Valeriam & Priscam occidi jubet. Matre in Orontem præcipitata.

F I N I S.

LOCA

LOCA ALIQUOT IN LACTANTIO DEPREHENSA,

Quæ aut veritati minùs consentanea, aut aliàs scrupulosa videri queant, ne imprudens lector impingat, hîc annotare placuit.

Ex Capite 7. Libri Institutionum primi.

VErum esse quod Seneca dixit, Genuisse regni sui ministros Deum: per ministros regni, nuncios seu angelos intelligens.

Fieri non posse, quin id quod sit, aliquando esse cœperit: Deum ergo ipsum, quoniam nihil ante illum fuit, ante omnia ex seipso esse procreatum.

Ex Capite 8. Libri Institut. secundi.

Deum ante fabricam mundi duos spiritus produxisse: alterum, quem Dei filium dicit; dein alterum, in quo divinæ stirpis indoles non permanserit, (diabolum vocat) sed qui suopte libero arbitrio, ex bono ad malum transcenderit, an-

tecessori illi suo invidens, qui Deo patri perseverando tum probatus sit, tum etiam charus.

Ex cap. 9. Orientem & diem Deo, occidentem vero & noctem, Dei æmulo & antitheo esse attributa.

Cœlum stelliferum, esse habitaculum Dei, superorum, & vitæ perpetuæ.

Substantiam ignis, calorem esse: aquæ, humorem.

Ex cap. 10. Rebus omnibus Deus mirabili descriptione dispositis, regnum sibi æternum parare constituit, & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Si simul procreatas intelligit, dissidet à catholica sententia.

Ex cap. 12. Ficto Deus hominis corpore, spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui. Si de substantia sua Deum id fecisse vult, ut nonnulli sensêre, error est.

Ex rebus diversis ac repugnantibus (corpus intelligit & animam) hominem factum esse, sicut ipse mundus ex luce & tenebris, ex vita & morte: quæ duo inter se in homine pugnare præcepit Deus, ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, & in perpetua luce versetur: si autem corpus vicerit animam, ditionique subjecerit, sit in tenebris sempiternis & in morte.

In hac igitur societate cœli & terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt Dei, anima sc. quæ dominium corporis habet: inferiorem autem, (corpus intelligit) ea, quæ sunt diaboli.

Utriusque officia sunt, ut hoc quod est ex cœlo & Deo imperet: illud vero quod est è terra, diabolo serviat.

Ex cap. 14. Ab initio Deum diabolo terræ dedisse potestatem.

Increscente hominum numero, missos esse angelos ad hominum tutelam, dato præcepto, ne terræ contagione contaminarentur.

Quòd angelos cum hominibus commorantes, dominator terræ diabolus, consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexerit, & mulierum congressibus inquinaverit. Et ob id in cœlum non receptos, diabolus ex angelis Dei suos fecerit ministros & satellites.

Quod

Quòd ex his procreati, mediam quandam naturam gerentes, neque angeli neque homines fuerint: & ad inferos non recepti, terrenum quoddam dæmonum genus constituerint, cum alterum esset cœleste.

Dæmones esse spiritus tenues & incomprehensibiles. Ubi videtur quasi tenuis auræ substantiam ipsis tribuere.

Ex cap. 15. Dæmonas justis mentiri non posse.

Ex cap. 17. Credere, Deum affectibus qui sunt perturbationes animi, non esse subjectum, est veritatem & religionem funditus tollere. Idem tractat in lib. de ira Dei.

Ex Capite 12, Libri tertii.

Corpus hominis, solidum est & comprehensibile; Animus, tenuis & invisibilis, ubi substantiam tenuem animo videtur attribuere, ceu tenuis auræ, quemadmodum & infra lib. 7, cap. 20.

Ex cap. 23. Antipodas esse, falso persuasum haberi.

Ex Cap. 6. Libri quarti.

Deus antequam præclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum, incorruptibilem & incomprehensibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum, divini nominis appellatione dignatus est. Quasi vero dignatione tantùm & filius sit, & Deus, non autem natura.

Ex cap. 8. Filius Dei spiritus est, itemque angeli cæteri, spiritus sunt Dei. Sed hi ex Deo taciti spiritus exierunt, cum ille de ore patris (quia sermo est ejus & verbum) vocalis spiritus processerit; quem non utero, sed mente conceptum, inexcogitabili virtutis suæ majestate, in effigiem quæ proprio sensu & sapientia vigeat, comprehendit.

Nostræ voces, licet auræ misceantur & evanescant, manent tamen plerumque literis comprehensæ: Quanto magis Dei vocem credendum manere in æternum, & sensu & virtute comitari, quam de Deo patre tanquam rivus de fonte produxit.

Deum de Deo, prolatione vocis ac spiritus generatum esse: idque docere scripturis prophetarum nititur.

Ex cap. 11. Deus Filium suum descendere jussit in terram, ut

ut religionem ſanctam transferret ad gentes, quæ Deum ignorabant: doceretque juſtitiam, quam perfidus populus abjecerat. Noluit autem eum in claritate cœleſti mittere, ut ingratus in Deum populus, in errorem maximum duceretur, & pœnas pro facinoribus ſuis lueret, qui dominum ſuum non recepiſſet.

Ex cap. 12. Chriſtus cum rurſus advenerit in claritate, judicaturus omnem animam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit: & ſublato de rebus humanis omni malo, aureum ſeculum orietur.

Ex cap. 15. Chriſtus cum primum cœpit adoleſcere, tinctus eſt à Joanne propheta in Jordane flumine.

Ex cap. 17. Chriſtum ſolviſſe legem, ſed ex voluntate Dei. contra Matth. 5.

Ex cap. 18. Pilatus ipſe ſententiam non protulit, ſed tradidit eum Judæis, ut ipſi de eo ſecundum legem judicaret. Contra Luc. 23.

Ex cap. 20. Chriſtus poſt reſurrectionem noluit ſe Judæis oſtendere, ne adduceret eos in pœnitentiam, atque impios reſanaret: atque ob id profectus eſt in Galilæam.

Ex cap. 26. Chriſti corpus integrum patibulo detractum eſt, ne læſum atque diminutum corpus, ad reſurgendum inhabile redderetur.

Ex Capite 20. Libri ſexti.

Militare juſto non licebit, neque accuſare crimine capitali. In præcepto, Ne occide, nullam prorſus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem ſemper ſit nefas.

Ex Capite 2. Libri ſeptimi.

Injuſtum hoc ſeculum terminum ſumet, & extincta omni malitia, & piorum animis ad vitam revocatis, aureum ſeculum Deo ipſo regnante, floreſcet ſcilicet in terra.

Ex cap. 5. Excogitavit Deus inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem animarum crearet. Si intelligi vult auctor, ſimul eas creaſſe Deum, lapſus eſt. Idem lib. 2. cap. 11.

Nulla virtus eſſe poterat, niſi diverſa feciſſet, ſc. Deus. Adeo malum nihil eſt niſi boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli neceſſe eſt.

Ex cap. 12. Anima æterna est, quia ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit.

Ex cap. 14. Sex millibus annorum mundi expletis, consummationem fieri necesse est, sicut Deus sex diebus expletis, cessavit ab opere.

Sicut mortalis atque imperfectus homo è terra fictus est sexto die, ut mille annis viveret in hoc mundo, ita ex hoc terrestri seculo fingitur homo perfectus,ut vivificatus à Deo in hoc sexto Die magno, in hoc eodem mundo per mille annos dominetur.

Ex cap. 17. Propheta quidam magnus à Deo missus, (Heliam fortasse intelligit) ab Antichristo pugna victus & occisus, tertia die redivivus, inspectantibus cunctis & mirantibus, rapietur in cœlum.

Ex cap. 19. Christus intempesta nocte cum maximo fulgore descendet in terram, justos à tyrannide & exercitu Antichristi liberaturus. Cujus deletis copiis, ipse renovato sæpe exercitu, quarto demum prælio debellatus & captus, scelerum suorum pœnas luet.

Ex cap. 20. Post hæc aperientur inferi,& resurgent mortui, de quibus idem rex & Deus judicium faciet, cui summus pater judicandi & regnandi maximam potestatem faciet. Nec tamen universi tunc à Deo judicabuntur; sed hi tantum, qui sunt in Dei religione versati.

Anima cum divortium fecerit à corpore, est par levibus ventis. Cave hic animam, tenuem auræ substantiam,aut illius similem intelligas.

Ex cap. 21. Sed & justos cum judicaverit Deus,etiam igni eos examinabit. Et quos plena justitia & maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient.

Nec tamen quisquam putet animas post mortem protinus judicari. Nam omnes in una communique custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus judex meritorum faciat examen.

Ex cap. 22. Resurgent defuncti, ut restituti rursus in vitam, mille annis cum Deo regnent.

Ex cap. 24. Dei Filius cum judicium maximum fecerit, ac justos qui à principio fuerunt, ad vitam restauraverit, mille annis

annis inter homines verſabitur, eoſque juſtiſſimo imperio reget.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur: ſed per eoſdem mille annos infinitam multitudinem generabunt, & erit eorum ſoboles ſancta & Deo chara.

Qui autem ab inferis ſuſcitabuntur, hi præerunt viventibus velut judices.

Gentes non extinguentur omnino, ſed quædam relinquentur in victoriam & triumphum Dei, ac ſubjugabuntur perpetuæ ſervituti.

Princeps dæmonum vincietur catenis, & erit in cuſtodia mille annis cœleſtis imperii, quo juſtitia in orbe regnabit.

Congregabuntur juſti ex omni terra, peractoque judicio, civitas ſancta conſtituetur in medio terræ, in qua ipſe conditor Deus cum juſtis dominantibus commoretur.

Tunc ultra nullæ erunt tenebræ.

Terra ſponte uberrimas fruges generabit. Rupes montium ſudabunt melle. Per rivos vina decurrent. Et flumina lacte abundabunt.

Beſtiæ & animalia omnia erunt innoxia.

Reges gentium venient à finibus terræ, cum donis & muneribus, ut adorent ac honorificent regem magnum.

Ex cap. 25. Non videntur reſtare ad renovationem rerum, niſi ducenti anni.

Ex cap. 26. Princeps dæmoniorum, cum illi mille anni cœperint terminari, ſolvetur denuo. Et concitabit gentes ad unum. Nec erit ultra natio amplius in mundo, præter ſolam gentem Dei.

Cum completi fuerint mille anni, renovabitur mundus à Deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur. Et transformabit Deus homines in ſimilitudinem angelorum. Et verſabuntur ſemper in conſpectu Dei omnipotentis, cui ſacrificabunt, & ſervient in æternum.

Eodem tempore fiet ſecunda illa & publica omnium reſurrectio: in qua exterminabuntur impii ad cruciatus & ignes ſempiternos, cum principe diabolo & miniſtris ejus, in conſpectu juſtorum & angelorum omnium.

Ex

Ex Libro de Ira Dei.

In hoc libro tractat autor, Deum vere quibusdam affectibus moveri: id quod cum recepta theologorum sententia pugnat.

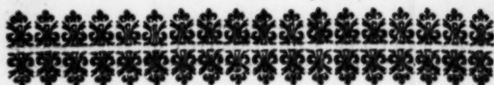
Ex cap. 2. Deo figuram & formam esse. Idem infra cap. 18. innuit.

Ex cap. 15. Deus ideo malum permisit, ut bonum emicaret, quod alterum sine altero constare non possit.

Ex Libro de Opificio Dei.

Ex cap. penultimo: Deus, quoniam virtutem dedit homini, statuit è contrario inimicum, ne virtus otio torpens, naturam suam perdat. Daturus ergo virtutem, dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates & vitia immitteret, qui esset autor errorum malorumque omnium.

F I N I S.

INDEX NOMINUM & RERUM IN LACTANTIUM.

A.

Æscu-

Atticus

Cœlum

D.

Herodis

Ignis,

L.

Lex

M.

Ops

P.

Q.

R.

S.

T.

Trisme-

Vir⁹

z

FINIS.